

Farkas Zoltán

TÁRSADALOM- ELMÉLET

Az intézményes
szociológia elmélete

HARMADIK KÖTET

Bíbor Kiadó

FARKAS ZOLTÁN

Társadalomelmélet III.

Farkas Zoltán

TÁRSADALOM- ELMÉLET

Az intézményes
szociológia elmélete

HARMADIK KÖTET

Bíbor Kiadó

2011

© Farkas Zoltán, 2011
© Bíbor Kiadó, 2011

Bíbor Kiadó, Miskolc, 2011
Felelős kiadó: Borkuti Eszter

Kötészet: Maxima Cs-A Kft.
Felelős vezető: Kundráth Csilla

ISBN 978-963-9988-27-9

Minden jog fenntartva!

TARTALOM

Előszó	11
Bevezetés	15

MÁSODIK RÉSZ

AZ ÉRDEKEK ÉS AZ ERŐK

A TÁRSADALMI ÉLETBEN

Hetedik fejezet	
Az érdek és az érdekviszony	25
1. Az érdekfogalom értelmezései	26
1.1. Az érdekfogadások legfőbb vonásai	26
A) Az érdekfogalom történeti alakulása	26
B) A tágabb és a szűkebb érdekfogadás	30
1.2. Az érdekfogalom és a szociológiai szemléletmód	35
A) Az érdek fogalma a fő szemléletmódokban	35
B) Az érdek fogalma a cselekvések magyarázatában	41
2. Az érdek fogalma	44
2.1. Az érdek társadalmi természete	44
A) Az érdek mint cselekvési lehetőség	44
B) Az érdek mint eszköz vagy feltétel	48
C) Az érdek mint intézményes létező	51
D) Az érdek és mások cselekvési lehetőségei	52

2.2. Az érdek racionális természete	54
A) Az érdek szubjektumra vonatkoztatása	54
B) Az érdek pozitív várható hozadéka	59
3. Az érdek létrehozása és tudatosulása	63
3.1. Az érdek létrehozása	63
A) Az érdek meghatározói és létrehozása	63
<i>a) Az érdek hordozói és külső meghatározó tényezői • 63</i>	
<i>b) Az érdeket létrehozó mechanizmus • 64</i>	
B) A nem szabályszerű érdekek meghatározottsága	71
3.2. Az érdek tudatosulása	76
A) Az érdektudat kialakulása	76
<i>a) Az érdektudat kialakulásának átfogó vonásai • 76</i>	
<i>b) Az érdek kiértelmezése és az érdekmotivált cselekvés • 78</i>	
B) Az érdektudat fő formái	83
<i>a) Az elvárások és a célok • 83</i>	
<i>b) Az instrumentális beállítottságok • 85</i>	
<i>c) Az instrumentális értékek • 87</i>	
4. Az érdekek és az érdekviszonyok típusai	93
4.1. Az érdekek típusai	93
A) Az intézmények és a szabályszerűség szempontjából	93
B) A megvalósíthatóság és a jelentőség szempontjából	95
C) A megvalósítás és az időtáv szempontjából	99
4.2. Az érdekviszonyok típusai	102
A) Az érdekegybeesés és az érdekellentét	102
B) Az érdekazonosság	107
C) Az egyoldalúan külsőleges érdekviszony	108

Nyolcadik fejezet

A társadalmi képesség, erő és erőviszony 113

1. Az erőfogalom értelmezései 114

1.1. Az erő megjelenési formái 114

A) Az erőfelfogások fenomenalista jellege 114

B) Az erőfelfogások az erő megjelenési formái szerint 116

a) *Az interaktív erőfelfogás • 116*

b) *A reflexív erőfelfogás • 119*

c) *Az integratív erőfelfogás • 121*

1.2. Az erő tartóssága, forrása és szimmetrikussága 123

A) A szituatív és a képesség jellegű erőfelfogás 123

B) A tágabb és a szűkebb erőfelfogás 125

C) A két- vagy többoldalú és a kizáró jellegű erőfelfogás 128

2. A képességek típusai és a társadalmi képesség 131

2.1. Az emberközi és az intézményes képességek 131

A) Az emberközi képességek 131

B) Az intézményes képességek 135

2.2. Az intézményes képességek típusai 136

A) A közösségi és a testiségi képességek 136

B) A társadalmi képesség fogalma és tipizálása 137

3. A társadalmi képességek típusai 141

3.1. A társadalmi jogosultságok 141

A) A társadalmi jogosultság fogalma és típusai 141

a) *A társadalmi jogosultság fogalma • 141*

b) *A társadalmi jogosultságok típusai • 146*

B) A normatív képességek és a tényleges képességek 152

3.2. A személyes és a vegyes társadalmi képességek	158
A) A személyes társadalmi képesség és a társadalmi képesítés	158
a) <i>A személyes társadalmi képesség • 158</i>	
b) <i>A társadalmi képesítés • 161</i>	
B) Az informáltság mint társadalmi képesség	163
a) <i>A nyílt és a zárt terjesztési körű információk • 163</i>	
b) <i>A kizárólagos informáltság • 166</i>	
C) A társadalmi kapcsolat mint vegyes képesség	173
4. A társadalmi erő és erőviszony	176
4.1. Az erők típusai és a társadalmi erő	176
A) Az emberközi erők típusai	176
B) A társadalmi erő fogalma	180
4.2. A társadalmi erő létrehozása és következményei	183
A) A társadalmi erő meghatározói és létrehozása	183
a) <i>A társadalmi erő hordozói és külső meghatározó tényezői • 183</i>	
b) <i>A társadalmi erőt létrehozó mechanizmus • 185</i>	
B) A társadalmi erő következményei	196
4.3. A társadalmi erőviszony fogalma és típusai	203
A) A társadalmi erőviszony fogalma	203
B) A társadalmi erőviszonyok típusai	206
a) <i>Az egyoldalú társadalmi erőviszony • 206</i>	
b) <i>Az elkülönült és az azonossági társadalmi erőviszony • 208</i>	
c) <i>Az egyoldalúan elkülönült társadalmi erőviszony • 213</i>	
d) <i>A társadalmi erőviszonyok mennyiségi típusai • 221</i>	

Kilencedik fejezet

A hatalom, az uralom és a társadalmi tőke 223

1. A hatalom és az uralom 224

1.1. A hatalom és az uralom fogalma 224

A) A hatalom fogalma és következményei 224

a) A hatalom fogalma • 224

b) A hatalom következményei • 231

B) Az uralom fogalma és következményei 235

a) Az uralom fogalma • 235

b) Az uralom következményei • 237

1.2. A hatalom fő típusai 239

(A tipizálás szempontjai) 239

A) A külsőleges hatalom fogalma és típusai 242

B) A belsőleges hatalom fogalma 248

2. A hatalom elfogadottsága és legitimitása 254

2.1. A hatalom racionális elfogadása és legitimitása 254

A) A hatalom racionális elfogadása 254

B) A hatalom legitimitása 261

a) A legitimitás fogalmának értelmezései • 261

b) A hatalom elfogadottságának szintjei és legitimitása • 279

2.2. A kulturális elfogadottság összetevői 290

A) A hatalom létrehozásának értékelése 291

B) A hatalom megszerzésének és szubjektumának értékelése 293

C) A hatalom gyakorlásának és elfogadásának értékelése 295

3. A társadalmi tőke 299

3.1. A társadalmi tőke fogalma és típusai 299

A) A társadalmi tőke értelmezései és fogalma 299

a) A tőke vagy társadalmi tőke értelmezései • 299

b) A társadalmi tőke fogalma • 306

B) A társadalmi tőke típusai	310
3.2. A társadalmi tőke funkciója	314
A) A manifest és a latens társadalmi tőke funkciója	314
<i>a) A manifest társadalmi tőke funkciója • 314</i>	
<i>b) A latens társadalmi tőke funkciója • 317</i>	
B) A társadalmi tőke felhalmozása és átváltása	318
 Irodalom	 321
Névmutató	333
Tárgymutató	337

ELŐSZÓ

Az olvasó kezében lévő kötet a harmadik kötete egy öt kötetesre tervezett könyvnek, amelyben egy alapvetően új szemléletmódot képviselő szociológiai társadalomelméletet fejtek ki, az elmélet korábbi változatához képest részletesebben és következetesebben.¹

A szociológia művelői körében általánosan elfogadott felfogás szerint a szociológiai kutatás tárgyát a társadalmi jelenségek képezik. A szociológia általános igényű elméletei és elméleti irányzatai azonban igen különböző szempontokból közelítenek az úgynevezett társadalmi jelenségekhez, azaz különböző szemléletmódokat képviselnek. Az első fejezetben, a fő szemléletmódok szintjén megkülönböztettem a normativista, a strukturalista, a kreativista és a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméleteket. A nyolcvanas évek közepéig főleg olyan általános igényű elméletek jellemezték a szociológiát, amelyek viszonylag szorosan kötődtek az említett fő szemléletmódok valamelyikéhez. A nyolcvanas évektől kezdve azonban egyrészt a szociológia művelőinek viszonylag széles körében felerősödtek azok a törekvések, amelyek eredményeként a szociológiaelmélet egyre inkább sok részelméletre esett szét. Másrészt az elméleti szociológusok szűk körében felerősödtek azok az elméleti törekvések, amelyek a különböző szemléletmódok egyesítésére irányultak.

A szociológiában hagyományosan kialakult szemléletmódok egyesítésének az irányába indultam el a nyolcvanas évek végén én is, amikor megfogalmaztam célként egy olyan általános szociológiai elmélet kidolgozását, amelyben az egyénekből és az intézményekből kiindulva jutok el a társadalmat átfogóan jellemző fogalmakig és összefüggésekig. Ennek a munkának az első jelentősebb eredménye *Az általános szociológia vázlata* c. könyv vagy jegyzet volt (Tankönyvkiadó, 1991), amelyben már megjelentek egy új szemléletmódot képviselő szociológiai elmélet alapvető vonásai. Ezt követően *A társadalmi viszonyok: Az intézményes szociológia elmélete* (Bíbor Kiadó, 1997) című könyvben már részletesebben kidolgoztam a szóban forgó elméletet, a nemzetközi szociológiaelméleti irodalom viszonylag széles körére támaszkodva. Az elméletet az intézményes szociológia elméletének nevezem, és az adott elméletben képviselt szemléletmódot intézményes szemléletmódnak, mert ebben az elméletben bár alapvetően a társadalmi viszonyokból, de végső soron e viszonyokat létrehozó intézményekből magyarázom a társadalmi jelenségeket.

Néhány évi kitérő után kezdtem el az elmélet újbóli átdolgozását. Ebben a munkában már jóval részletesebben és következetesebben kidolgozom az intézményes

¹ Az előszó tartalmában nem tér el az első kötet és a második kötet előszavától, eltekintve az egyes kötetek tartalmának – a hatodik bekezdésben található – rövid ismertetésétől.

szociológia elméletét, nagyobb mértékben figyelembe véve a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat. Az átdolgozott elméletet *Társadalomelmélet* címmel öt kötetben szándékozom megjelentetni. Munkámban tehát egy alapvetően új szemléletmódot képviselő és a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat egyesítő szociológiai társadalomelmélet, illetve általános szociológiai elmélet kidolgozására vállalkozom. A szóban forgó elmélet szándékom szerint általános egyrészt olyan értelemben, hogy felöleli a szociológiaelmélet fő kérdéseit, másrészt olyan értelemben, hogy átértelmezve magában foglalja a fő szociológiai szemléletmódokat.

Az intézményes szociológia elméletének a fő vonásaira vonatkozó felfogásom eredetileg két közegben formálódott. Egyrészt pályafutásom elején főleg az ipari üzem szociológiai vizsgálatával foglalkoztam; azonban már üzemszociológiai kutatásaim során sem önmagában az üzem, hanem általában a társadalom érdekelt, és az üzemet mintegy a társadalom modelljének tekintettem. Így az empirikus kutatással együtt a szociológia általános elméleti problémái is foglalkoztattak; egyfelől törekedtem empirikus kutatásaim elméleti megalapozására, másfelől az empirikus kutatási eredmények elméleti általánosítására. Másrészt felfogásom nagyrészt a szociológia oktatásában formálódott, ahol rendszeresen szemben találtam magam azzal a problémával, hogy a szociológiában kialakult elméleteket hogyan lehet valamiféle közös nevezőre hozni. Megkíséreltem tehát kialakítani egy olyan általános elméletet és szemléletmódot, amelynek nézőpontjából értelmezni tudom a különböző szemléletmódokat képviselő elméleteket.

Az átdolgozás szerkezete nagyrészt hasonló az elmélet korábbi változatának a szerkezetéhez, és az átdolgozás is négy nagyobb részből épül fel. Ezt a kötetet megelőző első kötet és második kötet az első részt tartalmazza: *Az egyének, az intézmények és a cselekvések* címmel. Az olvasó kezében lévő harmadik kötet a második részt tartalmazza: *Az érdekek és az erők a társadalmi életben* címmel. A második rész három fejezetből épül fel, az első rész hat fejezete után a második rész a hetedik, a nyolcadik és a kilencedik fejezetet foglalja magában. A hetedik fejezetben az érdekekkel és az érdekviszonyokkal, a nyolcadik fejezetben a társadalmi erőkkel és a társadalmi erőviszonyokkal, a kilencedik fejezetben a hatalommal, az uralommal és a társadalmi tőkével foglalkozom. Ezt a kötetet követi majd a negyedik kötet, amely a harmadik részt tartalmazza: *A társadalmi viszonyok és a társadalmi jelenségek* címmel. Végül az ötödik kötet következik, amely a negyedik részt tartalmazza: *A társadalmi struktúra és a strukturális jelenségek* címmel.

Különös figyelmet fordítottam munkám szerkezetére, az egyes témakörök, fogalmak és összefüggések egymáshoz szorosan kapcsolódó kifejtésére. Törekedtem arra, hogy a könyv szerkezete tükrözze magának az elméletnek a logikai szerkezetét, ezért az egyes fejezetek csak az adott sorrendben, általában kihagyások nélkül, egymás után olvasva értelmezhetők szándékomnak megfelelően. Amellett, hogy az intézményes szemléletmód keretei között igyekszem részletesen és következetesen kifejteni az intézményes szociológia elméletét, figyelmet fordítok arra, hogy

rámutassak a főbb szociológiai elméletek megközelítési módjaira, legfőbb fogalmaira és összefüggéseire. Felhívom a figyelmet az egyes fejezetekben megtalálható – a hatszintű vázlat utolsó szintjét képező – vázlatpontokra, amelyek általában az elmélet legfőbb fogalmait és összefüggéseit emelik ki, de esetenként utalhatnak bizonyos kérdések fő megközelítési módjaira is.

Elméleti munkásságom jelentős ellenállásra talált a magyar szociológiai tudományos életben. Ezért különösen köszönettel tartozom azoknak a társadalomkutatóknak, akik pályafutásom valamely szakaszában figyelemmel kísérték kutatómunkámat; és akiknek a segítsége, elismerése és biztatása az ilyen kutatásra általában nem készítő körülmények között is elegendő megerősítést jelentett számomra ahhoz, hogy eredeti szándékomnak megfelelően megvalósítsam elméleti elképzeléseimet.

Farkas Zoltán

BEVEZETÉS

Munkánk első részének a tanulságaként és a második rész bevezetéseként mindekenelőtt azt hangsúlyozzuk, hogy felfogásunk szerint a szociológia olyan tudomány, amelynek érdeklődési köre kiterjed átfogóan a modern társadalomra, de kutatási területét különösen a társadalmi élet szférája képezi; más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a szociológia érdeklődési körébe.

Munkánk második részében tehát a társadalmi élet szféráját elemezzük, a társadalmi élet szférájában kutatjuk a társadalmi jelenségek lényegét alkotó érdekeket és érdekviszonyokat, erőket és erőviszonyokat. Az első részben az elmélet egészének a megalapozásával foglalkoztunk, tehát a második részben tárgyalandó fogalmak és összefüggések szorosan kapcsolódnak az első részben tárgyalt fogalmakhoz és összefüggésekhez. Ezért a második rész bevezetéseként röviden emlékeztetjük az olvasót arra, ahogyan az első részben eljutottunk a társadalmi élet szférájának a meghatározásáig; illetve emlékeztetjük az olvasót azokra a legfőbb fogalmakra és összefüggésekre, amelyek megfelelő értelmezése nélkül nem érthetők meg munkánk második részében tárgyalandó fogalmak és összefüggések.

A második fejezetben a cselekvések motívumain belül különbséget teszünk egyrészt a személyes és az instrumentális motívumok, másrészt az általános és az aktuális motívumok között. A cselekvés fogalmával összefüggésben fontos alapfogalomként vezetjük be a cselekvés eszköze és feltétele, valamint a cselekvési lehetőség és a cselekvési képesség fogalmát. Sajátosan értelmezzük a cselekvési szituáció fogalmát, meghatározásunk szerint a cselekvési szituációt az adott általános motívum szempontjából releváns cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek alkotják. Láttuk, hogy a cselekvéseket a legáltalánosabb szinten egy általános motívum és a cselekvési szituáció egymással összefüggésben határozza meg.

Felfogásunk szerint a szükségletek képezik az alapvető személyes motívumokat, amelyeket kifejeznek a különféle személyes motívumok, és amelyekre végső soron valamennyi instrumentális motívum visszavezethető. Tehát felfogásunk szerint az egyének közvetlenül vagy közvetve szükségleteik kielégítésére törek-szenek.

Az intézményes szociológia elméletének a megértése előfeltételezi a szűkebb szükségletfogalom megfelelő értelmezését, a szükséglet fogalmához kapcsolódva a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak jelentőségének a felismerését, és e fogalmak felfogásunk szerinti értelmezését. Szűkebben értelmezzük a szükséglet fogalmát, és kísérletet teszünk annak az ismertetőjegynek a meghatározására, amelynek alapján elvileg körülhatárolhatjuk a szükségleteket és a szükségletek tárgyait. A szükségletkielégítés összetevőinek a fogalma segítségével a külső megfigyelő nézőpontjából, de az egyének szükségleteire vonat-

koztatva értelmezzük az egyének tulajdonságait és a környezetet. Láttuk, hogy a szükségletkielégítés összetevői tartalmi szempontból lehetnek a szükségletek tárgyai vagy negatív tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei, pozitív vagy negatív feltételei. A szükségletkielégítés pozitív összetevőin belül megkülönböztetjük a közvetlen szükségletkielégítést és a szükségletkielégítés előfeltételeit; és hangsúlyozzuk, hogy a szükségletkielégítés előfeltételei meghatározzák a közvetlen szükségletkielégítést.

A cselekvések kognitív motívumait elemezve rámutatunk arra, hogy szubjektív értelmezés révén az egyének is szükségleteikre vonatkoztatva értelmezik körülményeiket és bizonyos személyes tulajdonságaikat. Az egyéneknek cselekvéseik megalapozásához, a cselekvési szituáció kiértelmezéséhez a köznapi gondolkodás szintjén értelmezniük kell körülményeiket és bizonyos személyes tulajdonságaikat egyrészt mint a szükségletkielégítés összetevőit, másrészt mint cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek hordozóit.

A szükségletkielégítés különböző összetevői, különösen mint cselekvési lehetőségek és képességek, kognitív motívumokban tükröződnek, és motivációs szempontból ily módon határozzák meg a cselekvéseket. Ilyen kognitív motívumok az elvárások, a célok, a beállítottságok és az egyéni értékek. Az érték fogalmát tágabban, de differenciáltan értelmezzük, és az értékeken belül egyértelműen megkülönböztetjük egymástól a személyes értékeket és az instrumentális értékeket.

Adott körülmények között a szükségletek egészét tekintve lehetséges motívumok közötti választást segítik elő a kognitív irányultságok. Megkülönböztetjük a kognitív irányultságok következő összetevőit: (1) a szükségletkielégítés módja, (2) az érzelmi viszonyulás módja, (3) a környezet értékelésének és megismerésének a módja, (4) a környezethez való alkalmazkodás módja és (5) a más személyekhez való viszonyulás módja.

Az általános motívumra vonatkozó választás meghatározza az egyén irányultságát a különböző vonatkozásokban. A második fejezet végén rámutatunk arra, hogy – a cselekvések általános motívumával összefüggésben – a szükségletkielégítés összetevőinek az irányultságok fő vonatkozásaiban meghatározott irányultságok felelnek meg. Itt azt hangsúlyozzuk, hogy a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek az instrumentális irányultság, illetve a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése, az érzelmi semlegesség, a tárgyyszerű megismerés, a racionális alkalmazkodás, más személyek vonatkozásában a személytelen és részleges irányultság felel meg.

A harmadik fejezetben hangsúlyozzuk, hogy az intézményes szociológia elméletében alapvetően új szempontból vesszük figyelembe a szabályokat, a szabályok rendszereiként értelmezett intézményeket, és e tényezők révén általában a kultúrát a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában.

Meghatározzuk a szabály és az ellenőrzés fogalmát, és e fogalmakat felhasználva, az ellenőrzés szabályozottsága szempontjából a szabályokon belül megkülönböztetjük az intelmeket és a kötelmeket. Számunkra fontosabbak a kötelmek,

amelyek olyan szabályok, amelyeknek az ellenőrzése is szabályozott, tehát elvileg rendszeres.

Különbséget teszünk a szabályokhoz való alkalmazkodás két típusa, a beleélő alkalmazkodás és a racionális alkalmazkodás között. Az intézményes szociológia elméletének a megalapozása szempontjából igen lényeges észrevennünk, hogy a szükségletkielégítés meghatározott összetevőinek a szabályokhoz való alkalmazkodás meghatározott módja felel meg. Itt azt hangsúlyozzuk, hogy ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, és a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, vagy a szükségletek negatív tárgyait képezik, a cselekvések motívumainak a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg, amely rendszeres ellenőrzést igényel.

A továbbiak megértéséhez nagyon fontos az intézmény fogalmának megfelelő értelmezése, amely szerint az intézmény kötelmek, és a kötelmek érvényességi körét, valamint tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályok rendszere. Bevezetjük az intézmény fedezetének a fogalmát: az intézmény fedezetének nevezzük az adott intézményt alkotó szabályok létrehozásának, megváltoztatásának és az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésének a képességét. Az egyének intézmények érvényességi körein belüli elhelyezkedésére vonatkozik az intézményes helyzet, az intézményes szerep és a szereplehetőségek fogalma.

A negyedik fejezetben fedezetük szerint megkülönböztetjük a külső fedezetű és a belső fedezetű intézményeket, valamint a felemás fedezetű intézményeket. A külső fedezetű intézmény fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik; a belső fedezetű intézmény fedezetével az intézmény érvényességi körébe eső egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek. Az elmélet engedményes szintjén vesszük figyelembe az intézményes erkölcsöt, amely – az egyének viszonylag szűk körében – valójában a belső fedezetű intézményhez hasonló szabályrendszer.

Láttuk, hogy a modern társadalom legjelentősebb intézményei a jogi intézmények, amelyek fedezetével rendelkező egyének az adott térbeli területen kizárólagosan rendelkeznek a testi erőszak cselekvési eszközeivel. A jogszerű intézmények a jogi intézményekből származtathatók, a formális intézmények pedig magukban foglalják a jogi intézményeket és a jogszerű intézményeket.

Tudatosan az egyének azzal a szándékkal alakítanak ki és tartanak érvényben intézményeket, hogy másokat rendszeresen olyan cselekvésekre készítsenek vagy kényszerítsenek, amelyek az adott egyének számára a szükségletkielégítés pozitív, illetve minél pozitívabb összetevőit képezik. Valamint, hogy másokat eltérítsenek olyan cselekvésektől, amelyek az adott egyének számára a szükségletkielégítés negatív összetevőit képezik.

Különbséget teszünk az intézmények elfogadása és legitimitása, valamint az intézmények beleélő elfogadása és racionális elfogadása között. Az intézmény le-

gitimitásán azt értjük, hogy az adott intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének az adott intézményt, az intézmény kialakítását és funkcióit úgy értékelik, hogy azok megfelelően kifejezik személyes és közösségi értékeiket. Azokat az intézményeket, amelyek szabályaihoz az egyének racionálisan alkalmazkodnak, racionálisan fogadják el. A racionálisan elfogadott intézmények esetében a legitimitás kérdése külsőleges szempont, elvileg egy adott intézmény legitimitása nem befolyásolja racionális elfogadását.

Az intézmények cselekvésekre vonatkozó funkcióit figyelembe véve megkülönböztetjük az intézmények készítő, kényszerítő és eltérítő funkcióit. Az elmélet megalapozása szempontjából különösen fontos az intézmények normatív és tényleges funkciójának a megkülönböztetése; amely arra a kérdésre ad választ az elemzés igen elvont szintjén, hogy az intézmények milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit és az összetettebb jelenségeket.

A társadalmi jelenségek elemzésében számunkra az intézmények tényleges funkciói lesznek jelentősek. Az intézmény tényleges funkcióján azt értjük, hogy az adott intézmény meghatározott cselekvési lehetőségeket és képességeket hoz létre a szükségletkielégítés összetevőiként, s az egyének nem az intézményes szabályokhoz, hanem a tényleges cselekvési lehetőségekhez és képességekhez alkalmazkodva cselekszenek, többé vagy kevésbé a szabályoknak megfelelően vagy nem megfelelően. Ha az intézmények érvényességi körébe eső cselekvések és az intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, vagy a szükségletek negatív tárgyait képezik, az adott cselekvések motívumainak az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg. Láttuk, hogy a külső fedezetű intézmények tényleges funkciói elvileg csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak.

Különbséget teszünk az intézmények kifejezett szándéknak megfelelő funkciói, rejtett szándéknak megfelelő funkciói és nem szándékolt funkciói között. Hangsúlyozzuk, hogy e megkülönböztetés nem felel meg az intézmények normatív és tényleges funkciói közötti megkülönböztetésnek, de bizonyos összefüggések felfedezhetők a két szempontból megkülönböztethető funkciók között.

Egyfelől fedezetük, másfelől a szükségletkielégítés összetevőire irányuló funkcióik szerint különböztetjük meg az intézmények fő típusait. Különbséget teszünk a közösségi intézmények, a társadalmi intézmények és a testiségi intézmények között. A közösségi intézményeken belül megkülönböztetjük a tiszta közösségi intézményeket (illetve az ezekhez hasonló intézményes közösségi erkölcsöt) és a kvázi-közösségi intézményeket. A testiségi intézmények egyik altípusát az ellátási intézmények, másik altípusát a közvetlen kényszerítő intézmények képezik.

Számunkra a társadalmi intézmények lesznek jelentősek: társadalmi intézménynek nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és

képességek, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. Különbséget teszünk a külső fedezetű társadalmi intézmény és a belső fedezetű társadalmi intézmény között.

Láttuk, hogy a társadalmi intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg. A külső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói elvileg csak esetlegesen felelnek meg az adott intézmények szabályainak. A belső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói viszont alapvetően megfelelnek az intézményes szabályoknak.

A szociológiaelmélet alapvető kérdése, hogy milyen természetű létezőket tekinthetünk társadalmi létezőknek, milyen jelenségeket társadalmi jelenségeknek, mire vonatkozik általában a társadalmi jelző. Az intézményes szociológia elméletében erre a kérdésre világos választ adunk olyan formában, hogy meghatározzuk a szükségletkielégítés testiségi, közösségi és társadalmi összetevőit.

Társadalmi létezőknek nevezzük a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeit és feltételeit. Felfogásunk szerint a társadalmi élet elemi összetevői ilyen természetű létezők, amelyekből a legbonyolultabb társadalmi létező, illetve társadalmi jelenség is felépül. Az elemi társadalmi létezőkkel összefüggésben meghatározzuk a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek és a társadalmi javaknak a fogalmát. A társadalmi létezők sajátos értelmezésének megfelelően értelmezzük a társadalmi érték fogalmát is, amely szerint a társadalmi értékek instrumentális és kulturális értékek.

Az ötödik fejezetben, az intézményes szociológia elméletének a megalapozása során még csupán általában foglalkozunk a társadalmi cselekvés és a társadalmi kölcsönhatás fogalmával, valamint azzal a kérdéssel, hogy hogyan közelítünk a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához.

A társadalmi intézményeknek és általában a társadalmi környezetnek elvileg a racionális alkalmazkodás felel meg, ezért a társadalmi cselekvéseket racionális cselekvéseként határozzuk meg; és a racionális társadalmi cselekvéseket egy racionális cselekvéselmélet keretei között helyezzük el általában a cselekvések rendszerében. Meghatározzuk a racionális cselekvés fogalmát, és felvázoljuk a racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit. Egyfelől cselekvési hozadékuk, másfelől a szükségletkielégítés összetevői szempontjából tipizáljuk a cselekvéseket; és így módon különbséget teszünk a szükségletmotivált, az instrumentális, a közvetlen kényszersmotivált és a társadalmi kényszersmotivált cselekvések között. Instrumentális cselekvésnek nevezzük a szükségletkielégítés eszköztét képező cselekvést, és az instrumentális cselekvéseken belül különbséget teszünk a technikai cselekvések és az érdekmotivált cselekvések között.

A cselekvések tipizálásához kapcsolódva határozzuk meg a társadalmi cselekvés fogalmát, amely szerint a társadalmi cselekvés olyan cselekvés, amely közvetlenül intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg, és amely a szubjektum számára a szükségletkielégítés eszköztét vagy

feltételét képezi. A társadalmi cselekvés két fő típusa az érdekmotivált cselekvés és a társadalmi kénysermotivált cselekvés. Rámutatunk arra, hogy a társadalmi cselekvéseket végső soron a társadalmi intézmények határozzák meg azáltal, hogy egyrészt meghatározzák a cselekvések általános társadalmi motívumát, másrészt meghatározzák a társadalmi természetű cselekvési szituációt.

Az emberek közötti kölcsönhatás tágabb fogalmán belül meghatározzuk a társadalmi hatás és a társadalmi kölcsönhatás fogalmát. A társadalmi kölcsönhatás a két fél közötti társadalmi hatások olyan összessége, amelyben mindkét fél cselekvései egymás számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Megkülönböztetjük a társadalmi kölcsönhatások típusait, egyrészt a kölcsönhatás kiegyenlítettsége szerint, másrészt a kölcsönhatás pozitív vagy negatív jellege és szándékolttsága szempontjából. Az ötödik fejezet végén a társadalmi jelenségek további részletes elemzésének a megalapozása céljából rámutatunk arra a megközelítési módra, ahogyan az intézményes szociológia elméletében közelítünk a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához. Eszerint a társadalmi kölcsönhatást az határozza meg, hogy a két fél társadalmi szituációi milyen mértékben és milyen tartalommal kapcsolódnak össze egymással.

Az intézmények által meghatározott és a felek között összekapcsolódó cselekvési szituációk viszonylag tartós, rendszeresen ismétlődő vonásait fejezi ki az intézményes viszony, és ezen belül a közösségi viszony és a társadalmi viszony fogalma. Az ötödik fejezet végén még csupán ideiglenesen vezetjük be a társadalmi viszony fogalmát; a társadalmi viszony intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása. Elvileg eltekintve a cselekvő egyének között adott alkalmakkor összekapcsolódó társadalmi szituációk esetleges vonásaitól és kiemelve tartós vonásaikat, a társadalmi kölcsönhatásokat a felek közötti társadalmi viszonyok határozzák meg.

A hatodik fejezetben rámutatunk arra, hogy az általunk megkülönböztetett tipikus cselekvések olyan egyéni cselekvési rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések, illetve tevékenységek sajátos funkciókat valósítanak meg az adott egyén szükségleteinek a kielégítésében. Itt azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi cselekvések, ezeken belül az érdekmotivált cselekvések és a társadalmi kénysermotivált cselekvések megteremtik és megőrzik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit.

A szükségletek kielégítésében sajátos funkciókat ellátó cselekvések azonban nemcsak a cselekvő egyének szintjén különülnek el viszonylag egymástól; hanem az emberi együttélés modern formáiban történetileg sajátos életszférák alakultak ki, amelyekben belül meghatározott funkciókat ellátó tipikus cselekvések a jellemzőek. A modern társadalomban megkülönböztetjük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját. A társadalmi élet szférájának nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a társadalmi cselekvések, valamint az ilyen cselekvésekből felépült társadalmi köl-

csönhatások a tipikusak. A társadalmi élet szférájába esik a szervezett munkatevékenység, a gazdasági tevékenység, a közigazgatási tevékenység, az igazságszolgáltatás, a hivatali ügyintézés, az úgynevezett politikai tevékenység, a felsőbb iskolák felé haladva egyre inkább a tanulási tevékenység, a tudományos kutatás stb. A társadalmi élet szférájában az érdekmotivált cselekvések az elsődlegesek, illetve bizonyos körülmények között szinte kizárólagosak, és a társadalmi kényszermotivált cselekvések csak másodlagosak lehetnek.

Hangsúlyozzuk, hogy a szükségletkielégítés módja vonatkozásában a társadalmi élet szférájának az instrumentális irányultság, illetve a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése felel meg. Tehát a társadalmi élet szférájában az egyének nem szükségleteik közvetlen kielégítésére, hanem a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére törekszenek. A társadalmi élet szférájában a társadalmi cselekvések motívumainak és az intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg. Azaz a társadalmi intézmények nem közvetlenül, hanem az általuk létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek közvetítésével határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket.

Az intézményes szociológia elméletében egy adott társadalmi csoporton, illetve egy adott társadalmon belüli társadalmi jelenségek kutatásával foglalkozunk. A hatodik fejezetben ezért rámutatunk az emberi együttélés elemi formáira, meghatározzuk az intézményes csoport fogalmát és felvázoljuk az intézményes csoportok fő típusait.

Az együttélési csoport integrációját biztosíthatják az érzelmi viszonyok vagy az intézményes viszonyok, és ez alapján különböztetjük meg az együttélési csoport két típusát, az érzelmi csoportot és az intézményes csoportot. Az intézményes csoportokon belül különbséget teszünk a közösségi csoportok, a társadalmi csoportok és a felemás testiségi intézményes csoportok között. A közösségi csoportokon belül megkülönböztetjük a tiszta közösségeket és a kvázi-közösségeket. A felemás testiségi intézményes csoportok egyik altípusát az ellátási intézményes csoportok, másik altípusát a kényszerű intézményes csoportok képezik.

A társadalom vagy társadalmi csoport rendszerbe szerveződött társadalmi intézmények érvényességi körébe eső és társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége. A társadalmi csoportban a szabályokhoz való alkalmazkodás a racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkciója érvényesül. A társadalmi csoportban megfigyelhető cselekvések társadalmi cselekvések, mégpedig alapvetően érdekmotivált cselekvések, amelyek társadalmi kölcsönhatásokba ágyazódnak. A társadalmi csoport lehet társadalmi egyesülés vagy társadalmi társulás, a valóságos társadalmi csoportok azonban – viszonylag kevés kivétellel – általában társadalmi társulásoknak tekinthetők.

Az átfogó együttélési csoport, amely az egyének szempontjából bizonyos mértékben eleget tesz a funkcionális követelményeknek, eleve csak olyan összetett és

heterogén csoport lehet, amelyben az egyének részben szükségleteik közvetlen kielégítésére, részben a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére törekcszenek. A heterogén intézményes csoport olyan összetett intézményes csoport, amelyen belül különböző tipikus funkciókat ellátó intézményes csoportok és/vagy különböző életszférák alakultak ki. A heterogén intézményes csoportok típusai-ként megkülönböztetjük a heterogén kényszerű csoportot, a heterogén közösséget és a heterogén társadalmat.

A heterogén társadalom integrációját alapvetően biztosító intézmények társadalmi intézmények, és a társadalmi intézmények által meghatározott keretek között alakulnak ki és működnek az egyes életszférák, tehát az alapvető jelentőségű társadalmi élet szférája mellett a kényszerű élet, a közösségi élet és a magánélet szférája. A heterogén társadalomban a társadalmi élet szférájában elvileg tisztán érvényesül a társadalmi intézmények tényleges funkciója, és az intézmények természetének az egyének részéről az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg; a tipikus cselekvések a társadalmi cselekvések, a tipikus kölcsönhatások a társadalmi kölcsönhatások.

Felfogásunk szerint viszonylag nagyszámú egyén együttélésének átfogó és önkéntes együttélési formája eleve csak társadalmi alapú együttélési forma, azaz csak heterogén társadalom lehet. A modern nemzeti vagy állami társadalom mint heterogén társadalom kutatásában ezen együttélési csoport mindkét jellemző vonására egyaránt tekintettel kell lenni, azaz hogy egyrészt heterogén együttélési csoportról, másrészt társadalmi csoportról van szó.

A szociológia a modern társadalom kutatására jött létre, és a szociológiai kutatás elsősorban ma is a modern társadalomra irányul. A modern társadalom legfontosabb sajátosságai: (1) Az állam által kizárólagosan alkalmazható testi erőszak, formálisan szabályozott és viszonylag szűk keretek között. (2) Az átfogó formális intézményrendszer a jog, amelynek keretében különböző jogszerű intézmények alakultak ki az együttélés, különösen a társadalmi élet szabályozására. (3) Az emberi élet sajátos szféráinak viszonylagos elkülönülése, a társadalmi élet szférájának viszonylag önálló életszférává válása. (4) A társadalmi élet szféráján belül a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférájának viszonylagos elkülönülése. (5) Olyan személyiségtípus általánossá válása, amely alkalmas általában a racionális alkalmazkodásra, és amelyet a társadalmi élet szférájában a racionális irányultság jellemez.

A bevezetés zárásként ismét azt hangsúlyozzuk, hogy felfogásunk szerint a szociológia olyan tudomány, amelynek érdeklődési köre kiterjed átfogóan a modern társadalomra, de kutatási területét különösen a társadalmi élet szférája képezi; más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a szociológia érdeklődési körébe. Munkánk második részében tehát a társadalmi élet szféráját elemezzük, a társadalmi élet szférájában kutatjuk a társadalmi jelenségek lényegét alkotó érdekeket és érdekviszonyokat, erőket és erőviszonyokat.

MÁSODIK RÉSZ

AZ ÉRDEKEK ÉS AZ ERŐK A TÁRSADALMI ÉLETBEN

Hetedik fejezet: Az érdek és az érdekviszony

*Nyolcadik fejezet: A társadalmi képesség,
erő és erőviszony*

*Kilencedik fejezet: A hatalom, az uralom
és a társadalmi tőke*

HETEDIK FEJEZET

AZ ÉRDEK ÉS AZ ÉRDEKVISZONY

Munkánk első részében az intézményes szociológia elméletének a megalapozásával foglalkoztunk, a második részben tehát az elméletet már saját alapjára építhetjük. Az első részben arra a következtetésre jutottunk, hogy a társadalmi élet szférájában az egyének nem közvetlenül az intézményes szabályokhoz, hanem az intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez mint a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez alkalmazkodva cselekszenek. Azaz a társadalmi intézmények nem közvetlenül, hanem az általuk létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek közvetítésével határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. Munkánk második részében e cselekvési lehetőségeket és képességeket mint érdekeket és érdekviszonyokat, valamint társadalmi erőket és erőviszonyokat elemezzük.

Ebben a fejezetben az érdekekkel és az érdekviszonyokkal foglalkozunk, amelyek értelmezésünk szerint intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből épülnek fel. A fejezet első részében áttekintjük az érdekfogalom főbb értelmezéseit, rámutatunk a különböző érdekfelfogások és a szociológiai szemléletmód közötti összefüggésre, és foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy az érdek fogalma milyen szerepet tölthet be a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. A második részben meghatározzuk az érdek fogalmát olyan értelemben, ahogyan e fogalom az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik, és ehhez kapcsolódva bevezetjük az érdekviszony fogalmát. A fejezet harmadik részében az érdekek létrehozásának és az érdekek tudatos motívummá válásának a kérdését tárgyaljuk. A negyedik részben először az érdekek különböző szempontokból történő tipizálásával foglalkozunk; majd az érdekviszonyokat tipizáljuk abból a szempontból, hogy az e viszonyokat alkotó cselekvési lehetőségek a viszonyban álló felek számára a szükségletkielégítés milyen összetevőit képezik.

1. Az érdekfogalom értelmezései

Az érdeke fogalma széles körben használt, de elméleti szinten ritkán tárgyalt és kevésbé tisztázott a szociológiában és általában társadalomtudományokban. Az érdeke kifejezést többnyire magától értetődően használják a szociológiai irodalomban, olyan általános értelemben, hogy az érdeke a társadalmi cselekvés és magatartás fontos vagy alapvető meghatározó tényezője és/vagy motívuma. A fejezet első részében először röviden áttekintjük az érdekefogalom történeti alakulását, majd különbséget teszünk a tágabb és a szűkebb érdekefelfogás között. Ezt követően rámutatunk a különböző érdekefelfogások és a szociológiai szemléletmód közötti összefüggésekre, és foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy az érdeke fogalma milyen szerepet tölthet be a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában.

1.1. Az érdekefelfogások legfőbb vonásai

A) Az érdekefogalom történeti alakulása

Az érdeke kifejezés mai jelentéséhez hasonló értelmű használata messze visszavezethető a társadalomról való gondolkodás történetében. Az első arra irányuló kísérletek, amelyek az érdekekre alapozták a társadalmi élet magyarázatát, az ókori Athénból maradtak fenn. Bár nem tudhatjuk, hogy mennyire volt elterjedt ez a nézet, de a szofistáknak nevezett filozófusok azt állították, hogy az emberek a politikai társaságokba a közös védelem érdekében tömörülnek, és az állam törvényei tulajdonképpen leegyszerűsíthetők az érdekekre. (Mansbridge 1990B)

Az érdeke kifejezés a nyugat-európai országokban a tizenhatodik század végén vált viszonylag széles körben használatossá, és eredetileg a cselekvések legkülönbözőbb motívumainak a jelölésére szolgált. A tizenhetedik században főleg egyrészt a gazdasággal, másrészt a politikával, illetve a kormányzással kapcsolatos magatartások értelmezésében használták a szóban forgó fogalmat. Thomas Hobbes *Leviatán* című munkájában először fejtette ki rendszerezettebb formában azt az elképzelést, hogy az egyének miként képesek a társadalmi együttélésre, miközben érdekeiket követik, illetve saját javukra tekintettel cselekszenek. Felfogása szerint „az ember valamennyi akarati cselekedetével saját javát szolgálja, s azok a cselekedetei a legésszerűbbek, amelyek céljai eléréséhez leginkább hozzájárulnak”. (Hobbes 1999: 185) A gazdasági tárgyú írások nagyrészt azt az elvet hangsúlyozták, hogy a természet és az ész által vezérelve mindenki úgy cselekszik, hogy a legnagyobb haszonhoz jusson. A politikai tárgyú írásokban az egyének érdekeinek hangsúlyozása az ezektől függetlenül létező közérdekkel szemben nagyrészt azt a célt szolgálta, hogy megkérdőjelezzék az uralkodó egyes döntése-

it, aki a közérdekre hivatkozott uralkodása és hatalma alátámasztásában. A korai demokráciafelfogások is összekapcsolódtak az érdekek jelentőségének hangsúlyozásával. (Hirschman 1986B; Mansbridge 1990B; Swedberg 2005A: 10)

A 18. században az érdek fogalma különösen jelentős szerepet töltött be a skót felvilágosodás két képviselője, David Hume és Adam Smith egyes munkáiban. (Swedberg 2005A: 8-20) Hume egy helyen így fogalmaz: „Mi sem biztosabb annál, hogy az emberek jobbra saját érdekeiktől vezettetik magukat, és akkor sem terjed túl messzire gondolkodásuk, amikor nemcsak magukkal gondolnak.” (Hume 2006: 525) Smith hangsúlyozza, hogy az egyének saját érdekeiket követve nagyrészt mások javára is cselekedhetnek: „Az ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakaratótól várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik.” (Smith 1959: 64) Adam Smithen túl főleg John Stuart Mill alkalmazta az érdek hasznosságelvű fogalmát a gazdasági cselekvések magyarázatára, és ezáltal megalapozták a modern közgazdaságtan „gazdasági emberre” vonatkozó felfogását. (Swedberg 2005A: 24)

Ugyanakkor az angol nyelvben az érdek kifejezést szépítő kifejezésként is kezdték használni a pénzkölcsönzéssel kapcsolatban, a korábbi uzsora kifejezés helyett. Részben talán ennek köszönhető, hogy az érdek fogalmához idővel a becstelenség, a telhetetlenség, a kapzsiság képzete kapcsolódott. Ezt az értelmét nagyrészt elnyomta az a felfogás, amely szerint az érdekét követő egyén közvetve szolgálhatja a közjót is, ahogyan azt Adam Smith fent hivatkozott soraiban megfogalmazta. Egyes gondolkodók ennél is továbbmentek az érdekek jelentőségének a hangsúlyozásában, és az érdek fogalmában látták a kulcsot a társadalom titkainak megfejtéséhez. (Hirschman 1986B; Mansbridge 1990B) Helvétius, a francia filozófus írta a tizennyolcadik század közepén: „A világegyetem mozgatói a gyönyörök és a fájdalmak. (...) az embert az önszeretet érzése mozgatja, s így nem engedelmeskedik soha másnak, mint érdeke törvényének.” (Helvétius 1962: 112) Ekkorra az érdekek által vezérelt cselekvés főleg már a racionális számításon alapuló cselekvést jelentette, az emberi tevékenység különböző területein.

A 19. században egyrészt az analitikus közgazdászok az érdek fogalmát a gazdasági önérték fogalmára szűkítették, a tökéletes piac körülményeit előfeltételezve. (Swedberg 2005A: 28-29) Másrészt megerősödött az érzelmi és az erkölcsi motívumokat hangsúlyozó társadalomfelfogás, amelynek szempontjából az érdekek nem tűntek olyan jótékony hatásúaknak, ahogyan azt a közgazdászok tekintették. Hanem az anyagi javak megszerzésére irányuló romboló hatású erőknak, amelyek aláaknázzák az olyan értékeket, mint a becsület, a tekintély, a barátság és a bizalom. Talán e kritikák hatására is az érdekfogalom értelmezése ismét olyan irányba tolódott el, hogy az érdek tulajdonképpen magában foglalja a különféle cselekvések motívumainak az egészét; egyaránt beleértve a szűkebb értelemben vett racionális cselekvések és az áldozatosan önzetlen cselekvések motívumait. (Hirschman 1986B)

A szociológia klasszikusai közül különösen Karl Marx és Max Weber tekintette az érdeket a társadalmi jelenségek jelentős meghatározó tényezőjének. Marx elméletében az érdek fogalma jelentős szerepet játszik, és Marx – a fogalom kifejezett meghatározása nélkül – az érdekek adott termelési viszonyok, különösen a tulajdonviszonyok és a munkamegosztási viszonyok általi meghatározottságát hangsúlyozza. (Lásd pl.: Marx–Engels 1976: 33) Bevezeti az osztályérdek fogalmát: megkülönbözteti a tulajdonviszonyok szerint hasonló helyzetben lévő egyének összességének mint „magában való” osztálynak a közös érdekétől (az egyének egybeeső érdekétől – F. Z.) az osztályérdeket, amely a már egyesült és együttes cselekvésre képes „magáért való” osztály egyesült érdeke.¹

Weber *Társadalom és Gazdaság* c. munkájának különböző helyein igen gyakran, de kifejezett meghatározás nélkül és nagyrészt különböző értelemben használja az érdek fogalmát. (Erről lásd: Swedberg 2005A: 62-70; Swedberg 2005B: 373-381) Weber különbséget tesz a közösség és a társulás között, és felfogása szerint a társuláson belüli társadalmi cselekvéseket bizonyos értelemben érdekek motiválják, és az érdek kifejezést itt valószínűleg a racionális számítás értelmében használja. (Weber 1987: 66-67)

A huszadik század ötvenes, hatvanas évtizedében a nyugati, különösen az amerikai szociológiaelméletben leginkább elfogadott normativista szemléletmód nem kedvezett az érdekfogalom használatának. E felfogás szerint ugyanis az egyének cselekvéseit a kultúrából elsajátított értékek, szabályok és szerepek motiválják, nem pedig az „önző” érdekek. A hetvenes, nyolcvanas évtizedben azonban újra jelentősebbé vált az érdek fogalma, egyrészt a strukturalista szociológiai elméleteknek, másrészt a racionális döntések elméletének köszönhetően.

Miközben a hetvenes évektől az érdekek jelentőségét hangsúlyozó strukturalista és racionalista szemléletmód a szociológiaelmélet egyre szélesebb területén vált elfogadottá, ugyanakkor kiéleződött a vita is a normativista és a kreativista szemléletmód képviselőivel. Egyes tanulmányok élesen bírálják az érdekszempőlétű megközelítést; e tanulmányok szerzői azt hangsúlyozzák, hogy az embereket nem mindig vagy többnyire nem érdekeik motiválják. A magatartások motiválásában fontos szerepük van az értékeknek, a szabályoknak, az erkölcsi elkötelezettségnek és az érzelmeknek. (Collard 1978; Hirschman 1985; Etzioni 1988; Mansbridge 1990A) Ugyanakkor elkezdték pontosítani azokat a körülményeket, amelyek között az érdekek által motivált cselekvések a jellemzőek. (Margolis 1990; Perrow 1994: 252-253)

A modern szociológiaelmélet képviselői közül az érdek fogalma különösen jelentős szerepet tölt be Dahrendorf, Coleman és Bourdieu elméletében. Dahrendorf

¹ „A gazdasági feltételek először munkássá változtatták a lakosság tömegét. A tőke uralma e tömeg számára közös helyzetet, közös érdekeket teremtett. Ily módon ez a tömeg a tőkével szemben már osztály, de önmaga számára még nem az. Ebben a harcban, amelynek csak néhány fázisát jeleztük, ez a tömeg egyesül, önmaga számára is osztállyá alakul. Az érdekek, amelyeket védelmez, osztályérdekké válnak.” (Marx 1959: 172)

érdekfelfogásáról később (1.2A) szólunk, itt röviden Coleman és Bourdieu érdekfelfogására utalunk.

Coleman megkülönbözteti az úgynevezett tárgyi ént és a cselekvő ént, és az elméletében jelentős szerepet betöltő érdek fogalma a tárgyi én és a cselekvő én újraegyesítését szolgálja. Felfogása szerint az érdek egyrészt a tárgyi én kielégítésére irányul bizonyos események vagy erőforrások „ellenőrzésének” (befolyásolásának) a következménye révén. A cselekvő én számára viszont az érdekek mint hajtóerők szolgálnak, és az adott események vagy erőforrások feletti „ellenőrzés” (befolyás) megszerzésére késztetik az egyént. A tárgyi én tehát a haszon maximalizálását igényli, a cselekvő én viszont megvalósítja a haszon maximalizálását. (Coleman 1990: 509-515)

Bourdieu az elméletét alkotó más jelentős fogalmakkal, különösen a mező, a habitus és a tőke fogalmával összefüggésben értelmezi és használja az érdek fogalmát. Az említett szerző kifejezett formában főleg a *Lehetséges-e érdekmentes cselekvés?* című tanulmányában fogalmazza meg érdekfelfogását; ebben a tanulmányban az illúzió, a befektetés és a libidó fogalma segítségével látja megvilágíthatónak az érdek fogalmát.

Az illúzió kifejezéssel arra utal, hogy adott egyének jelentőséget tulajdonítanak egy társadalmi mezőn belüli társadalmi játékokban való részvételnek. Ezért hajlandóak bizonyos befektetésekre, illetve ráfordításokra adott tétekért vívott küzdelemben. Tehát az adott mezőben az egyénekre jellemző egy sajátos társadalmi libidó, általános késztetés. Az egyének azonban nem tudatosan törekszenek adott tétek elérésére, a gyakorlatok valóságos tétjei és céljai meg sem fogalmazódnak. Hanem elsajátítottak egy habitust, azaz egy sor gyakorlati észlelési és értékelési sémát, amelyet felhasználnak a valóság megalkotására, megértésére. A habitusban az egyén elsajátította a mező belső struktúráját, és a habitus ezáltal strukturálja a mező és a mezőn belüli cselekvések észlelését. A társadalmi mezők (gazdaság, tudomány, művészet stb.) mindegyikében sajátos érdekek érvényesülnek, ahány mező, annyi fajta érdek létezik. Felfogása szerint az érdek fogalmát ilyen tágan értelmezve általában azokat a cselekvéseket is valamilyen érdekek határozzák meg, amelyek érdekmenteseknek tűnnek. (Bourdieu 2002: 127-145)

Richard Swedberg a gazdasági jelenségek szociológiai elemzésében hangsúlyozza az érdek fogalmának központi jelentőségét, a kultúrával és a társadalmi viszonyokkal összefüggésben. Nem a közgazdaságtanban a „gazdasági embernek” tulajdonított önérdek értelmében beszél érdekről, felfogása szerint az érdek szociológiai fogalma ennél jóval tágabb fogalom. E szerint a társadalmi cselekvéseket érdekek motiválják, de az érdekek a kultúra által formálva és a társadalmi viszonyok révén érvényesülnek. (Swedberg 2003; Barban–Guseva 2005) A szóban forgó szerző egy hasonlat segítségével világít rá az érdek fogalmára, és felfogása szerint az érdek olyan, mintha az egyén egy útjelzőt követne. E szerint az érdek lényegében véve a cselekvésekben létezik, az egyén teste és cselekvése nélkül az érdek csak lelki létező, amelyre az érdekeltség kifejezés vonatkozik. Azonban a cse-

lekvő egyén rendelkezik egy sajátos gondolkodási iránnyal cselekvései számára, és cselekvéseiben az útjelző által kijelölt irányt követi. (Swedberg 2005A: 96-97)

A magyar szociológiai irodalomban az érdekfogalom fontos szerepet töltött be a szociológia 1960-as évekbeni újjászületésétől kezdve a nyolcvanas évek végéig. Erre jelentős hatással volt egyfelől az, hogy a hatvanas években újjászülető magyar szociológia bizonyos szakterületeire – a marxista felfogással összefüggésben – főleg a strukturalista szemléletmód volt jellemző, amelyben nagyrészt az érdek fogalma segítségével látták megragadhatónak azt, ahogyan a magatartások objektív, illetve tényszerű környezeti meghatározó tényezői motívumok formájában tudatosulnak, és ezáltal meghatározzák az egyének és csoportok magatartását. Másfelől viszont főleg az angolszász szervezetszociológiai irodalomban kialakult irányzat, amely a szervezetek társadalmi jelenségeit az érdekek és az erők függvényében elemzi, hatással volt a hazai empirikus érdekkutatások kibontakozására és a hazai szervezetszociológiára. (Lásd pl.: Rózsahegy 1973; Héthy–Makó 1972; Héthy–Makó 1978; Andics–Rozgonyi 1977; Lick 1979; Papp 1979; Papp 1984; Farkas 1983; Farkas 1987)

A nyolcvanas évek elején kibontakozó magyar nyelvű szociológiaelméleti irodalomban azonban a normativista és a kreativista szemléletmód (Parsons, Schütz, Habermas, Luhmann) terjesztése vált meghatározóvá. A nyolcvanas években a magyar szociológiaelméletben szinte egyáltalán nem jelentek meg a strukturalista és a racionalista szemléletmódot képviselő és az érdekek jelentőségét hangsúlyozó nyugati elméletek. A magyar szociológiaelméleti irodalomban az érdek fogalma a kilencvenes években vált kissé elfogadottabbá, a racionális döntések elméletének terjesztésével és szélesebb körben történő elfogadásával összefüggésben.

B) A tágabb és a szűkebb érdekfelfogás

A fenti rövid történeti áttekintésből kitűnhetett, hogy a különböző felfogások az érdeket mint a cselekvések meghatározó tényezőjét vagy motívumát értelmezték, illetve értelmezik. Abból a szempontból, hogy milyen természetűek azok a cselekvések, amelyeket érdekek határoznak meg, illetve amelyeket érdekek motiválnak, megkülönböztethetjük a tágabb és a szűkebb érdekfelfogást.

- *Tágabb értelemben az érdek* a tágan értelmezett racionális cselekvés általános motívuma, e felfogás szerint minden tágan értelmezett racionális cselekvést valamilyen érdek motivál.

A ötödik fejezetben (1.1Ba), a racionális cselekvés fogalmának tárgyalásánál említettük, hogy tágabb értelemben racionális cselekvésnek neveznek minden olyan cselekvést, amelynek motívuma ésszerűen megérthető, az adott motívum és a körülmények figyelembevételével a cselekvés ésszerűen indokolható. A tágabb érdekfogalom a tágabb szükségletfogalomhoz köthető, és e felfogás szerint az érdek valamilyen értelemben a cselekvés motívumát képező szükséglet. A második

fejezetben (2.1Ba) hangsúlyoztuk, hogy a tágabban értelmezett szükségletek a legkülönbözőbb természetűek lehetnek. Ilyen értelemben tehát az ötödik fejezetben (2.1) általunk szükségletmotivált cselekvéseknek nevezett cselekvéseket, és ezeken belül az értékmotivált cselekvéseket éppúgy érdekek motiválják, mint az általunk érdekmotivált cselekvéseknek nevezett cselekvéseket. E felfogás szerint az egyének érdeke például az is, hogy táplálkozzon, pihenjen, szórakozzon, esetleg másokon önzetlenül segítsen.

Egy huszadik század elejei felfogást idézve, például Small szerint valamenyny cselekvés visszavezethető valamilyen érdekre, minden cselekvést valamilyen érdek motivál. Az evés, az alvás és a játék a testi érdekre, a tanulás a kíváncsiság kielégítésére irányuló lelki érdekre, a piacon a beszerzés adott gazdasági érdekre vezethető vissza. (Small 1905: 433; idézi Swedberg 2005A: 53; Swedberg 2005B: 364-365) A szükséglet tágabb fogalmával összefüggésben és tágabb értelemben határozza meg Giddens is az érdek fogalmát. Felfogása szerint egy adott egyének bizonyos körülmények között érdeke a cselekvés adott lefolyása, ha ez elősegíti szükségleteinek a kielégítését. Az érdek adott körülmények között a szükségletek kielégítésének a lehetséges módjait foglalja magában, amelyek objektíve meghatározottak. Az érdek magában foglalja a cselekvés lehetséges lefolyásait, a társadalmi és az anyagi körülmények által meghatározottan. (Giddens 1979: 189)

Tágabban értelmezi Burt is a szóban forgó fogalmat, és nem tesz különbséget az elsajátított szabályok által motivált és az érdekek által motivált cselekvések között sem. Felfogása szerint az érdek arra a cselekvésre irányuló késztetés, amely várhatóan a legnagyobb hasznót eredményezi. Az érdeket tehát meghatározza a cselekvési alternatívák hasznosságának az értékelése. A szabályok viszont azt határozzák meg, hogy az egyén milyen mennyiségi értéket tulajdonít az egyes alternatíváknak. (Burt 1982: 4-7, 174) Coleman érdekfogalmára korábban (1.1.A) már utaltunk, amelyet a tárgyi én és a cselekvő én megkülönböztetésével összefüggésben határoz meg. Az érdekfogalom tágabb értelmezésére utal a következő megfogalmazás: „az érdekek, amelyeket ki kell elégíteni, magukban foglalhatnak más személyeket, amely arra készteti az egyént, hogy oly módon cselekedjen, hogy ezzel a másikat teszi boldoggá, még saját maga kárára is.” (Coleman 1990: 504)

A magyar szociológiai irodalomban a hetvenes, nyolcvanas években kialakult érdekfelfogások általában tágabban értelmezhetők; e felfogások az érdeket a tágabban értelmezett szükséglettel hozzák összefüggésbe, és az érdeket tudatosult szükségletként vagy a szükséglet kielégítéseként, illetve annak lehetőségeként határozzák meg. E tekintetben a következő jellemző felfogásokkal találkozhatunk.

Az egyik jellemző felfogás szerint az érdek magában foglalja a szükségletet és a szükségletkielégítés lehetőségét. (Héthy-Makó 1978: 109) A másik szerint az érdek a szükségletkielégítés egész folyamatát magában foglalja, és főleg e folyamat közvetítettségét fejezi ki. Lick József meghatározása szerint az érdek a szükségletek kielégítésének társadalmi folyamata; cselekvési módok, emberi viszonyrendszerek, eszközök és feltételek összessége. (Lick 1979: 27) A harmadik jellemző

felfogás szerint az érdek konfliktusos szükségletkielégítési törekvés. (Szegő 1983; Bihari 1980) Talán a legszélesebb körben elfogadott negyedik felfogás szerint az érdek tudatosult szükséglet, amely motívumként meghatározza az adott szükséglet kielégítésére irányuló cselekvést. Például: „Az érdek szubjektív oldalról valamely szükséglet kielégítésére irányuló pszichikus állapot, mely alkalmas az érdek alanyának magatartását, mint motívum befolyásolni...” (Prugberger 2002: 14) A fentebb említett, az érdekek szerepével kapcsolatban az angolszász szociológiai irodalomban kibontakozott vita a kilencvenes évek elején megjelent a magyar társadalomtudományi irodalomban is. (Szabó 1990; Andorka 1991)

Mint már említettük, a tágabb érdekfelfogások általában az általunk úgynevezett tágabb szükségletfogalomból indulnak ki, amely szerint egy adott egyénnek vagy csoportnak szüksége irányul minden olyan létezőre, amely valamilyen pozitív funkciót teljesít a szubjektum számára. Felfogásunk szerint viszont a tágabb szükségletfogalom határtalan terjedelme nem hagy helyet egy önálló magyarázóerővel bíró érdekfogalomnak. A tágabb szükségletfogalomból kiinduló érdekfelfogások vagy csak önellentmondás árán tudják látszólag elhatárolni az érdek fogalmát a szükséglet fogalmától, vagy olyan megkülönböztető ismertetőjegy alapján különböztetik meg az érdeket a szükséglettől, amelynek nincs különösebb magyarázó értéke.

- A *szűkebb érdekfelfogás* szerint az érdekek a cselekvések sajátos motívumait képezik, és az érdekek által motivált cselekvések szűkebb értelemben vett racionális cselekvések, illetve instrumentális cselekvések.

A szűkebb felfogásnak felel meg például Mansfield felfogása, amely szerint az érdek a cselekvés olyan motívuma, amelynek tizennégy vonását ismerhetjük fel. Az általa megkülönböztetett tizennégy ismertetőjegyet azonban a következő négy fő szempont szerint is rendezhetjük: (1) Milyen dolog vagy állapot elérésére irányul az érdek? Az e kérdésre vonatkozó válasz szerint az érdek a mindenkori saját helyzet javítására, illetve olyan dolog vagy állapot elérésére irányul, ami jó az adott egyénnek; azonban az érdek fogalmában nincs adva, hogy mi jó általában véve az embernek. (2) Milyen cselekvésekre motivál az érdek? Az érdek racionális cselekvésekre motivál, amelyek ráfordításai és hozamai mérlegelhetőek, és amelyek megfelelnek az átlagos, a normális, a megbízható és előre látható viselkedésnek. (3) Hogyan viszonyul az érdek az értékhez és mások érdekéhez? Az érdek általában az érték alternatívája, de az egyénnek az is érdeke lehet, hogy az értékeknek megfelelően cselekedjen. Az érdek nemtelen, nem igazságos, de mentegethető, mivel az érdek az egyénre rótt szükségszerűség. Egy adott egyén érdekei eleve ellentétesek mások érdekeivel. (4) Hogyan és mennyiben tudatosul az érdek? Az érdek nem vélemény vagy meggyőződés, hanem olyan motívum, amely mindig az elérhetőre irányul. Az egyén érdekét nem tanítás eredményeként, hanem a gyakorlati cselekvés során ismeri fel. Általában az egyének saját maguk ismerik leginkább saját érdekeiket, és az a célszerű, ha azokat nem fedik fel mások előtt. (Mansfield 1996)

A szűkebb érdekfelfogások egyes képviselői – a szóban forgó fogalom jelölésére többnyire az önérdék kifejezést használva – az önzés és az önzetlenség szempontjából különítik el a cselekvések különböző típusait, és az érdeket bizonyos értelemben az önzéssel azonosítják. (Mansbridge 1990A; Perrow 1994: 251-254) Jencks *önzőnek* nevezi az egyént, ha jólétének szubjektív meghatározása nem foglalja magában mások jólétét, vagy tényleges viselkedése jelzi, hogy nem foglalkozik mások jólétével, vagy a mások jólétével való törődés csupán eszköz saját hosszú távú önző céljainak elérésében. Amennyiben azonban a mások jóléte miatti jóérzést vagy megnyugvást beleértjük az egyén saját jólétébe, végső soron az úgynevezett önzetlen cselekvések is önzők. (Jencks 1990: 53-55) Úgy tűnik azonban, hogy főleg azok a szerzők értelmezik az érdeket úgy mint önzést, akik eleve elutasítják ezt a fogalmat mint a szociológia egyik jelentős fogalmát. Felfogásunk szerint önzés és önzetlenség a cselekvések értékelésére vonatkozó fogalmak, amelyek alkalmasak lehetnek a cselekvések erkölcsi szempontból történő értékelésére, de nem alkalmasak a cselekvések motívumainak, valamint a cselekvéseket meghatározó mechanizmusoknak az elemzésére.

A másik jellemző szűkebb felfogás szerint – amelyet főleg a racionális döntések elméletének képviselői osztanak – az érdek fogalma egy adott célhoz képest eszközjellegű, illetve instrumentális cselekvésekre vonatkozik; ilyen értelemben az érdek az eszközjellegű, illetve instrumentális cselekvés sajátos motívuma. Ez azonban szintén bizonytalan, homályos értelmezés, mivel cél és eszköz viszonylagos fogalmak; és így önmagában egy cselekvésről nem tudjuk eldönteni, hogy öncélú vagy eszközjellegű cselekvés. A célhoz képest határozhatjuk meg az eszközöket, de magának a célnak a kijelölése az egyén személyes motívumaihoz képest tetszőleges. Egy átfogó tevékenység fő céljához képest eszközjellegű cselekvéssort tekinthetjük úgy, hogy erre is cél irányul, és ebből a szempontból az eszközök már az elemi cselekvések. De az elemi cselekvéseket is tekinthetjük úgy, mint amelyekre célok irányulnak, és ebből a szempontból az eszközök már a cselekvéseket alkotó műveletek.

A magyar társadalomtudományi irodalomban Lick József vélhetően egy szűkebb érdekfogalom meghatározására tesz kísérletet, de kifejezetten megfogalmazva következtetlenül és tágabban határozza meg az érdek fogalmát. Az említett szerző is a tágabb szükségletfogalomból indul ki, és felfogása szerint szükséglet és érdek kölcsönösen egymásba olvadnak: „nemcsak az érdek képezi a szükséglet mozzanatát, hanem a szükséglet is mozzanata az érdeknek. Az érdek nem azonos a felismert szükséglettel, hanem a mindenkori szükséglet realitását és legfőbb tartalmát képezi.” (Lick 1979: 28) Az érdekfogalom megkülönböztető sajátosságának emellett azt tekinti, hogy az érdek nemcsak az önmagában vett szükségletet, hanem főleg a szükségletkielégítés folyamatát foglalja magában. Mint írja: „A szükségletek mozgásának három lényegi eleme közül a középső, a kielégítésük társadalmi folyamata tehát különleges, relatíve önálló szerepet tölt be: az érdekét. Ez a cselekvési módok, emberi viszonyrendszerek,

eszközök és feltételek összessége, természetesen a tárgyi, technikai vonatkozásaik nélkül. (I. m.: 27)

Az említett szerző az érdeke fogalmának fenti meghatározását főleg a következő két indokkal támasztja alá. Egyrészt nem önmagában a szükséglet, hanem kielégítésének konkrét lehetőségei késztetnek cselekvésre. Ez azonban – felfogásunk szerint – nem teszi indokolttá az érdekefogalom használatát, mivel magától értendőnek tekinthetjük, hogy a szükséglet (akár tágabban, akár szűkebben értelmezzük e fogalmat) a körülményekkel, illetve a cselekvési szituációval összefüggésben motiválja a cselekvéseket. Így ahelyett, hogy az adott egyént érdekei motiválják adott cselekvésekre, fogalmazhatnánk úgy, hogy szükségletei motiválják, mert ez utóbbi alatt sem értenénk mást, minthogy a körülményekkel, illetve a cselekvési szituációval összefüggésben.

A másik indok, amelyet a szóban forgó szerző kiemel az, hogy a szükséglet és kielégítése között nincs közvetlen kapcsolat, a szükségletkielégítés mindig közvetítéses. Ez az indok viszont ellentmond a szerző által elfogadott tágabb szükségletfogalomnak, amely szerint szükséglet irányul minden olyan létezőre, amely valamilyen pozitív funkciót teljesít az adott szubjektum számára. Így például, ha az ember dolgozik, a munkára irányuló szükséglete és az adott tevékenység között közvetlen a kapcsolat; ha politizál, a politizálásra irányuló szükséglete és a politizálás között szintén közvetlen a kapcsolat. A tágabb szükségletfogalmat elfogadva mindig közvetlen egy cselekvés vagy tevékenység és az annak megfelelő szükséglet közötti kapcsolat. Ha tehát az említett szerző azt állítja, hogy egy adott szükséglet és egy cselekvés vagy tevékenység között közvetett a kapcsolat, nem veszi figyelembe, hogy magára az adott cselekvésre vagy tevékenységre is szükséglet irányul, és így hallgatólagosan a szűkebb szükségletfogalmat fogadja el, ellentétben a kiindulópontul szolgáló tágabb szükségletfogalommal.

Papp Zsolt viszont – bár a szükséglet fogalmát nem tisztázza – már olyan értelemben beszél a szükségletkielégítés közvetítettségéről, hogy eközben feltételezi a közvetlen szükségletkielégítést. Erről így ír: „az ember kénytelen és képes tevékenységét anticipált szükségletek – eszmei célképzetek – zsinórmértéke szerint irányítani. Azaz a rendelkezésre álló tárgyakkal oly módon manipulálni, hogy azok nem egy aktuális szükségletet, hanem a jövőbeli szükségletet, pontosabban a szükséglet jövőbeli kielégítését készítik elő.” (Papp 1979) Felfogása szerint az érdeke a szükségletek és a társadalmi javak elváló pólusait kapcsolja össze.

A tágabb és a szűkebb érdekefelfogások között nem lehet egyértelműen különbséget tenni, mivel valamennyi általunk ismert érdekefogalom meglehetősen homályos. Bár egyes szerzők kifejezetten tágabb értelemben határozzák meg az érdeke fogalmát, érdekefelfogásukra főleg mégsem a tágabb felfogás jellemző. Ugyanis jellemzően olyan körülmények közötti cselekvésekre vonatkoztatva használják az érdeke kifejezést, amely körülmények között szűkebb értelemben is érdekek által motivált cselekvések jellemzőek. Itt tehát egy homályosan meghatározott tágabb érdekefogalom valójában szűkebb érdekefogalomként való használatáról van szó.

Nagyrészt a jelzett értelmezésbeni problémák játszanak szerepet abban, hogy részben a racionalista szemléletmódot képviselő szerzők is kerülnek az érdekfogalom használatát, és érdekek helyett inkább „felfedett preferenciákról” vagy „korlátok közötti maximalizálásról” beszélnek. Egyes szerzők visszatérnek a felvilágosult önérdék fogalmához, mások inkább a tágabb érdekfelfogás elfogadására hajlanak. (Hirschman 1986B: 48-52)

A tágabb érdekfogalom legfőbb hiányossága, hogy elmosza a cselekvések motivációs mechanizmusában meglévő lényeges különbségeket, mivel e felfogás szerint minden tágabb értelemben vett racionális cselekvés érdekek által motivált. A szűkebb érdekfelfogások esetében viszont arra mutattunk rá, hogy az általuk használt szempontok problematikusak, nem határozzák meg világosan azt, hogy az érdekeket és az érdekmotivált cselekvéseket milyen szempontból lehet elhatárolni a cselekvések egyéb motívumaitól, illetve az egyéb motívumok által meghatározott cselekvésektől. Még ha egyértelműen kijelölnék is a cselekvéseknek egy meghatározott körét, felfogásunk szerint az általuk használt szempontok nem mutatnak rá világosan arra, hogy miben rejlik e cselekvések társadalmisága.

1.2. Az érdekfogalom és a szociológiai szemléletmód

A) Az érdek fogalma a fő szemléletmódokban

Az érdek fogalmát ért heves támadások ellenére e fogalom ma is egyik központi és sokat vitatott fogalma a szociológiának és általában a társadalomtudományoknak. E fogalom jelentősége főleg azzal függ össze, hogy szorosan kapcsolódik a szociológia alapvető kérdéseihöz, illetve e kérdésekre adott válaszokhoz, amelyekkel munkánk első fejezetében (1.1B; 1.3) foglalkoztunk. Az érdekfogalom értelmezése és az e fogalomnak szánt magyarázó funkció szorosan összefügg arra a kérdésre adott válasszal, hogy milyen természetű általában véve a társadalmi környezet, és ezzel összefüggésben milyen természetűek a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői, különösen a társadalmi cselekvések motívumai.

Az első fejezetben láttuk (1.3Aa; 1.3Ba), hogy a szimbolista szemléletmód, illetve ezen belül a normativista és a kreativista szemléletmód felfogásában a társadalmi környezet szimbolikus természetű, és az egyének társadalmi környezetükhöz mint szimbolikus létezőkhöz alkalmazkodnak. Ebben a felfogásban a társadalmi cselekvések motívumait közvetlenül az egyének személyiségét kifejező, értelmező és megértő motívumok képezik. A szimbolista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben tehát nincs szükség egy hagyományosan kialakult és sajátosan értelmezett érdekfogalomra.

A normativista és a kreativista szemléletmód egyes képviselői hajlamosak az érdek fogalmát eleve idejétmúlt, a modern szociológiaelmélet által már túlhal-

dott fogalomnak tekinteni.² E felfogás szerint a modern szociológiaelmélet már nem érdekekről, hanem szabályokról, értékekről, szerepekről, értelmezésről, diskurzusról stb. szól.

A normativista és a kreativista szemléletmódot képviselő elméletekben az érdek kifejezést többnyire csupán a motívum vagy a szándék kifejezés szinonimájaként használják. Amennyiben az érdek kifejezésnek sajátos jelentést tulajdonítanak, eleve elutasítják az érdekfogalom használatát a társadalmi jelenségek magyarázatában. Esetleg csak valamiféle kiegészítő szerepet szánnak az érdek fogalmának a társadalmi élet bizonyos területein (főleg a gazdasági életben) megfigyelhető cselekvések magyarázatában, a cselekvések olyan lényegi motívumai mellett, mint az értékek, az elsajátított szabályok és az érzelmek.

Például Parsons normativista rendszerelméletében nincs helye egy hagyományosan kialakult és sajátosan értelmezett érdekfogalomnak. Felfogása szerint érdekek által motivált egyéneket feltételezve nem lehetséges rendezett emberi együttélés. Az érdekeken alapuló alkalmazkodás a szabályokhoz törekény dolog, a társadalmi rendet alapvetően az egyének által elsajátított értékek és szabályok biztosíthatják. (Parsons 1949: 404)

Ennek ellenére Parsons viszonylag gyakran használja az érdek kifejezést, meghatározatlan és nagyon tág, a motívum kifejezéssel rokon értelemben. (Lásd pl.: Parsons 1951: 7, 8, 14, 38, 48, 51-54, 60-61, 74) Ilyen tág értelemben beszél expresszív érdekről és instrumentális érdekről, máshol magánérdekről és kognitív érdekről. (I. m.: 37, 41, 47). Ehhez hasonlóan úgy tűnik, hogy ha a normativista-kreativista vagy a kreativista szemléletmódot képviselő elméletekben használják az érdek kifejezést, eleve meghatározatlan vagy nagyon tág értelemben használják. Itt példaként a fenomenológiai szociológia egyes képviselőinek a szóhasználatára utalunk. (Lásd pl.: Schutz 1962: 60, 76, 77, 136; Berger-Luckmann 1998: 123, 179; Heeren 1970) Például Schütz felfogása szerint: „Az érdek semmi más mint szelekció, de nem szükségképpen foglal magában tudatos választást az alternatívák között, amely előfeltételez gondolkodást, akaratot és előnyben részesítést.” (Schutz 1964: 78) „Kézzelfogható érdekünk (interest at hand) motiválja gondolkodásunk, tervezésünk, cselekvésünk egészét, és így létrehozza a gondolkodás által megoldandó problémákat és a cselekvések által elérendő célokat.” (I. m.: 124)

Az érdek fogalma általában a faktualista, pontosabban fogalmazva a strukturalista és a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben tölt be jelentős szerepet. Az első fejezetben láttuk (1.3Ab; 1.3Bb), hogy a faktualista szemléletmód felfogásában a társadalmi környezet tényszerű, és az egyének társadalmi környezetükhöz mint tényszerű létezőkhöz alkalmazkodnak. E felfogásban

² Ha a modern szociológiaelméletben is viszonylag széles körben használatos egyes fogalmak esetében ilyen megjegyzésekkel találkozunk, véleményünk szerint ezeknek általában nem kell más szempontból jelentőséget tulajdonítani, mint abból a szempontból, hogy utalnak a szerzők szociológiai szemléletmódjára és szemléletmódbeli elfogultságára.

a társadalmi cselekvések alapvető motívumait az érdekek képezik, amelyek főleg a tényszerű környezetet tükrözik. A faktualista szemléletmódon belül azonban egyrészt a strukturalista szemléletmódban, másrészt a racionalista szemléletmódban az érdek fogalmának igen különböző értelmezéseivel találkozhatunk.

- A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben kialakult *strukturalista érdekfelfogás* szerint az érdek viszonylag állandó és olyan ösztönzője vagy motívuma a cselekvéseknek, amely objektív természetű, vagy a tényszerű, illetve objektív természetű társadalmi viszonyok által meghatározott.

Például konfliktuselméletében Dahrendorf az érdekek „kvázi-objektív” felfogását képviseli, amely szerint ezeket az érdekeket az egyéneken kívüli tényezők határozzák meg, ezek az érdekek „kívülről vannak rányomva az egyénre, az egyén részvétele nélkül”. (Dahrendorf 1976: 174) A konfliktus-csoportok szociológiai elemzéséhez feltételezi az adott helyzetekben lévő egyének cselekvéseinek bizonyos, strukturálisan létrehozott irányultságait. A cselekvések tudatos irányultságainak az analógiájára ezt a strukturálisan létrehozott irányultságot nevezi érdeknek. Felfogása szerint a társadalmi helyzetekkel összefüggésben az „objektív” érdekekre vonatkozó feltételezés nem bír pszichológiai beleértésekkel vagy elágazásokkal, az csak a szociológiai elemzés szintjéhez tartozik. (I. m.: 175)

Az ötödik fejezetben (3.2Aa) viszonylag részletesen foglalkoztunk azzal, hogy Dahrendorf konfliktuselméletének a felfogásában alapvetően két tipikus társadalmi helyzetet lehet megkülönböztetni minden társadalomban, illetve minden társulásban, az erő (power) és a hatalom (authority) eloszlása szerint: a domináns és az alávetett helyzetet. A strukturálisan létrehozott objektív érdekeket tehát az adott egyének domináns vagy alávetett helyzete határozza meg, és ezek az érdekek a fennálló állapot fenntartására vagy módosítására irányulnak. A domináns helyzetben lévők érdeke az adott, számukra hatalmat biztosító társadalmi struktúra fenntartására irányul. Az alávetett helyzet ezzel szemben olyan érdeket foglal magában, amely azoknak a társadalmi körülményeknek a megváltoztatására irányul, amelyek az adott helyzet betöltőit megfosztják a hatalomtól. (Dahrendorf 1976: 176)

A szóban forgó szerző felfogása szerint az arra vonatkozó tételt, hogy vannak olyan „objektív” érdekek, amelyek a hatalom (authority) adott struktúrájának a megváltoztatására irányulnak, meg lehet fogalmazni úgy is, hogy a hatalom valamennyi viszonya potenciálisan illegitim. Empirikusan a csoportkonfliktus valószínűleg legkönnyebben megközelíthető az elemzéshez, ha úgy fogjuk fel, mint a hatalom viszonyainak legitimitása körüli konfliktust. A hatalommal rendelkező csoport érdeke hatalma legitimitása ideológiájának a kialakítására irányul, míg az alávetett csoport érdeke fenyegetést jelent ezen ideológia számára, valamint az adott társadalmi viszonyok számára, amelyeket az adott ideológia alátámaszt. (Dahrendorf 1976: 176)

Dahrendorf felfogása szerint ez az érdekfelfogás nem foglalja magában azt a tételt, hogy a domináns vagy az alávetett helyzetben lévő egyének, az adott helyzet által meghatározott objektív érdekekkel, szükségszerűen felismerik érdekeiket, és ezeknek megfelelően cselekszenek. Ezt elvileg nem követeli meg a konfliktuscsoporttá formálódás modellje, azonban a valóságban ez valószínű. (Dahrendorf 1976: 177)

A szóban forgó szerző felfogásában a társadalomban, illetve a társulásokban az objektív érdekek valójában „szerep-érdekek”, a viselkedés elvárt irányultságai a hatalmi szerepekkel összefüggésben. A szerepek egyéni betöltői vagy elsajátítják, vagy nem ezeket az elvárásokat; de alkalmazkodó, illetve hozzáigazított módon viselkednek, ha hozzájárulnak az ellentmondó érdekek konfliktusához. Különbséget tesz a latens érdekek és a manifeszt érdekek között. A szerep-érdekek latens érdekek, az egyének viselkedésének a felszín alatti áramlásai, amelyek eleve meghatározottak az egyének számára az adott szerep betöltése tartamára, és amelyek függetlenek az egyének tudatos törekvéseitől. A manifeszt érdekek a tudatosult szerep-érdekek, amelyek a szervezett csoportok programját tartalmazzák, a marxi „osztálytudathoz” hasonlóan. (Dahrendorf 1976: 178-179)

A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben az érdeket kifejezetten általában a cselekvések és az összetettebb társadalmi jelenségek oksági magyarázatában e jelenségek okának tekintik. Felfogásunk szerint azonban a strukturalista elméletekben kialakult érdekfelfogások nem tesznek eleget az oksági magyarázatokkal szemben a második fejezetben (2.1Aa) támasztott követelményeknek.

- A strukturalista szemléletmódban kialakult érdekfelfogás hiányossága egyrészt az, hogy nem felel meg a logikai függetlenség követelményének; másrészt e felfogásban nem tisztázott, hogy a tényszerű, illetve objektív érdekek hogyan válnak a cselekvések motívumaivá.

Azok a szerzők, akik az érdekek objektivitását hangsúlyozzák, ezen tulajdonképpen nem azt értik, hogy az érdekek az egyének környezetében találhatók és tényszerűek, hanem inkább azt, hogy a cselekvésként vagy lelki motívumként felfogott érdekeket tényszerű és objektív természetű környezeti tényezők határozzák meg. Például Wright felfogása szerint az embereknek „objektív érdekük”, hogy növeljék a cselekvésre irányuló képességüket. Érdekeik magukban foglalják azokhoz az erőforrásokhoz való hozzájutást, amelyek szükségesek a különböző célok eléréséhez. Az osztálystruktúra alkotja ugyanakkor a társadalomban azt az alapvető mechanizmust, amely meghatározza az erőforrásokhoz való hozzájutás elosztását. (Wright, E. 1987: 28) Coleman viszont abban látja a szóban forgó probléma megoldását, hogy az érdekeket az egyének társadalmi rendszeren belüli helyzete határozza meg, de az így meghatározott objektív érdekek közvetlenül nem figyelhetők meg. Az objektív érdekekre csak következtetni tudunk azáltal, hogy megfigyeljük az egyéneket, hogyan követik szubjektív érdekeiket. (Coleman 1990: 513) A hazai szerzők általában az ér-

dekek objektivitását hangsúlyozzák, de ezen szintén azt értik, hogy a cselekvésként vagy lelki motívumként felfogott érdekeket objektív természetű társadalmi tényezők határozzák meg. (Héthy–Makó 1978; Lick 1979; Bihari 1980)

A strukturalista szemléletmódra jellemző érdekfelfogás fogalmazódik meg Lukes „radikális” érdekfelfogásában. Lukes az erő (power) fogalmának tárgyalásánál veti fel azt a problémát, hogy a különböző erőfelfogások különböző érdekfelfogásokat előfeltételeznek, és a felfogása szerinti erő elemzésében figyelembe kell venni az erővel rendelkező fél által érintett másik egyén „valós érdekeit”, amelyek nem feltétlenül tudatosulnak és nem feltétlenül jelennek meg cselekvések formájában. Meghatározása szerint a valós érdekek azokat a preferenciákat foglalják magukban, amelyeket az adott egyén a viszonylagos önállóság feltételei között, különösen a vele szemben erővel rendelkező féltől függetlenül választana. (Lukes 1974: 33) Az említett szerző azonban nem tisztázza a viszonylagos önállóság ismertetőjegyeit, amelyek segítségével meg lehetne határozni azokat a körülményeket, amelyek között a valós érdekeknek megfelelő preferenciák kifejeződhetnek, és így nem lehetséges meghatározni e preferenciákat tartalmazó érdekeket sem. (Benton 1981: 166-167; Chazel 1985: 48; Clegg 1989: 92-98)

Korábban (1.1B) különbséget tettünk a tágabb és a szűkebb érdekfelfogás között. A strukturalista szemléletmódot képviselő elméletekben az érdekfogalom tágabb vagy szűkebb értelmezése általában nem merül fel jelentős problémaként. Mert bár kifejezetten nem feltétlenül fogalmazták meg a szűkebb érdekfogalmat, vagy kifejezetten tágabb értelemben határozzák meg az érdek fogalmát; de valójában a szűkebb érdekfelfogást képviselik azzal összefüggésben, hogy eleve olyan cselekvések és jelenségek magyarázatában támaszkodnak az érdek fogalmára, amelyek fogalmaink szerint is társadalmi cselekvések és jelenségek, tehát amelyek jellemzően szűkebb értelemben is érdekmotivált cselekvések, illetve ilyen cselekvésekkel összefüggő jelenségek.

A strukturalista szemléletmódra jellemző érdekfelfogással szemben a racionalista szemléletmódra jellemző érdekfelfogás szerint az érdek szubjektív természetű és változó lelki motívuma a racionális cselekvéseknek.

- A racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben kialakult *racionalista érdekfelfogás* szerint az érdek sajátos lelki motívum, a cselekvő egyén hajlandósága arra, hogy az egyén az adott alternatívák közül kiválasszja azt az alternatívát, amely várhatóan a legnagyobb hozaddal jár.

Az ötödik fejezetben (1.1Aa; 1.2Ba) láttuk, hogy a racionális döntések elméletének előfeltételezése szerint az egyének cselekvéseik rájuk vonatkoztatott következményeinek, illetve várható következményeinek a maximalizálására vagy optimalizálására törekszenek. Az egyének mérlegelik a különböző alternatívák várható következményeit, ez alapján rangsorolják az alternatívákat, és azt az alternatívát valósítják meg, amely a maximális hozadékot, illetve hasznot eredményezi. (Atkinson 1964: 206-208; Harsanyi 1986: 111; March 1986: 153; Hechter

1987: 30-31; Mook 1987: 323-337; Elster 1986B: 4; Elster 1990: 13; Elster 1995: 32; Hechter–Opp–Wippler 1990B: 2-3; Heap 1994: 5; Szántó 1998; Heckathorn 2001: 275-276) A racionalista cselekvésméletnek megfelelően a játékelméletben az érdek fogalma azt jelenti, hogy a cselekvő a lehetséges maximális hozadék, illetve kifizetés elérésére törekszik annak tudatában, hogy a hozadék mértéke más cselekvők cselekvéseitől is függ. (Swedberg 2005A: 82)

A racionalista érdekfelfogás képviselői általában elutasítják a – fentebb tárgyalt – strukturalista érdekfelfogást, amely szerint az érdek az egyéntől függetlenül létező, objektív és tartós ösztönzője a cselekvéseknek. A strukturalista érdekfelfogás eleve nem egyeztethető össze a racionalista szemléletmód alapelveivel. Azonban úgy tűnik, hogy az ezzel kapcsolatos álláspontok kialakulására nem csupán tudományos szempontok voltak hatással, hanem erkölcsi és ideológiai meggyőződések is. Az objektív érdekek létezésének elutasítása mögött nagyrészt az az aggodalom húzódik meg, hogy az egyénekre gyakorolt kedvezőtlen befolyást is alá lehet támasztani olyan ideológiával, hogy ez megfelel az adott egyének objektív érdekeinek. Így az objektív érdekek feltételezése hivatkozási alapul szolgálhatott például a szocializmusban a központosított újraelosztási rendszer felépítéséhez és fenntartásához, a döntéshozatalban az érintettek törekvéseinek figyelmen kívül hagyásához. A liberalizmus politikai filozófiája ezzel szemben az érdekek szubjektív természetét hangsúlyozza, amely szerint senki sem ismerheti jobban az egyének érdekeit, mint ők maguk, és semmiféle objektív érdekeket nem tételezhetünk fel a szubjektív érdekek mögött. (Lukes 1974: 34-35; Coleman 1990: 512)

Az előző bekezdésben megfogalmazott aggodalommal szemben megjegyezzük azonban, hogy a racionalista érdekfelfogás ugyanolyan mértékben szolgálhat – a hatalmi helyzetben lévők érdekeit tükröző – hamis ideológia megalapozására; mégpedig főleg azért, mert elrejtí az egyének és csoportok között a társadalmi javak elosztása területén meglévő egyenlőtlenségeket, amely kérdésre majd később (2.1A) kitérünk.

A racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben megtaláljuk mind az érdek szűkebb, mind tágabb értelmezését. A racionalista szemléletmód képviselői hagyományosan az emberi élet azon területeire terjesztették ki érdeklődési körüket (a gazdaság, a politika, a társadalmi szervezetek stb.) amelyeken belüli cselekvések és összetettebb jelenségek fogalmaink szerint is társadalmi cselekvések és jelenségek, tehát amelyek jellemzően szűkebb értelemben is érdekmotivált cselekvések, illetve ilyen cselekvésekkel összefüggő jelenségek. E területeken alkalmazva a racionalista érdekfelfogást, általában nem jelenik meg jelentős problémaként az érdek szűkebb vagy tágabb értelmezése, mivel az érdek fogalmát – kifejezett meghatározásától viszonylag függetlenül – magától értetődően szűkebb értelemben használják. Azonban az utóbbi évtizedekben a racionalista szemléletmód érdeklődési körét kiterjesztették a fogalmaink szerinti társadalmi élet szféráján túlra is, és ebben a vonatkozásban már komoly elméleti problémát jelent az érdek fogalmának tágabb vagy szűkebb értelmezése.

B) Az érdek fogalma a cselekvések magyarázatában

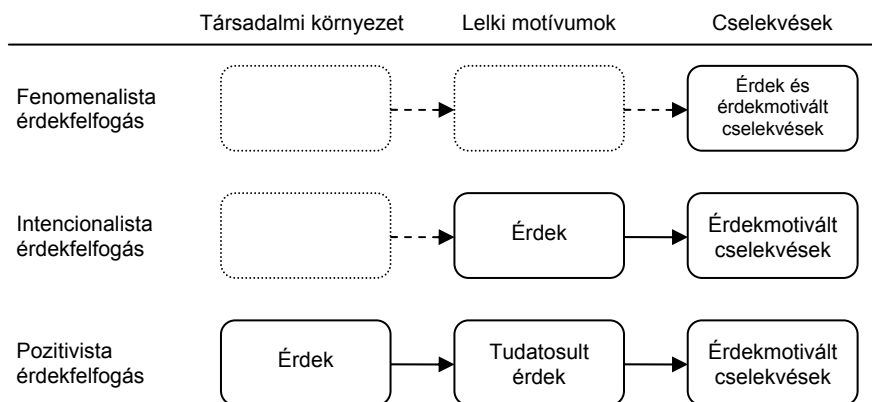
Munkánk első fejezetében (2.1) megkülönböztettük a tudományos magyarázat fő típusait, és rámutattunk arra, hogy e típusok szorosan kötődnek a különböző szociológiai szemléletmódokhoz. A következőkben abból a szempontból tipizáljuk a különböző érdekfelfogásokat, hogy e felfogások a társadalmi cselekvések és az összetettebb társadalmi jelenségek milyen jellegű magyarázatára nyújtanak lehetőséget attól függően, hogy a különböző felfogások képviselői milyen tartalommal határozzák meg a szóban forgó fogalmat.

Mint ahogyan eddig is láthattuk, a különböző felfogások képviselői az érdeket mint a cselekvések meghatározó tényezőjét vagy motívumát értelmezik. Ezek a cselekvések az adott szerzők felfogása szerint – szűkebb vagy tágabb értelemben – úgynevezett társadalmi cselekvések. A 7.1. ábrán megkülönböztetjük egyrészt az adott társadalmi cselekvéseket mint érdekmotivált cselekvéseket, másrészt az adott cselekvések lelki motívumait, harmadrészt az adott cselekvéseket meghatározó társadalmi környezetet, illetve körülményeket. Ha a cselekvéseket a környezeti tényezőkből vezetjük le, a cselekvések lelki motívuma közbenső változónak tekinthető, amelynek tehát az a szerepe, hogy közvetít a társadalmi környezet és a cselekvések között. A kérdés tehát az, hogy az érdek fogalma bizonyos értelemben magukat a cselekvéseket, a cselekvések lelki motívumait vagy a lelki motívumokat kiváltó körülményeket foglalja magában? Ebből a szempontból teszünk különbséget a fenomenalista, az intencionalista és a pozitivista érdekfogalom között.

- *Fenomenalista érdekfogalomról* beszélünk, ha magát az érdeket is cselekvésként, magatartásként, tevékenységként vagy a megfigyelt cselekvésekre irányuló hajlandóságként határozzák meg. Az így felfogott érdek csupán a cselekvések leírására vagy diszpozíciós magyarázatára nyújt lehetőséget.

Az első fejezetben (2.1Ab), a fenomenalista szemléletmód tárgyalásánál hangsúlyoztuk, hogy e szemléletmód csupán a cselekvések és az összetettebb jelenségek diszpozíciós magyarázatát vagy leírását teszi lehetővé. Az így felfogott érdekfogalom sem nyújt tehát lehetőséget a cselekvések oksági magyarázatára, csupán a cselekvések leírására, esetleg diszpozíciós magyarázatára. Ennek nem mond ellent az, hogy a fenomenalista érdekfogalommal gyakran találkozhatunk formailag oksági magyarázatokban. Ezek azonban csupán látszólagos oksági magyarázatok, amelyekben az ok és az okozat végül is ugyanaz, a megfigyelhető cselekvés.

Fenomenalista fogalomként értelmezhetjük az olyan érdekfogalmat is, amely egyaránt magában foglalja a lelki motívumot és az adott motívum által motivált cselekvést. Korábban (1.1A) már idéztük Swedberg érdekfelfogását, amely szerint az érdek lényegében véve a cselekvésekben létezik, az egyén teste és cselekvése nélkül az érdek csak lelki létező, amelyre az érdekeltség kifejezés vonatkozik. Azonban a cselekvő egyén rendelkezik egy sajátos gondolkodási iránnyal cselekvései számára, és cselekvéseiben az útjelző által kijelölt irányt követi. (Swedberg

7.1. ábra: A tipikus érdefelfogások és a cselekvések magyarázata

2005A: 96-97) A magyar szociológiai irodalomból itt Papp Zsolt megfogalmazására hivatkozunk, amely szerint „az érdeken tevékenységet értünk, mégpedig olyan tevékenységet, amely az emberi szükségletek szociális méltányosságának és materiális viszonzottságának az elérésére irányul”. (Papp 1984)

A fenomenalista érdefelfogásra vonatkoztatva egyetértünk egyes szerzők azon megállapításával, hogy az érdek fogalma tautologikus fogalom. (Burawoy 1979: 19; Hirschman 1986B: 48-51; Sen 1990: 60-61) Swedberg attól függően tekinti az érdek fogalmát tautologikusnak, hogy az adott felfogás szerint az érdek elvileg minden – tágabb értelemben vett – társadalmi cselekvés magyarázatára szolgál, vagy az adott felfogás szerint az érdeken túl a társadalmi cselekvéseket motiválhatják az érdekektől különböző motívumok is. (Swedberg 2005A: 75) Tehát a szóban forgó szerző attól függően tekinti az érdek fogalmát tautologikusnak, hogy általunk úgynevezett tágabb vagy szűkebb érdefelfogalomról van szó. Felfogásunk szerint a tágabb érdefelfogások eleve tautologikusak, de a szűkebb érdefelfogások is tautologikusak, amennyiben az érdeket mint cselekvéseket vagy mint a megfigyelt cselekvésekre irányuló hajlandóságot értelmezik.

- Az *intencionalista érdefelfogásban* az érdek a cselekvések lelki motívumát képezi; és az intencionalista érdefelfogalom elvileg a cselekvések intencionális magyarázatára nyújt lehetőséget.

Az intencionalista érdefelfogás jellemző formája a racionális döntések elméletében kialakult érdefelfogás, amely szerint az érdek sajátos lelki motívum, a cselekvő egyén hajlandósága arra, hogy az egyén az adott alternatívák közül kiválasztja azt az alternatívát, amely várhatóan a legnagyobb hozadékkal jár.

Az így felfogott érdek a cselekvések leírásán túl lehetőséget nyújthat a cselekvések intencionális magyarázatára is. Az első fejezetben (2.1Ca), az intencionális

magyarázat tárgyalásánál említettük azonban, hogy az intencionális magyarázatnak eleget kell tennie a tapasztalati függetlenség követelményének; azaz az adott motívumot vagy szándékot meg kell tudnunk határozni attól függetlenül is, hogy tapasztaltuk volna a neki tulajdonított cselekvéseket vagy jelenségeket. Tehát jelen esetben az érdeket mint motívumot meg kell tudnunk határozni e motívumnak tulajdonított cselekvések előzetes tapasztalásától függetlenül is. Ellenkező esetben a kifejezett megfogalmazások szerint intencionalista érdekfogalom is fenomenalista fogalomnak tekinthető, amely csupán a cselekvések leírását vagy diszpozíciós magyarázatát teszi lehetővé.

- *A pozitivista érdekfelfogásban* az érdek olyan tényszerű létező, amely az egyén vagy egyének társadalmi környezetében található, és amely az adott érdekből magyarázható cselekvésektől függetlenül is meghatározható. A pozitivista érdekfogalom elvileg a cselekvések oksági magyarázatára is lehetőséget nyújt.

Az első fejezetben (2.1Aa), az oksági magyarázat tárgyalásánál hangsúlyoztuk, hogy az oksági magyarázatnak eleget kell tennie a logikai függetlenség követelményének, ami felfogásunk szerint azt jelenti, hogy az ok és az okozat között nem lehet közvetlen logikai kapcsolat, és az oknak a valóságban tényszerű létezőnek kell lennie. Tehát amennyiben az érdekeket a cselekvések okaiként szeretnénk értelmezni, az okozataiknak tekinthető cselekvésektől függetlenül is meg kell tudnunk határozni egyrészt magát az érdekfogalmat, másrészt az empirikus kutatásokban a tényszerű érdekek konkrét tartalmát. A tényszerű érdekek természetesen a tudatosult vagy felismert érdekek mint motívumok révén határozhatják meg a cselekvéseket.

Egy pozitivista érdekfelfogás kidolgozásának igénye régóta foglalkoztatja a társadalomkutatókat, az érdekek objektív vagy szubjektív természetére vonatkozó vita formájában. Az objektív érdekre vonatkozó felfogás főleg Marxra vezethető vissza, aki objektív érdekeket tulajdonított az egyéneknek és a társadalmi osztályoknak, amelyeket a termelési eszközökhöz fűződő viszonyaik határoznak meg. Fogalmilag azonban nem tisztázta, hogy mit is ért az érdekek objektív vagy anyagi természetén. A pozitivista érdekfelfogás említett ismertetőjegyeinek megfelelő érdekfelfogást azonban nem ismerünk a társadalomtudományokban, eltekintve az általunk képviselt – e fejezet második részében tárgyalandó – érdekfelfogástól. Korábban (1.2A), a strukturalista érdekfelfogás tárgyalásánál már rámutattunk arra, hogy az érdekek objektív természetét hangsúlyozó szerzők esetében sem az a pozitivista érdekfogalommal találkozhatunk, amely tartalmilag és nem meghatározottságában vonatkozik az egyén vagy egyének társadalmi környezetére, és amely így lehetővé tenné a társadalmi cselekvések oksági magyarázatát.

2. Az érdek fogalma

A fejezet második részében egy *pozitivist* *érdekfogalom* kidolgozására vállalkozunk, amely szerint az érdek a társadalmi jelenségek oksági magyarázatában – általában más meghatározó tényezőkkel együtt – a társadalmi jelenségek okának tekinthető. Egy alapvetően új érdekfogalomban egyesítjük a strukturalista és a racionalista érdekfelfogást, és eközben figyelembe vesszük a normativista és a kreativist

szemléletmód bizonyos alapelveit is. Egy ilyen érdekfogalom meghatározásában főleg két szempontot tartunk szem előtt. Egyrészt azt, hogy fogalmilag különbséget tegyünk a valójában különböző mechanizmusok által meghatározott cselekvések között, és a cselekvések különböző típusai közül ki tudjuk választani az általunk úgynevezett érdekmotivált cselekvéseket. Másrészt azt a szempontot, hogy az érdekmotivált cselekvésekre oksági magyarázatot adjunk.

Az említett szempontokra tekintettel a legrövidebben a következőképpen határozzuk meg az érdek fogalmát:

- Az *érdek* intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek hálózata, amelyek az adott egyén (vagy csoport) számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képezik; amelyek a közvetlen szükségletkielégítéshez teremthetik meg a társadalmi javakat, és amelyek várható hozadéka pozitív.

Az érdekek szubjektumai felfogásunk szerint nemcsak egyének, hanem bizonyos értelemben társadalmi csoportok is lehetnek. Majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy társadalmi csoportok milyen értelemben lehetnek az érdekek szubjektumai. A következőkben általában gondoljunk még csak egyénekre az érdekek szubjektumaiként, ezért a kiemelt definícióban zárójelben utalunk a csoportokra.

A fenti rövid meghatározást részletesen ki kell fejtenünk ahhoz, hogy az érdek fogalmát következetesen használhassuk a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. A következőkben az érdekfogalom kilenc ismertetőjegyét határozzuk meg; ezen ismertetőjegyekkel először az érdekek tényyszerű és társadalmi természetét, majd az érdekek racionális természetét hangsúlyozzuk.

2.1. Az érdek társadalmi természete

A) Az érdek mint cselekvési lehetőség

Az érdek fogalmának meghatározásában egyrészt az általános társadalmi motívumból, másrészt a cselekvési lehetőség fogalmából mint alapfogalomból indulunk ki. Az érdek fogalmának meghatározásában először az intézmé-

nyek által meghatározott általános társadalmi motívumot emeljük ki, amely a – szükségletkielégítés előfeltételét képező – fő társadalmi jószág elérésére irányul. A fő társadalmi jószág lehet például a kereset, valamilyen szakmai képesítés vagy tudományos fokozat, valamilyen állás vagy beosztás.

Az érdekfogalom első ismertetőjegyeként azt hangsúlyozzuk, hogy meghatározásunk szerint az érdeket formai szempontból cselekvési lehetőségek képezik.

- (1) Az érdeket az adott általános társadalmi motívumnak megfelelő cselekvési lehetőségek képezik, amelyek az egyének számára tényszerűen léteznek, és amelyek a tényszerű körülmények adott állapotát és várható változását fejezik ki.

Az érdekfogalom különböző értelmezéseinek áttekintésénél (1.2B) említettük, hogy a fenomenalista érdekfelfogás szerint az érdekek tulajdonképpen a megfigyelhető cselekvések. A racionális döntések elmélete az érdeket a racionális cselekvés motívumaként értelmezi, és ezzel összefüggésben alternatívákként is csak az általunk aktuális cselekvési lehetőségeknek nevezett cselekvési lehetőségeket veszi figyelembe. Mint korábban (1.2A) említettük, Lukes „radikális” érdekfelfogásában az érdek nem feltétlenül jelenik meg a motívumokban és a cselekvésekben, de az említett szerző nem tisztázza az úgynevezett valós érdek tartalmát. (Lukes 1974: 3) Bár egyes hazai szerzők szerint az érdeknek lehetnek olyan összetevői is, amelyeket az adott egyén nem ismer fel és nem képes megvalósítani, de ezt a szempontot következetesen nem építik bele az érdekfogalom meghatározásába. (Lick 1979: 41; Héthy–Makó 1978: 107–115)

Felfogásunk szerint az érdeket formai szempontból nem cselekvések és nem lelki motívumok, hanem – felismerésüktől és cselekvések formájában történő megjelenésüktől függetlenül létező – cselekvési lehetőségek alkotják. Az érdek fogalma a szubjektum környezetére vonatkozik, a körülményeket és a körülmények meghatározott és várható változásait cselekvési lehetőségek formájában kifejezve. Az érdekek az egyének számára tényszerűen léteznek, amin azt értjük, hogy az emberek tudatán kívül és önmagukban léteznek. A szubjektum cselekvési lehetőségein túl az érdek más egyének és csoportok cselekvési lehetőségeit is magában foglalhatja, de ezzel az ismertetőjeggyel majd később (2.1D) foglalkozunk.

Az érdek fogalmának meghatározásában tehát – az adottnak vett általános társadalmi motívummal összefüggésben – a cselekvési lehetőség fogalmából mint alapfogalomból indulunk ki. A második fejezetben (1.2Ba) a cselekvési lehetőség fogalmát egy adott feltételezett cselekvéshez kapcsolódva és a cselekvési képesség fogalmával összefüggésben határoztuk meg. A feltételezett cselekvés egy elképzelt jövőbeni cselekvés, amelyet a cselekvő egyén adott körülmények között valósítana meg, és amely folyamatát és következményeit tekintve leírható. A cselekvési lehetőség a körülmények olyan állapota és alakulása, amelyek között a feltételezett cselekvés az adott körülmények között maximálisan lehetséges vagy mérsékelt cselekvési képességek, valamint – ha a körülmények más cselekvőket is magukban

foglalnak – mások cselekvési lehetőségeivel és képességeivel való kedvező kapcsolódás esetén megvalósítható. A cselekvési lehetőséget az annak megfelelő feltételezett cselekvés leírásával adhatjuk meg.

A cselekvési lehetőségek olyan tényszerű körülmények és e körülmények olyan változásai, amelyek között megvalósíthatók bizonyos cselekvések. Tehát az érdeket – ebből a szempontból csak a szubjektum cselekvési lehetőségeit figyelembe véve – olyan tényszerű körülmények és e körülmények olyan változásai alkotják, amelyek között megvalósíthatók a szubjektum számára a szükségletkielégítés eszközeit képező bizonyos cselekvések. Az érdek fogalma arra a kérdésre ad választ, hogy az adott körülmények között milyen cselekvések, illetve a cselekvések milyen változatai révén lehet elérni az adott társadalmi jószágot, feltételezve az adott cselekvésre való képességet.

A második fejezetben (1.2Ba) azt is hangsúlyoztuk, hogy a cselekvési lehetőségek aktuális vagy potenciális cselekvési lehetőségek egyaránt lehetnek.

- (2) Az érdek magában foglalja mind az aktuális, mind a potenciális cselekvési lehetőségeket. Az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek egészét elvileg úgy térképezhetjük fel, hogy az adott társadalmi intézmények érvényességi körében lehetséges maximális cselekvési képességeket és mások cselekvési lehetőségeivel és képességeivel való kedvező kapcsolódást előfeltételezünk.

Tehát nemcsak azokat a cselekvési lehetőségeket tekintjük az érdek elemeinek, amelyek a szubjektum szándékától függően megvalósíthatók; az érdek tartalma független attól, hogy az érdek szubjektuma képes-e az adott cselekvési lehetőségek megvalósítására.

A potenciális cselekvési lehetőségek – racionálisan cselekvő egyéneket előfeltételezve – elvileg nem jelenhetnek meg a cselekvések motívumaiként, és a cselekvések motívumaiban tükröződve elvileg nem határozhatják meg a cselekvéseket. Tehát felmerül az a kérdés, mi indokolhatja, hogy az érdek fogalmát az aktuális cselekvési lehetőségeken túl kiterjesztjük a potenciális cselekvési lehetőségekre is?

E kérdésre a válasz elvileg abban rejlik, hogy az elemi cselekvési lehetőségekből és képességekből építjük fel a társadalmi viszonyokat. A cselekvési lehetőségeket és képességeket viszont csupán ilyen formában tartjuk elkülöníthetőknak, ahogyan azt a második fejezetben (1.2Ba) már említettük. A megvalósítható cselekvési lehetőségekben már a cselekvési képességek, sőt a cselekvési lehetőségekből és képességekből felépült cselekvési szituáció hatásai is jelen vannak (2. fejezet: 1.2C). E problémával azonban itt érdemben nem foglalkozunk, mivel az érdekfogalomtól messze vezetne. Majd munkánk további fejezeteiben rávilágítunk arra, hogy a társadalmi intézmények cselekvési lehetőségeket és cselekvési képességeket létrehozó funkciója általában nem esik egybe. Így az intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek egyes egyének, illetve csoportok számára megvalósíthatók, mások számára csupán potenciális lehetőségek, nagyrészt attól függően, hogy milyen cselekvési képességekkel rendelkeznek. Elvileg és egészében viszont annak

függvényében, hogy az adott egyének vagy csoportok milyen helyzetet foglalnak el a cselekvési lehetőségekből és képességekből felépült társadalmi viszonyok hálózatában.

A fentivel összefüggő másik érv – amely alátámasztja az érdekfogalom szóban forgó értelmezését – arra vonatkozik, hogy az érdekmotivált cselekvések szándékolt funkciója a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek, végső soron a társadalmi javaknak a megteremtése. Az viszont kétségtelen tény, hogy a társadalmi javak általában különböző mértékben állnak az egyének és csoportok rendelkezésére. Az egyes egyéneknek és az egyének bizonyos csoportjainak különböző a jövedelmük, a lakással, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságuk stb. Olyan érdekfogalomra van tehát szükség, amelynek segítségével egyrészt kifejezhetjük, másrészt megmagyarázhatjuk az e téren meglévő egyenlőtlenségeket.

Ezeket az egyenlőtlenségeket azonban mind a fenomenalista, mind az intencionalista érdekfelfogás elfedi, illetve következetesen egyik felfogás sem fejezi ki. Amennyiben ugyanis az érdek maga a megfigyelhető cselekvés, mindenki egyenlő mértékben érvényesíti az érdekeit. Így például az üzemben az a munkás, aki a legrosszabb gépen, rossz szerszámokkal és készülékekkel, szoros munkanormájú munkafeladatokkal keveset keres, ugyanolyan mértékben érvényesíti az érdekeit, mint az a munkás, aki jó gépen, jó szerszámokkal és készülékekkel, laza munkanormájú munkafeladatokkal sokat keres; mert az előbbinek az az érdeke, az utóbbinak viszont emez. Tulajdonképpen az intencionalista érdekfelfogás, így a racionális döntések elmélete is elfedi a szóban forgó egyenlőtlenségeket, hiszen racionális motívum formájában elvileg már csupán a megvalósítható cselekvési lehetőségek, a cselekvési alternatívák jelennek meg, amelyek eleve magukban rejtik az egyenlőtlenségeket.

Az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek általában részben egymáshoz kapcsolódnak, részben párhuzamosak, ahogyan azt a később (4.1B) látható 7.5. ábrán szemléltetjük. Az egymáshoz kapcsolódó cselekvési lehetőségeken azt értjük, hogy az adott cselekvési lehetőségek időben egymást követően valósíthatók meg; részben az egyik cselekvési lehetőség következményének a megvalósulása teszi aktuálisan lehetővé a másik cselekvési lehetőség megvalósítását. A párhuzamos cselekvési lehetőségeken azt értjük, hogy az adott cselekvési lehetőségek egymást kizárva választhatók és valósíthatók meg. Tehát egyrészt a fő társadalmi jószág, amelynek létrehozására vagy megszerzésére az érdek irányul, meghatározott közbenső társadalmi javak létrehozása vagy megszerzése révén érhető el. Másrészt a fő társadalmi jószág általában részben különböző közbenső társadalmi javak és különböző cselekvési lehetőségek révén is elérhető.

Például ha egy jól hasznosítható egyetemi szakmai képzettséget vagy végzettséget tekintjük a fő társadalmi józágnak, ehhez felvételizni kell és felvételt kell nyerni egy egyetemre, az egyetemen egymást követően teljesíteni kell az egyes tanulmányi félévek követelményeit, el kell készíteni és be kell nyújtani a szakdolgozatot és végül le kell tenni a záróvizsgát. Ugyanakkor különböző egyetemek

különböző karain és különböző szakokon is lehetőség van viszonylag jól használható egyetemi szakmai képzettséget vagy végzettséget szerezni, amelyek között az egyén választhat.

Az érdekfogalom megfelelő értelmezését elősegítheti egy esettanulmány, amelyben egy teljesítménybéres gépipari üzemben elemezzük a munkások érdekeit; de itt csak nagyon röviden utalunk a munkások kereseti érdekeinek a tartalmára. (Erről lásd: Farkas 2011) Az adott üzemben a kereseti érdekek összetevői tulajdonképpen három szinten értelmezhetők abból a szempontból, hogy az azonos szinten lévő összetevőket alapvetően az adott szinthez rendelhető társadalmi intézmények határozzák meg. Az első szinten találjuk a kereseti érdekek azt az általános sajátosságát, hogy a kereseti érdek a kereset és a ráfordítás optimalizálására irányuló cselekvési lehetőségekből épül fel. Ezen az általános szinten a munkások érdekeit bizonyos jogi intézmények és a családokon belüli intézmények határozzák meg. A második szint a bértényezőkre irányuló összetevőket foglalja magában, amelyeket főleg a bérrendszer és a teljesítmény-elszámolás intézményei hoznak létre. A munkások kereseti érdekeinek összetevőit a bértényezők vonatkozásában személyi bérük maximalizálása, teljesítményszázalékuk és túlmunkaóráik optimalizálása képezi.

Az érdekek összetevőinek a harmadik szintje a termelőeszközökre és a munkavégzésre irányuló összetevőket foglalja magában, amelyeket főleg a munkamegosztás, a munkahelyellátás, a minőségellenőrzés és az úgynevezett „kvázi-tulajdon” intézményei hoznak létre. Ezen a szinten a kereseti érdekek fő összetevői: a munkaeszközökkel való ellátás optimalizálása, a munkaellátás optimalizálása és ezzel összefüggésben a munkanormák lazítása; az előbbiekkal szoros összefüggésben a műszakszám és a közvetlen munkavégzés optimalizálása.

B) Az érdek mint eszköz vagy feltétel

A következőkben a szükségletkielégítés összetevői szempontjából pontosítjuk az érdek fogalmát. A második fejezetben (3.1B) láttuk, hogy a cselekvési lehetőségek mint a szükségletkielégítés összetevői lehetnek a szükségletek tárgyai vagy negatív tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei, pozitív vagy negatív feltételei.

- (3) Az érdeket olyan cselekvési lehetőségek alkotják, amelyek a szubjektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képezik. Az érdek olyan cselekvési lehetőségek hálózata, amelyek a közvetlen szükségletkielégítéshez teremthetik meg a társadalmi előfeltételeket, illetve a társadalmi javakat.

Az érdekfogalom harmadik ismertetőjegyeként az érdeket alkotó cselekvési lehetőségeket egyrészt elhatároljuk a szükségletek tárgyaiként értelmezhető cselekvési lehetőségektől. Másrészt utalunk arra, hogy miért teszünk különbséget a szükségletkielégítés eszközeit és a szükségletkielégítés pozitív feltételeit képező

cselekvési lehetőségek között. Azzal a kérdéssel majd a 8. ismertetőjegy keretében foglalkozunk, hogy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket hogyan értelmezzük az érdek szempontjából.

Az érdeket olyan cselekvési lehetőségek hálózataként fogjuk fel, amelyek a szubjektum közvetlen szükségletkielégítéséhez teremthetik meg a társadalmi előfeltételeket, illetve a társadalmi javakat. Tehát a szükségletek tárgyait képező, a szükségletek közvetlen kielégítésére irányuló cselekvési lehetőségek már nem képezik az érdek alkotórészeit. A tágabb érdekfelfogás (és a köznapis érdekfelfogás) szempontjából szokatlanul hangzik, hogy az általunk meghatározott érdekfogalom szerint az embereknek általában nem érdekük például az, hogy táplálkozzanak, pihenjenek, szórakozzanak, játszanak. Ezek a cselekvési lehetőségek, illetve cselekvések ugyanis közvetlenül megfelelnek szükségleteiknek.

Az érdek fogalmának ilyen értelmezése mögött az a megfontolás húzódik meg, hogy szinte teljes mértékben eltérő az a mechanizmus, amely a szükségletmotivált cselekvéseket és amely az érdekmotivált cselekvéseket meghatározza. Míg a szükségletek tárgyait képező cselekvési lehetőségeket főleg a szükségletekből, azaz a személyből magyarázhatjuk, és e cselekvési lehetőségeket közvetlenül a szükségletekkel összefüggésben határozzák meg a körülmények; addig a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező cselekvési lehetőségek tartalmilag függetlenek a szükségletektől és általában az adott személytől. Az utóbbi cselekvési lehetőségek tartalmát környezeti tényezők, az adott egyén körülményei határozzák meg. Az érdek fogalma az intézményes szociológia elméletében az érdekmotivált cselekvések, és e cselekvésekkel összefüggésben a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatára szolgál, ezért foglalja magában csak a szükségletkielégítés eszközeit és (pozitív) feltételeit képező cselekvési lehetőségeket.

Mivel az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek a szubjektum szükségleteinek közvetlen kielégítéséhez teremthetik meg a társadalmi előfeltételeket, illetve a társadalmi javakat, e szükségletek nélkül természetesen nem létezhetnek. Ezek a szükségletek azonban – amelyeket az ötödik fejezetben (1.2Ab) közvetve motiváló szükségleteknek neveztünk – tartalmilag nem határozzák meg az érdekeket, mivel a szükségletekhez képest a szükségletkielégítés eszközei és feltételei tetszőlegességek. Így a legkülönbözőbb szükségletek kielégítésének eszközei vagy pozitív feltételei lehetnek ugyanazok a cselekvési lehetőségek; illetve fordítva, egy adott szükséglet kielégítésének eszközeit vagy pozitív feltételeit igen különböző cselekvési lehetőségek is alkotják. Például a munkás keresethez kötődő érdekének tartalmára nincs hatással az, hogy a keresetét mennyiben fordítja különböző szükségletei kielégítésére, mondjuk élelemre, cigarettára, sörre, színházjegyre, barátnője vagy gyermekei megajándékozására.

Röviden vessük össze a szóban forgó szempontból az itt képviselt érdekfelfogást a fejezet első részében említett felfogásokkal. A tágabb érdekfelfogás nem tesz különbséget az általunk úgynevezett szükségletmotivált cselekvések és az érdekmotivált cselekvések között. E felfogás szerint tehát a szükségletmotivált cse-

lekvések is az érdekekből magyarázhatók. Ha viszont az érdeket ilyen értelemben határoznánk meg, egymástól lényegesen eltérő mechanizmusokat mosnánk össze. A szűkebb érdekfelfogások viszont – megfelelő alapfogalmak hiányában – nem találják el azt a fogalmi megkülönböztetést, amely alapján külön lehetne választani a cselekvések személyes és instrumentális motívumait, illetve az utóbbiakon belül a cselekvések társadalmi természetű motívumait. Korábban (1.1B) említettük, hogy megítélésünk szerint erre nem alkalmas sem az önzés és az önzetlenség, sem a cél és az eszköz közötti megkülönböztetés.

Egyrészt fogalmaink szerint az érdeknek önmagában véve nem sok köze van az önzéshez, mert az érdek az egyén környezetére jellemző tényszerű létező. Másrészt, míg a szükségletek tárgyai és a szükségletkielégítés eszközei, illetve feltételei elvileg egyértelműen elhatárolhatók, addig cél és eszköz viszonylagos fogalmak. Mind a szükséglet tárgyat, mind a szükségletkielégítés eszközt vagy feltételét képező cselekvés vagy cselekvési lehetőség, a cél és eszköz fogalompár szerint egyaránt lehet cél vagy eszköz. Például ha az egyénnek az a célja, hogy megőrizze az egészségét, ennek ésszerű eszköze lehet az, hogy rendszeresen sportoljon. Fogalmaink szerint viszont a sportolás az adott esetben nem a szükségletkielégítés eszköze, azaz nem érdeket fejez ki, hanem a szükséglet tárgya, mivel közvetlenül, újabb cselekvés közbeiktatása nélkül szolgálhatja a szükséglet kielégítését. Ugyanakkor az érdeket alkotó és a szükségletkielégítés eszközeiként értelmezhető cselekvési lehetőségek egyaránt megjelenhetnek célokként vagy az adott célokhöz képest eszközökként. A már említett üzemi példában (Farkas 2011), amennyiben a munkásnak az a célja, hogy növelje elismert munkateljesítményét, ennek megfelelő eszköze lehet a munkaeszközökkel és munkafeladatokkal való ellátottságának optimalizálása, az általa végzett munkafeladatok normáinak a lazítása stb. Fogalmaink szerint viszont itt a cél is a szükségletkielégítés eszközére vonatkozik, tehát a cél is érdeket fejez ki, és bármelyik érdekösszetevőt kiemelhetnénk célként is.

Az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek lehetnek a szükségletkielégítés eszközei vagy a szükségletkielégítés pozitív feltételei. A szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvési lehetőségeket és az ilyen cselekvési lehetőségekből felépült érdekeket az érdekek szubjektumai által fedezett, belső fedezetű társadalmi intézmények hozzák létre. A szükségletkielégítés pozitív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket és az ilyen cselekvési lehetőségekből felépült érdekeket viszont az érdekek szubjektumaitól függetlenül létező egyének és csoportok által fedezett, azaz külső fedezetű társadalmi intézmények hozzák létre. Az ilyen cselekvési lehetőségekből felépült érdekek tehát az érdekek szubjektumaitól függetlenül léteznek, azaz objektív természetűek.

Felfogásunk szerint az *érdek megadása*, megnevezése két formában történhet. Elvileg azt a megadási lehetőséget hangsúlyozzuk, amikor azt a fő társadalmi jószágot nevezzük meg, amelynek megteremtésére vagy elérésére irányul az általános társadalmi motívum, illetve amelynek megteremtésére vagy elérésére irányulnak az adott cselekvési lehetőségek (pl. keresethez fűződő érdek, szakké-

pesítéshez fűződő érdek). A másik megadási lehetőség az, hogy azt a szükségletet vagy szükségletmotivált cselekvést jelöljük meg, amely számára az adott érdeket alkotó cselekvési lehetőségek megteremthetik a társadalmi javakat és végül a fő társadalmi jószágot (pl. táplálkozáshoz fűződő érdek). A megadás vagy megnevezés természetesen nem jelenti azt, hogy meghatároztuk az adott érdek tartalmát. Majd az érdekek létrehozásának a tárgyalásánál (3.1) látjuk, hogy a körülmények mélyreható elemzésére van szükség ahhoz, hogy feltérképezzük az érdekek tartalmát képező cselekvési lehetőségeket.

C) Az érdek mint intézményes létező

Az érdeket társadalmi természetű létezőnek tekintjük, és felfogásunk szerint elvileg minden társadalmi létezőt intézmények hoznak létre, illetve határoznak meg. Ennek megfelelően emeljük ki az érdekfogalom negyedik ismertetőjegyét.

- (4) Az érdeket olyan cselekvési lehetőségek alkotják, amelyeket intézmények hoznak létre, illetve határoznak meg. A társadalmi intézmények egyrészt meghatározzák a társadalmi javakat, másrészt meghatározzák azokat a cselekvési lehetőségeket, amelyek a társadalmi javak megszerzéséhez és megtartásához vezethetnek.

A negyedik fejezetben (2.1A) már utaltunk arra a szemléletbeli különbségre, hogy egyes felfogások szerint az intézmények korlátozzák a cselekvéseket, illetve a cselekvési lehetőségeket. E felfogásoktól eltérően mi itt is azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi intézmények alapvetően létrehozzák a cselekvési lehetőségeket, és ily módon létrehozzák az érdekeket, főleg a következő két vonatkozásban. A társadalmi intézmények egyrészt bizonyos dolgokat és állapotokat hoznak létre a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeiként, azaz meghatározzák a társadalmi javakat. Másrészt meghatározzák azokat a cselekvési lehetőségeket, amelyek a társadalmi javak eléréséhez vezethetnek. A társadalmi intézmények meghatározó hatása a dologi-technikai és bizonyos körülmények között a természeti és a személyi körülmények hatásával összefonódva érvényesül, de a társadalmi intézmények hatása az alapvető. Az intézmények hatását emeljük ki fogalmilag is, és elvileg csak akkor beszélünk érdekekről, ha az adott cselekvési lehetőségeket intézmények hozzák létre. Az érdekek létrehozásának a kérdésével később (3.1) részletesen foglalkozunk.

Az érdekeket alkotó és a társadalmi intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségekhez kapcsolódhatnak olyan cselekvési lehetőségek is, amelyek intézmények által meghatározott társadalmi javak elérésére irányulnak, de amelyek tartalmát nagyrészt nem intézmények, hanem anyagi-technikai, esetleg személyi vagy természeti összefüggések határozzák meg. A korábban említett üzemi példában (Farkas 2011) alapvetően a társadalmi intézmények teszik a munkaeszközöket és a munkafeladatokat a szükségletkielégítés eszközeivé vagy feltételeivé.

Önmagukból a társadalmi intézményekből azonban nem érthetjük meg például azt, hogy az egyik gép, szerszám, készülék vagy munkafeladat miért jobb, mint a másik. Azt már főleg a technikai, technológiai tényezők határozzák meg, hogy adott munkaeszközök és munkafeladatok milyen természetű és mennyi munkaráfordítást igényelnek, ezáltal milyen munkateljesítmény érhető el rajtuk, és ennek következtében a megszerzésükre irányuló cselekvési lehetőségek menyiben képezik a munkások érdekeit.

Az érdekeket végül is az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének hozzák létre, főleg intézmények kialakítása és fenntartása révén, de nem feltétlenül a szándékaiknak megfelelő tartalommal.

- (5) Az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek – amennyiben azokat az érdek szubjektuma szempontjából külső fedezetű intézmények hozzák létre – nem feltétlenül felelnek meg az intézményes szabályoknak, tehát az intézményes szabályoknak megfelelő és/vagy nem megfelelő cselekvési lehetőségek is lehetnek.

Ez igen fontos ismertetőjegy, amely – főleg a normativista szemléletmóddal szemben – alátámasztja az érdekfogalom nélkülözhetetlen szerepét a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Például a korábban említett üzemben a teljesítménybéres ösztönzési rendszernek azok a szabályai, amelyek előírászerűen a több és jobb munkavégzéstől teszik függővé a munkások kereseteit, ugyanakkor – más intézmények és intézményes szabályok hatásaival összefonódva – létrehozhatnak a munkások kereseti érdekeinek összetevőiként olyan cselekvési lehetőségeket is, amelyek a munkanormák lazítására, látszatmunka elismertetésére, a technológiai előírások megsértésére, az elkészült alkatrészek továbbjuttatásának a késleltetésére stb. irányulnak. (Farkas 2011)

Az érdekek, illetve az érdekeket alkotó cselekvési lehetőségek általában csak bizonyos mértékben felelnek meg az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékainak, valamint az általuk kialakított és érvényben tartott intézményes szabályoknak. Az érdekek létrehozásának a tárgyalásához kapcsolódva később (3.1B) ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkozunk.

D) Az érdek és mások cselekvési lehetőségei

Az eddig tárgyalt ismertetőjegyek szerint nyilvánvaló, hogy az érdek magában foglalja a szubjektum bizonyos cselekvési lehetőségeit. Azonban a szubjektum saját cselekvési lehetőségein túl az érdek más egyének (és csoportok) bizonyos cselekvési lehetőségeit is magában foglalja, illetve magában foglalhatja.

- (6) A szubjektum saját cselekvési lehetőségein túl az érdek más egyének (és csoportok) intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségeit is magában foglalja, amennyiben ezek a cselekvési lehetőségek a szubjektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képezik.

Felfogásunk szerint az érdek olyan cselekvési lehetőségek hálózata, amelyek a közvetlen szükségletkielégítéshez teremthetik meg a társadalmi előfeltételeket, illetve a társadalmi javakat. Mások cselekvési lehetőségei is teremthetnek társadalmi előfeltételeket, illetve társadalmi javakat az adott egyén mint az érdek szubjektuma számára. Tehát az érdek más egyének (és csoportok) bizonyos cselekvési lehetőségeit is magában foglalhatja. Például egy ipari vállalkozás tulajdonosának érdekét alkothatja, hogy az adott vállalkozás által gyártott termékek előállításához szükséges alapanyagok elérhetők legyenek a piacon, és ezzel összefüggésben az érdekét alkothatják más termelők azon cselekvési lehetőségei, amelyek az adott alapanyagok előállítására és forgalmazására irányulnak. Másik példával élve, az egyetemi hallgatónak a többi között nemcsak az a cselekvési lehetőség képezheti az érdekét, hogy felkészüljön a vizsgára, hanem a vizsgáztató oktatónak az a cselekvési lehetősége is, hogy viszonylag alacsony vagy legalább elérhető követelményszintet támasszon a vizsgázókkal szemben, és megadja a felkészüléshez szükséges szakirodalmat; valamint az egyetemi könyvtár alkalmazottjának arra irányuló cselekvési lehetőségei, hogy beszerzi és a hallgatók számára elérhetővé teszi a szakirodalmat.

Mind a fenomenalista, mind az intencionalista érdekfogalomban általában csupán a szubjektum saját cselekvéseiről, illetve saját cselekvési alternatíváiról van szó. Ezzel szemben Rózsahegyi Edit mások tevékenységével kapcsolatban beszél érdekről, és Papp Zsolt is hangsúlyozza az érdekfogalom értelmezésében mások cselekvési alternatíváit. (Rózsahegyi 1973: 213-226; Papp 1979) Felfogásunk szerint az érdek magában foglalhatja mind a szubjektum, mind mások meghatározott cselekvési lehetőségeit. Az érdekfogalom ilyen értelmezése mögött főleg az a meggondolás húzódik meg, hogy ezáltal válik lehetővé az érdekviszony mint társadalmi viszony fogalmának a bevezetése. Valamint ezáltal lesz lényegében „hézagmentes” a fogalmilag megragadott kapcsolat a társadalmi javakkal való rendelkezés és azok között a társadalmi intézmények és társadalmi viszonyok között, amelyek e javakkal való rendelkezést meghatározzák.

Amikor tehát egy kutatásban az egyének és csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokra vagy a társadalmi javakkal való rendelkezés mértékének az eloszlására szeretnénk magyarázatot keresni, az érdek fogalmát ilyen tágon kell értelmeznünk ahhoz, hogy ezeket a jelenségeket összefüggésbe hozzuk az azokat meghatározó társadalmi intézményekkel és társadalmi viszonyokkal. Beszélhetünk viszont szűkebb értelemben is érdekről, az érdekről mint ösztönzőről, illetve – tudatosult formában – motívumról. Ez utóbbi értelemben az érdek csupán a szubjektum saját cselekvési lehetőségeit foglalja magában, a magatartás motívumaként ugyanis közvetlenül csak a saját cselekvési lehetőség jelenhet meg. A szubjektum érdekét alkotó saját cselekvési lehetőségei és ugyancsak érdekét alkotó, de más egyének (és csoportok) cselekvési lehetőségei olyan formában kapcsolódnak a cselekvések motívumaiban egymáshoz, hogy a szubjektum saját cselekvési lehetőségei azokat a lehetőségeket is magukban foglalják, amelyek révén

befolyást gyakorolhat más egyénekre (és csoportokra), hogy az utóbbiak azokat a cselekvési lehetőségeiket valósítsák meg, amelyek az adott szubjektum érdekében állnak.

7.2. ábra: Az érdekviszonyok

A szóban forgó ismertetőjeggel kapcsolatban különbséget teszünk az érdek és az érdekviszony fogalma között. A közgazdaságtan önérdekre vonatkozó felfogása szerint az érdekek az egymástól elszigetelten létező egyének motívumai, és nagyrészt így értelmezik az érdek fogalmát a szociológiai irodalomban is. Felfogásunk szerint viszont az érdekek szükségszerűen érdekviszonyokban léteznek, hiszen az érdekeket alkotó cselekvési lehetőségeket a társadalmi intézmények hozzák létre, és az intézmények érvényességi körébe eleve több egyén vagy csoport esik, akik érdekekkel rendelkeznek.

Tehát egy adott egyén (vagy csoport) érdeke csak mások érdekeivel összefüggésben, az érdekviszonyokba ágyazva létezhet, de elvileg különbséget kell tennünk az érdek és az érdekviszony fogalma között.

- Az *érdekviszony* intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

Az érdek fogalmában a cselekvési lehetőségeket csupán egy adott egyénre vagy csoportra mint az érdek szubjektumára vonatkoztatjuk. Az érdekviszony fogalmában azonban ugyanakkor két vagy több egyénre vagy csoportra is vonatkoztatjuk ugyanazokat a cselekvési lehetőségeket, ahogyan azt a 7.2. ábrában szemléltetjük. Az érdekviszonyokkal, illetve az érdekviszonyok típusaival a fejezet negyedik részében (4.2) majd részletesen foglalkozunk.

2.2. Az érdek racionális természete

A) Az érdek szubjektumra vonatkoztatása

Az intézményes szociológia elméletében az érdek fogalma főleg annak a magyarázatára szolgál, hogy a társadalmi cselekvések különböző környezeti meg-

tározó tényezői milyen módon hatnak a társadalmi cselekvések motívumaira, és ezáltal hogyan határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. Az érdekfogalom eddig tárgyalt ismertetőjegyeiben az érdekek mint környezeti létezők tényszerű és társadalmi természetét hangsúlyoztuk. A következőkben, az érdekek racionális természetét tárgyalva az érdekek azon ismertetőjegyeit hangsúlyozzuk, amelyek az érdekeket az érdekmotivált cselekvések motívumaival kötik logikailag össze.

Korábban (2.1B) láttuk, hogy az érdek tartalmát képező cselekvési lehetőségeket mint a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy pozitív feltételeit értelmezzük. A szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmi segítségével a valóságos cselekvők szempontjából a szubjektív értelmezést eleve beépítjük az érdek fogalmába. Az érdek köznapi értelme az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek várható következményeinek a formájában tudatosul a szubjektum számára. A külső megfigyelő szempontjából mi is az adott szubjektum, illetve az adott egyén vagy adott egyének szükségleteire vonatkoztatva értelmezzük az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek várható következményeit.

- (7) Az érdek a cselekvési lehetőségek adott szubjektumra vonatkozó várható következményeit foglalja magában. A legfőbb következmény az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek közvetett hozama, közvetlen hozamuk viszont elvileg nincs. Emellett az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek közvetlen és közvetett ráfordítást egyaránt tartalmazhatnak.

A legfőbb következmény, amelyet szem előtt tartunk az érdek fogalmának meghatározásában, a cselekvési lehetőségek közvetett hozama. Az ötödik fejezetben (1.2Aa) adott meghatározásunk szerint a cselekvés közvetett hozama a szükségletkielégítés előfeltételeiben megvalósuló – a szükségletkielégítés eszközét, pozitív feltételét vagy a szükséglet objektív tárgyát képező – pozitív következmény. Az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek közvetett hozama végül is az a társadalmi jószág, amelynek megteremtésére vagy elérésére az adott érdeket alkotó cselekvési lehetőségek irányulnak. A közvetett hozam elérésével az egyén nem közvetlenül elégíti ki szükségletét, hanem adott szükséglete, illetve adott szükségletei jövőbeni kielégítését teszi aktuálisan lehetővé. Például az egyén mint munkavállaló érdekét alkotó cselekvési lehetőségek fő közvetett hozama a pénz, amelyhez munkája révén juthat hozzá. Az egyetemi hallgató érdekét alkotó cselekvési lehetőségek fő közvetett hozama az a szakmai képzés, amelyre tanulmányai révén tehet szert.

Az érdeket alkotó, a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételei képező cselekvési lehetőségek általában a szükségletkielégítés olyan előfeltételeinek, olyan társadalmi javaknak a megteremtésére irányulnak, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit képezik. Például jellemzően a szükségletkielégítés feltételeit alkotják a munkahelyi munkavégzésre irányuló cselekvési lehetőségek, és a szükségletkielégítés eszköze az a pénz, amit a munkával megkeresünk. A szükségletkielégítés feltételeit alkotják a középiskolai vagy egyetemi tanulmá-

nyok folytatására irányuló cselekvési lehetőségek, és a szükségletkielégítés eszköze az a szakképzettség vagy egyetemi végzettség, amelyet ezáltal megszerzünk. A szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételei képező cselekvési lehetőségek azonban irányulhatnak a szükségletkielégítés olyan előfeltételeinek, olyan társadalmi javaknak a megteremtésére is, amelyek a szükségletek szubjektumon kívüli tárgyait képezik. Például ha valaki munkája ellenértékeként esetleg nem pénzt kap, hanem ételt, italt vagy szállást, ebben az esetben a munkavégzéssel összefüggő cselekvési lehetőségek számára a szükségletkielégítés feltételeit képezik, de az ezek révén elérhető jószág a testi szükséglet tárgyát képezi.

Az érdekmotivált cselekvés meghatározásában (5. fejezet: 2.1Ab) a cselekvés közvetlen hozamát nem vettük figyelembe, mert amennyiben egy cselekvésnek közvetlen hozama van, annyiban e cselekvés ideáltipikusan már nem érdekmotivált, hanem szükségletmotivált cselekvés. Ennek megfelelően az érdekfogalom meghatározásában is figyelmen kívül hagyjuk a cselekvési lehetőségek közvetlen hozamát, attól függetlenül, hogy ez a közvetlen hozam milyen szükséglet kielégítését szolgálja.

Tehát ha a valóságban egy adott cselekvési lehetőségnek – illetve e lehetőséget megvalósító cselekvésnek – esetleg közvetlen hozama is van a szubjektum számára, annyiban az adott cselekvési lehetőség nem alkotja a szubjektum érdekét; az ilyen cselekvési lehetőség, illetve ezt a lehetőséget megvalósító cselekvés közvetlenül szolgálhatja, illetve szolgálja a szubjektum szükségletének a kielégítését. Ettől azonban az intézményes szociológia elméletének az elvi szintjén eltekintünk, de még az elmélet engedményes szintjén is, és erre csak az elmélet eklektikus szintjén lehetnénk tekintettel. Igen különböző természetűek és elvileg összeegyeztethetetlenek ugyanis az érdekmotivált és a szükségletmotivált cselekvések meghatározó tényezői.

Például a színész érdekét képezheti a rendszeres szereplés a színház esti előadásaiban, arra való tekintettel, hogy e munkája révén jut rendszeres jövedelemhez, amely viszont különböző szükségletei kielégítésének az előfeltételét képezi. Amennyiben azonban az adott színésznek szüksége irányul a nézők elismerésére, szeretetére, a népszerűsége, és az esti előadásokban való szereplésével elismerésre, szeretetre és népszerűsége tehet szert, a színházi előadásokban való szereplés lehetősége nem képezi az érdekét; illetve nem az érdekét képezi, hanem a közvetlen szükségletkielégítés lehetőségét. Bár a valóságban a szóban forgó színésznek ugyanakkor érdekét is képezheti a szereplés lehetősége és jelentheti a közvetlen szükségletkielégítés lehetőségét is, egy rendszeres elméletben (és az elmélet engedményes szintjén) csak az egyiket vagy a másikat feltételezhetjük, mindkettőt nem állíthatjuk.

A negatív következmények oldaláról nézve, az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek közvetlen vagy közvetett ráfordítást egyaránt tartalmazhatnak, e cselekvési lehetőségek meghatározott szükségleteket közvetlenül vagy közvetve negatívan érinthetnek. Az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek következményeinek a fel-

mérésében azonban nem vesszük figyelembe e cselekvési lehetőségek várható negatív következményét a szubjektum lelki állapotában amiatt, hogy e lehetőségek megvalósításával esetleg kedvezőtlen hatással van másokra. Azaz úgy is fogalmazhatunk, hogy eltekintünk a szubjektum azon szükségleteitől, amelyek a közösségi erkölcsi elkötelezettségben és/vagy az együttérzésben megjelenve korlátoznák az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek megvalósítását.

Az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek a valóságban gyakran tartalmaznak közvetett ráfordításokat. Visszaülva a már többször említett üzemi példára (Farkas 2011), a munkavállaló munkája révén juthat keresethez, de a munkahelye és az otthona közötti közlekedés, a megfelelő munkahelyi ruházat, esetleg a továbbképzés költségei közvetett ráfordításokat jelentenek a számára. Az egyetemi hallgató tanulmányai révén tehet szert szakmai képzésre, de az egyetem és az otthona közötti közlekedés, a tankönyvek és jegyzetek beszerzése, esetleg a tandíj vagy a költségtérítés közvetett ráfordítást jelent a számára.

Adott szükségletek jövőbeni kielégítése szempontjából a szükségletkielégítés eszközét vagy pozitív feltételét képező cselekvési lehetőség, illetve a szükségletkielégítés eszközét képező cselekvés bizonyos szükségletek szempontjából ugyanakkor lehet a szükséglet negatív tárgya is. Az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek a valóságban gyakran tartalmaznak közvetlen ráfordításokat. Például az egyén fáradtságot, unalmat stb. érez, ha az alkotó munka iránti szükségletét negatívan érinti az a rutinmunka, amelyet a cselekvés közvetett hozamáért, főleg a pénzért végez. A közvetlen ráfordítás, azaz a cselekvés közvetlen negatív hatása időben később is jelentkezhet, például fokozatos egészségromlás formájában.

Felmerül az a kérdés, hogy az érdek fogalmának meghatározásában miért nem vesszük figyelembe az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek várható negatív következményét a szubjektum lelki állapotában amiatt, hogy e lehetőségek megvalósításával esetleg kedvezőtlen hatással lehet másokra. Azért, mert elvileg – azaz előfeltételezéseinknek megfelelően – az egyének a társadalmi élet szférájában más egyénekhez (és csoportokhoz) mint a szükségletkielégítés eszközeihez és/vagy feltételeihez viszonyulnak. Az érdek fogalmának meghatározásában másokat mint az adott szubjektum számára a lelki szükségletek tárgyait figyelmen kívül hagyjuk. Tehát az egyén nincs tekintettel más vonatkozásban arra, hogy cselekvései másokat hogyan érintenek, csak azzal összefüggésben, hogy ez mennyiben érinti az adott egyén részéről a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését. Az egyén elvileg nem érezhet lelkiismeret-furdalást csupán amiatt, hogy kedvezőtlen hatással van másokra, mert erre eleve nincs tekintettel.

A szóban forgó szempontot kiragadva az érdek fogalmának meghatározásából, úgy tűnhet, hogy az érdeket mi is az önzéssel azonosítjuk, és e felfogással szemben is felhozhatók azok az érvek, amelyek az úgynevezett önző motívumok hangsúlyozását megkérdőjelezzik. (Vö: Mansbridge 1990A) E lehetséges ellenvetésre majd később (3.2Ab) válaszolunk, az érdekek kiértelmezésének a tárgyalásánál. Itt újból csak azt jegyezzük meg, hogy felfogásunk szerint az érdeket tényszerű cselekvési

lehetőségek alkotják, tehát az érdek önmagában semmit sem mond arról, hogy a szubjektumra milyen személyes értékek és érzelmek jellemzőek.

A társadalmi élet szférájában elvileg kizárt a testiségi hatás és a testiségi kölcsönhatás az egyének között, különösen kizárt a testi kényszerítés és egyáltalán a testi erőszak alkalmazása. Tehát – tisztán a társadalmi élet szférájában – az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek várható következményei nem foglalhatják magukban e cselekvési lehetőségek várható negatív következményét a szubjektum testi állapotában amiatt, hogy mások közvetlen testi sérelmet okoznak az adott egyénnek. Például egy adóellenőr érdekének az elemzésében elvileg nem vehetjük figyelembe azt, hogy ha egy vállalkozó adócsalását leleplezné, akkor a vállalkozó megverné vagy mással megveretné, esetleg megöletné, ez ugyanis elvileg kizárt.

Elvileg az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek megvalósításának, az érdek-motivált cselekvéseknek a negatív szankcionálásaként sem okozhatnak mások közvetlen testi sérelmet az adott egyénnek. Felmerül az a kérdés, hogy ez az állítás hogyan egyeztethető össze azzal az állítással (6. fejezet: 2.2Ca), amely szerint a modern társadalomban végső soron a testi erőszak eszközeivel való központosított és intézményesen szabályozott rendelkezés biztosítja, azaz közvetlen kényszerítő intézmények biztosítják az átfogó társadalmi intézményrendszer érvényességét. A szóban forgó két állítás összeegyeztetése a következő előfeltételezés révén válik lehetségessé, amely összefügg az érdek következő alcím keretében tárgyalandó ismertetőjegyével is, amely szerint olyan cselekvési lehetőségek alkotják az érdek tartalmát, amelyek várható hozadéka pozitív.

Előfeltételezésünk szerint a modern társadalomban a testi erőszak alkalmazásának bizonyos módjaival mint várható végső szankciókkal összefüggésben az intézmények olyan cselekvési lehetőségeket hoznak létre, amelyeken belül a várhatóan pozitív hozadékú cselekvési lehetőségek köréből kizárhatók az olyan cselekvési lehetőségek, amelyek megvalósítását várhatóan testi erőszak alkalmazásával, illetve erőszakos elkülönítéssel szankcionálják. E feltételezés szerint az adott cselekvési lehetőségek megvalósítása esetén az adott egyénnel szemben várhatóan alkalmazott testi erőszak mint szankció (jellemzően a szabadságvesztés) olyan jelentős mértékű közvetlen ráfordítást jelentene a cselekvő egyén számára, hogy ezáltal negatívvá tenné a cselekvés hozadékát. Tehát előfeltételezzük, hogy a társadalmi élet szférájában az egyének a racionális döntés során figyelembe sem veszik valóságos cselekvési lehetőségekként a várhatóan testi erőszak alkalmazásával szankcionált cselekvési lehetőségeket. Így az érdek fogalmát is eleve úgy határozzuk meg, hogy az érdek nem foglalja magában az olyan cselekvési lehetőségeket, amelyek megvalósítását várhatóan testi erőszak alkalmazásával szankcionálják.

Tehát az érdek magában foglalhat olyan cselekvési lehetőséget is, amelynek a megvalósítását szabályszerűen testi erőszak alkalmazásával szankcionálják, ha valójában kicsi az esélye a szankció alkalmazásának, és bizonyos következmények valószínűségeit is figyelembe véve az adott cselekvési lehetőség várható hozadéka pozitív; illetve ha elvileg kizártnak tekintjük a szankció alkalmazását, és adott-

nak tekintjük a cselekvési lehetőség pozitív hozadékát. Például a hivatalnoknak érdekében állhat, hogy mások számára kedvező döntés viszonzásaként kenőpénzt kérjen és/vagy fogadjon el, ha így igen jelentős összeghez juthat, és a lebukásnak, valamint a jogszabályok szerinti szabadságvesztésnek viszonylag kicsi a valószínűsége.

A társadalmi élet és a kényszerű élet, valamint a társadalmi élet és a magánélet szférájának a határterületén, a felemás viszonyokban az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek várható következményei magukban foglalhatják e cselekvési lehetőségek várható negatív következményét a szubjektum testi állapotában amiatt, hogy mások közvetlen testi sérelmet okoznak az adott egyénnek. Például a rendőrségi kommandós, a börtönőr, a hivatásos katona, a hivatásos bokszo vagy a prostituált érdekét képezhetik olyan cselekvési lehetőségek, amelyek várható következményei bizonyos valószínűséggel magukban foglalják a mások által előidézett kisebb vagy nagyobb testi sérelmek elszenvedését.

B) Az érdek pozitív várható hozadéka

Az ötödik fejezetben (2.1Ab) láttuk, hogy az érdekmotivált cselekvések szűkebb értelemben vett racionális cselekvések. Az érdek fogalmának az utolsó két ismertetőjegyét főleg arra való tekintettel határozzuk meg, hogy az érdekből – és az adott érdekek összefüggésben az érdekviszonyokból és a társadalmi erőviszonyokból – logikailag következtethessünk az érdek megvalósítására irányuló racionális döntésre és racionális cselekvésre.

- (8) A már említett ismertetőjegyekkel rendelkező cselekvési lehetőségeken belül azok a cselekvési lehetőségek alkotják az érdek tartalmát, amelyek várható hozadéka pozitív.

Valamivel bővebben megfogalmazva, ez az ismertetőjegy arra utal, hogy az érdekfogalomban egyaránt mérlegre kerülnek az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek várható hozamai és ráfordításai, és e következmények egyenlegének, azaz a cselekvési hozadéknak pozitívnak kell lennie ahhoz, hogy érdekről beszélhessünk. Ez az ismertetőjegy egyaránt vonatkozik a szubjektum és mások cselekvési lehetőségeire, de a társadalmi cselekvések magyarázata szempontjából a szubjektum cselekvési lehetőségein van a hangsúly.

A szóban forgó ismertetőjegyben bizonyos értelemben benne rejlik a racionális döntések elméletének az alapelve, de ugyanakkor ezen elmélet által képviselt érdekfogalomtól való jelentős eltérés is. Már utaltunk arra (1.2A), hogy a racionális döntések elmélete szerint az érdek a cselekvés sajátos motívuma; a döntéselmélet szerint az érdek arra irányuló hajlandóság, hogy a cselekvő egyén az adott cselekvési alternatívák közül a legnagyobb hozadékot eredményező alternatívát válassza ki és valósítsa meg. Ha azonban ezt a felfogást közelítjük saját érdekfelfogásunkhoz, és az érdeket cselekvési lehetőségként értelmezzük, a racionális

döntések elméletének egy olyan érdekfelfogás felel meg, amely szerint az érdek a legnagyobb hozadékot eredményező alternatívát foglalja magában.

Ezzel szemben felfogásunk szerint az érdek nem csupán a várhatóan legnagyobb hozadékot és/vagy a legnagyobb hatékonyságot eredményező alternatívát foglalja magában, hanem a pozitív hozadékú cselekvési lehetőségek egészét, függetlenül attól, hogy aktuális vagy potenciális cselekvési lehetőségről van szó. Ennek indoklásaként főleg arra hivatkozunk (2. fejezet: 1.2C), hogy a cselekvési szituációt alkotó cselekvési lehetőségek és képességek egésze határozza meg azt, hogy a cselekvési lehetőségek közül melyek az aktuális cselekvési lehetőségek, és melyik cselekvési lehetőség az aktuális és optimális cselekvési lehetőség. Különböző cselekvési képességekkel rendelkezve és másokhoz különböző cselekvési lehetőségekkel és képességekkel (azaz különböző érdekviszonyokkal és erőviszonyokkal) kapcsolódva a pozitív hozadékú cselekvési lehetőségeken belül különböző hozadékú cselekvési lehetőségek képezhetik a megvalósítható és optimális lehetőségeket. Tehát az érdek fogalmában meghatározatlan az, hogy az adott érdeket képező cselekvési lehetőségek közül melyek az aktuális cselekvési lehetőségek, és így az is meghatározatlan, hogy melyik a megvalósítható és optimális cselekvési lehetőség.

Példaként itt is az ismert üzemre hivatkozunk (Farkas 2011), ahol valamennyi munkás érdekét képezi a munkaellátás optimalizálása, ezen belül olyan munkafeladatok megszerzése, amelyeken meghatározott ráfordítással minél magasabb kereset érhető el, illetve amelyeken meghatározott kereset minél kevesebb munkaráfordítást igényel. Az üzem érdekviszonyai és társadalmi erőviszonyai között a legelőnyösebb helyzetben lévő és a leghátrányosabb helyzetben lévő munkások érdekei e vonatkozásban hasonlóak; valamennyi munkás érdekében áll az üzemben belül a legjobb munkafeladatok megszerzése mint cselekvési lehetőség. Azonban míg az előbbiek megvalósítható és optimális cselekvési lehetőségei az üzemben belüli legjobb munkafeladatok megszerzésére, addig az utóbbiak megvalósítható és optimális cselekvési lehetőségei az üzemben belüli legrosszabb munkafeladatok megszerzésére irányulnak. A leghátrányosabb helyzetben lévő munkások számára megszerezhető legjobb munkafeladatok ugyanis az üzemben belüli legrosszabb munkafeladatok.

Az érdek fogalmának az utolsó ismertetőjegyét közvetlenül az érdek megvalósítására irányuló racionális döntésre való tekintettel határozzuk meg.

- (9) Az érdeket alkotó egyes cselekvési lehetőségek várható hozadéka különböző mértékben lehet pozitív, ezért az érdek magával vonja a cselekvési lehetőségek értékelésének, valamint a megvalósítható és optimális alternatíva kiválasztásának a szükségességét.

Egyrészt szándékuk szerint racionálisan cselekvő egyéneket előfeltételezünk, tehát eleve feltételezzük az egyének részéről a cselekvések hozadékának optimalizálására irányuló hajlandóságot; másrészt az érdeket alkotó egyes cselekvési lehetőségek várható hozadéka különböző mértékben pozitív. Következésképpen az

érdek magában rejtje a cselekvési lehetőségek közül az aktuális cselekvési lehetőségek kiválasztására, valamint az aktuális cselekvési lehetőségek közül az optimális alternatíva kiválasztására és megvalósítására irányuló motívum kiváltását.

A pozitív hozadékra vonatkozó ismertetőjegy által az érdeket megkülönböztetjük a társadalmi kényszerítő, amelyet a negatív várható hozadéku cselekvési lehetőségek alkotják. A kényszerítés fogalmával a negyedik fejezetben (2.1Ab) foglalkoztunk, és e szerint a kényszerítés lényegében véve két alkotórészből tevődik össze: (1) a szubjektumtól elvárt cselekvés – kifejezett vagy hallgatólagos formában történő – közlése; (2) meghatározott negatív szankciók alkalmazása az elvárt cselekvés megtételéig, vagy az elvárt cselekvés elmulasztása esetére való kilátásba helyezése. Különbséget kell azonban tennünk a kényszerítés és a kényszer fogalma között, mivel ha nem tennénk meg ezt a megkülönböztetést, csak azokat a cselekvéseket magyarázhatnánk meg a kényszerítésből, amelyek megfelelnek a kényszerítésben elvárt cselekvésnek. Bizonyos körülmények között azonban más cselekvési lehetőségek is alkalmasak lehetnek a kényszerítés szankcióinak legalább részbeni kivédésére, amelyek várható hozadéka kevésbé negatív, mint a kényszerítésben elvárt cselekvés várható hozadéka. Ilyen lehetőség például a kényszerítő fél hatóköréből való kijutás, más egyének vagy csoportok támogatásának a megnyerése, az elvárt cselekvésnek valójában nem megfelelő cselekvés mellett a teljesítés látszatának keltése stb. Sőt, a kényszerítésben kifejezetten elvárt cselekvés nem feltétlenül valóságos és aktuális cselekvési lehetőség a szubjektum számára. Az is előfordulhat, hogy a kényszerítő fél szándékosan fogalmaz meg olyan elvárást a szubjektum felé, amelyet az képtelen teljesíteni, ezáltal találván az előbbi indokot a negatív szankció alkalmazására.

A kényszer fogalmát mi nem mások kényszerítő cselekvésére, hanem a kényszer szubjektumának valóságos cselekvési lehetőségeire vonatkoztatjuk.

- A *társadalmi kényszer* azoknak az intézmények és intézményes kényszerítés által létrehozott cselekvési lehetőségeknek a hálózata, amelyek a kényszerítésben kilátásba helyezett vagy alkalmazott negatív szankciókkal szemben a szükségletkielégítés eszközeinek és pozitív feltételeinek legalább részbeni megőrzéséhez vezethetnek, és amelyek várható hozadéka kevésbé negatív, mint a szankciók passzív elfogadásának várható hozadéka.

A társadalmi kényszer lehet egy intézmény révén tartósan fennálló vagy meghatározott szituációkban alkalmazott kényszerítés által létrehozott. A *tartós társadalmi kényszer* a kényszerítő fél egy társadalmi intézmény életbe léptetése révén hozza létre, és az mindaddig fennmarad, ameddig az intézmény érvényes. Az egyén tartós társadalmi kényszerét képezheti például az, hogy jövedelme után rendszeresen adózzon. A *szituatív társadalmi kényszer* a kényszerítő fél a társadalmi folyamat egy meghatározott szituációjában egy konkrét kényszerítő cselekvéssel váltja ki. Az egyén szituatív társadalmi kényszerét képezheti például az, hogy egy adott alkalommal külön díjazás nélkül is vállalon túlmunkát a mun-

kahelyén, mert ha erre nem hajlandó, várhatóan elbocsátják. Ha a szóban forgó elvárás és szankció tartósan fennáll, a külön díjazás nélküli túlmunkavégzés tartós kényszert képez.

A modern társadalomban általában az érdekeknek van alapvető jelentőségük a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek meghatározásában, ehhez képest a társadalmi kényszerek csak másodlagos szerepet játszhatnak. A hatodik fejezetben (1.2Ab) is rámutattunk arra, hogy rendszeres társadalmi kényszerítés adott egyénnel szemben csupán annyiban lehetséges, amennyiben a kényszerített fél ehhez képest nagyobb mértékben érvényesíti az érdekeit. Például nem lehet rendszeresen adóztatni azt, akinek nincs rendszeres jövedelme, nem lehet rendszeresen megbírságotlani azt, akinek nincs pénze stb. Az érdekek általában nagyobb mértékű megvalósításának hiányában az egyénnel szemben a társadalmi kényszerítés helyett már csupán a testi kényszerítés alkalmazható. Az elvileg mindenképpen szükséges mértéken felül a modern társadalomban az érdekek még jelentősebb, bizonyos tevékenységi területeken szinte kizárólagos szerepre tettek szert a társadalmi kényszerekkel szemben. E mögött tulajdonképpen az a történelmi tapasztalat húzódik meg, hogy érdekek révén jóval eredményesebben készíthetők az egyének nemcsak maguk, hanem mások számára is hasznot hajtó cselekvésekre, mint társadalmi kényszerek (vagy testi kényszerek) révén.

Végül megjegyezzük, hogy más érdekfelfogásokhoz képest az általunk meghatározott érdekfogalom előnyei főleg a következők. Az általunk képviselt felfogás elvileg lehetővé teszi az érdekmotivált cselekvések és magatartások világos elkülönítését más cselekvésektől és magatartásoktól; az érdekmotivált magatartások oksági magyarázatát, de e magatartások intencionális magyarázatát is; lehetővé teszi a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételében meglévő egyenlőtlenségek kifejezését és magyarázatát; valamint lehetővé teszi az érdekviszony mint társadalmi viszony fogalmának olyan értelmezését, amely lehetőséget nyújt az előbb említettekre és a társadalmi kölcsönhatások oksági magyarázatára.

3. Az érdek létrehozása és tudatosulása

Mint említettük, felfogásunk szerint az érdek fogalma főleg annak a magyarázatára szolgál, hogy a társadalmi cselekvések különböző környezeti meghatározó tényezői milyen módon hatnak a társadalmi cselekvések motívumaira, és ezáltal hogyan határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. A következőkben először azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy bizonyos körülmények hogyan hozzák létre vagy milyen értelemben alkotják az érdekeket. Felvázoljuk az érdekek meghatározó tényezőit, és elemezzük az érdekeket létrehozó és az érdekeket alkotó mechanizmust. A tényszerű érdekek az érdektudat, az érdekeket kifejező ismeretek és kognitív motívumok révén határozhatják meg és motiválhatják az egyének cselekvéseit. E rész második felében tehát áttekintjük az érdektudat kialakulásának legfőbb vonásait és az érdektudat főbb formáit.

3.1. Az érdek létrehozása

A) Az érdek meghatározói és létrehozása

a) Az érdek hordozói és külső meghatározó tényezői

A fejezet második részében egy pozitívista érdekfogalom kidolgozására vállalkoztunk, amely szerint az érdek a társadalmi jelenségek oksági magyarázatában – általában más meghatározó tényezőkkel együtt – a társadalmi jelenségek okának tekinthető. Az első fejezetben (2.1Aa; 2.1D) viszont hangsúlyoztuk, hogy az oksági magyarázat feltételezi az oknak tekintett létező belső mechanizmusának az elemzését. Tehát ahhoz, hogy az érdeket oknak tekinthessük a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásainak az oksági magyarázatában, elemeznünk kell az érdeket alkotó mechanizmust.

A következőkben először felvázoljuk az érdek meghatározó tényezőit, és majd ezt követően elemezzük az érdeket létrehozó és az érdeket részben alkotó mechanizmust, amelyet a 7.3. ábrán szemléltetünk. Az érdek szubjektuma az adott egyén (vagy csoport), akire (vagy amelyre) vonatkoztatva az egyén (vagy csoport) körülményeit és e körülmények közötti hatásokat cselekvési lehetőségek formájában mint érdeket értelmezzük. Adott szubjektum számára az érdek létrehozásában szerepet játszó tényezőkön belül megkülönböztetjük az érdek hordozóit, illetve belső meghatározó tényezőit és az érdek külső meghatározó tényezőit.

- *Az érdek hordozóit*, illetve belső meghatározó tényezőit az érdek szubjektumának azok a tényszerű körülményei alkotják, amelyek adott állapotát és várható változását cselekvési lehetőségek formájában érdekként értelmezzük.

Ezek a tényszerű körülmények a következők: (1) Az ellenőrzést és a dologi-technikai körülmények változásait megvalósító egyének ilyen cselekvései és várható cselekvései. Ezzel összefüggésben (2) az aktuálisan változó dologi-technikai körülmények adott állapota és meghatározott változása. (3) A viszonylag állandó dologi-technikai körülmények releváns vonatkozásai.

- Az *érdek külső meghatározó tényezőit* az érdek szubjektumának azok a körülményei képezik (az érdek hordozóin kívül), amelyek meghatározzák az adott érdek hordozóinak az állapotát és változását.

Ezek a körülmények a következők: (1) Az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének fedezeti szándékai és képességei, valamint az intézmények kialakítására és az ellenőrzés megvalósítására irányuló cselekvései. Amennyiben azonban az intézmények fedezetével rendelkező egyének közvetlenül valósítják meg az ellenőrzést és a dologi-technikai körülmények változásait, az intézmények fedezetével rendelkező egyének ellenőrző cselekvései az érdek hordozóját képezik. (2) Az érdek hordozóit szabályozó intézmények, és az érdek szubjektumának intézményes helyzetalkotó tulajdonságai és intézményes helyzete, illetve intézményes helyzetei. (3) Az átfogó dologi-technikai körülmények, amelyek az érdek hordozóiként közvetlenül releváns dologi-technikai körülményeket átfogóan meghatározzák.

Az érdek hordozói, illetve belső meghatározó tényezői és az érdek külső meghatározó tényezői önmagukban, egymástól elkülönülten szemlélve csak bizonyos mértékben, többé vagy kevésbé határozzák meg a szubjektum érdekeit. Az érdeket nem magyarázhatjuk önmagában sem a fedezeti szándékokból és képességekből, sem közvetlenül az intézményekből, sem a szubjektum bizonyos intézményes helyzetalkotó tulajdonságaiból vagy intézményes helyzeteiből (pl. szakképzettség, lakóhely, munkakör, beosztás), sem az ellenőrzésből, sem a dologi-technikai körülményekből. Az érdek hordozóinak nevezett körülmények, valamint az e létezők közötti hatások sajátos összességét értelmezzük – adott általános motívumra vonatkoztatva és cselekvési lehetőségek formájában – érdekként. A külső meghatározó tényezők viszont az érdek hordozóinak a meghatározása révén határozzák meg a szubjektum érdekeit.

b) Az érdeket létrehozó mechanizmus

Az első fejezetben (2.1D) adott meghatározásunk szerint a mechanizmus adott létező alkotórészei közötti vagy adott létezők közötti hatásoknak a jellegzetes összessége, amelynek bizonyos következményt tulajdonítunk, vagy amelyet bizonyos következményben megjelenő tulajdonságként értelmezzünk. A mechanizmus tágabb fogalmán belül különbséget tettünk a belső mechanizmus és a közvetítő mechanizmus között. Az érdeket létrehozó mechanizmus részben olyan közvetítő mechanizmus, amely a fedezeti szándékok és képességek, valamint az érdek között közvetít, részben az érdek belső mechanizmusa. Az *érdek belső mechanizmusát* az érdek hordozói közötti hatásoknak a jellegzetes összessége alkotja, amelyet

cselekvési lehetőségek formájában érdekként értelmezzük. A negyedik fejezetben (2.2Ab) csak elvi szinten vázoltuk fel az intézmények tényleges funkcióit, az érdeket létrehozó mechanizmus elemzése – az érdekre vonatkozóan – ennek a funkciónak a részletezését jelenti.

Az érdekeket az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének hozzák létre, főleg intézmények kialakítása és fenntartása révén. A harmadik fejezetben (3.1Ab) adott meghatározásunk szerint az intézmény egy összetett szabályrendszer, amely magában foglalja: (1) az intézményes szabályokat, (2) az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályokat, valamint (3) az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályokat. Az említett fejezetben (3.2Aa) azt is hangsúlyoztuk, hogy az intézmények elvileg szabályokból állnak, de az intézmény fogalmában előfeltételezzük az adott intézmény fedezetével rendelkező egyéneknek az intézményes szabályok tényleges érvényesítésére irányuló szándékát és a releváns cselekvések ellenőrzésére vonatkozó képességét. A harmadik fejezetben (3.1B) fedezeti szándéknak és képességnek az adott intézmény fedezetével rendelkező egyénnek vagy egyéneknek az intézmény kialakítására és az intézményes szabályok tényleges érvényesítésére, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésére vonatkozó szándékát és képességét neveztük.

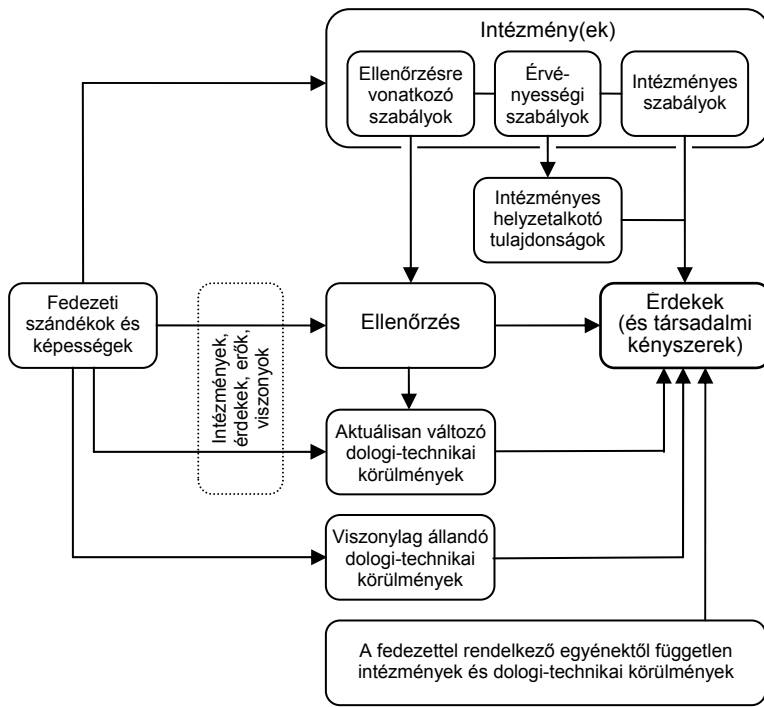
A harmadik fejezetben (3.2Ba) intézményes helyzetalkotó tulajdonságnak neveztük az olyan tulajdonságot, amelyre vonatkoztatva meghatározottak bizonyos intézményes szabályok érvényességi köreibe eső egyének. Az egyének intézményes helyzetalkotó tulajdonságaitól, illetve intézményes helyzetétől függően az egyes egyénekre különböző intézményes szabályok és – az intézményes szabályoknak megfelelő vagy nem megfelelő viselkedésre való tekintettel – különböző előírt szankciók érvényesek.

Röviden úgy fogalmazunk, hogy az érdekeket intézmények hozzák létre, azonban az érdekeket lényegében véve nem önmagukban a szabályokból álló intézmények hozzák létre. Felfogásunk szerint csupán szimbolikus létezők eleve nem hozhatnak létre olyan létezőket, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, tehát nem hozhatnak létre érdekeket sem.

- Az érdekeket végül is az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, illetve ezen egyének – más egyének és csoportok befolyásolására irányuló – szándékai és cselekvési képességei hozzák létre, intézmény vagy intézmények kialakítása és fenntartása, és ezzel összefüggésben az anyagi-technikai körülmények alakítása révén.

A fedezettel rendelkező egyének a cselekvés eszközeiként alakítják ki és tartják érvényben az intézmények szabályait, másokra irányuló befolyásuk szabályozására, és ezáltal mások cselekvéseinek a meghatározására.

Az érdekek létrehozását elemezve tehát különbséget teszünk a meghatározó hatás és a szabályozó hatás között. Meghatározó hatása végső soron az intézmé-

7.3. ábra: Az érdekek intézmények általi létrehozása

nyek fedezetével rendelkező egyének szándékának és az ellenőrzésre vonatkozó képességének van, de ezen egyének a meghatározó hatás tartalmát, irányait intézmények révén szabályozzák, és ilyen módon hozzák létre az érdekeket. Tehát ilyen értelemben mondhatjuk, hogy az érdekeket intézmények hozzák létre, az intézmény fogalmában előfeltételezve az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékát az intézményes szabályok tényleges érvényesítésére és képességét az ellenőrzés megvalósítására.

Az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándéka olyan érdekek (vagy társadalmi kényszerek) létrehozására irányul, amelyek az általuk elvárt cselekvések megvalósítására készítetik (vagy kényszerítik) az adott intézmények érvényességi körébe eső egyéneket. Majd később (3.1B) látjuk azonban, hogy a társadalmi intézmények bizonyos mértékben tökéletlen eszközök mások befolyásolására. A társadalmi intézmények, illetve különösen a külső fedezetű társadalmi intézmények elvileg csak bizonyos valószínűséggel, kisebb vagy nagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének intézmények révén szándékaiknak megfelelő érdekeket (vagy társadalmi kényszereket) hozzanak létre, és ezáltal az általuk elvárt cselekvésekre készítsenek (vagy kényszerítsenek) másokat. Tehát így módon az intézmények fedezetével rendel-

kező egyének kisebb vagy nagyobb mértékben szándékaiknak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő érdekeket (vagy társadalmi kényszereket) is létrehozhatnak, illetve létrehozhatnak.

Korábban (2.1C) már említettük, hogy az intézmények két vonatkozásban hozzák létre az adott egyén (vagy csoport) érdekét: (1) a fő társadalmi jószág, és e jószág elérésének előfeltételeként a közbenső társadalmi javak meghatározása; (2) az adott társadalmi javak eléréséhez vezető cselekvési lehetőségek meghatározása.

- *Az érdekeket létrehozó mechanizmus* főbb összefüggései: (1) az intézmények kialakítása, (2) a viszonylag állandó dologi-technikai körülmények kialakítása, (3) az ellenőrzés megvalósítása, (4) a dologi-technikai körülmények változtatása, (5) a fedezettel rendelkező adott egyénektől független körülmények hatása.

A következőkben részletesebben elemezzük az érdekeket létrehozó mechanizmus főbb összefüggéseit, amelyeket a korábban már hivatkozott 7.3. ábrán szemléltetjük.

(1) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének más egyénekre irányuló befolyásuk érvényesítése céljából kialakítják az adott intézmény vagy intézmények (a továbbiakban: intézmények) szabályait. Kialakítják az intézményes szabályokat, és kialakítják az intézményes szabályok érvényességére, valamint a releváns cselekvések ellenőrzésére vonatkozó szabályokat.

Az intézményes szabályokban kifejezetten megfogalmazzák az adott egyéntől vagy egyénektől mint az érdek szubjektumától vagy szubjektumaitól elvárt viselkedést, illetve az adott egyén vagy egyének által megvalósítandó dolgokat és/vagy állapotokat. Az intézményes szabályok érvényességére vonatkozó szabályokban megadják az intézményes helyzetalkotó tulajdonságokat (pl. munkakör, beosztás, szakképzettség, foglalkozás, lakhely, életkor), és az egyének intézményes helyzetalkotó tulajdonságai szerint határozzák meg az egyes egyénekre érvényes intézményes szabályokat. Az ellenőrzésre vonatkozó szabályokban megadják az ellenőrzés módját, az ellenőrzés jogosultságával rendelkező egyéneket és az előírt szankciókat.

(2) Az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének – amennyiben a viszonylag állandó dologi-technikai körülményeket e vonatkozásban hosszú távon befolyásolhatják, azaz a cselekvés hosszú távú eszközeiként használhatják – arra való tekintettel alakítják ki a tartós dologi-technikai körülményeket, hogy e körülmények egyrészt elősegítsék az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének részéről az elvárt viselkedések megvalósítását és akadályozzák a fedezettel rendelkező egyének számára negatív viselkedések megvalósítását, másrészt elősegítsék a cselekvések ellenőrzését.

Bizonyos érdekek létrehozására való tekintettel hosszú távra kialakított dologi-technikai körülményekre jellemző példaként említhetjük a taylori vagy a fordii elveknek megfelelően kialakított ipari üzemet. Az üzemszociológiában egyes

szerzők „technikai ellenőrzésnek” nevezik a munkások magatartásának oly módon való befolyásolását, hogy a magatartások bizonyos meghatározó tényezőit beépítik a munkafolyamat dologi-technikai körülményeibe. Braverman felfogása szerint a tulajdonosok és a vezetők a gépeket részben eszközökként használják arra, hogy „ellenőrizték”, illetve befolyásolják a munkafolyamatot és a munkások munkatevékenységét. (Braverman 1974: 193) A vezetés a gépek és berendezések kialakításán és elrendezésén, a munkafolyamat technológiáján keresztül is igyekszik befolyásolni a dolgozók magatartását. (Makó 1985: 119-120, 130-147) Jóval egyszerűbb példaként említhetjük az egyetemi nagyelődök padsorainak a lejtős elrendezését, amely nemcsak arra való tekintettel alakult ki, hogy a hallgatók lássák az előadót és a táblát vagy a szemléltető eszközöket; hanem részben azért, hogy az előadók vagy a vizsgáztató oktatók láthassák a hallgatókat, és ezáltal ellenőrizhessék a hallgatók viselkedését.

Bizonyos érdekeket az intézmények a dologi-technikai körülményektől függetlenül is létrehozhatnak, ha az adott érdekekkel összefüggő tevékenységnek nincsenek jelentős dologi-technikai vonatkozásai. Azonban az érdekeket az intézmények általában a viszonylag állandó dologi-technikai körülményekkel összefüggésben határozzák meg.

(3) Az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének az ellenőrzésre vonatkozó szabályok révén szabályozzák, és ezzel összefüggésben megvalósítják – vagy megbízottak által megvalósíttatják – az ellenőrző cselekvéseket: a megfigyelést, az értékelést és a szankcionálást. Az ellenőrzésre vonatkozó szabályok és az ellenőrzés révén a fedezettel rendelkező egyének szándékuk szerint az érdek szubjektuma számára a társadalmi javak megszerzését pozitív szankcióként határozzák meg, tehát az elvárt viselkedés és az elvárás szerint megvalósítandó dolog vagy állapot megvalósításától teszik függővé. Ugyanakkor szándékuk szerint (a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező) negatív szankciókkal térítik el az érdek szubjektumát attól, hogy a fedezettel rendelkezők számára nem kívánatos módon érjék el, illetve szerezzék meg a közbenső társadalmi javakat és végül a fő társadalmi jószágot.

Az adott alcím keretében tulajdonképpen az érdek létrehozásával foglalkozunk, de röviden utalunk arra, hogy a társadalmi kényszert létrehozó mechanizmus hasonló az érdeket létrehozó mechanizmushoz, eltekintve az előző bekezdésben említett hatásoktól. Társadalmi kényszer esetében ugyanis az adott cselekvési lehetőségek a szükségletkielégítés negatív összetevőit képezik a szubjektum számára, ezért a szubjektum várhatóan csak társadalmi kényszerítés hatására valósítja meg az adott cselekvési lehetőségeket. Tehát az intézmények fedezetével rendelkező egyének az intézményes szabályban elvárják az adott cselekvési lehetőségek megvalósítását, és az ellenőrzésre vonatkozó szabályokban a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező szankciókat (pl. pénzbüntetés, működési engedély visszavonása, elbocsátás stb.) helyeznek kilátásba arra az esetre, ha a szubjektum nem valósítja meg az adott cselekvési lehetőségeket; és ebben az

esetben a fedezettel rendelkező egyének ténylegesen érvényesítik az adott negatív szankciókat.

Úgy tűnhet, hogy az érdekeket részben a várható szankcionáló cselekvések határozzák meg, mivel az egyének részben a várható szankciókat figyelembe véve alakítják ki a cselekvési lehetőségekre vonatkozó elképzeléseiket. Azonban önmagukban jövőbeni létezők, az ellenőrzést végző egyének még nem létező cselekvései nem határozhatják meg az érdekeket (és ezáltal az érdekmotivált cselekvéseket). Azok a létezők, amelyek az adott időpontban végül is valóságosan léteznek: a fedezeti szándékok és képességek, valamint az e szándékok és képességek hatásait szabályozó intézmények és az adott dologi-technikai körülmények. Az érdekek létrehozásának az elemzésében azonban az ellenőrzést (a megfigyelést, az értékelést és a szankcionálást) elvileg folyamatban lévőnek tekintjük, amely ilyen értelemben tényszerűen létezik.

(4) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének, közvetlenül és/vagy más egyének cselekvéseinek az intézményes szabályozása és meghatározása révén, folyamatosan arra való tekintettel változtatják a dologi-technikai körülmények egy részét, hogy elősegítsék az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének részéről az intézményes szabályokból kiértelmezhető viselkedések megvalósítását, és megakadályozzák az e szabályoknak nem megfelelő viselkedések megvalósítását. Például, ha a vezetők az érdekek szubjektumait bizonyos munkafeladatok ellátására igyekeznek készíteni, gondoskodniuk kell az adott egyének folyamatos ellátásáról munkafeladatokkal, munkaeszközökkel, technológiai előírásokkal stb. Vagy ha az oktatók az egyetemi hallgatókat a tananyag elsajátítására igyekeznek készíteni, a többi között gondoskodniuk kell a szakirodalom hozzáférhetőségéről és a vizsgáztatás megfelelő dologi-technikai körülményeiről. A dologi-technikai körülmények változtatására irányuló cselekvések, illetve e cselekvések következményeiként a változó körülmények részben az érdek szubjektuma feltételezett cselekvéseinek az előfeltételeit, részben a következményeit képezik.

(5) Az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékainak megfelelően kialakított intézmények, az általuk kialakított, viszonylag állandó vagy aktuálisan változtatott dologi-technikai körülmények a tőlük függetlenül létező intézmények és dologi-technikai körülmények meghatározó hatásaival összefonódva hozzák létre, illetve határozzák meg az érdekeket az egyének adott köre számára. Tehát adott szubjektum érdekét többé vagy kevésbé olyan intézmények és olyan dologi-technikai körülmények határozzák meg, amelyek az adott intézmények fedezetével rendelkező adott egyénektől függetlenül léteznek.

Kiemelve egy egyént vagy egy csoportot, akinek vagy amelynek szándékában áll intézmény vagy intézmények kialakítása révén érdekeket létrehozni, az adott egyén vagy csoport az adott érdekek vonatkozásában releváns környezetnek általában csak egy (kisebb vagy nagyobb) részét befolyásolhatja. Egyes egyének (pl. országgyűlési képviselők) átfogó érvényességi körű és meglehetősen elvont szabályokat tartalmazó intézményeket alkothatnak, de adott egyének vonatkozásá-

ban nincsenek érdemi befolyással a szűkebb érvényességi körű és részletesebben megfogalmazott szabályokat tartalmazó intézményekre. Mások (pl. alsó szintű vezetők) csak viszonylag szűk érvényességi körű és részletesebben megfogalmazott intézményes szabályokat alkothatnak, de egyáltalán nincsenek befolyással az adott egyének szempontjából jelentős átfogóbb érvényességi körű és általánosabb intézményekre. Az adott egyén vagy csoport, akinek vagy amelynek a fedezeti szándékát és képességét adottnak vesszük, általában véve többé vagy kevésbé lehet hatással a szubjektum érdekeire, és hatása a szubjektum érdekeire esetleg saját szándékával ellentétes is lehet.

Végül is olyan értelemben tekintjük adottnak az érdeket, hogy a külső megfigyelő nézőpontjából, de az érdek szubjektumára vonatkoztatva és cselekvési lehetőségek formájában értelmezzük az említett körülményeket: az intézményekhez kapcsolódó ellenőrzést, a viszonylag állandó és a változó dologi-technikai körülményeket; valamint közvetve az e körülményeket meghatározó intézményeket, fedezeti szándékokat és képességeket. Majd később (3.2Ab) látjuk, hogy előfeltételezésünk szerint az érdekek ilyen értelmezése megfelel annak, ahogyan a valóságban az egyének érdekmotivált cselekvéseik megalapozásához a köznapi gondolkodás szintjén értelmezik körülményeiket.

Az érdeket létrehozó összetett mechanizmust alkotó hatások elemzését itt tulajdonképpen befejezzük, de még röviden kitérünk egy problémára. Ha az intézmények fedezetével több egyén rendelkezik, és/vagy az ellenőrzés, illetve a dologi-technikai körülmények változtatása megbízottak révén történik, az adott intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek további intézményeket is ki kell alakítaniuk saját cselekvéseik összehangolására és/vagy az ellenőrzést, illetve a dologi-technikai körülmények változtatását megvalósító egyének számára. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének ezáltal érdekeket, társadalmi erőket, valamint érdekviszonyokat és társadalmi erőviszonyokat hoznak létre ebben a körben. Azonban az érdekek létrehozásának a magyarázatában itt még nem értelmezhetők a már eleve létrehozott érdekek, valamint a csak később bevezetendő, az érdekviszony, a társadalmi erő és a társadalmi erőviszony fogalmában kifejezett létezők. Tehát itt a megvalósuló ellenőrzést és a dologi-technikai körülmények változásait még közvetlenül a fedezeti szándékokból és képességekből magyarázzuk. Később (3.1B), a szabályoktól eltérő érdekek meghatározottságát elemezve azonban majd visszatérünk erre a problémára.

Az érdekeket létrehozhatják az adott érdekek szubjektumaihoz képest külső fedezetű intézmények révén más egyének. Az érdekek a valóságban többnyire, illetve alapvetően ilyen természetű, külsőleges érdekek. Az érdekeket azonban létrehozhatják maguk az érdekek szubjektumai, belső fedezetű intézmények révén. Az ilyen belsőleges érdekek esetében az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének és az érdekek szubjektumai egybeesnek. Ezzel a kérdéssel majd később (4.1A), az érdekek tipizálásánál foglalkozunk.

B) A nem szabályszerű érdekek meghatározottsága

Amint láttuk, az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékosan alakítanak ki és tartanak érvényben bizonyos intézményeket arra való tekintettel, hogy érdekeket hozzanak létre mások számára, és ezzel összefüggésben esetleg önmaguk számára is. Az érdekfogalom ötödik ismertetőjegyeként hangsúlyoztuk (2.1C) azonban, hogy az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek – amennyiben azokat az érdek szubjektuma szempontjából külső fedezetű intézmények hozzák létre – nem feltétlenül felelnek meg az intézményes szabályoknak és az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékainak.

- A társadalmi intézmények, illetve különösen a külső fedezetű társadalmi intézmények elvileg csak bizonyos valószínűséggel, kisebb vagy nagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének intézmények kialakítása és tényleges érvényesítése révén szándékaiknak és az intézményes szabályoknak megfelelő érdekeket hozzanak létre.

Tehát különbséget tehetünk a szabályszerű érdekek és a nem szabályszerű érdekek között; illetve egyfelől az adott érdekeket meghatározó intézmények szabályainak és a szereplehetőségeknek megfelelő érdekek, másfelől a szabályoktól és a szereplehetőségektől eltérő érdekek között.

Az érdekeket az érvényes társadalmi intézmények hozzák létre, a valóságban azonban gyakran nehéz megállapítani, hogy bizonyos intézmények, illetve intézményes szabályok mennyiben tekinthetők érvényeseknek. A harmadik fejezetben (3.2Aa) adott meghatározásunk szerint az intézményes szabályokat annyiban tekintjük érvényeseknek, amennyiben az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének részéről adott a szándék az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az előmozdítására, és adott a cselekvési képesség bizonyos mértéke a szabályok szempontjából releváns cselekvések ellenőrzésére. Az intézményes szabályok esetében az ellenőrzés is szabályozott, ezért az intézményes szabályok tényleges érvényesítésére irányuló szándéknak és az ellenőrzés képességének elvileg meg kell nyilvánulnia abban, hogy az ellenőrzésre vonatkozó szabályok ténylegesen érvényesülnek. Tehát úgy is fogalmazhatunk, hogy az intézményes szabályokat annyiban tekintjük érvényeseknek, amennyiben az adott szabályok szempontjából releváns cselekvések ellenőrzésére vonatkozó szabályok ténylegesen érvényesülnek.

Mint már említettük, a valóságban azonban gyakran nehéz megállapítani, hogy bizonyos intézmények, illetve intézményes szabályok mennyiben tekinthetők érvényeseknek. A társadalmi intézmények, illetve ezen intézmények egyes szabályai formális vagy nem formális, írásban rögzített vagy nem rögzített, nyilvános vagy nem nyilvános, kifejezetten megfogalmazott vagy szándékosan rejtett intézmények, illetve szabályok egyaránt lehetnek. Az egyes intézményes szabályok érvényességi körei is lehetnek nagyrészt meghatározatlanok. Bizonyos szabályok eset-

leg érvényeseknek tekinthetők adott egyének vonatkozásában, és nem tekinthetők érvényeseknek más egyének vonatkozásában, bár látszólag az említett egyének az adott intézmény vonatkozásában azonos intézményes helyzetben vannak, tehát látszólag ugyanazon szabályok érvényességi körébe esnek. Például a társadalmi szervezetek írott szabályzataiban gyakran találunk olyan látszólagos szabályokat, amelyek valójában nem rendelkeznek semmiféle fedezettel azon túl, hogy valamikor valakik megfogalmazták azokat.

A negyedik fejezetben (2.2Ac) foglalkoztunk azzal, hogy alapvetően milyen tényezők térítik el az intézmények tényleges funkcióit az intézményes szabályoktól. E tényezőknek megfelelően, illetve ezekkel összefüggésben főleg a következő tényezők téríthetik el az intézmények érdekeket létrehozó tényleges funkcióit az intézményes szabályoktól és az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaitól.

(1) Az érdekeket általában a különböző intézmények és a különböző dologi-technikai körülmények hatásaikban egymással szorosan összefonódva határozzák meg. Már korábban (3.1Ab) is hangsúlyoztuk, hogy adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékainak megfelelően kialakított intézmények, és az általuk kialakított, viszonylag állandó vagy aktuálisan változtatott dologi-technikai körülmények a tőlük függetlenül létező intézmények és dologi-technikai körülmények meghatározó hatásaival összefonódva hozzák létre, illetve határozzák meg az érdekeket az egyének adott köre számára. Tehát adott szubjektum érdekét többé vagy kevésbé olyan intézmények és olyan dologi-technikai körülmények határozzák meg, amelyek az adott intézmények fedezetével rendelkező adott egyénektől függetlenül léteznek.

A különböző intézmények fedezetével rendelkező és egymástól viszonylag független egyének szándékai nagyrészt eltérhetnek abban a tekintetben, hogy szándékaik milyen tartalmú érdekek létrehozására irányulnak, illetve intézmények révén szándékaiktól függetlenül is milyen érdekeket hoznak létre. Így egy bizonyos szándékkal kialakított intézmény tényleges hatása az érdekekre más szándékkal kialakított más intézmények (és az ezekkel összefüggő dologi-technikai körülmények) hatásaival összefonódva nagyrészt eltérhet az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének szándékától, függetlenül attól, hogy az így létrehozott érdekek általában megfelelnek az intézményes szabályoknak vagy nem.

Például egy vállalat tulajdonosi köre és felső vezetése főleg azzal a szándékkal alakítja ki az alsóbb szintű vezetők tevékenységét szabályozó intézményeket, hogy olyan cselekvési lehetőségeket hozzanak létre az alsóbb szintű vezetők érdekeinek az összetevőiként, amelyek az általuk vezetett szervezeti egységen belül a termelési költségek minimalizálásával vagy elfogadható szinten tartásával irányulnak adott termékek előállítására. Viszont a munkavédelmi törvényt (az 1993. évi XCIII. törvényt) kialakító állami tisztségviselők és parlamenti képviselők „a szervezeten munkát végzők egészségének, munkavégző képességének megóvása és a munkakörülmények humanizálása” szándékával igyekeztek létrehozni olyan cselekvési

lehetőségeket az alsóbb szintű vezetők érdekeinek az összetevőiként is, amelyek a beosztottak körében a munkavégzés közbeni balesetek és a foglalkozással összefüggő megbetegedések megelőzését szolgálják.

(2) Az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének esetleg szándékaik szerint is megengedik az intézményes szabályokkal ellentétes cselekvési lehetőségekből álló érdekek létezését. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaik szerint cselekvésük eszközeiként és a szükségletkielégítés eszközeiként alakítják ki és tartják érvényben az intézmény szabályait, tehát törekvéseik szerint a szabályok megfelelnek szándékaiknak. Azonban a szabályokat hosszabb távra, az előre látható és várhatóan rendszeresen vagy gyakran előforduló körülményekre tekintettel alakítják ki. Tehát adott alkalmakkor, adott körülmények között és adott egyének vonatkozásában esetleg nem felel meg eredeti szándékuknak a szabályok tényleges érvényesítése. Így az adott intézmények létrehozhatnak olyan cselekvési lehetőségeket az érdekek összetevőiként, amelyek nem felelnek meg az általában érvényes intézményeknek, de megfelelnek az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékainak.

Például ha egy állást az intézményes szabályok szerint pályázati eljárási folyamat eredményeként lehet elnyerni, és az adott intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek szándékában áll a szabályok feltétlen érvényesítése, az érdekek összetevőjeként kizárható az olyan cselekvési lehetőség, hogy valaki érvényesnek tekinthető pályázat benyújtása nélkül jusson hozzá az adott álláshoz. Azonban mégis létezhet a szóban forgó cselekvési lehetőség az érdek összetevőjeként, amennyiben az intézmények fedezetével rendelkező és közvetlenül az ellenőrzést végző egyének adott körülmények között adott egyének vonatkozásában eltekintenek bizonyos szabályok tényleges érvényesítésétől. Másik példával élve, mondjuk az intézményes szabályok szerint csak bizonyos szakképzettséggel lehet betölteni egy adott munkakört, és ezáltal az egyének bizonyos körében érdekké tehetik az adott szakképzettség megszerzését; de ha bizonyos esetekben az intézmények fedezetével rendelkező és közvetlenül az ellenőrzést végző egyének a szakképzettségre vonatkozó követelménytől eltekintenek, olyan cselekvési lehetőséget is létrehozhatnak az érdek összetevőjeként, hogy adott szakképzettség megszerzése nélkül foglalja el és lássa el valaki az adott munkakört. Esetenként a szabályszerűséget a legkevésbé értékelő egyének mutatnak rá törekvéseikkel arra, hogy olyan cselekvési lehetőségek is létezhetnek az érdekek összetevőiként, amelyek létezését más egyének általában eleve kizártnak tartják, mivel (az utóbbiak) úgy gondolják, hogy adott szabályok – amelyeknek az elképzelt cselekvési lehetőségek ellentmondának – feltétlenül érvényesülnek.

Tehát az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének esetleg szándékaik szerint is megengedik az intézményes szabályokkal ellentétes cselekvési lehetőségekből álló érdekek létezését. Ha azonban az intézmények fedezetével rendelkező egyének részéről nagymértékben jellemzővé válik a kifejezetten megfogalmazott szabályoktól való szándékos eltérés, az adott szabályok és intézmények érvényes-

sége általában véve is bizonytalanná válik. Ezáltal bizonytalanná válik az intézmények érdekeket létrehozó tényleges funkciója, és nagyrészt meghatározatlanná válnak az érdekek.

(3) Az intézmények részben a szabályok értelmezési problémáival összefüggésben hozhatnak létre az intézményes szabályoktól eltérő érdekeket. A szabályok olyan általános elvárásokból állnak, amelyek az előre látható tipikus körülmények közötti cselekvésekre vonatkoznak. Az intézményes szabályok egy részének az egységes értelmezése az adott intézmények fedezetével rendelkező és az intézmények érvényességi körébe eső egyének részéről rendszerint nem jelent problémát. Sajátos körülmények között azonban a szabályok gyakran eleve különbözőképpen értelmezhetőek, és az egyes egyének nagyrészt különbözőképpen is értelmezik azokat. Különösen valószínű a szabályok olyan értelmezése, amely eltér a szabályalkotó eredeti szándékának megfelelő értelmezéstől, ha az érintettek érdekeinek nagyobb mértékben megfelel a szándékos félreértelmezés, mint a többé vagy kevésbé magától értetődő értelmezés. Bár a jogszabályok megfogalmazása során e problémát a jogalkotók általában igyekeznek kiküszöbölni, de e problémától a jogszabályok sem mentesek. A jogszabályok bár tulajdonképpen problémamentesen értelmezhetőek a közönséges vagy tipikus esetekben, de bizonyos esetekben meghatározatlannak bizonyulnak, alkalmazhatóságuk kérdésessé válik (lásd pl.: Hart 1995: 147-159; Kulcsár 1997: 271).

(4) Az intézmények nagyrészt a szabályok közötti normatív ellentmondásokkal összefüggésben hoznak létre az intézményes szabályoknak nem megfelelő vagy ellentmondó cselekvési lehetőségeket és érdekeket. Az egymásnak ellentmondó intézményes szabályok egymással kölcsönhatásban gyakran olyan cselekvési lehetőségeket hoznak létre az érdekek összetevőiként, amelyek nagyrészt nem felelnek meg sem az egyik, sem a másik intézményes szabálynak, és amelyekre csupán az intézményes szabályokból kevésbé vagy egyáltalán nem következtethetünk.

Normatív ellentmondások az azonos fedezettel rendelkező és elvileg egyenműnek tekinthető intézményeken, illetve intézményrendszereken belül is lehetségesek. Például a jogszabályok sem mentesek a normatív ellentmondásoktól (Kulcsár 1997: 119, 205). Különösen valószínű normatív ellentmondás a különböző fedezettel rendelkező intézmények között, amelyek fedezetével az egyének eltérő körei rendelkeznek, és amelyeket különböző szándékokkal alakítottak ki és tartanak érvényben. Például a társadalmi szervezetekben a nem formális intézményeket nagyrészt épp a formális intézményekkel szemben, azok szabályait megkérdőjelezve alakítják ki az egyének. Így ellentmondhatnak egymásnak a formális intézményekből kiértelmezhető cselekvési lehetőségek és a nem formális intézményekből kiértelmezhető cselekvési lehetőségek; és az intézmények egésze által meghatározott tényleges cselekvési lehetőségek és érdekek csak esetlegesen felelnek meg az egyik vagy a másik intézmény szabályainak.

(5) Az ellenőrzés általában többé vagy kevésbé tökéletlen az adott intézmények érvényességi köreiben. A harmadik fejezetben (2.1Ab) láttuk, hogy nehézségekbe

ütközhet és tökéletlen lehet (1) az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések megfigyelése, (2) a megfigyelt cselekvések összevetése az azokra vonatkozó szabályokkal és (3) a szankciók érvényesítése. Következésképpen az adott intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek, illetve e cselekvési lehetőségek következményei jelentős mértékben eltérhetnek az intézményes szabályoktól.

Különösen tökéletlen lehet az ellenőrzés akkor, ha az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének nagyrészt nem közvetlenül, hanem megbízott ellenőrök révén gyakorolják az ellenőrzést. Az ellenőrzést közvetlenül végző egyének számára intézmények révén külön érdekeket kell létrehozni, amelyek többé vagy kevésbé eltérhetnek az intézményes szabályoktól. Például egy nagyobb vállalat tulajdonosai részben a vállalat felső vezetői, részben alsóbb szintű vezetői, részben bizonyos ellenőri munkakörökben alkalmazott dolgozók (pl. pénzügyi ellenőr, munkaügyi ellenőr, műszaki ellenőr) ellenőrző tevékenysége révén valósítják meg az adott vállalat alkalmazottainak az ellenőrzését. E vezetők és beosztottak azon érdekei, amelyek jelentősek az ellenőrzés ellátása szempontjából, eleve eltérhetnek a rájuk vonatkozó intézményes szabályoktól és a vállalat tulajdonosainak a szándékaitól. Következésképpen azon egyének érdekei is eltérhetnek az intézményes szabályoktól, akiknek a tevékenységét az ellenőrzést végző egyének ellenőrzik.

(6) A fedezeti szándékokhoz és a szabályokban megfogalmazott vagy eleve feltételezett körülményekhez képest tökéletlen lehet a viszonylag tartós dologi-technikai körülmények kialakítása és a dologi-technikai körülmények folyamatos alakítása. Az intézmények a tartós dologi-technikai körülményekkel és bizonyos dologi-technikai körülmények folyamatos alakításával összefüggésben hozzák létre az érdekeket. Tehát a dologi-technikai körülmények eltérése a szabályokban megfogalmazott vagy eleve feltételezett körülményektől jelentős mértékben eltérítheti az érdekeket az intézményes szabályoktól és/vagy a fedezeti szándékoktól.

Például az egyéni teljesítménybéres ösztönzési rendszer kialakításával egy vállalat vezetésének az a szándéka, hogy minél több és megfelelő minőségű munkára készítse a munkásokat; tehát hogy a munkások érdekévé tegyék a minél több és megfelelő minőségű munkavégzést. Azonban az ezen érdekek megfelelő cselekvési lehetőségek létrehozásához adott intézményekkel és az adott intézményekhez kapcsolódó ellenőrzéssel összefüggésben folyamatosan biztosítani kell a munkások számára a megfelelő munkagépet, a munkafeladatot, a megmunkálандó munkadarabokat, a technológiai dokumentációkat, a megfelelő szerszámokat és készülékeket stb. Ezzel szemben, ha gyakran meghibásodnak a munkagépek, akadózó a megmunkálандó alkatrészekkel való ellátás, nem állnak rendelkezésre a megfelelő szerszámok és készülékek, a munkások érdekeit képező cselekvési lehetőségek kevésbé irányulhatnak a minél több és megfelelő minőségű munkára.

(7) Végül a legfőbb tényező az, hogy az intézmények fedezetét és ezáltal érvényességét alapvetően az általuk létrehozott intézményes viszonyok határozzák meg. E viszonyokat – amelyekkel majd a tizedik fejezetben foglalkozunk – alapvetően maguk az intézmények hozzák létre, de együttesen és egymással szoros

összefüggésben. Tehát egy adott intézménytől vagy intézményes szabálytól ezek a viszonyok tulajdonképpen függetlenül léteznek, és alapvetően ezek a viszonyok határozzák meg, hogy az egyes intézmények és intézményes szabályok milyen mértékű fedezettel rendelkeznek, és ezzel összefüggésben mennyiben tekinthetők egyáltalán érvényeseknek; és ezáltal valójában milyen cselekvési lehetőségeket hoznak létre, illetve határoznak meg az érdekek összetevőiként.

Eddig általában véve beszéltünk arról, hogy a szereplehetőségek és az érdekek elvileg nem feltétlenül esnek egybe. Azonban már utaltunk arra, hogy ezt a megfogalmazást pontosíthatjuk, ha különbséget teszünk a külső fedezetű és a belső fedezetű intézmények által létrehozott érdekek között. A valóságos társadalmi intézmények általában döntően külső fedezetűek, és a külső fedezetű társadalmi intézmények esetében elvileg esetleges, hogy az intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és érdekek megfelelnek vagy nem felelnek meg az intézményes szabályoknak. A belső fedezetű intézmények esetében viszont a szabályok kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében való érdemi részvétel elvileg biztosíthatja, hogy ezen intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és érdekek megfeleljenek az intézményes szabályoknak. A tizenharmadik fejezetben azonban majd látjuk, hogy belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása eleve problematikus, tehát a valóságban az említett összefüggés csak bizonyos mértékben érvényesül.

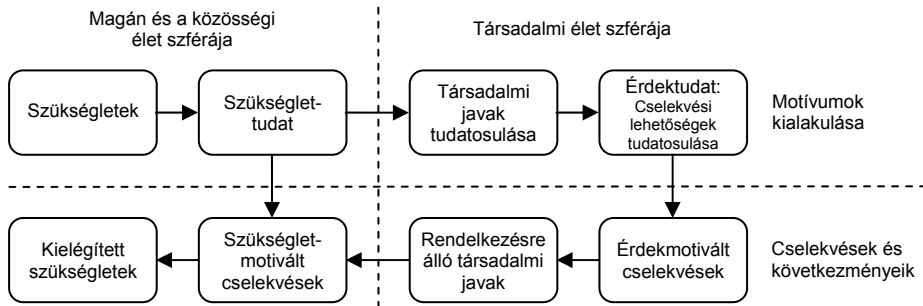
3.2. Az érdek tudatosulása

A) Az érdektudat kialakulása

a) Az érdektudat kialakulásának átfogó vonásai

A tényszerű érdekek az érdektudat, az érdekeket kifejező ismeretek és kognitív motívumok révén határozhatják meg és motiválhatják az egyének cselekvéseit. Az érdekek tudatosulásának, azaz az érdektudat kialakulásának és motívumként való működésének megértésében segítségünkre lehet a 7.4. ábra, amelyben főleg az emberi természet egyik jellemző vonása tükröződik. Nevezetesen az, hogy az ember képes tudatosan elhalasztani és előkészíteni a közvetlen szükségletkielégítést (vö.: Papp 1979); és az emberi élet bizonyos területein, az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájában a cselekvések a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek, végső soron a társadalmi javaknak a megteremtésére és megőrzésére irányulnak.

A hatodik fejezetben (1.2Ab) láttuk, hogy a magán- és a közösségi élet szférája alkotja a közvetlen szükségletkielégítés szféráját, amelyben az egyének testi és lelki, valamint egyéni és társas szükségleteik közvetlen kielégítésére törekszenek. A magán- és a közösségi élet szférájában: (1) Adottak a szükségletek, illetve

7.4. ábra: Az érdektudat kialakulása és funkcionálása

az elsődleges feszültségérzések vagy ezek előrevetített képei. Nemcsak egy aktuálisan fennálló elsődleges feszültségérzés vonatkozásában beszélhetünk ugyanis szükségletekről, és nemcsak ilyen feszültségérzések készíthetnek cselekvésekre, hanem a feszültségérzések várható későbbi jelentkezésének tudata is. (2) Tanulás eredményeképpen, azaz a korábbi közvetlen tapasztalatok, mások cselekvéseinek megfigyelése és a személyközi kommunikáció révén tudatosulnak a szükségletek közvetlen kielégítésére alkalmas, a szükségletek tárgyait képező cselekvések és állapotok. (3-4) Amennyiben adottak a szükségletkielégítés társadalmi és egyéb előfeltételei, a szükségletmotivált cselekvésben kielégülhet a szükséglet.

Az ember azonban általában nem korlátozhatja tevékenységét, cselekvéseit csupán a közvetlen szükségletkielégítésre, a szükségletmotivált cselekvésekre, mivel e cselekvéseknek különböző olyan előfeltételei vannak, amelyek további cselekvések következményeiként állhatnak az adott egyén rendelkezésére. A hatodik fejezetben (1.2Ab) láttuk, hogy így alakul ki a magán- és a közösségi élet szférájához kapcsolódva a társadalmi élet szférája, amelyen belüli társadalmi cselekvések funkciója az, hogy megteremtik és megőrzik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit, végső soron a társadalmi javakat.

- A társadalmi élet szférájában: (1) A szükségletek tárgyait képező cselekvésekkel és állapotokkal összefüggésben tudatosulnak a szükségletkielégítés dologi és állapotbeli társadalmi előfeltételei, azaz a társadalmi javak. (2) Az előbbivel összefüggésben tudatosulnak azok a cselekvési lehetőségek, amelyek az adott intézmények által meghatározottan a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek, végül is a társadalmi javaknak a megteremtéséhez és megőrzéséhez vezethetnek. *Érdektudatnak* e cselekvési lehetőségek tudatát nevezzük.

Az érdektudat általában hosszabb tanulási folyamat – részben a közvetlen tapasztalatok, részben mások cselekvéseinek a megfigyelése, részben a személyközi kommunikáció, esetleg szorosabb értelemben vett tanulási folyamat – eredménye.

Az érdekek ismeretek és különböző instrumentális kognitív motívumok – célok, elvárások, beállítottságok, értékek – formájában tudatosulnak. Részben tudatosulnak a potenciális cselekvési lehetőségek is, de az egyén mérlegeli, hogy az adott körülmények között melyek azok a cselekvési lehetőségek, amelyek megvalósíthatók. Az érdektudat azonban bizonyos szempontból a cselekvési lehetőségek szélesebb körét is átfoghatja az érdekeket alkotó tényleges cselekvési lehetőségekhez képest. Az érdektudat ugyanis nemcsak a már meglévő érdekek tudatát foglalhatja magában, hanem a szubjektum arra vonatkozó elképzeléseit is, hogy meghatározott intézmények kialakítása révén újonnan létrehozható milyen további cselekvési lehetőségek szolgálhatnak a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtését és/vagy megőrzését. A valóságban az érdektudat tökéletlen és/vagy téves is lehet a valóságos érdekekhez képest, az intézményes szociológia elméletének az elvi szintjén azonban eleve feltételezzük, hogy az egyének megfelelően felismerik érdekeiket.

- (3) Az érdekmotivált cselekvéseket, illetve az érdekmotivált magatartást közvetlenül már az érdektudat motiválja, amennyiben a szubjektum képes az adott cselekvési lehetőségek megvalósítására. (4) Az érdekmotivált cselekvések közvetett hozama teremti meg a közvetlen szükségletkielégítés aktuális lehetőségét, amennyiben az érdekmotivált cselekvések eredményeképpen a szubjektum rendelkezésére állnak a társadalmi javak.

Ezáltal tehát visszajutottunk a magán- és a közösségi élet szférájába, amelyen belül az egyének annyiban elégíthetik ki szükségleteiket, amennyiben ehhez adottak a szükségletkielégítés társadalmi (és egyéb) előfeltételei.

Például az egyéneknek szükségletük irányul a táplálkozásra, a megfelelő körülmények közötti pihenésre, a szórakozásra, a játékra, a sportolásra, a barátkozásra stb. Az egyének felismerik, hogy a modern társadalomban e szükségletek megfelelő kielégítéséhez pénz kell, a pénz megszerzéséhez munkát kell vállalni, a munkavállaláshoz viszont megfelelő szakmai képesítésre van szükség. Az egyének többé vagy kevésbé felismerik azokat a cselekvési lehetőségeket is, amelyek révén megfelelő szakmai képesítésre, ennek birtokában megfelelő állásra, az adott munkahelyi szervezeten belül megfelelő keresetre lehet szert tenni.

b) Az érdek kiértelmezése és az érdekmotivált cselekvés

Korábban (3.1) láttuk, hogy az érdekek meghatározó tényezői igen szerteágazóak, és az érdekeket létrehozó mechanizmus meglehetősen összetett. Az érdek hordozóinak nevezett körülmények, valamint az e létezők közötti hatások sajátos összességét értelmezzük – adott általános motívumra vonatkoztatva és cselekvési lehetőségek formájában – érdekként. A külső meghatározó tényezők viszont az érdek hordozóinak a meghatározása révén határozzák meg a szubjektum érdekeit. Előfeltételezésünk szerint az érdekek ilyen értelmezése megfelel annak, ahogyan

a valóságban az egyének érdekmotivált cselekvéseik megalapozásához a köznapi gondolkodás szintjén értelmezik körülményeiket.³

- Az egyének – adott társadalmi jószág megszerzésére vagy előállítására irányuló általános motívumra tekintettel – cselekvési lehetőségek köznapi fogalmaiban értelmezik az intézményekhez kapcsolódó ellenőrzést, a viszonylag állandó és a változó dologi-technikai körülményeket; valamint közvetve az e körülményeket meghatározó intézményeket, fedezeti szándékokat és képességeket.

Az érdek szubjektuma intézményes helyzetalkotó tulajdonságaitól, illetve intézményes helyzetétől függően a rá nézve érvényesnek tekinthető intézményes szabályokból olvashatja ki, hogy mit várnak el tőle. Az érdek szubjektuma számára azonban az intézmények szabályai nem mint feltétlenül megvalósítandó elvárások, hanem mint információk jelentősek; e szabályok arra vonatkozóan tartalmaznak információkat, hogy a szubjektum különböző feltételezett viselkedései milyen cselekvésekre és milyen következmények előidézésére készítetik az ellenőrzést végző egyéneket. Tehát az érdek szubjektuma cselekvési lehetőségek formájában értelmezi az intézmény szabályait, és ezzel összefüggésben az ellenőrzést végző egyének cselekvéseit, illetve várható cselekvéseit.

Az érdek szubjektuma az ellenőrzésre vonatkozó szabályokból – amennyiben ezek ismertek számára – nagyrészt következtethet az ellenőrzés módjára, az ellenőrzést végző egyénekre, az ellenőrzés körülményeire, és következtethet bizonyos viselkedéseihez kapcsolódó várható szankciókra. Az intézmény fogalmában eleve feltételeztük (3. fejezet: 3.2Aa), hogy az ellenőrzésre vonatkozó szabályok ténylegesen érvényesülnek, azonban az egyén bizonytalan lehet a kifejezetten megfogalmazott szabályok érvényességét illetően. Az egyének az ellenőrzésre vonatkozó ismereteiket nagyrészt vagy nagyjából nem az ellenőrzésre vonatkozó szabályok értelmezése révén, hanem a mindennapi tapasztalás és mások tapasztalatainak az átvétele útján szerzik.

Az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségre mint az érdekek összetevőire vonatkozó ismereteiket a cselekvő egyének nagyrészt nem a szabályok értelmezése révén, hanem a mindennapi tapasztalás és mások tapasztalatainak az átvétele útján szerzik. Az egyének az érdekeket alkotó cselekvési lehetőségeket főleg saját korábbi cselekvéseiknek és mások megfigyelt cselekvéseinek az értelmezése, illetve mások ilyen irányú tapasztalatainak és ismereteinek az átvétele útján ismerhetik meg. A második fejezetben (4.1Ab) már röviden foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a cselekvési lehetőségek (és képességek) hogyan tudatosulnak az egyénekben a mindennapi tapasztalás révén. E kérdés

³ Itt utalunk arra a szempontra, amelyet a második fejezetben (3.1Aa) hangsúlyoztunk, nevezetesen arra, hogy a szociológia elméleti fogalmait és összefüggéseit elvileg le kell tudni fordítani a köznapi gondolkodás nyelvére is. Ezt a gondolatot főleg Schütz fenomenológiai szociológiájából kölcsönöztük. (Schütz 1962: 44, 59; ford. Schütz 1984: 224; Schütz 1964: 8, 16, 21)

bővebb tárgyalásától itt eltekintünk, az érdekek kiértelmezésével részletesebben majd a tizedik fejezetben, a társadalmi viszonyok kiértelmezésével összefüggésben foglalkozunk.

Az ötödik fejezetben (2.2Ab) láttuk, hogy a társadalmi cselekvések két fő típusa az érdekmotivált cselekvés és a társadalmi kényszersmotivált cselekvés. Azt is hangsúlyoztuk ugyanott és a hatodik fejezetben (1.2Ab), hogy a társadalmi cselekvések döntően érdekmotivált cselekvések, ezekhez képest a társadalmi kényszersmotivált cselekvések csak másodlagosak lehetnek; és bizonyos tevékenységi területeken a társadalmi cselekvések szinte kizárólagosan érdekmotivált cselekvések.

- A szubjektum érdekmotivált cselekvéseit, illetve érdekmotivált magatartását motivációs oldalról elvileg a szubjektum érdekei határozzák meg; cselekvési lehetőségek formájában érdekként értelmezve az e vonatkozásban jelentős körülmények és e körülmények közötti hatások sajátos összességét.

Bár korábban (3.1) foglalkoztunk az érdekek meghatározó tényezőivel és az érdekeket létrehozó mechanizmussal, a továbbiakban elvileg az érdekeket adottnak tekintjük, és motivációs oldalról az érdekekből magyarázzuk az egyének (és csoportok) érdekmotivált cselekvéseit, illetve érdekmotivált magatartását. A valóságban az érdekek, illetve az érdekeket alkotó cselekvési lehetőségek lehetnek bizonyos mértékben meghatározatlanok. Azonban az intézményes szociológia elméletének az elvi szintjén ettől eltekintünk, és az érdekeket egyértelműen meghatározottnak tekintjük. Mint már említettük (3.2Aa), az elmélet elvi szintjén azt is feltételezzük, hogy az egyének megfelelően felismerik érdekeiket. A valóságban az érdekek viszonylagos meghatározatlanságát és az érdektudat eltérését a tényleges érdekektől az intézményes szociológia elméletének engedményes szintjén vehetjük figyelembe.

Hangsúlyozzuk, hogy az érdek motivációs oldalról határozza meg a szubjektum érdekmotivált cselekvéseit, illetve érdekmotivált magatartását. Majd munkánk további fejezeteiben látjuk, hogy a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket elvileg nem önmagukban az érdekek, hanem az érdekek és a társadalmi erők, illetve az érdekviszonyok és a társadalmi erőviszonyok egymással összefüggésben határozzák meg.

Az ötödik fejezetben (2.1Ab) érdekmotivált cselekvésnek neveztük a szükségletkielégítés eszközét képező cselekvést, amennyiben intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőség megvalósítására, és ezáltal a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére irányul. Tehát az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek a cselekvésekben a szükségletkielégítés eszközeiként jelenhetnek meg, attól függetlenül, hogy e cselekvési lehetőségek a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képezik. Az utóbb említett cselekvési lehetőségek is a szükségletkielégítés eszközeiként jelenhetnek meg a cselekvésekben, amennyiben e cselekvési lehetőségeket a szubjektum szándéka szerint megvalósíthatja. Hivatkozva az üzemi példára (Farkas 2011), a munkások

kereseti érdekeit képező cselekvési lehetőségeket alapvetően olyan társadalmi intézmények hozzák létre, amelyek tőlük függetlenül léteznek. Következésképpen kereseti érdekeiket döntően a szükségletkielégítés pozitív feltételeit képező cselekvési lehetőségek alkotják. E cselekvési lehetőségek megvalósítását szolgáló cselekvéseiket viszont maguk irányítják, e cselekvések tehát már a szükségletkielégítés eszközeit képezik.

Az ötödik fejezetben (2.1A) az értékmotivált cselekvést és az érdekmotivált cselekvést két sajátos típusként határoztuk meg. Itt teszünk említést a két tiszta típus keverékéről, amelyet érdekérvényesítő értékmotivált cselekvésnek nevezünk. Ezt a vegyes típust azonban csak az elmélet eklektikus szintjén vehetnénk figyelembe, az elmélet elvi szintjén az ilyen valóságos cselekvésektől eltekintünk. Az *érdekérvényesítő értékmotivált cselekvés* motivuma valamilyen személyes és közösségi érték, az a jószág azonban, amelynek elérésére a cselekvés irányul, mások számára jellemzően társadalmi természetű; tehát az adott jószág elérésére irányuló cselekvési lehetőségek intézmények által meghatározottak és jellemzően a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. A szóban forgó cselekvés esetében az adott cselekvés szubjektív motívuma személyes érték, de a szubjektumnak oly módon kell cselekednie, hogy tényszerűen érdeket érvényesít. Az érdekérvényesítő értékmotivált cselekvés esetében azonban a cselekvési ráfordítások nem a közvetett hozammal szemben, hanem mások javának a szolgálásából eredő jóérzéssel szemben számítanak.

Például egy ügyvéd szakmai magatartása a valóságban jellemzően érdekmotivált magatartás, és érdekét azok a cselekvési lehetőségek alkotják, amelyek elfogadható ráfordítások árán vezethetnek az adott intézményrendszer érvényességi körében elérhető és minél magasabb jövedelemhez. Ezeket a cselekvési lehetőségeket nagyrészt a Polgári Perrendtartás intézményei határozzák meg. Tételizzük fel, hogy az ügyvédnek érdekében áll az ügyfél hatékony képviselete, mert újabb megbízásokra nagyrészt attól függően számíthat, hogy eddigi pályafutása során milyen sikeresen képviselte az ügyfelek érdekeit. Mármint ha – a jellemző esetektől eltérően – egy ügyvéd ellenszolgáltatás nélkül, csupán együttérzésből vagy az ügy iránti elkötelezettségből vállalja el valakinek a képviseletét egy bírósági peres eljárásban, és hatékonyan igyekszik ellátni a peres fél képviseletét, döntően ebben az esetben is ahhoz hasonlóan kell viselkednie, mint ahogyan érdekmotiváltan viselkedne.

Mint már említettük (2.2A), az érdekfogalom hetedik ismertetőjegyét tekintve úgy tűnhet, hogy az érdeket mi is az önzéssel azonosítjuk, és így e felfogással szemben is felhozhatók azok az érvek, amelyek az úgynevezett önző motívumok hangsúlyozását megkérdőjelezzik. (Mansbridge 1990A) E lehetséges ellenvetésre válaszként egyrészt azt hangsúlyozzuk, hogy a tudatosult érdeket nem a cselekvések általános motívumának tekintjük, tehát ha az érdeket az önzéssel azonosítanánk, ez akkor sem jelentené azt, hogy nem ismerjük el a más természetű motívumok létezését. Hanem arról van szó, hogy ilyen ideáltipikus fogalmak révén

tartjuk leképezhetőnek a különböző tényezők motivációs mechanizmusban betöltött különböző szerepét az emberi élet különböző sféráiban. Másrészt felfogásunk szerint az érdeket tényszerű cselekvési lehetőségek alkotják, az érdek fogalma közvetlenül nem az egyén lelki motívumaira vagy személyiségére vonatkozik; tehát önmagában az érdek semmit sem mond arról, hogy a szubjektum milyen személyes értékekkel és érzelmekkel rendelkezik.

Harmadrészt – mint korábban (1.1B) is említettük – önzés és önzetlenség a cselekvések értékelésére vonatkozó fogalmak, amelyek alkalmasak lehetnek a cselekvések erkölcsi szempontból történő értékelésére, de nem alkalmasak a cselekvések valóságos motívumainak, valamint a cselekvéseket meghatározó mechanizmusoknak az elemzésére. Negyedrészt, ha a cselekvéseket nem magyarázni, hanem értékelni szeretnénk az önzés és az önzetlenség szempontjából, akkor sem tehetnénk ezt valamiféle elvont önzetlenség tételezése alapján, hanem csupán a vizsgált területen az adott egyénre nézve érvényes erkölcsi szabályokhoz viszonyítva. Például értelmetlen önzőnek nevezni a vásárlót, ha olcsón akar vásárolni, és ezáltal kevesebb bevételhez juttatja az eladót, ha nincs olyan erkölcsi szabály, amely szerint kedvezni kell az eladónak. Értelmetlen önzőnek nevezni a munkást, ha a tényleges teljesítményeket elismerő intézmények érvényességi körében szorgalmasabb munkával többet akar keresni, jóllehet ezzel esetleg hozzájárul ahhoz, hogy a kevésbé szorgalmasak kevesebbet keresnek, ha nem létezik olyan erkölcsi szabály, amely negatívan értékeli a szorgalmas munkát. Ahogyan arra Mansbridge is rámutat (Mansbridge 1990C), az emberi életnek azon a területén, amelyet mi a társadalmi élet sférájának nevezünk, alapvetően maguk az erkölcsi szabályok is az érdekekből erednek, így az érdekekből eredő cselekvések többnyire eleve nem minősülhetnek önző cselekvéseknek, hiszen megfelelnek az erkölcsi szabályoknak is.

Ötödrészt, az érdekmotivált cselekvések irányulhatnak olyan közvetlen szükségletmotivált cselekvések társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére, amelyek nyilvánvalóan önzetlenek. Például a szülőknek érdekmotiváltan kell cselekedniük a munkahelyükön ahhoz, hogy a családi életben gyermekeik jólétét önzetlenül szolgálhassák. Vagy egy vállalkozónak érdekmotiváltan kell cselekednie az üzleti életben abban az esetben is, ha jövedelmét végső soron jótékonyági célokra fordítja. Tehát egy adott egyén személyiségéről nem sokat mond, ha az emberi életnek azon a területén, amelyet a társadalmi élet sférájának nevezünk, érdekmotiváltan cselekszik. Hatodrészt majd később (4.2), az érdekviszonyok tárgyalásánál látjuk, hogy amikor az egyének érdekeik által motiváltan cselekszenek, bizonyos körülmények között ugyanakkor mások érdekeit is megvalósítják. Illetve fentebb rámutattunk az érdekérvényesítő értékmotivált cselekvés azon kettős természetére, hogy motívumát tekintve értékmotivált, de az adott egyénnek az érdekmotivált cselekvésnek megfelelően kell megvalósítania az adott cselekvést. Felfogásunk szerint tehát az érdek nem feltétlenül „önérdek” olyan értelemben, hogy az a szubjektumon kívül másokat eleve negatívan érinthet.

Végül (hetedrészt) belátható, hogy a modern társadalomban az érdekmotivált cselekvés az emberi élet szükségszerű és alapvető része, bárhogyan is értékeljük azt erkölcsi szempontból. Az érdekmotivált cselekvés funkciója a közvetlen szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtése, és e funkció ellátása nélkül a közvetlen szükségletkielégítés, tehát egyáltalán az emberi élet lehetetlen és elképzelhetetlen lenne. Tehát valójában nem akkor értékeljük le az emberi nemet, ha az egyénekről eleve feltételezzük: képesek felismerni azt, hogy az adott társadalomban hogyan teremthetők meg a közvetlen szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei, és ennek megfelelően cselekszenek. Hanem akkor értékelnék le az emberi nemet, ha azt feltételeznénk, hogy szándékosan csupán bizonyos szabályokhoz beleélően alkalmazkodva cselekszenek, vagy közvetlenül személyes motívumok motiválják cselekvéseiket; és csak mintegy véletlenszerűen, nem szándékosan, esetleg ösztönösen teremtenék meg a maguk számára (és esetleg mások számára) a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit.

B) Az érdektudat fő formái

a) Az elvárások és a célok

Az érdekek kognitív motívumok formájában tudatosulnak, amelyekkel a második fejezetben (4.1B; 4.1C) már foglalkoztunk. Láttuk, hogy a kognitív motívumok személyes motívumok vagy instrumentális motívumok egyaránt lehetnek. Az érdekeket kifejező kognitív motívumok instrumentális motívumok, amelyek elvileg megfelelően kifejezik a mindenkori környezetet.

A kognitív tanulásméлет szerint az egyén elvárásokat alakít ki abban a tekintetben, hogy a cselekvések bizonyos lefolyásai, illetve a különböző cselekvési lehetőségek meghatározott következményekre vezetnek.

- Az érdeket kifejező elvárások arra vonatkozó képzetek, hogy az adott érdeket alkotó cselekvési lehetőségeknek milyen várható következményeik vannak a szükségletkielégítés előfeltételeire nézve.

Az egyén elvárásokat alakít ki abban a tekintetben is, hogy az érdeket alkotó és felismert cselekvési lehetőségek mennyiben, illetve milyen valószínűséggel valósíthatók meg. Az elvárásokban tehát az egyén elkülöníti a nem megvalósíthatónak és a megvalósíthatónak ítélt cselekvési lehetőségeket, azaz a később (4.1B) potenciális érdekek és aktuális érdekek nevezendő érdekeket.

Az elvárások tanulásának egyik fő forrását az egyén múltbeli cselekvéseiből leszűrt tapasztalata képezi. A másik fő forrása a megfigyelés, amikor az egyén mások viselkedését és viselkedésük következményeit figyeli meg. Az elvárás-érték elmélet szerint az egyén értékeli a cselekvések lehetséges lefolyásainak a várható következményeit, és megkísérli maximalizálni e következmények értékét. Minél jelentősebb az elvárás és minél inkább értékelt az elvárt következmény, annál na-

gyobb az adott cselekvési lehetőség megvalósítására irányuló késztetés. (Atkinson 1964: 206-208; Bandura 1986: 230-232; Petri 1986: 207-220)

A potenciális és az aktuális cselekvési lehetőségek, illetve a potenciális és az aktuális érdekek elvileg attól függetlenül léteznek, hogy az egyének mennyiben ismerik fel helyesen azt, hogy az érdekeket alkotó cselekvési lehetőségek mennyiben valósíthatók meg. Az egyes személyek azonban a valóságban különbözhetnek abból a szempontból, hogy ugyanolyan körülmények között és ugyanolyan személyes képességekkel rendelkezve mennyiben tartanak megvalósíthatóknak bizonyos cselekvési lehetőségeket, illetve elérhetőknak bizonyos társadalmi javakat. Rotter megfogalmazásában az egyének különböznek abból a szempontból, hogy főleg hol érzékelik az őket érintő események meghatározó tényezőit. A „belső egyének” hajlamosak arra, hogy az őket érintő eseményeket, jutalmazásokat és büntetéseket saját cselekvéseik eredményeként értelmezzék. Ezzel szemben a „külső egyének” úgy gondolják, hogy az őket érintő események, jutalmazások és büntetések tulajdonképpen befolyásukon kívül vannak, általuk kevésbé befolyásolhatóak. (Rotter 1975; idézi Petri 1986: 219-220)

Fogalmaink szerint a célok közvetlenül a szükségleteket kifejező személyes motívumok is lehetnek, de a célok különösen jelentős szerepet töltenek be a szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvések motiválásában, instrumentális motívumokként.

- Az érdeket alkotó aktuális cselekvési lehetőségek közül kiválasztott, a szubjektum megítélése szerint optimális cselekvési lehetőségek elvárt következményei fogalmazódnak meg célok formájában.

Az általános motívumot jelentő fő cél viszonyítási pontként szolgál az aktuális cselekvési lehetőségek várható következményeinek értékelésében és az aktuális cselekvési lehetőségek szelektálásában. A fő cél viszont meghatározott azáltal, hogy intézmények által meghatározottan milyen fő társadalmi javak képezik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit. A fő célhoz részcélok kapcsolódnak, kiemelve az egymásra épülő cselekvési lehetőségek legfontosabb következményeit, illetve az elérendő társadalmi javakat, amelyek révén a fő célként megjelenő társadalmi jószág elérhető. Egy fő célhoz kapcsolódó részcélok a célok rendszerévé, cselekvési tervvé állhatnak össze. (Vö.: Bandura 1986: 467-482; Petri 1986: 208-209; Mook 1987: 263-313)

Egyes felfogások szerint a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatának kiindulópontját a célok képezhetik. Például Lukács György azon az állásponton van, hogy a társadalmi gyakorlat ontológiai alapját a teleológiai tételezések és az általuk mozgásba hozott, teleológiaiag tételezett okozati összefüggések alkotják. (Lukács 1985: 56) A szervezetszociológiai irodalomban egyes felfogások szerint a központi fogalom a szervezetek társadalmi jelenségeinek tanulmányozásában a szervezeti cél. (Vö.: Clegg–Dunkerley 1980: 298-333) A célok azonban már csak a bizonyos valószínűséggel megvalósítható-

nak ítélt és a szubjektum szándéka szerint megvalósítandó cselekvési lehetőségeket, illetve érdekösszetevőket tükrözik. Ha tehát a célokból magyaráznánk a társadalmi cselekvéseket, rejtve maradnának előttünk egyrészt maguk az érdekek, amelyek egyfelől meghatározzák a célokat, de amelyeket alkotó cselekvési lehetőségeket a célok már igen nagymértékben szelektálva fejezik ki. Másrészt rejtve maradnának azok a tényezők és mechanizmusok, amelyek meghatározzák azt, hogy az adott szubjektum számára az érdekek egyes összetevői várhatóan mennyiben valósíthatók meg, mivel célok formájában elvileg már csak a megvalósítható cselekvési lehetőségek, illetve e cselekvési lehetőségek várható következményei jelenhetnek meg.

b) Az instrumentális beállítottságok

Az egyének nagyrészt nem átgondoltan cselekszenek alapvetően érdekeiknek megfelelően. Az érdekek nagyrészt nem tudatosan érdekeként értelmezve határozzák meg, illetve motiválják az egyének cselekvéseit, hanem az érdekeknek megfelelően hosszabb távon kialakult beállítottságok és értékek révén. (Vö.: Héthy 1983: 132-137)

A második fejezetben (4.1Bb) különbséget tettünk a személyes beállítottság és az instrumentális beállítottság között. *Társadalmi beállítottságnak* az olyan instrumentális beállítottságot nevezzük, amely társadalmi létezőkre – a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeire és feltételeire – irányul.

- A társadalmi beállítottságok leegyszerűsítve tükrözik az egyén érdekeit, de kielégítő útmutatással szolgálhatnak az adott körülmények között követendő magatartásra összetett és nehezen megismerhető körülmények között, az érdekekre vonatkozó hiányos ismeretek esetében is.

Az érdekek a maguk összetettségükben általában nehezen ismerhetők meg, illetve csak többé vagy kevésbé ismerhetők meg. Ezért – és általában a köznap tudás természetének megfelelően – bizonyos körülmények között az érdekek tudatos kiértelmezése helyett az egyének releváns beállítottságaikra támaszkodva cselekszenek.

A beállítottságok általában viszonylag hosszabb időszak alatt alakulnak ki, de a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire irányuló instrumentális beállítottságok viszonylag rugalmasan alkalmazkodnak a mindenkori körülményekhez, annak megfelelően, ahogyan a szükségletkielégítés ezen összetevői változnak. Az intézményes szociológia elméletének az elvi szintjén motivációs oldalról a tényyszerű érdekekből magyarázzuk a társadalmi cselekvéseket, és eleve feltételezzük, hogy a társadalmi beállítottságok megfelelően kifejezik az adott egyének érdekeit. Az elmélet engedményes szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a valóságban a beállítottságok nem feltétlenül felelnek meg az adott egyének érdekeinek. A valóságban a társadalmi beállítottságok is lehetnek viszonylag merevek, és így aka-

dályozhatják is a változó körülményekhez és az érdekekhez való alkalmazkodást. (Vö.: McGuire 1979)

Az érdekeket többé vagy kevésbé kifejező beállítottságok kialakulásának két fő forrása egyrészt mások cselekvéseinek a megfigyelése, másrészt az egyén múltbeli személyes tapasztalata.

A társadalmi beállítottságok kialakulásának egyik fontos formája a megfigyelő tanulás. Az egyén akkor tanulhat hatékonyan a megfigyelő tanulás révén, ha tudatosan figyeli a mintázott magatartások bizonyos oldalait. A figyelem szelektív és számos tényező meghatározza, hogy mire irányul; így meghatározza a mintázott magatartás összetettsége, az egyén megfigyelő képessége és előzetes ismeretei, a tanulás motívumai. Az egyén a megfigyelő tanulás révén szerzett ismereteket kódolja köznapi fogalmak, kognitív szabályok, tételek formájában. Ugyanazon tipikus magatartásnak a különböző példáival való ismételt találkozások során az egyén kialakítja elképzelését az adott magatartás mintájáról; tehát arról, hogy adott körülmények között hogyan kell viselkedni. Ezt követően az egyén főleg már a mintára emlékszik és nem azokra a konkrét példákra, amelyek megfigyelése révén kialakította a tipikus viselkedésről az elképzelését. A mintázott magatartások megfigyelése révén kialakítja elképzelését arról is, hogy az elemi cselekvéseket hogyan kapcsolhatja össze a magatartás viszonylag új formáivá. A mintázott magatartást tehát az egyén nagyrészt mint egészet tanulja meg szimbólumok formájában, mielőtt megvalósítja az adott magatartást. (Bandura 1986: 51-70)

A társadalmi beállítottságok kialakulásának másik fő formája a közvetlen tapasztalat, azaz a cselekvések következményei révén való tanulás. A cselekvések következményei egyrészt információt nyújtanak az egyén számára arról, hogy hogyan kell a cselekvéseket felépíteni bizonyos célok eléréséhez, és rámutatnak a következményeket meghatározó körülményekre. Másrészt a lehetséges következmények céltárgyakként szolgálnak, az adott céltárgyak elérésére irányuló szándékokat szolgáltatva a cselekvésekhez. Harmadrészt a következmények részben tudatosulás nélkül is megerősíthetik a cselekvéseket; bizonyos elemi viselkedéseket következményei révén el lehet sajátítani tudatosulás nélkül is. Összetett viselkedéseket azonban a következmények tudatos felismerése révén lehet tanulni, a következmények alapvetően mint információk és nem mint tudattalan válasz-megerősítők szolgálnak. Az egyének elképzeléseket alakítanak ki cselekvéseik irányításához, és felülvizsgálják elképzeléseik helyességét a magatartás során. A részben helyesnek bizonyult elképzeléseket folyamatosan finomítják, a megkülönböztető válasz visszacsatolása alapján, amíg a teljes mértékben helyesnek vagy kielégítőnek vélt megkülönböztető válasz be nem következik. A jó eredményekre vezető elképzeléseket megőrzik, az adott magatartás mintájának a formájában. (Bandura 1986: 106-127)

Egyes szerzők a *habitus* fogalmában fejezik ki az adott egyénre, illetve az egyének adott körére jellemző beállítottságok sajátos rendszerét. Korábban (1.1A) már említettük, hogy Bourdieu felfogása szerint egy adott társadalmi mezőn belül az

érdekek nem világos célok és törekvések formájában motiválják az egyéneket bizonyos magatartásra és adott téték (társadalmi javak) elérésére. Hanem elsajátítottak egy habitust, azaz egy sor gyakorlati észlelési és értékelési sémát, amely megfelel az adott mező struktúrájának, és amelyet felhasználnak a valóság megalkotására, megértésére. (Bourdieu 2002: 132-136) Az említett szerző meghatározása szerint a habitus tartós, áthelyezhető beállítottságok rendszere; és a habitus biztosítja a folytonosságot és a szabályszerűséget a magatartásban. Az adott mező struktúrája és az adott mezőben érvényesülő sajátos érdekek a habitus közvetítésével határozzák meg a magatartást, de a habitust nem lehet levezetni önmagukban sem a múltbeli, sem a jelenlegi körülményekből. A habitust azáltal érthetjük meg, ha a múltbeli társadalmi körülményeket, amelyekben létrejött, azokra a körülményekre vonatkoztatjuk, amelyek között a habitus irányítja a magatartást. (Bourdieu 1977: 77-78; Bourdieu 1990: 53-60; Bourdieu 2002: 18-19)⁴

Mint fentebb már említettük, az intézményes szociológia elméletének az elvi szintjén motivációs oldalról a tényszerű érdekekből magyarázzuk a társadalmi cselekvéseket, és eleve feltételezzük, hogy a társadalmi beállítottságok megfelelően kifejezik az adott egyének érdekeit. Tehát ha elfogadjuk, hogy az érdekek nagyrészt nem közvetlenül értelmezve határozzák meg, illetve motiválják az egyének cselekvéseit, hanem a beállítottságok révén, elméletileg – és az empirikus kutatás során a valóságban – akkor is fel kell tárnunk az egyének tényszerű érdekeit és a társadalmi beállítottságok ezen érdekek általi meghatározottságát. Ezzel szemben Bourdieu fentebb említett felfogásának az a legfőbb hiányossága, hogy csak általánosságban hangsúlyozza, az érdekek nem világos célok és törekvések formájában motiválják az egyéneket bizonyos magatartásra, hanem habitus formájában, de önmagukban az érdekekről szinte semmit sem mond.

Az intézményes szociológia elméletének az engedményes szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a valóságban az érdekek lehetnek részben meghatározhatatlanok, valamint az adott egyének beállítottságai nem feltétlenül felelnek meg érdekeiknek. Az empirikus kutatás során ebben az esetben is fel kell tárnunk az egyének tényszerű érdekeit, az érdekek viszonylagos meghatározhatatlanságát; és fel kell tárnunk a valóságos társadalmi beállítottságok adott érdekek általi viszonylagos meghatározottságát, illetve az érdekek és a beállítottságok közötti eltéréseket.

c) Az instrumentális értékek

A második fejezetben (4.1C) tágabban, de differenciáltan értelmeztük az egyéni érték fogalmát, és az egyéni értékeken belül különbséget tettünk a személyes

⁴ Elias ehhez hasonló szerepet szán a habitus fogalmának a társadalmi magatartás meghatározásában. Elias a társadalmat alapvetően az egymástól kölcsönösen függő egyének cselekvései által formált összefonódások folyamatainak és struktúráinak, illetve alakzatainak tekinti. Felfogása szerint ezeket az alakzatokat nagyrészt meghatározza az egyének adott köre számára közös társadalmi habitus vagy alkat, amely a közös talajt jelenti, és amely formálja az egyének személyiségét és ezáltal magatartását. (Elias 1991: 182)

értékek és az instrumentális értékek között.⁵ Az érdekek részben instrumentális értékek formájában tudatosulva motiválják az egyének érdekmotivált cselekvéseit. Meghatározásunk szerint az instrumentális érték a szükségletkielégítés eszközeinek vagy pozitív feltételeinek általánosított tudati tükröződése az egyén számára, mint az adott körülmények között legmegfelelőbbnek tartott állapot, képesség vagy viselkedésmód mintája. A negyedik fejezetben (3.2Ba) társadalmi értékeknek neveztük az olyan instrumentális értékeket, amelyek az egyének adott körében kulturális értékek is.

- Az érdekeknek hosszú távon megfelelő társadalmi javak, társadalmi képességek és viselkedésmódok instrumentális értékek, illetve az egyének adott körében társadalmi értékek formájában is kifejeződhetnek, amelyek iránymutatásul szolgálhatnak az érdekmotivált magatartás során.

Az instrumentális értékek a szükségletkielégítés társadalmi eszközei és feltételei közötti eligazodást és eligazítást szolgálják azáltal, hogy kiemelik a legáltalánosabb és legjelentősebb eszközöket és pozitív feltételeket. Az instrumentális értékek tudatosítása révén az egyének arra a kérdésre keresik a választ, hogy általában milyen társadalmi javakat kell elérni, milyen társadalmi képességekkel kell rendelkezni, rendszerint hogyan kell viselkedni ahhoz, hogy hosszú távon a legjobban szolgálják a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését, illetve érdekeik érvényesítését. Lehet instrumentális érték például a szakképzettség vagy szaktudás, a szorgalom, az engedelmesség, az alázat, a kiváló teljesítmény, a befolyásosság, az összetartás, a szavahihetőség, a szakszerűség, de lehet az álszenteskedés, a képmutatás, a felületesség vagy a szakmai nagyvonalúság is.

Az érdekek bizonyos vonatkozásait kifejező instrumentális értékek ismeretszerű tudattartalmak, a cselekvések instrumentális motívumait képezhetik, illetve támaszthatják alá, hosszú távon szolgálják a környezethez való alkalmazkodást, és a konkrét cselekvések esetében az egyének esetlegesen veszik azokat figyelembe. Az instrumentális értékeknek tulajdonképpen annyiban van szerepük az érdekmotivált cselekvések mint társadalmi cselekvések meghatározásában, amennyiben olyan mértékben hiányosak az ismeretek, hogy az egyén megbízhatóbbnak tartja a tapasztalataiból általánosított és/vagy másoktól átvett instrumentális értékekre támaszkodni, mint közvetlenül az érdekeire vonatkozó hiányos ismereteire.

Az instrumentális értékek viszonylag tartós képzetek, mivel a környezet legáltalánosabb és viszonylag tartós vonásait tükrözik. Az instrumentális értékek azonban eleve a szükségletkielégítés eszközeiként és pozitív feltételeiként tudatosulnak, ezért eleve rugalmasak a következő két vonatkozásban. Egyrészt az inst-

⁵ Egyes szerzők a tágabban értelmezett értékeken belül különbséget tesznek egyrészt a célértékek, kifejező értékek, végső értékek vagy belső értékek, másrészt az instrumentális értékek vagy eszközértékek között. (Lásd pl.: Parsons 1951: 49; Rokeach 1973: 25; Hechter 1993: 3-5) Mi e felfogásokhoz kapcsolódva különböztettük meg egymástól a személyes értékeket és az instrumentális értékeket; hangsúlyoztuk azonban, hogy az értékeknek ezek a típusai lényegesen különböznek egymástól.

rumentális értékek olyan kognitív motívumok, amelyek a hosszú távú eligazodást szolgálják, és általában nem közvetlenül a mindennapi cselekvéseket motiválják. Az egyének tehát a mindennapi érdekmotivált cselekvéseik során elvileg éppúgy képesek az instrumentális értékeket figyelembe venni, mint figyelmen kívül hagyni. A mindennapi érdekmotivált cselekvéseik során az egyének attól függően veszik figyelembe az instrumentális értékeket, hogy az adott körülmények között ezek az értékek megítélésük szerint mennyiben relevánsak, mennyiben felelnek meg adott érdekeiknek. Másrészt, ha a környezet maradandó átalakulása következtében jelentős változás következik be az egyének érdekeiben, az instrumentális értékek ehhez viszonylag rövid távon igazodnak.

A negyedik fejezetben (3.2Bb) röviden foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy milyen tényezők által meghatározottan alakulnak az egyének adott körében egyrészt az egyéni értékek, másrészt a kulturális értékek. Itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy végső soron az egyének instrumentális értékeit és az egyének adott körében kialakult társadalmi értékeket elvileg a szükségletkielégítés valóságos társadalmi eszközei és feltételei, illetve az egyének valóságos érdekei határozzák meg. Az egyének ugyanis szándékaik szerint olyan instrumentális értékeket alakítanak ki, amelyek az adott körülmények között megfelelően segítik az eligazodást.⁶

Egy adott egyén érdekmotivált cselekvéseinek a meghatározottsága szempontjából az instrumentális értékek főleg a következő két vonatkozásban jelentősek. Egyrészt az adott egyén értékkel másokat, mások cselekvéseit és cselekvéseik következményeit; másrészt mások értékeli az adott egyént, az egyén cselekvéseit és cselekvéseinek a következményeit.

Az érdek eleve magában foglalja mások cselekvéseinek a befolyásolására irányuló cselekvési lehetőségeket; az érdekmotivált cselekvések nagyrészt más egyének cselekvéseinek a befolyásolása révén irányulnak bizonyos társadalmi javak előállítására vagy elérésére. Tehát az egyének rendszeresen értékeli más egyének tulajdonságait, cselekvéseit és cselekvéseinek a következményeit abból a szempontból, hogy milyen mértékben képezik az előbbi egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit, pozitív vagy negatív feltételeit. E vonatkozásban az instrumentális értékek idealizált formában a szubjektum érdekeinek megfelelően fejezik ki mások kíváncs tulajdonságait, magatartását és mások magatartásának a következményeit. Az egyén kialakítja az elképzeléseit például a jó vezető, a jó beosztott, a jó munkatárs vagy a jó tanár tulajdonságairól és jellemző magatartási módjairól; törekszik olyan körülmények közé kerülni, amelyek megfelelnek ezen elképzeléseinek, és igyekszik másokat olyan irányba befolyásolni, hogy megfeleljenek ezen elképzeléseknek.

⁶ E vonatkozásban Boudon felfogását fogadjuk el, amely szerint az egyének azért osztanak bizonyos értékeket, mert úgy gondolják, hogy azok meggyőző indokokon alapulnak, és nincs komoly alternatív indoklás, amely ellenkező következtetésre vezetne. Az (instrumentális) értékek nem alapvető elvekből erednek, hanem – a tényszerű létezőkre vonatkozó ismeretekhez hasonlóan – az indoklások összetett rendszerén alapulnak. (Boudon 2001: 47)

Mint fentebb is említettük, az érdekmotivált cselekvések nagyrészt más egyének cselekvéseinek a befolyásolása révén irányulnak bizonyos társadalmi javak előállítására vagy elérésére. Mások viszont nagyrészt attól függően cselekszenek az adott szubjektum érdekeinek megfelelően, hogy (az adott mások) hogyan értékelik saját szempontjukból a szubjektum tulajdonságait, cselekvéseit és cselekvéseinek a következményeit. A szubjektum számára különösen jelentős az, hogy az adott intézmények fedezetével rendelkező, illetve közvetlenül az intézményes szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzést megvalósító egyének – az ellenőrzés alkotórészeként – mely instrumentális értékek szempontjából értékelik az adott szubjektum tulajdonságait, cselekvéseit és cselekvéseinek a következményeit. Tehát a szubjektum motívumai a mások által alkalmazott értékeknek való megfelelésre irányuló szándékot foglalják magukban a következő két feltétellel: (1) a szubjektumnak érdekében áll az adott másik egyén vagy más egyének cselekvéseinek a befolyásolása, és (2) mások cselekvései hatékonyan befolyásolhatók azáltal, hogy a szubjektum saját tulajdonságainak, cselekvéseinek és cselekvései következményeinek a mások általi értékelésére van hatással.

Tehát nagyrészt az intézményes szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzést megvalósító egyének által rendszeresen alkalmazott értékelési szempontok, azaz mások releváns instrumentális értékei hívják fel az egyén figyelmét az adott egyén érdekének megfelelő társadalmi javakra, társadalmi képességekre és viselkedésmódokra. A szubjektumnak saját cselekvései irányításában instrumentális értékeként nagyrészt az e vonatkozásban jelentős más egyének instrumentális értékeit kell elfogadnia. A szubjektum instrumentális értékei részben arra vonatkozó ismeretek, hogy más jelentős egyének – akik ellenőrzik, illetve az ellenőrzésen belül értékelik az egyént – milyen tulajdonságok, szempontok figyelembevételével értékelik az adott egyént.

Például az alkalmazott kereseti érdeke magában foglalja, hogy elfogadható ráfordítások árán minél magasabb keresetet érjen el. A szóban forgó érdek eleve magában foglalja azt is, hogy az adott alkalmazott vezetője minél jobbnak értékelje az alkalmazott személyes tulajdonságait és munkahelyi magatartását olyan értékek szempontjából, amelyekre tekintettel a vezető általában értékeli a beosztottakat, és ezen értékelés alapján dönt a beosztottak fizetési besorolásáról, jutalmazásáról, előléptetéséről stb. Tehát az alkalmazottnak munkahelyi magatartása irányításában instrumentális értékeként nagyrészt a vezető instrumentális értékeit kell elfogadnia.

Másik példával élve, az egyetemi hallgató tanulmányi érdeke magában foglalja, hogy elfogadható ráfordítás árán a munkavállalás során minél jobban hasznosítható egyetemi szakmai képzésre tegyen szert. A szóban forgó érdek eleve magában foglalja azt is, hogy az adott hallgató oktatói minél jobbra, de legalább elégségesre értékeljék a hallgató tanulmányi teljesítményét olyan értékek szempontjából, amelyekre tekintettel az oktatók általában értékeli a hallgatókat, és ezen értékelés alapján döntenek a hallgatók érdemjegyeiről. Tehát a hallgatónak magatartása irá-

nyításában instrumentális értékeként nagyrészt az oktatók instrumentális értékeit kell elfogadnia.

Az intézményes szociológia elméletének az elvi szintjén motivációs oldalról a tényszerű értékekből magyarázzuk a társadalmi cselekvéseket, és eleve feltételezzük, hogy az instrumentális értékek (és az egyének adott körében a társadalmi értékek) megfelelően kifejezik az adott egyének érdekeit. Tehát ha elfogadjuk, hogy az érdekek nagyrészt nem közvetlenül értelmezve határozzák meg, illetve motiválják az egyének cselekvéseit, hanem az instrumentális értékek révén, elméletileg – és az empirikus kutatás során a valóságban – akkor is fel kell tárnunk az egyének tényszerű érdekeit és az instrumentális értékek ezen érdekek általi meghatározottságát.

Az intézményes szociológia elméletének az engedményes szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a valóságban az érdekek lehetnek részben meghatározatlanok, valamint az adott egyének instrumentális értékei nem feltétlenül felelnek meg érdekeiknek. Az empirikus kutatás során ebben az esetben is fel kell tárnunk az egyének tényszerű érdekeit, az érdekek viszonylagos meghatározatlanságát; és fel kell tárnunk a valóságos instrumentális értékek (és az egyének adott körében a társadalmi értékek) adott érdekek általi viszonylagos meghatározottságát, illetve az érdekek és az értékek közötti eltéréseket. Azt viszont már csak az elmélet eklektikus szintjén vehetnénk figyelembe, ha a valóságban az egyéneket személyes értékek (és az egyének adott körében közösségi értékek) is befolyásolnák érdekeik érvényesítésében.

Tehát az érdekek részben instrumentális értékek formájában tudatosulva motiválják az egyének érdekmotivált cselekvéseit. Azonban az értékekre az egyének gyakran csak cselekvéseik elfogadhatónak tartott indoklásaként hivatkoznak. Az egyének hivatkozhatnak valamilyen közösségi értéknek tekintett értékre (pl. igazságosság), miközben valójában érdekeiket követik; vagy hivatkozhatnak valamilyen társadalmi értékre (pl. szakszerűség vagy hatékonyság), de valójában ettől eltérő érdekeiket követik. Eközben esetleg maguk is úgy érzik, hogy az általuk hangoztatott értékeket követik, de cselekvéseik indoklásai gyakran csak racionalizációk, cselekvéseik elfogadhatónak vagy hasznosnak tartott értelmezései. (Vö.: Mandler 1993: 233-234; Hitlin–Piliavin 2004: 365, 380-381)

Az egyének esetenként elrejtik érdekeiket, érdekmotivált cselekvéseik valóságos motívumait személyes értékek és érzelmi természetű motívumok mögé bujtatva. Egyrészt azért, mert az érdekek megvalósításának bizonyos körülmények között nagyobb az esélye, ha a szubjektum megtéveszt másokat arra vonatkozóan, hogy valójában milyen módon és milyen társadalmi javak elérésére törekszik. Másrészt azért, mert bizonyos körülmények között a valóságban az adott egyénnel szembeni elvárások a társadalmi élet szférájában is előnyben részesítik a közösségi értékeket és a pozitív érzelmeket tükröző motívumokat, az érdekeket tükröző motívumokkal szemben. Ezek az elvárások bár a társadalmi élet szférájában az egyének valóságos motívumait általában nem befolyásolják jelentősen, de arra készítik az egyéneket, hogy elrejtse az érdekeiknek megfelelő motívumaikat.

Itt is hivatkozhatunk Goffman szereptávolításra és szerepjátzásra vonatkozó elméletére, amellyel főleg a harmadik fejezetben (1.2Ab) foglalkoztunk. Az említett szerző megkülönbözteti az „előadás”, illetve a magatartás homlokzatát (front stage), amely közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, a magatartás színpalak mögötti (back stage) részétől. (Goffman 1981: 109-113) Felfogása szerint az adott egyénnel szembeni elvárások főleg a magatartás homlokzatát, nem az egész magatartást határozzák meg. Mégpedig azért, hogy ezek az elvárások nagyrészt arra készítetik az egyéneket, cselekvéseik, illetve magatartásuk azon vonatkozásait igazítsák az elvárásokhoz, amelyek a „közönség” számára közvetlenül értelmezhetőek. (I. m.: 13) Az egyének magatartása rendszerint többé vagy kevésbé eltér mások elvárásaitól, de megfigyelhető az egyének azon hajlandósága, hogy „amit rendszerint tesznek, azt olyasvalamivé alakítsák, amit tenni kellene”. (I. m.: 22) Az egyének kialakítják a „benyomáskezelés” bizonyos technikáit azért, hogy kedvező benyomásokat alakítsanak ki közönségükben, és elrejtsek cselekvéseik bizonyos vonatkozásait és bizonyos személyes tulajdonságaikat. (I. m.: 133-170) „Ezért ha az egyén megjelenik mások előtt, szerepjátzása általában magában foglalja és példázza a társadalom hivatalosan elfogadott értékeit, méghozzá tulajdonképpen nagyobb mértékben, mint egész viselkedése.” (I. m.: 126)

A „szerepjátzás” fent említett természete lehet tudatos, amikor az egyének világosan látják az általuk kifejezetten megfogalmazott motívumok és az érdekeiknek megfelelő valóságos motívumok közötti eltéréseket. Azonban az egyének énképe és a másokban kialakítani szándékozott képe szorosan összefügg egymással; ezért az egyének idővel hajlamosak lehetnek arra, hogy olyannak látják önmagukat, amilyennek mások által láttatni szeretnék magukat. Az egyéneknek szükségletük irányul a pozitív önértékelésre, és önértékelésüket az a tudat, hogy nagyrészt nem felelnek meg mások elvárásainak, de a megfelelés látszatát keltik, kedvezőtlenül érintheti; ezért hajlamosak lehetnek nemcsak mások, hanem saját maguk megtévesztésére is.⁷ Tehát az egyének miközben többé vagy kevésbé jól felismert érdekeiket követik, cselekvéseik motívumait részben úgy élik meg, mintha azok a mások által előnyben részesített értékeket és pozitív érzelmeket tükröznék.

⁷ Ehhez az énképről és az elhárító mechanizmusokról lásd pl.: Carver–Scheier 2002: 383-384, 224-230

4. Az érdekek és az érdekviszonyok típusai

Az érdek fogalmának meghatározásában főleg két szempontot tartottunk szem előtt. Egyrészt azt, hogy fogalmilag különbséget tegyünk a valójában különböző mechanizmusok által meghatározott cselekvések között, és a cselekvések különböző típusai közül ki tudjuk választani az érdekmotivált cselekvéseket. Másrészt azt a szempontot, hogy az érdekmotivált cselekvésekre oksági magyarázatot adjunk. E két problémához kapcsolódva azonban további olyan problémák merültek fel az érdek fogalmának meghatározása során, amelyeket az érdekek tipizálásával tartunk fogalmilag leképezhetőnek. A következőkben tehát először az érdekek különböző szempontokból történő tipizálásával foglalkozunk. Majd az érdekviszonyokat tipizáljuk abból a szempontból, hogy e viszonyokat milyen társadalmi intézmények hozzák létre, és ezzel összefüggésben az érdekviszonyokat alkotó cselekvési lehetőségek a szükségletkielégítés milyen tartalmi összetevőit képezik a viszonyban álló felek számára. Legfőbb típusokként az azonossági, az egybeesési és az ellentétes érdekviszonyt határozzuk meg, de további típusokat is megkülönböztetünk.

4.1. Az érdekek típusai

A) Az intézmények és a szabályszerűség szempontjából

Az érdekfogalom ismertetőjegyeinek a tárgyalásánál (2.1B) és az érdekeket létrehozó mechanizmus tárgyalásánál (3.1Ab) már említettük, hogy az érdekeket létrehozhatják az adott érdekek szubjektumaihoz képest külső fedezetű intézmények révén más egyének. Az érdekeket azonban létrehozhatják maguk az érdekek szubjektumai, belső fedezetű intézmények révén. Az adott érdeket létrehozó intézmények fedezete, és ezzel összefüggésben az adott érdek objektív vagy szubjektív természete szempontjából teszünk különbséget a külsőleges érdek és a belsőleges érdek között.⁸

- A *külsőleges érdek*et az érdek szubjektumától függetlenül létező, külső fedezetű intézmények hozzák létre; a külsőleges érdek a szükségletkielégítés pozitív feltételeit képező cselekvési lehetőségekből áll és objektív természetű.

A külsőleges érdekek tehát az adott érdekek szubjektumaitól függetlenül léteznek, azaz számukra objektív természetűek. A külsőleges érdekek az adott szub-

⁸ A külsőleges érdek és a belsőleges érdek kifejezések helyett az intézményes szociológia elméletének a korábbi változataiban a feltétlen érdek és a feltételes érdek kifejezéseket használtam. (Farkas 1991A: 103; Farkas 1997: 219-220)

jektum számára a szükségletkielégítés pozitív feltételeit képező cselekvési lehetőségekből állnak, de ezek a cselekvési lehetőségek – mint ahogyan azt korábban (3.2Ab) már említettük – az érdekmotivált cselekvésekben a szükségletkielégítés eszközeiként jelenhetnek meg. Az érdekek a valóságban többnyire, illetve döntően külsőleges érdekek, mivel a valóságos társadalmi intézmények az egyének szempontjából többnyire, döntően vagy alapvetően külső fedezetű intézmények.

Belsőleges érdeken nem azt értjük, hogy az ilyen érdek az egyénen belül található vagy tudati természetű; a belsőleges kifejezés arra utal, hogy belső fedezetű intézmények révén az érdek szubjektuma hozzá létre saját érdekét, illetve az érdekek szubjektumai hozzák létre saját érdekeiket.

- A *belsőleges érdek* az érdek szubjektuma, illetve szubjektumai által fedezett, azaz belső fedezetű intézmények hozzák létre; a belsőleges érdek a szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvési lehetőségekből áll és szubjektív természetű.

A belsőleges érdekek is ténytörűek, azaz az emberek tudatán kívül és önmagukban léteznek; azonban az ilyen érdekek annyiban léteznek, amennyiben az érdekek szubjektumai szándékosan létrehozzák és fenntartják azokat.

Egyrészt belsőleges érdekeket létrehozhatnak az egyének adott körében együttesen az adott egyének, belső fedezetű intézmények kialakítása és érvényben tartása révén. Az adott egyének ezáltal olyan érdekviszonyokat hoznak létre egymás között, amelyek belsőleges érdekeket tartalmaznak. Másrészt döntően belsőleges érdek létrehozhat egy adott egyén vagy az egyének adott köre egyoldalúan belső fedezetű intézmények kialakítása révén is, ezáltal olyan érdekviszonyokat létrehozva, amelyek a másik fél szempontjából külsőleges érdeket tartalmaznak. A mindkét fél szempontjából vagy csak az egyik fél szempontjából belsőleges érdekek és belsőleges érdekviszonyok létrehozásával majd később (4.2B; 4.2C), az érdekviszonyok típusainak a tárgyalása során foglalkozunk.

Az érdekfogalom ötödik ismertetőjegyeként hangsúlyoztuk (2.1C), hogy az érdeket, illetve a külsőleges érdeket alkotó cselekvési lehetőségek nem feltétlenül felelnek meg az intézményes szabályoknak és az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékainak. Tehát a második tipizálási szempontból célszerű megkülönböztetnünk egymástól az intézményes szabályoknak megfelelő és a szabályoknak nem megfelelő érdekeket.

- A *szabályszerű érdek* olyan cselekvési lehetőségekből épül fel, amelyek megfelelnek az adott cselekvési lehetőségeket létrehozó intézmények szabályainak. A *nem szabályszerű érdek* olyan cselekvési lehetőségekből épül fel, amelyek nem felelnek meg az adott cselekvési lehetőségeket létrehozó intézmények szabályainak.

Korábban (3.1B) foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy az intézményes szabályoknak nem megfelelő érdekeket milyen tényezők határozzák meg. Mivel az érdekeket az intézmények egymással szorosan összefonódva hozzák létre, bizonyos

intézmények, illetve bizonyos intézményes szabályok szempontjából szabályszerű érdekek más intézmények, illetve más szabályok szempontjából lehetnek nem szabályszerű érdekek. Például a korrupciós érdekek megfelelhetnek az adott korrupcióna szerveződő érdekszövetség tagjai által fedezett nem formális intézmények szabályainak, amelyek – a formális intézmények bizonyos vonatkozásaival összefonódva – létrehozzák a korrupciós érdekeket; de általában ellentmondanak a formális intézmények szabályainak, bár nagyrészt a formális intézmények hozzák azokat létre.

Az érdekek általában véve sem könnyen átláthatóak, és korábban (3.2Bc) volt szó arról, hogy az egyének esetenként szándékosan elrejtik érdekeiket, érdekmotivált cselekvéseik valóságos motivumait személyes értékek és érzelmi természetű motivumok mögé bujtatva. Az egyének természetesen főleg a nem szabályszerűnek tekinthető érdekeiket, illetve magatartásuk ilyen érdekeknek megfelelő vonatkozásait igyekeznek elrejtetni. Ha az egyének érdekei, illetve ezen érdekek által meghatározott cselekvései valójában bizonyos vonatkozásokban ellentmondanak az e vonatkozásokban jelentős szabályoknak, az egyének hajlamosak arra, hogy ezzel szemben érdekeik és cselekvéseik szabályszerűségét hangsúlyozzák.

Az intézményes szociológia elméletében mi nem fogadjuk el a kreativista szemléletmód azon alapelvét, amely tagadja a megfigyelhető cselekvésektől, magatartásoktól függetlenül létező, és e cselekvéseket, magatartásokat meghatározó intézmények, szabályok, érdekek stb. létezését. Azonban az előző bekezdésben említett szempontból is hivatkozhatunk arra, hogy Garfinkel etnometodológiai felfogása szerint az egyének úgy szervezik tevékenységüket, hogy cselekvéseik mások számára elfogadhatónak, megfelelőnek, igazolhatónak tűnjenek. Tehát ha valami egy cselekvés vagy jelenség okának, értelmének, magyarázatának tűnik, ez azért van, mert az érintettek szándékosan ezt a látszatot keltik. (Garfinkel 1967: 31-34; ford. 2000: 375-377) Az intézményes szemléletmódnak megfelelően értelmezve ezt a gondolatot úgy is fogalmazhatunk, hogy az egyének valójában érdekeiknek megfelelően cselekszenek, és érdekeik többé vagy kevésbé eltérhetnek az intézményes szabályoktól. Azonban az egyes egyénektől más jelentős egyének általában vagy többnyire azt várják el, hogy a szabályoknak megfelelően cselekedjenek; ezért az egyének hajlamosak olyan látszat keltésére, hogy az intézményes szabályoknak megfelelően cselekszenek.

B) A megvalósíthatóság és a jelentőség szempontjából

A harmadik szempont, amely az érdekek tipizálásának az alapját képezi az, hogy az érdek az egyén (vagy csoport) adott társadalmi képességeivel és adott körülményei között mennyiben valósítható meg. Az érdekfogalom második ismertetőjegyeként ugyanis szó volt arról (2.1A), hogy nemcsak azokat a cselekvési lehetőségeket tekintjük az érdek elemeinek, amelyek a szubjektum szándékától

függően megvalósíthatók; az érdek tartalma független attól, hogy az érdek szubjektuma képes-e az adott cselekvési lehetőségek megvalósítására. Az érdek fogalmának ilyen értelmezése azonban felveti azt a problémát, hogy hasonló tartalmú érdek miért jelenhet meg az egyik egyénnél vagy csoportnál igen eltérő cselekvésekben, mint a másiknál. E probléma fogalmi tisztázásához úgy juthatunk el, ha figyelembe vesszük, hogy az érdekmotivált cselekvés lényegében véve három szintű szelekció eredménye, és olyan fogalomrendszerre van szükség, amely e szelekciót kifejezi. Az érdekek tipizálása kapcsán e kérdést csak motivációs oldalról és röviden elemezzük, az érdekmotivált magatartás meghatározottságával részletesen majd a tizenkettedik fejezetben foglalkozunk. Az előbb említett szelekciós szintek tehát a következők:

(1) Szelektálás a különböző körülményeket feltételezve elképzelhető cselekvési lehetőségek között, kiválasztva az adott intézmények által létrehozott valóságos cselekvési lehetőségeket. Valóságos cselekvési lehetőségeknek azok az elképzelhető cselekvési lehetőségek tekinthetők, amelyek az adott társadalmi intézmények érvényességi körében lehetséges maximális cselekvési képességeket és mások cselekvési lehetőségeivel és képességeivel való kedvező kapcsolódást előfeltételezve megvalósíthatók. Fogalmaink szerint erre a szelekciós szintre vonatkozik az érdek fogalma.

(2) Szelektálás a valóságos cselekvési lehetőségek között, kiválasztva az aktuális cselekvési lehetőségeket. Aktuális cselekvési lehetőségeknek azok a valóságos cselekvési lehetőségek tekinthetők, amelyek az egyén (vagy csoport) adott társadalmi képességeivel és adott körülményei között megvalósíthatók. E szelekciós szintre vonatkozik az aktuális érdek és a potenciális érdek közötti megkülönböztetés.

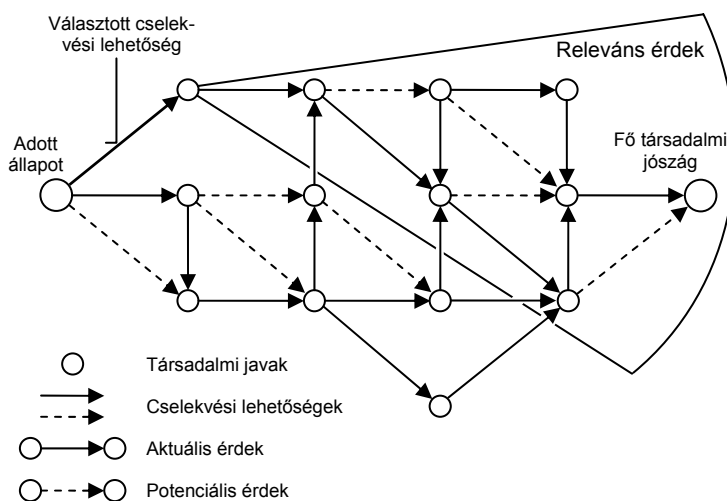
(3) Szelektálás az aktuális cselekvési lehetőségek között, kiválasztva a szubjektum cselekvései révén megvalósuló cselekvési lehetőségeket. Fogalmaink szerint erre a szelekciós szintre vonatkozik majd a motiváló érdek és a lappangó érdek közötti megkülönböztetés.

Itt tehát a másodikként említett szelekciós szinttel foglalkozunk, és ebből a szempontból különbséget teszünk az aktuális érdek és a potenciális érdek között.

- Az *aktuális érdek* a szubjektum érdekét képező aktuális cselekvési lehetőségeket tartalmazza, amelyek az egyén (vagy csoport) adott társadalmi képességeivel és adott körülményei között megvalósíthatók. Az érdekmotivált magatartás racionális motívumaként az aktuális érdek jelenhet meg.

Ebben a meghatározásban szerepel a társadalmi képesség fogalma, amelynek a meghatározásával azonban majd csak a nyolcadik fejezetben (2.2B) foglalkozunk. Az aktuális érdek és a potenciális érdek fogalmának a meghatározása során tehát (kivételesen) megelőlegezzük az adott fogalom ismeretét.

A 7.5. ábrán egyrészt az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek egymáshoz kapcsolódását és párhuzamosságát, másrészt az aktuális érdek és a potenciális érdek közötti megkülönböztetést, harmadrészt (amivel majd alább foglalkozunk)

7.5. ábra: Az érdekek összetevői és típusai

a releváns érdek és az irreleváns érdek közötti megkülönböztetést szemléltetjük. Ahogyan azt már említettük (2.1A), az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek általában részben egymáshoz kapcsolódnak, részben párhuzamosak, illetve egymást kizárva választhatók és valósíthatók meg. Tehát egyrészt a fő társadalmi jószág, amelynek létrehozására vagy megszerzésére az érdek irányul, általában egymáshoz kapcsolódó cselekvési lehetőségek egymást követő megvalósítása, illetve meghatározott közbenső társadalmi javak létrehozása vagy megszerzése révén érhető el. Másrészt a fő társadalmi jószág általában részben különböző közbenső társadalmi javak és különböző cselekvési lehetőségek révén is elérhető. Az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek lehetnek úgynevezett aktuális cselekvési lehetőségek, illetve alternatívák, és az aktuális érdek ezeket a cselekvési lehetőségeket foglalja magában. Az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek azonban lehetnek úgynevezett potenciális cselekvési lehetőségek is, és a potenciális érdek ezeket a cselekvési lehetőségeket foglalja magában.

- A *potenciális érdek* a szubjektum érdekét képező potenciális cselekvési lehetőségeket tartalmazza, amelyek az egyén (vagy csoport) adott társadalmi képességeivel és adott körülményei között nem valósíthatók meg.

Mivel a potenciális érdek megvalósítására nincs esély, a potenciális érdek elvileg nem szerepelhet az érdekmotivált cselekvés racionális motívumaként. Itt azonban – az elmélet előfeltételezéseinek megfelelően – eltekintünk bizonyos személyiségi és kulturális tényezők hatásától, amelyek a valóságban korlátozhatják az aktuális érdekek megvalósítását is, de mások hasonló korlátait kihasználva esetenként a potenciális érdekek is megvalósíthatók.

Az aktuális érdek és a potenciális érdek megkülönböztetése során eleve feltételezzük, hogy az aktuális cselekvési lehetőségek és a potenciális cselekvési lehetőségek egyértelműen megkülönböztethetők egymástól. Az intézményes szociológia elméletének az engedményes szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a valóságban az egyes cselekvési lehetőségek megvalósíthatósága lehet objektíve vagy szubjektíve bizonytalan; olyan értelemben, amilyen értelemben a bizonytalanságot az ötödik fejezetben (1.2Bb) értelmeztük. Tehát egyrészt a valóságban az egyes cselekvési lehetőségek többé vagy kevésbé lehetnek meghatározatlanok abból a szempontból, hogy az adott egyén (vagy csoport) számára mennyiben, illetve milyen valószínűséggel valósíthatók meg. Ebben az esetben az aktuális érdek és a potenciális érdek megkülönböztetése objektíve bizonytalan, és az ilyen bizonytalanság a lehetséges legtökéletesebb tájékozottság esetén sem küszöbölhető ki. Másrészt a valóságban a cselekvési lehetőségek megvalósíthatóságáról az egyének rendelkezhetnek az elvileg megszerezhető információkhoz képest is hiányos információkkal; tehát az aktuális érdek és a potenciális érdek megkülönböztetése lehet szubjektív szempontból is bizonytalan.

Az érdekek felfogásunk szerint tényszerűen léteznek, azonban az egyének abból a szempontból is szelektálnak az érdekeiket alkotó cselekvési lehetőségek között, hogy egy hosszabb távra vonatkozó döntés, illetve választás következményeként érdekeik bizonyos összetevőinek a megvalósítására törekszenek, és ezáltal érdekeik más összetevőit kizárják a megvalósításból. A negyedik tipizálási szempontként ebből a szempontból teszünk különbséget a releváns érdek és az irreleváns érdek között.

- Adottnak véve egy hosszabb távra vonatkozó választást az érdeket alkotó párhuzamos cselekvési lehetőségek között, a *releváns érdek* azokat a további cselekvési lehetőségeket foglalja magában, amelyek a választott cselekvési lehetőséghez kapcsolódnak.

A választást hosszabb távon adottnak véve, a további cselekvések racionális motívumaként a releváns és aktuális érdek jelenhet meg.

Először egy nem társadalmi hasonlattal világítunk rá a releváns érdekre (tehát e példában nem érdekről van szó). Ha adottnak vesszük az úthálózatot, egy adott városból esetleg két vagy több irányban elindulva is eljuthatunk egy távolabbi városba. Ha elindulunk az egyik úton, a továbbiakban azok az útelágazások és utak lesznek jelentősek számunkra, amelyek az adott úthoz kapcsolódnak. Ha viszont a másik úton indulunk el, a továbbiakban azok az útelágazások és utak lesznek jelentősek számunkra, amelyek a másik úthoz kapcsolódnak.

A releváns érdek meghatározásából magától értetődően következik az irreleváns érdek fogalmának meghatározása:

- Adottnak véve egy hosszabb távra vonatkozó választást az érdeket alkotó párhuzamos cselekvési lehetőségek között, az *irreleváns érdek* azokat a cselekvési lehetőségeket foglalja magában, amelyek a választott cselekvési le-

hetőséghez a továbbiakban nem kapcsolódnak, ezáltal a megvalósításból hosszabb távon kizártak.

A választást hosszabb távon adottnak véve, a további cselekvések racionális motívumaként az irreleváns érdek nem jelenhet meg.

Például adottnak vesszük egy üzemben a normál munkaidőben (napi nyolc órában) elérhető havi keresetet. Tételezzük fel, hogy ezt a keresetet az adott egyén kiegészítheti az üzemben végzett rendszeres túlmunkával vagy a munkahelyén kívüli rendszeres plusz munkavállalással és munkavégzéssel. Ha az adott egyén az előbbit választja, releváns érdekét képezi – a többi között – az, hogy olyan munkakörben dolgozzon, ahol lehetőség van rendszeres túlmunkavégzésre, rendszeresen hozzájusson plusz munkafeladatokhoz, e munkafeladatok kedvező hozadékkal történő elvégzéséhez megfelelő munkaeszközök álljanak rendelkezésére. Ha viszont az utóbbit választja, ezek a cselekvési lehetőségek irrelevánsak lesznek a számára; de jelentős lesz a számára – a többi között – az, hogy a hivatalos munkahelyén korlátozza munkaráfordításait, a munkahelyén kívüli munkavégzéshez megfelelő munkaeszközöket szerezzen be, olyan kapcsolatokra tegyen szert, amelyek révén rendszeres megbízásokhoz juthat.

Ha a hosszabb távra vonatkozó választás olyan cselekvésben nyilvánul meg, amelynek eredményeként az egyén kilép bizonyos intézmények érvényességi köréből és/vagy belép más intézmények érvényességi körébe, nem csupán az érdek releváns és irreleváns része, hanem az adott szubjektum érdeke is változik. Tegyük fel például, hogy egyetemi oklevelének megszerzése után az egyén a gyakorlati szakmai pályát választotta, és egy vállalat mérnökeként dolgozik. Ha ezt követően a tudományos kutatói pályát választja, és egy kutatóintézetben szerez kutatói állást, érdeke jelentősen megváltozik; egyrészt azért, hogy belép általában a tudományos kutatói szféra intézményeinek, másrészt az adott kutatóintézet intézményeinek az érvényességi körébe. Így például az előbbi munkahelyén valószínűleg nem állt érdekében tudományos cikkek írása és publikálása, újabb munkahelyén viszont az érdekében áll.

A racionalitásra vonatkozó előfeltételezéseknek megfelelően feltételezzük, hogy az egyén azt a hosszabb távra vonatkozó cselekvési lehetőséget választja a különböző hosszabb távra vonatkozó cselekvési lehetőségek közül, amelynek a várható hozadéka hosszabb távon optimális, más cselekvési lehetőségek várható hozadékához képest. Azonban az egyén később esetleg felülvizsgálhatja hosszabb távra vonatkozó korábbi döntését, és áttérhet egy másik hosszabb távra vonatkozó cselekvési lehetőség megvalósítására; ezáltal átrendezve érdekének a releváns és az irreleváns összetevőit.

C) A megvalósítás és az időtáv szempontjából

Az ötödik szempont, amely az érdekek tipizálásának az alapját képezi az, hogy az adott érdek, illetve az érdek adott összetevője megjelenik-e vagy nem a cselek-

vés motívumaként és cselekvés formájában. Ebből a szempontból teszünk különbséget a motiváló érdek és a lappangó érdek között.

- *Motiváló érdeknek* nevezzük a cselekvések motívumaként és cselekvésekben is megjelenő cselekvési lehetőségeket tartalmazó érdeket. *Lappangó érdeknek* nevezzük a cselekvések motívumaként és cselekvésekben nem megjelenő cselekvési lehetőségeket tartalmazó érdeket.

Közlés formájában természetesen a lappangó érdek is megjelenhet, az érdek tartalmának közlését azonban nem tekintjük az érdek cselekvések formájában megjelenésének, csupán abban az esetben, ha maga a közlés is része az érdeknek. A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy felfogásunk szerint a motiváló érdek és a lappangó érdek egyaránt valóságos érdek, hiszen mi az érdeket attól függetlenül határoztuk meg, hogy az adott cselekvési lehetőségek motívumok és cselekvések formájában megjelennek vagy nem jelennek meg.

Az érdek e két típusának a megkülönböztetésével találkozhatunk a szociológiai irodalomban. Például Dahrendorf érdekfelfogása jelentősen eltér az általunk képviselt érdekfelfogástól, de a szóban forgó szempontból tesz különbséget a manifeszt érdek és a latens érdek között. Meghatározása szerint a manifeszt érdek a viselkedés olyan irányultsága, amely tudatos az egyének számára; amely megjelenik az egyének cselekvéseiben és szembeállítja egymással az egyéneket. A latens érdek a viselkedés olyan irányultsága, amely benne rejlik a társadalmi helyzetben anélkül, hogy szükségszerűen tudatosodna az adott helyzetet elfoglaló egyének számára és megjelenne az egyének cselekvéseiben. (Dahrendorf 1976: 237-238)

Az úgynevezett motiváló érdek elvileg az aktuális érdek lehet, a potenciális érdek elvileg csak csökevényesen jelenhet meg a cselekvésekben, az érdek megvalósításának sikertelen kísérleteiként. Más szempontból, ha adottnak vesszük a hosszabb távra vonatkozó választást, motiváló érdek a releváns érdek lehet; a releváns érdek motiválhatja a cselekvéseket, és a releváns érdek jelenhet meg cselekvések formájában. Azt azonban már fentebb (4.1B) is említettük, hogy a hosszabb távra vonatkozó korábbi döntés felülvizsgálható, és egy újabb döntés következményeként az egyén átrendezheti érdekének a releváns és az irreleváns összetevőit.

Végül a hatodik szempontból, a széles körben elfogadott szóhasználatnak megfelelően különbséget teszünk a rövid távú érdek és a hosszú távú érdek között. Az általunk képviselt érdekfelfogásnak megfelelően azonban mi sajátosan értelmezzük a rövid távú érdek és a hosszú távú érdek fogalmát is. Az érdekfogalom harmadik ismertetőjegyén belül hangsúlyoztuk (2.1B), hogy az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek a közvetlen szükségletkielégítéshez teremthetik meg a társadalmi előfeltételeket, illetve a társadalmi javakat. A rövid távú érdek és a hosszú távú érdek közötti megkülönböztetés felfogásunk szerint arra vonatkozik, hogy az érdeket alkotó adott cselekvési lehetőséget megvalósító cselekvés végül is rövidebb vagy hosszabb idő elteltével teheti aktuálisan lehetővé a közvetlen szükségletkielégítést

azáltal, hogy hozzájárul a közvetlen szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtéséhez.

- A *rövid távú érdeket* alkotó cselekvési lehetőségek várható pozitív következményei a cselekvést követően viszonylag rövid időn belül valósulhatnak meg olyan társadalmi javak formájában, amelyek aktuálisan lehetővé teszik a közvetlen szükségletkielégítést.

Az előző meghatározásból magától értetődően következik, hogy a *hosszú távú érdeket* alkotó cselekvési lehetőségek várható pozitív következményei a cselekvést követően viszonylag hosszú idő múlva valósulhatnak meg olyan társadalmi javak formájában, amelyek aktuálisan lehetővé teszik a közvetlen szükségletkielégítést.

Például, ha az egyetemi hallgató ma vállal valamilyen fizikai munkát, esetleg még ma megkapja érte a pénzt, a pénzért viszont mindjárt vehet élelmet vagy színházjegyet; végül megebédelhet vagy megnézheti a színházi előadást, azaz végül rövid időn belül közvetlenül kielégítheti a szükségletét. Ha viszont ugyan-ezen idő alatt az egyetemi hallgató idegen nyelvet tanul, ennek talán négy vagy öt év múlva lehet olyan következménye, hogy az egyén jelentősebb mértékben kielégítheti szükségleteit. Az adott egyén talán két év múlva sikeres nyelvvizsgát tesz, nyelvvizsga bizonyítvánnyal és ennek megfelelő nyelvtudással rendelkezve talán újabb két-három év múlva jobban fizető álláshoz juthat, mint bizonyítvány és nyelvtudás nélkül, és több pénzzel rendelkezve végül is jobban táplálkozhat, jobban szórakozhat stb.

A félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy a rövid távú érdek és a hosszú távú érdek közötti megkülönböztetés elvileg nem azonos és a valóságban általában nem esik egybe az aktuális érdek és a potenciális érdek közötti megkülönböztetéssel. A rövid távú érdek és a hosszú távú érdek ugyanúgy lehet aktuális érdek vagy potenciális érdek. Az egyik esetben arra kérdezzük rá, hogy az érdeket alkotó cselekvési lehetőségeket megvalósító cselekvések hozama végül mikor lehet hatással a közvetlen szükségletkielégítésre; a másik esetben viszont arra, hogy a szubjektum egyáltalán képes-e az érdeket alkotó adott cselekvési lehetőségek megvalósítására.

További fontos tipizálási szempontként merül fel még az a kérdés, hogy az érdek szubjektumát egyén vagy csoport képezi; azaz különbséget tehetünk az egyéni érdek és a csoportérdek, illetve az egyesült érdek között. Eddig és majd a következőkben is általában az egyéni érdekekre irányítjuk a figyelmünket; azzal a kérdéssel majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk, hogy az egyének bizonyos csoportjai milyen értelemben képezhetik az érdekek szubjektumait. Az említett típusokon túl különbséget tehetünk a mindennapi érdek és a politikai érdek között is; az érdekek e típusait azonban majd a tizenötödik fejezetben, a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet fogalmaival összefüggésben különböztetjük meg egymástól.

4.2. Az érdekviszonyok típusai

A) Az érdekegybeesés és az érdekellentét

A korábban (2.1D) adott meghatározásunk szerint az érdekviszony intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. A 7.1. táblázatban az érdekviszonyokat abból a szempontból tipizáljuk, hogy az adott viszonyban lévő két fél cselekvési lehetőségei a felek számára tartalmilag a szükségletkielégítés milyen összetevőit képezik. Legfőbb típusokként az érdekazonosságot, az érdekegybeesést és az érdekellentétet emeljük ki, de további típusok között is különbséget teszünk. Az előbb említett legfőbb típusok és a kényszerű ellentét esetében az egyik és a másik fél elvileg felcserélhető, mivel e viszonyok tartalmilag szimmetrikusak, illetve egymás tükörképei. Azonban az egyoldalú érdekviszonyok és az egyoldalúan külsőleges érdekviszonyok esetében az egyik és a másik fél szempontjából az adott viszonyok tartalmilag nem szimmetrikusak, illetve nem egymás tükörképei. Ezzel összefüggésben az utóbb említett típusok szemléltetése a táblázatban pontatlan.

Egyik fél szempontjából	Másik fél szempontjából		
	Szükségletkielégítés eszköze	Szükségletkielégítés pozitív feltétele	Szükségletkielégítés negatív feltétele
Szükséglet tárgya	<i>(Egyoldalú érdekviszony)</i>	<i>(Egyoldalú érdekviszony)</i>	<i>(Egyoldalú érdekviszony)</i>
Szükségletkielégítés eszköze	Érdekazonosság	<i>Egyoldalúan külsőleges érdekegybeesés</i>	<i>Egyoldalúan külsőleges érdekellentét</i>
Szükségletkielégítés pozitív feltétele		Külsőleges érdekegybeesés	Külsőleges érdekellentét
Szükségletkielégítés negatív feltétele			<i>Kényszerű ellentét</i>

7.1. táblázat: Az érdekviszonyok típusai

Nem beszélünk érdekviszonyokról, ha mindkét fél szempontjából a szükségletek tárgyai kapcsolódnak össze intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek formájában. Jellemzően nem érdekviszonyok fűzik össze például a barátokat, a szabadidős klub vagy a hitközösség tagjait, jóllehet a közöttük levő emberi viszonyok a valóságban esetleg nem teljesen mentesek az érdekviszonyoktól sem.

Az érdekviszonyok vonatkozásában is megkülönböztethetjük az olyan egyoldalú társadalmi viszonyokat, amelyeket alkotó cselekvési lehetőségek (az egyik fél és a másik fél cselekvési lehetőségei) az egyik és a másik fél szempontjából különböző természetűek.

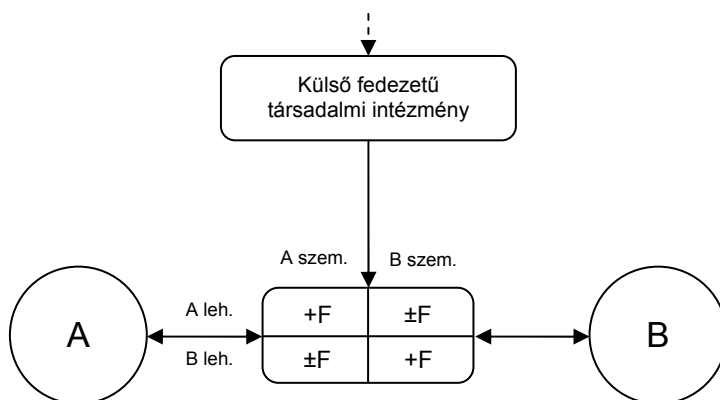
- Az *egyoldalú érdekviszony* intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségeknek mint az egyik fél részéről a testi vagy a lelki szükségletek tárgyainak vagy negatív tárgyainak, a másik fél részéről a szükségletkielégítés eszközeinek vagy feltételeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása.

Az ilyen egyoldalú érdekviszonyokat a szóban forgó táblázatban – mivel ezek nem szimmetrikus viszonyok – pontatlanul jelöljük, az összetettebb és pontosabb ábrázolást mellőzzük, és e típusokkal csak röviden foglalkozunk.

Egyoldalú érdekviszonyokat találunk nagyjából például az orvos és a beteg között. Az orvos számára saját cselekvési lehetőségei (vizsgálat, diagnózis, gyógyítás) és a beteg bizonyos cselekvési lehetőségei (vizsgálat vagy gyógyítás kérése, orvosi utasítások betartása) a szükségletkielégítés feltételeit képezik, amennyiben az adott cselekvési lehetőségeket az orvos szempontjából is külső fedezetű intézmények hozzák létre. A beteg számára ugyanezek a cselekvési lehetőségek – mind az orvos cselekvési lehetőségei, mind saját cselekvési lehetőségei – főleg a testi szükségletek tárgyait képezik. Egyoldalú érdekviszony van jellemzően egy jótékonyági alapítvány alapítói és a támogatottak között, amennyiben a támogatás nyújtásának lehetősége az előbbiek számára a lelki szükséglet tárgyát, a támogatottak számára viszont a szükségletkielégítés feltételét képezi.

A következőkben a tiszta érdekviszonyok tipizálásával foglalkozunk részletesen. Az egyes típusok esetében egyrészt meghatározzuk az adott viszonyt, annak meghatározása révén, hogy az adott viszony elemeit képező cselekvési lehetőségek a viszonyban lévő felek számára a szükségletkielégítés eszközeit, pozitív vagy negatív feltételeit képezik. Másrészt rámutatunk a tipikus érdekviszonyok következményére a két fél közötti társadalmi kölcsönhatásokban.

Azonban a társadalmi kölcsönhatásokat és a társadalmi kölcsönhatásokba ágyazott társadalmi cselekvéseket nem önmagukban az érdekek és az érdekviszonyok határozzák meg; a társadalmi kölcsönhatásokat az érdekek és a társadalmi erők, illetve az érdekviszonyok és az erőviszonyok egymással összefüggésben határozzák meg. Tehát csak az érdekviszonyokból (az érdekezésszerűség kivételével, amellyel együtt az erőviszony is adott) nem következtethetünk a társadalmi kölcsönhatásokra; a társadalmi kölcsönhatások érdekviszonyok és erőviszonyok mint társadalmi viszonyok általi meghatározottságával részletesen majd a tizedik fejezetben foglalkozunk. Az érdekviszonyok ismeretében, de az erőviszonyok figyelembevétele nélkül arra sem következtethetünk, hogy a felek mennyiben valószínűsítik meg az érdekeiket alkotó adott cselekvési lehetőségeket. Az érdekviszonyok következményeit tárgyalva tehát eleve feltételezzük, hogy a viszonyban lévő felek képesek megvalósítani és megvalósítják az érdekeiket alkotó cselekvési lehetősé-

7.6. ábra: A külsőleges érdekegybeesés vagy érdekellentét

geket, és arra mutatunk rá, hogy ezáltal milyen hatással lehetnek egymás érdekének a megvalósulására.

Az érdekviszonyok a valóságban többnyire, illetve döntően úgynevezett külsőleges érdekviszonyok. A *külsőleges érdekviszony* külső fedezetű intézmények által létrehozott objektív cselekvési lehetőségeknek mint a szükségletkielégítés feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Külsőleges érdekviszonyokat találunk jellemzően például a munkahelyi szervezetekben az alsóbb szintű vezetők és a beosztottak között, vagy a beosztottak között. Ilyen viszonyokat találunk nagyrészt a bank alkalmazottai és az ügyfelek között, a bíróságon a bírók és a peres felek között, az egyetemen a beosztott oktatók és a hallgatók között, az önkormányzati hivatalok alkalmazottai és az ügyeiket intéző állampolgárok között.

A külsőleges érdekviszonyt és annak két altípusát – az érdekegybeesést és az érdekellentétet – a 7.6. ábrán szemléltetjük, amelyben a „+F” a szükségletkielégítés pozitív feltételének, a „±F” a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételének a jele. Az ábrában a két fél között található (lekerekített) téglalap felső felében „A” fél cselekvési lehetőségeit jelzik a rövidítések, a téglalap bal oldali negyedében „A” szempontjából, a jobb oldalon „B” szempontjából. A téglalap alsó felében „B” fél cselekvési lehetőségeit jelzik a rövidítések, a téglalap bal oldali negyedében „A” szempontjából, a jobb oldalon „B” szempontjából.

A mindkét fél szempontjából külsőleges érdekviszony két tiszta altípusa az érdekegybeesés és az érdekellentét. E két típus közül először az érdekegybeesést határozzuk meg.

- Az *érdekegybeesés* külső fedezetű intézmények által létrehozott objektív cselekvési lehetőségeknek mint az egyik és a másik fél számára a szükségletkielégítés pozitív feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

A külsőleges érdekegybeesés, illetve a külsőleges *egybeesési érdekviszony* mindkét fél oldaláról külsőleges érdekviszony, amelyet mindkét fél szempontjából külső fedezetű intézmény hoz létre. Tehát az előbb említett ábrán az érdekegybeesés esetében mindkét fél szempontjából mindkét fél cselekvési lehetőségei a szükségletkielégítés pozitív feltételeit (+F) képezik.

Az *érdekegybeesés következménye*: amikor az egyik fél elkülönülten megvalósítja saját érdekét, szándékától függetlenül eleve megvalósítja a másik fél érdekét is; és viszont. Az érdekegybeesés esetében tehát ugyanazok a cselekvési lehetőségek szolgálhatják mindkét fél számára a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtését. Tegyük fel például, hogy egy üzemben az anyagmozgató munkás érdekében áll, hogy adott gépen dolgozó munkás számára időben a gépéhez szállítsa a munkadarabokat, és a munkásnak is érdekében áll, hogy a munkadarabok időben a rendelkezésére álljanak. Vagy egy ügyvédnek esetleg az érdekében áll egy bírósági eljárás során az ügyfél hatékony képviselote, mert újabb megbízásokra nagyrészt attól függően számíthat, hogy eddigi pályafutása során milyen sikeresen képviselte az ügyfelek érdekeit; és természetesen az ügyfélnek is az érdekében áll, hogy megnyerje a pert. Egy adott bolt tulajdonosának valószínűleg érdekében áll, hogy rendszeresen biztosítsa a vevők által rendszeresen keresett árukkal a bolt ellátottságát; és a vevőknek is érdekében áll, hogy rendszeresen hozzájussanak a keresett árukhoz.

Az érdekegybeesés – ebből a szempontból egyaránt beleértve a külsőleges és az egyoldalúan külsőleges érdekegybeesést – a valóságban igen gyakori a modern társadalomban. A modern társadalomban az egyének (és csoportok) közötti pozitív társadalmi kölcsönhatások – a társadalmi erőviszonyokkal összefüggésben – főleg érdekegybeesés következményeként valósulnak meg. Már korábban (1.1A) is idéztük Adam Smith híres sorait, amely szerint az egyének saját érdekeiket követve nagyrészt mások javára is cselekedhetnek: „Az ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakarától várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik.” (Smith 1959: 64)

Azonban a külsőleges érdekviszonyok – mivel e viszonyok az adott viszonyokban lévő felektől függetlenül léteznek – elvileg éppúgy lehetnek ellentétes érdekviszonyok.

- Az *érdekellentét* külső fedezetű intézmények által létrehozott objektív cselekvési lehetőségeknek mint az egyik fél számára a szükségletkielégítés pozitív feltételeinek, a másik fél számára a szükségletkielégítés negatív feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

A külsőleges érdekellentét, illetve a külsőleges *ellentétes érdekviszony* szintén mindkét oldalról külsőleges érdekviszony, amelyet mindkét fél szempontjából külső fedezetű intézmény hoz létre. Tehát az előbb említett ábrán az

érdekellentétben az egyik egyén (vagy csoport) számára saját cselekvési lehetőségei a szükségletkielégítés pozitív feltételeit (+F), a másik fél számára a szükségletkielégítés negatív feltételeit (–F) képezik. Az érdekellentét azonban lehet részleges is olyan értelemben, hogy az egyik fél érdekét képező cselekvési lehetőségek a másik fél számára a szükségletkielégítés negatív feltételeit képezik, de a másik fél cselekvési lehetőségei mindkét fél számára a szükségletkielégítés pozitív feltételeit képezik.

Az *érdekellentét következménye*: amikor az egyik fél elkülönülten megvalósítja saját érdekét, szándékától függetlenül eleve a másik fél érdeke ellenére cselekszik, és viszont. Az ellentétes érdekviszonyban tehát épp ellentétes cselekvési lehetőségek szolgálhatják az egyik vagy a másik fél számára a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtését.

Például ha egy állásra, kinevezésre, megbízásra többen pályáznak, a pályázók érdekei ellentétesek: ha valamelyik pályázó pályázata sikeres lesz, a többiek pályázata sikertelen lesz. A korábban említett teljesítménybéres gépipari üzemben ellentétesek a hasonló gépeken dolgozó munkások érdekei a munkafeladatokkal és a munkaeszközökkel való ellátottság optimalizálása tekintetében, ha nem tételezünk fel közöttük ebben a kérdésben megegyezést, mivel a jó munkafeladatok és munkaeszközök szűkösen állnak rendelkezésre (Farkas 2011). Ha a piacon több eladó ugyanazzal az áruval kereskedik, a kínálathoz képest a kereslet szűkös és a lehetséges vásárlók köre megegyezik, az eladók érdekei a minél több áru eladására vonatkozóan ellentétesek.

Itt teszünk említést a kényszerű ellentétes viszonyról, amely tulajdonképpen nem érdekviszony, de negatív érdekviszonyként is értelmezhető. A *kényszerű ellentét* külső fedezetű intézmények által létrehozott objektív cselekvési lehetőségeknek mint az egyik és a másik fél számára a szükségletkielégítés negatív feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. A kényszerű ellentét olyan cselekvésekre készítheti a feleket, amelyek mind saját érdeküket, mind a másik fél érdekét sértik.

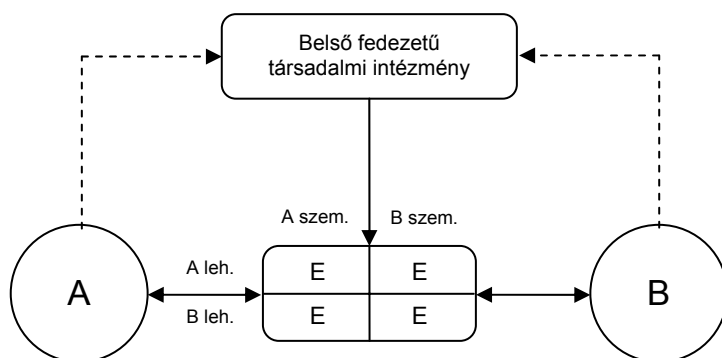
A társadalmi életben, a társadalmi természetű kényszerű viszonyok nagyon kevésbé jellemzőek, ilyen viszonyok esetleg csak bizonyos vonatkozásokban, a külsőleges érdekviszonyokhoz kapcsolódóan alakulhatnak ki. Például egy vezető beosztottjaként dolgozik az egyik családtagja is, a vezetőt utasítják a beosztottak számának csökkentésére, és a felső vezetők által meghatározott szabályok szerint az adott vezetőnek a családtagját is el kell bocsátania. Ebben az esetben az adott beosztott elbocsátásának lehetősége mindkét fél számára a szükségletkielégítés negatív feltétele; tehát e vonatkozásban kényszerű ellentét jött létre közöttük.

Szigorúan véve a kényszerű ellentét nem érdekviszony, hanem társadalmi kényszerviszony, amelyben a cselekvési lehetőségek a felek társadalmi kényszereit képezik. A szóhasználat egyszerűsítése végett azonban az érdekviszony fogalmába beleértjük a kényszerű ellentétet is, amely elvileg azzal támasztható alá, hogy a kényszerű ellentét negatív érdekviszonyként is értelmezhető.

B) Az érdekazonosság

Mint említettük, az érdekviszonyok a valóságban többnyire, illetve döntően úgynevezett külsőleges érdekviszonyok. Azonban az egyének viszonylag szűkebb körökben létrehozhatnak belsőleges érdekviszonyokat, illetve azonossági érdekviszonyokat is.

- Az *érdekazonosság* belső fedezetű intézmények által létrehozott szubjektív cselekvési lehetőségeknek mint az egyik és a másik fél számára a szükségletkielégítés eszközeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

7.7. ábra: Az érdekazonosság

Az érdekazonosságot az előző ábrához hasonló 7.7. ábrán szemléltetjük, amelyben az „E” a szükségletkielégítés eszközének a jele. Az érdekazonosság, illetve az *azonossági érdekviszony* olyan *belsőleges érdekviszony*, amelyet mindkét fél szempontjából belső fedezetű intézmény hoz létre, tehát amely az adott intézmény révén a két fél által létrehozva és fenntartva létezik. Az érdekazonosságban mindkét fél számára a szükségletkielégítés eszközeit (E) képezik mind saját cselekvési lehetőségei, mind a másik fél cselekvési lehetőségei. Ha két fél között érdekazonosság van, az adott viszonyt létrehozó belső fedezetű intézmény által létrehozva eleve azonossági társadalmi erőviszony is van a két fél között, amellyel majd a nyolcadik fejezetben (4.3Bb) foglalkozunk.

Az érdekazonosság következménye: Az érdekazonosság társadalmi együttműködésre készíti az egyéneket; azaz miközben az egyes egyének saját érdekeiket megvalósítják, szándékosan megvalósítják mások érdekeit is, mivel érdekeik azonosak. Az ötödik fejezetben (3.1Bb) említettük, hogy a társadalmi együttműködésben az egyének belső fedezetű intézmény kialakítása révén kölcsönösen át-

engedik saját cselekvéseik irányítását és ellenőrzését másoknak, és ugyanakkor maguk is irányítják és ellenőrzik mások cselekvéseit az együttesen meghatározott célok megvalósításában.

Érdekazonosságot tipikusan az általunk úgynevezett társadalmi egyesülésekben találunk, ahol a tagok maguk alakítják ki azt a társadalmi intézményt, amely köztük tartósan összekapcsolja a szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvési lehetőségeket. A társadalmi egyesülésekkel majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk, ahol majd jobban rávilágítunk az érdekazonosság természetére. Érdekazonosságot, illetve azonossági érdekviszonyokat találhatunk például egy klikk vagy érdekszövetség tagjai között, egy jól szervezett szakszervezeti csoportban a tagok között (bár valójában igen ritka az ilyen szakszervezeti csoport); vagy esetleg egy betéti társaságban is a tagok között, amennyiben a tagok együttesen alakítják ki a társaság szabályait.

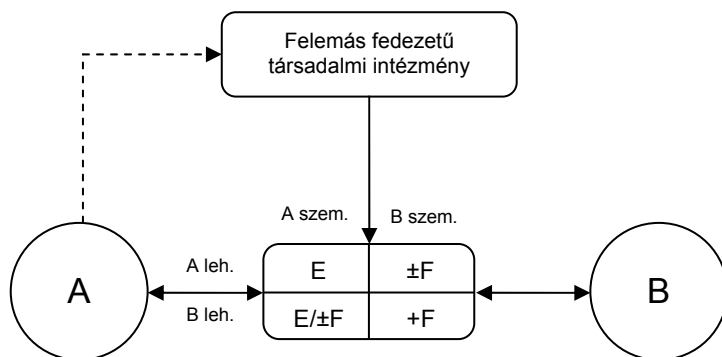
Eddig leegyszerűsítve két fél közötti érdekazonosságról beszéltünk, de elvileg legalább három egyén kell az érdekazonosság létrehozásához. Azonossági érdekviszonyt ugyanis belső fedezetű intézmény kialakításával lehet létrehozni, és a negyedik fejezetben (1.1Ab) volt szó arról, hogy az egyének szintjén legkevesebb három egyén rendelkezhet a belső fedezetű intézmény fedezetével, amennyiben más intézményektől eltekintünk. Két egyén csupán bizalmon alapulva segítheti kölcsönösen egymás érdekeinek a megvalósítását, kivéve, ha a megállapodásuk révén kialakult szabályok egy átfogóbb intézménybe vagy intézményrendszerbe illeszkednek.

C) Az egyoldalúan külsőleges érdekviszony

Az olyan érdekviszonyt, amelyet a következőkben egyoldalúan külsőleges érdekviszonynak nevezünk, pontosabb kifejezéssel élve egyoldalúan belsőleges és külsőleges érdekviszonynak kellene neveznünk; az ilyen érdekviszony elvileg egyaránt lehet (egyoldalúan külsőleges) egybeesési érdekviszony vagy (egyoldalúan külsőleges) ellentétes érdekviszony. Az egyoldalúan külsőleges érdekviszony különösen azért érdemel figyelmet, mert e viszonyok elemzésével rávilágíthatunk arra, hogy adott egyének érdekeket hozhatnak létre egyrészt önmaguk számára, másrészt mások számára.

A valóságban viszonylag gyakori típus az egyoldalúan külsőleges érdekviszony, illetve ezen belül az egyoldalúan külsőleges érdekegybeesés vagy érdekellentét.

- Az *egyoldalúan külsőleges érdekviszony* az egyik fél szempontjából belső fedezetű intézmények által létrehozott (számára főleg szubjektív és a másik fél számára objektív) cselekvési lehetőségeknek mint számára a szükségletkielégítés eszközeinek és pozitív vagy negatív feltételeinek, a másik fél számára a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

7.8. ábra: Az egyoldalúan külsőleges érdekegybeesés vagy érdekellentét

Az egyoldalúan külsőleges érdekvizonyt a 7.8. ábrán szemléltetjük, amelyben az „E” a szükségletkielégítés eszközének, a „+F” a szükségletkielégítés pozitív feltételének, a „±F” a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételének a jele. Az egyoldalúan külsőleges érdekvizonyban megkülönböztetjük a viszonyban lévő két felet. Az említett ábrában azt ábrázoljuk, hogy az egyik fél („A” fél) rendelkezik az adott intézmény vagy intézmények fedezetével; aki ezáltal létrehozza saját érdekét és a másik fél érdekét, valamint az adott érdekvizonyt. Az egyoldalúan külsőleges érdekvizony összetettebb ahhoz képest, ahogyan e viszonyt a 7.1. számú táblázatban szemléltetjük, mivel tartalmilag nem szimmetrikus viszonyról van szó.

Az intézmények fedezetével rendelkező fél egyrészt bizonyos cselekvési lehetőségeket hoz létre önmaga számára, amelyek a másik fél számára is jelentősek. Másrészt a másik fél számára is létrehoz bizonyos cselekvési lehetőségeket, amelyek az előbbi számára is jelentősek. Az adott érdekvizony tehát „A” szempontjából döntően (mint majd látjuk, nem teljes mértékben) belsőleges érdekvizony, a másik fél szempontjából külsőleges érdekvizony. Az intézmények fedezetével rendelkező fél számára saját cselekvési lehetőségei önmaga számára a szükségletkielégítés eszközeit (E), a másik fél számára a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételeit (±F) képezik. Tehát e vonatkozásban köztük érdekegybeesés vagy érdekellentét elvileg egyaránt létrejöhet.

Az intézmények fedezetével rendelkező és az adott érdekvizonyt létrehozó fél önmaga számára a másik fél cselekvési lehetőségeit is a szükségletkielégítés eszközeiként (E) igyekszik létrehozni. Korábban (4.2B) láttuk, hogy mindkét fél szempontjából belső fedezetű intézmények révén az egyének olyan érdekvizonyokat hoznak létre egymás között, amelyekben az egyik fél számára a másik fél cselekvési lehetőségei is a szükségletkielégítés eszközeit képezik, és viszont. Egyoldalúan belső fedezetű intézmény révén azonban az adott intézmény fedezetével egyoldalúan rendelkező fél önmaga számára a másik fél cselekvési lehetősé-

geit elvileg csak bizonyos mértékben hozhatja létre a szükségletkielégítés eszközeként, részben a szükségletkielégítés feltételeként hozza létre. Ez egyrészt abból következik, hogy a másik féltől függetlenül létrejött cselekvési lehetőségek csak esetlegesen, illetve többé vagy kevésbé felelnek meg a másik fél számára mint a szükségletkielégítés feltételei, amelyekhez a másik fél racionálisan alkalmazkodva cselekszik; másrészt az intézmények fedezetével rendelkező fél által közvetlenül vagy közvetve megvalósított ellenőrzés többé vagy kevésbé tökéletlen. Tehát az egyoldalúan külsőleges érdekviszonyban az adott viszonyt létrehozó fél számára a másik fél cselekvési lehetőségei részben a szükségletkielégítés eszközeit (E), részben viszont a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételeit ($\pm F$) képezik. A másik fél számára viszont az érdekét alkotó saját cselekvési lehetőségei a szükségletkielégítés pozitív feltételeit (+F) képezik.⁹

Az intézmények fedezetével rendelkező fél arra való tekintettel hoz létre a másik fél számára bizonyos cselekvési lehetőségeket, hogy ez legalább hosszú távon megfeleljen az előbbi érdekének is. A másik fél viszont elfogadja, hogy az adott cselekvési lehetőségek nagyrészt a fedezettel rendelkező fél számára a szükségletkielégítés eszközeit képezik, de arra való tekintettel valósítja meg az adott cselekvési lehetőségeket, hogy azok mennyiben állnak a saját érdekében. Az adott viszonyt létrehozó félnek tehát szükségszerűen vállalnia kell annak a valószínűségét, hogy az adott cselekvési lehetőségek részben eltérhetnek saját érdekeitől, és a másik fél bizonyos esetekben és bizonyos mértékben oly módon fogja megvalósítani érdekét, hogy az nem felel meg az adott viszonyt létrehozó fél érdekének.

Az előző bekezdésben tulajdonképpen arról a valóságos problémáról van szó, amely a szervezéseméletben kialakult *ügynökelmélet* érdeklődésének a középontjában áll. Az ügynökelméletben megkülönböztetik a megbízót és a megbízottat vagy ügynököt, akik közötti kölcsönhatásokat az általuk kötött szerződés szabályozza. A megbízó saját érdekében bizonyos feladat ellátásával bízta meg a megbízottat, meghatározza számára azokat a cselekvési lehetőségeket, amelyek megvalósítása révén az adott feladat ellátható, és az adott feladat megfelelő ellátásáért jutalmazza a megbízottat. A megbízott szintén saját érdekében, a jutalomért vállalja az adott feladat ellátását.

Az ügynökelmélet szerint az így létrejött viszony a megbízó szempontjából magában rejtja a következő főbb problémákat: (1) a megbízó és a megbízott érdekei nagyrészt eltérőek, és a megbízott saját érdekét szemmel tartva cselekszik; (2) általában nem lehet részletesen és egyértelműen szabályozni a megbízás teljesítését;

⁹ Megjegyezzük, hogy az intézmények fedezetével rendelkező fél által a másik fél számára létrehozott cselekvési lehetőségek a másik fél számára a szükségletkielégítés negatív feltételeit is képezhetik; de ebben az esetben a másik fél részéről már nem érdekviszonyról, hanem társadalmi kényszerszponyorról beszélhetünk. Például az adózásra vonatkozó jogi intézmények ilyen társadalmi kényszerszponyont hoznak létre az adózó állampolgárok szempontjából az állampolgárok és az állam, illetve az adóhatóság között.

(3) a megbízott adott feladat ellátására irányuló tevékenységének és e tevékenység eredményének a megfigyelése általában tökéletlen, így a megbízó hiányos ismeretekkel rendelkezik a megbízott magatartásáról és magatartásának eredményességéről. Tehát a megbízó nem képes teljes mértékben elérni, hogy a megbízott a megbízó érdekének megfelelően cselekedjen. (Ehhez lásd pl.: Eisenhardt 1989; Ebers–Gotsch 1995: 264-281; Shapiro 2005)

Egyoldalúan külsőleges érdekviszonyt hoznak létre nagyrészt például egy vállalat tulajdonosai a tulajdonosok és a vállalat felső vezetői között, amennyiben a tulajdonosok alakítják ki azokat a szabályokat, amelyek a felső vezetők feladatuként határozzák meg az adott vállalat működtetését. Az előbb említett ügynökelmélet képviselői rámutatnak arra, hogy a felső szintű vezetők érdekei részben eltérnek a tulajdonosok érdekeitől, és a felső szintű vezetők részben a tulajdonosok érdekeivel ellentétesen érvényesítik saját érdekeiket. (Fama 1980; Fama–Jensen 1983; Eisenhardt 1989; Ebers–Gotsch 1995: 272-276)

Egyoldalúan külsőleges érdekviszonyt hoz létre nagyrészt például egy vállalat felső vezetése a felső vezetők és az alsóbb szintű vezetők, valamint a felső vezetők és a legalsó szintű beosztottak között, amennyiben a felső vezetők rendelkeznek a vállalat intézményeinek (a szervezeti és működési szabályzatnak, az ösztönzési szabályrendszernek stb.) a fedezetével. A felső vezetők bizonyos cselekvési lehetőségeket határoznak meg az alsóbb szintű vezetők és a beosztottak számára. A felső szintű vezetők azonban az általuk megvalósított ellenőrzés révén általában nem képesek azt biztosítani, hogy az alsóbb szintű vezetők és a beosztottak érdekei eleve megfeleljenek a felső szintű vezetők érdekeinek, és a felső szintű vezetők érdekeinek megfelelően érvényesítsék saját érdekeiket.

Általában véve azok a tényezők határozzák meg azt, hogy az egyoldalúan külsőleges érdekviszonyokban az intézmények fedezetével rendelkező fél számára a másik fél cselekvési lehetőségei részben a szükségletkielégítés feltételeivé válnak, amelyek eltérítik az érdekeket és az érdekek következményeit az intézményes szabályoktól és az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaitól. E tényezőkkel korábban (3.1B) már foglalkoztunk, ezért itt ezzel a kérdéssel már nem foglalkozunk. Az úgynevezett ügynökproblémára azonban még visszatérünk, és e problémával részletesebben foglalkozunk a nyolcadik fejezetben (4.3Bb), a felruházási társadalmi erőviszony tárgyalásánál.

Az érdekviszonyok típusait tárgyalva először a mindkét fél szempontjából külsőleges érdekviszonyról volt szó. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy az intézmények fedezetével egyoldalúan rendelkező fél az egyoldalúan külsőleges érdekviszonyok létrehozása révén más egyének vagy csoportok között elvileg tisztán külsőleges érdekviszonyokat hozhat létre. Például, ha a felső vezetés az adott szervezet intézményeinek a kialakítása révén egyrészt az alsóbb szintű vezetők számára, másrészt a beosztottak számára létrehoz bizonyos cselekvési lehetőségeket, ezáltal külsőleges érdekviszonyokat hoz létre az adott alsóbb szintű vezetők és az adott vezetők beosztottai között.

Ebben a fejezetben az érdekekkel és az érdekviszonyokkal foglalkoztunk, amelyek értelmezésünk szerint intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből épülnek fel. Az érdekek és az érdekviszonyok azonban a valóságban szorosan összefonódva léteznek a társadalmi erőkkkel és a társadalmi erőviszonyokkal, amelyekkel a következő fejezetben foglalkozunk.

NYOLCADIK FEJEZET

A TÁRSADALMI KÉPESSÉG, ERŐ ÉS ERŐVISZONY

Felfogásunk szerint a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén, az általuk létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek közvetítésével határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. Ebben a fejezetben főleg a társadalmi erőkkkel foglalkozunk, amelyek intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvési képességekből épülnek fel.

A fejezet első részében röviden áttekintjük és tipizáljuk a szociológiai irodalomban használatos erőfogalmakat, és e fogalmak azon sajátosságait emeljük ki a tipizálás szempontjaiként, amelyek egyben jelzik az erőfogalom főbb problémáit is. A különböző erőfogalmakat az erő megjelenési formái, tartóssága, terjedelme és több- vagy egyoldalúsága szempontjából tipizáljuk. A fejezet második részében megkülönböztetjük a cselekvési képességek fő típusait, és a cselekvési képességek egyik sajátos típusaként határozzuk meg a társadalmi képesség fogalmát. A cselekvési képességeken belül különbséget teszünk a technikai képességek és az emberközi képességek között; az utóbbi képességeken belül különbséget teszünk a nem intézményes és az intézményes képességek között; az intézményes képességeken belül megkülönböztetjük a közösségi, az intézményes testiségi és a társadalmi képességeket.

A fejezet harmadik részében a társadalmi képességek tipizálásával foglalkozunk, és a társadalmi képességek típusait elemezve rávilágítunk a társadalmi képességek természetére. A társadalmi képességeken belül, e képességek típusaiként megkülönböztetjük a társadalmi jogosultságokat, a vegyes társadalmi képességeket és a személyes társadalmi képességeket, valamint e képességek altípusait. A fejezet negyedik részében a társadalmi képesség fogalmához kapcsolódva és a fejezet első részében tárgyalt problémákra tekintettel határozzuk meg a társadalmi erő fogalmát. Felvázoljuk a társadalmi erő meghatározó tényezőit, elemezzük a társadalmi erőt létrehozó mechanizmust, és foglalkozunk az erőnek tulajdonított következményekkel. Végül meghatározzuk a társadalmi erőviszony fogalmát, és felvázoljuk a társadalmi erőviszonyok fő típusait.

1. Az erőfogalom értelmezései

A fejezet első részében röviden áttekintjük és tipizáljuk a szociológiai irodalomban használatos erőfogalmakat, és e fogalmak azon sajátosságait emeljük ki a tipizálás szempontjaiként, amelyek egyben jelzik az erőfogalom főbb problémáit is. Először azt hangsúlyozzuk, hogy a szociológiai irodalomban elfogadott erőfogalmak általában véve fenomenalista jellegűek; és abból a szempontból tipizáljuk a különböző felfogásokat, hogy milyen jelenséget értelmeznek az erő megjelenési formájaként. Ezt követően az erő, illetve az erő megjelenési formájának tekintett jelenség időbeli tartama szerint teszünk különbséget az erőfogalmak között. Majd azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a különböző felfogások képviselői az emberközi képességekhez viszonyítva hogyan értelmezik a társadalmi erő fogalmát. Végül a két- vagy többoldalú és a kizáró jellegű erőfogalom problémájára világítunk rá.

1.1. Az erő megjelenési formái

A) Az erőfelfogások fenomenalista jellege

A társadalmi erő meglehetősen sokértelmű fogalmának jelölésére a magyar nyelvű társadalomtudományi irodalomban általában a hatalom kifejezést használják. Mi azonban majd különbséget teszünk a társadalmi erő és a hatalom fogalma között, amelyek közül a társadalmi erő az általánosabb fogalom. Tehát amikor a következőkben erőről vagy társadalmi erőről beszélünk, tulajdonképpen ugyanarra a valóságos létezőre gondolunk, amelyet a magyar nyelvű társadalomtudományi irodalomban általában hatalomnak neveznek.¹ A fejezetnek ebben a

¹ Az erő, illetve a hatalom fogalmáról a magyar nyelvű társadalomtudományi irodalomban lásd: Balázs 1998; Samu 2000. A szóban forgó kifejezések etimológiájáról lásd: Löffler 2010: 17-31. A mi terminológiánk szerint az „erő” kifejezésnek az angol nyelvben a „power”, a „hatalom” kifejezésnek az „authority” felel meg. Egyes szerzők esetenként hasonló értelemben használják az erő vagy az erőviszony kifejezést. (Lásd pl.: Ferge 1982: 37; Sajó 1988: 80-81; Szalai 2001: 251, 253) Az angol nyelvű társadalomtudományi munkák magyar nyelvű fordításaiban azonban a „power” kifejezést általában hatalomnak fordítják. Az „authority” kifejezést viszont egyaránt fordítják hatalomnak, tekintélynek, uralomnak, esetleg autoritásnak vagy dominanciának. Az is előfordul például, hogy az egyik mondatban az „authority” kifejezést hatalomnak, a következő mondatban a „power” kifejezést szintén hatalomnak fordítják. (Lásd pl.: Parsons–Shils 1962B: 230; ford. 1988: 32) Ugyanez egy másik munkában: az „authority” kifejezés rendre hatalomnak, majd a „power” kifejezés szintén hatalomnak van fordítva. (Coleman 1990: 300, 311; ford. 1994: 99, 112; valamint Coleman 1990: 314; ford. 1994: 117) Itt azonban tulajdonképpen nem fordítási problémákról van szó, a különböző kifejezések megválasztásának a problémája mögött az adott fogalmak sokértelműségének és homályosságának a problémái húzódnak meg, amelyekkel a fordítók is szemben találják magukat. Előre bocsátjuk, hogy a kilencedik fejezetben általunk használt „uralom” kifejezésnek az angol nyelvben leginkább a „rule” vagy a „domination” kifejezés felel meg.

résében amikor a különböző felfogásokat tárgyalva az erő kifejezést használjuk, az adott felfogások szerint ezen akkor is társadalmi erőt kell érteni.

Az erő fogalmának társadalmi értelemben vett felhasználása és a mai felfogások gyökerei legalább Thomas Hobbesig, a tizenhetedik századi angol politikai gondolkodóig visszavezethetők. (Ehhez lásd: Clegg 1989: 21-38) A társadalmi erő fogalma hagyományosan főleg a strukturalista szemléletmódot képviselő, valamint a strukturalista és a racionalista szemléletmód határán értelmezhető szociológiai elméletekben, illetve társadalomelméletekben formálódott. A modern szociológiai elméleteket tekintve, a fogalom fontos szerepet tölt be például a konfliktuselméletekben, az elitelméletekben vagy a neomarxista elméletekben. A hagyományosan kialakult felfogások szerint a társadalmi erők és a társadalmi erőviszonyok objektív, illetve tényszerű létezők, amelyeket a társadalmi környezet határoz meg. Ezek az erőfelfogások a strukturalista szemléletmód alapelveinek felelnek meg, és nehezen egyeztethetők össze a normativista, a kreativista és a racionalista szemléletmód alapelveivel. Azonban azok a jelenségek, illetve a jelenségek azon vonatkozásai, amelyek magyarázatára a strukturalista szemléletmódban az erőfogalom látszik alkalmasnak, a valóságban kétségtelenül léteznek, és más szemléletmódok egyes képviselői is az erő adott szemléletmódnak megfelelően értelmezett fogalmát látják alkalmasnak a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásainak a magyarázatára vagy leírására.

Az erő fogalma a társadalmi jelenségek magyarázatában általában formailag, illetve látszólag oksági magyarázatokban, meghatározott jelenségek okaként szerepel. (Ball 1978; Clegg 1989: 39-46) Az első fejezetben (2.1Aa), az oksági magyarázat sajátosságait tárgyalva hangsúlyoztuk, hogy az oksági magyarázatnak eleget kell tennie a logikai függetlenség követelményének, ami azt jelenti, hogy az ok és az okozat között nem lehet közvetlen logikai kapcsolat. (Wright, G. 1987: 120-122; Hume 1995: 58-100) Tehát ha az erő fogalmát a társadalmi jelenségek magyarázatában a jelenségek okaként értelmezzük, az erő fogalmát meg kell tudnunk határozni az adott jelenségekre történő hivatkozás nélkül is.

A szociológiai, illetve a társadalomtudományi irodalomban használatos erőfogalmak azonban – legalábbis ismereteink szerint – a logikai függetlenség követelményének nem tesznek eleget, és mi ezt tartjuk az erőfelfogások legfőbb problémájának.

- A szociológiai irodalomban elfogadott erőfogalmak általában véve fenomenalista jellegűek, ami abban jut kifejezésre, hogy külső megjelenési formájára, illetve feltételezett következményére hivatkozva határozzák meg a társadalmi erő fogalmát.

A megjelenési formák vagy következmények megadásán túl a társadalmi erő fenomenalista meghatározásaiban maga az erő tartalma szerint tulajdonképpen meghatározatlan, például „az a képesség”, „az a lehetőség”, „olyan társadalmi viszony” stb. marad; az adott képesség, lehetőség vagy viszony következetes kifejtése nélkül.

- A fenomenalista erőfogalom a társadalmi jelenségek oksági magyarázatára nem alkalmas, csak a társadalmi jelenségek fenomenalista, illetve diszpozíciós magyarázatát és leírását teszi lehetővé.

Ennek ellenére, mint említettük, a fenomenalista erőfogalommal általában formailag oksági magyarázatokban találkozhatunk, amelyek azonban csupán látszólagos oksági magyarázatok, mivel logikailag önmagukba közvetlenül viszszatérő összefüggéseket tartalmaznak. Tegyük fel például, hogy a következő kérdésre keressük a választ: miért képes egy adott egyén vagy csoport befolyásolni egy másik egyén vagy csoport cselekvéseit? A kézenfekvő válasz szerint azért, mert az előbbi társadalmi erővel rendelkezik az utóbbival szemben. E magyarázatban tehát az erőt formailag az adott jelenség, azaz a másik fél befolyásolásának okaként is felfoghatjuk. Valójában azonban csupán az adott jelenség leírásáról, illetve diszpozíciós magyarázatáról van szó, ha a szóban forgó fogalom fenomenalista meghatározásának értelmében „a társadalmi erő egy adott egyén vagy csoport képessége vagy lehetősége mások cselekvéseinek a befolyásolására”.

Annak megfelelően, ahogyan erre az első fejezetben (2.1Ab), általában a fenomenalista magyarázatokra vonatkoztatva rámutattunk, a különböző erőfelfogások képviselői általában feltérképezik azokat a tényezőket is, amelyek a társadalmi erő fogalmával jelölt és látszólag az ok szerepét betöltő létező feltételezett meghatározó tényezőit képezik. Ezeket a meghatározó tényezőket többnyire erőforrásoknak nevezik a szociológiai irodalomban. Az úgynevezett erőforrások és a társadalmi erő, illetve az erőforrások és a következménynek tekintett társadalmi jelenség közötti összefüggések azonban tulajdonképpen ismeretlenek, és ezen ismerethiány áthidalására szolgál az erő fenomenalista fogalma.

A fejezet negyedik részében mi majd egy pozitivista erőfogalom kidolgozására vállalkozunk, amely szerint a társadalmi erő a társadalmi jelenségek oksági magyarázatában – önállóan vagy más létezőkkel együtt – e jelenségek okának is tekinthető. Egy ilyen fogalom meghatározásában majd a társadalmi képesség fogalmából indulunk ki, amelynek a meghatározásával a fejezet második részében foglalkozunk.

B) Az erőfelfogások az erő megjelenési formái szerint

a) Az interaktív erőfelfogás

A társadalmi erő különböző felfogásai tehát általában megegyeznek abból a szempontból, hogy az erő megjelenési formájának, illetve következményének a megadásával határozzák meg az erő fogalmát. Tipizálásunk első szempontja így az, hogy mi az a következmény, illetve jelenség, amelyhez az erő fogalmát kötik, és az erőfogalom problémái is elsősorban e szemponthoz kapcsolódnak. Abból a szempontból, hogy az egyes felfogások milyen jelenséget értelmeznek az erő meg-

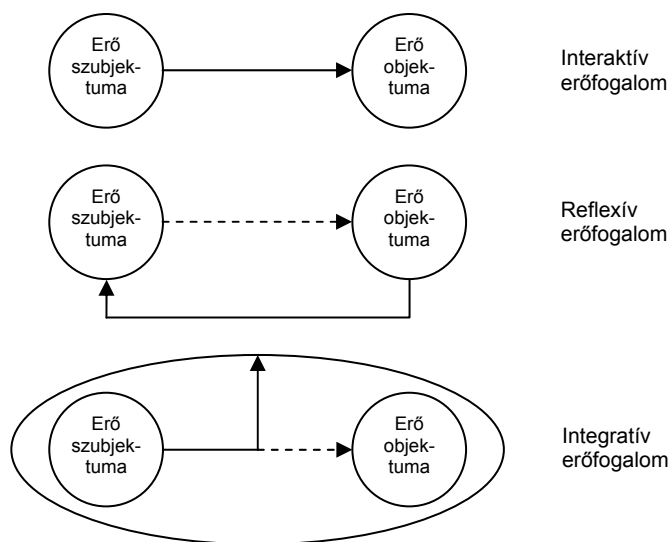
jelenési formájaként, következményeként, megkülönböztetjük: (1) az interaktív, (2) a reflexív és (3) az integratív erőfogalmat. (8.1. ábra)

- Az *interaktív erőfogalom* értelmében a társadalmi erő a szubjektum hatása vagy befolyása a másik félre, illetve a szubjektum képessége vagy lehetősége arra, hogy hatással vagy befolyással legyen egy másik egyénre vagy csoportra mint objektumra.

Itt arra az erőfelfogásra gondolunk, amelyet egyes szerzők az erő mint hatóerő felfogásnak neveznek. (Ball 1988B) Az e típusba sorolható definíciók az erőt az egyének és csoportok között megfigyelhető kölcsönhatásként vagy a másik félre történő ráhatásként, illetve ennek lehetőségeként vagy képességeként határozzák meg. E felfogások egy része az erő ismertetőjegyének tekinti a kényszerítés lehetőségét, illetve a másik fél engedelmességét, a hatás szándékoltságát és eredményességét is.

A szóban forgó felfogásnak felel meg Dahl sokat idézett meghatározása: „A erővel rendelkezik *B* felett olyan mértékben, amilyen mértékben el tudja érni, hogy *B* tegyen meg valamit, amit egyébként nem tenne meg.” (Dahl 1957: 202-203) E meghatározás szerint fontos kérdés, hogy mit tenne *B*, ha *A* nem rendelkezne vele szemben erővel, mivel ehhez képest értelmezhető az erő. (Pfeffer 1981: 4; Ailon 2006) Interaktív fogalomként határozza meg Wrong is az erő fogalmát: „Az erő bizonyos személyeknek az a képessége, hogy szándékos és előre látott hatásokat fejtsenek ki másokra.” (Wrong 1979: 2) E felfogásban az erő azonos a szándékolt és hatékony hatással vagy befolyással. Ha az erő alkalmazása nem sikeres, azaz ha az erő szubjektuma nem volt képes szándéka szerint hatni a másik félre, nem beszélhetünk erőről. (I. m.: 5-6) A magyar szociológia irodalmából így értelmezhető például Kulcsár Kálmán felfogása: „Hatalom (itt értsd: erő – F. Z.) minden olyan viszony, amelyben meghatározott személynek vagy személyeknek lehetőségük van arra, hogy más emberek magatartását sikeresen befolyásolják, illetőleg, hogy őket engedelmességre készítsék.” (Kulcsár 1987: 142-143)

Interaktív fogalomként értelmezi Foucault is az erő fogalmát: Az erő (a fordításban: hatalom – F. Z.) adott egyének cselekvési módjának hatása másokra, az erő gyakorlása mások lehetséges cselekvéseire ható cselekvések összessége. Az erő „lehetőségmezőre hat, ahol a cselekvő alanyok viselkedése megnyilvánul: ösztönöz, előidéz, eltérít, megkönnyít, nehezít, kitágít, korlátoz, többé-kevésbé valószínűsít, határesetben kényszerít vagy akadályoz, de mindenkor egy vagy több cselekvő alanyra ható cselekvést jelent, mindaddig, amíg ezek cselekszenek vagy képesek a cselekvésre”. (Foucault 2000: 474) Foucault felfogása szerint az erő megjelenhet az erővel, illetve az erő megnyilvánulásával szembeni ellenállás formájában is, tehát az ellenállás formáinak és mértékének az elemzése révén közelebb juthatunk az erő megértéséhez. (I. m.: 466-467)

8.1. ábra: Az erőfogalom típusai az erő megjelenési formája szerint

A szóban forgó interaktív erőfelfogásra vonatkoztatható az, ahogyan Lukes megkülönbözteti egyrészt az egydimenziós erőfelfogást, amely szerint az erő a döntéshozatalban – és ezáltal mások cselekvéseinek befolyásolásában – és a szándékok, illetve preferenciák megfigyelhető konfliktusában nyilvánul meg. Másrészt a kétdimenziós erőfelfogást, amely szerint az erő nemcsak a döntéshozatalban, hanem bizonyos döntések elmulasztásában is megnyilvánulhat; és az erővel rendelkező fél és a másik fél közötti konfliktusok nem mindig nyilvánvalók, hanem gyakran rejtettek. Végül az általa képviselt háromdimenziós erőfelfogást, amely szerint az erő hatása nem mérhető fél teljes terjedelmében, ha a hatás felmérésében csak az erő objektuma által felismert vagy cselekvések formájában megjelenő érdekekre vagyunk tekintettel. Az erő hatásainak felmérésében figyelembe kell venni az erővel rendelkező fél hatását a másik fél mint objektum „valós érdekeinek” észére, ezen érdekekbe beleértve a másik fél által nem felismert és cselekvések formájában nem megjelenő érdekeket is. (Lukes 1974: 16-33)

Mi majd az interaktív erőfelfogást fogadjuk el abból a szempontból, hogy a társadalmi erő közvetlen megjelenési formájának a társadalmi hatást és a társadalmi befolyást tekintjük. Egyrészt azonban mi – az ötödik fejezetben (3.1Ab) – a társadalmi hatást és a társadalmi befolyást szűkebben értelmeztük, és különbséget tettünk az emberek közötti hatás és a társadalmi hatás fogalma között. Másfelől az erő fogalmát nem magával a hatás vagy a befolyás bizonyos sajátosságaival azonosítjuk, hanem arra törekszünk, hogy azt a diszpozíciót, amelyre a fenomenalista definíciókban az „az a képesség”, „az a lehetőség”, „olyan társadalmi viszony” stb. kifejezések utalnak, az erőfogalom tartalmaként meghatározzuk.

b) A reflexív erőfelfogás

A megjelenési forma szerinti második típust reflexív erőfogalomnak nevezzük. Az elnevezés arra utal, hogy egyes szerzők a szóban forgó fogalom meghatározásában nem az erő objektumára gyakorolt hatásra helyezik a hangsúlyt, hanem a szubjektum által a másik félre gyakorolt hatást a szubjektumra, annak céljaira, érdekeire, szándékaira vonatkoztatják vissza.

- A *reflexív erőfogalom* értelmében a társadalmi erő a szubjektum saját érdekeinek, céljainak bizonyos mértékű megvalósítása, illetve a saját érdekek, célok megvalósításának a képessége vagy lehetősége.

Max Weber gyakran idézett meghatározása szerint: „Minden olyan esetben erőről (az idézett szövegben: hatalomról – F. Z.) beszélünk, ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki a saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapszik ez az esély.” (Weber 1987: 77) Többek között Habermas is ezt a meghatározást fogadja el: „A »társadalmi erő« kifejezést olyan értelemben használom, mint azon lehetőségek mértéke, amelyekkel egy cselekvő a társadalmi kapcsolatokban rendelkezik, hogy érvényesítse saját akaratát és érdekeit, mások ellenállásával szemben is.” (Habermas 1996: 175)

A reflexív erőfogalom más megfogalmazásban: „Amikor A személy képes megszerezni azt, amit akar, B és C személyek ellenállásával szemben is, valószínűleg feltételezzük, hogy A személy erővel rendelkezik.” (Vanfossen 1979: 137) Hasonló értelemben: „az erő adott társadalmi cselekvő képessége arra, hogy legyőzze az ellenállást a kívánt tárgy vagy eredmény elérésében.” (Pfeffer 1981: 2) Perrow meghatározása szerint: „az erő (a fordításban: hatalom – F. Z.) személyeknek vagy csoportoknak arra való képessége, hogy a maguk számára értékes javakat (az eredeti szövegben: outputs – F. Z.) szerezzenek egy olyan rendszerből, amelyben más személyek vagy csoportok ugyanezen javak megszerzésére törek-szenek, vagy inkább más javak irányában használnák fel erőfeszítéseiket.” (Perrow 1994: 282) Mann szerint: „Az erő (a fordításban: hatalom – F. Z.) legáltalánosabb értelemben képességet jelent célok követésére és elérésére az adott környezet meghódítása útján.” (Mann 1986: 6; ford. 2000: 596)

Úgy tűnik, hogy az erő reflexív felfogását tükrözi Crespi meghatározása is, amely szerint az erő olyan funkció, amely engedi vagy lehetővé teszi a szubjektum számára a meghatározottság és a meghatározatlanság közötti viszony sajátos ellentmondásainak a kezelését. (Crespi 1989: 99) Giddens „strukturálódás elméletében” az erő fogalma interaktív és reflexív fogalomként egyaránt értelmezhető. E felfogás szerint az erő a cselekvés képessége: „Képesnek lenni cselekedni azt jelenti, képesnek lenni beavatkozni a világba vagy tartózkodni ilyen beavatkozástól, azzal a hatással, hogy befolyásolunk bizonyos folyamatokat és állapotokat. Ez feltételezi, hogy cselekvőnek lenni annyit jelent, mint képesnek lenni felvonultatni (...) az okozati erők sorozatát, beleértve azokat az erőket, amelyek a mások által felvonultatott erőket befolyásolják.” (Giddens 1984: 14)

A korábban tárgyalt interaktív erőfogalmat is problematikusnak tartjuk, amennyiben fenomenalista fogalomról van szó, a reflexív erőfogalomhoz azonban ehhez képest újabb probléma társul.

- A reflexív erőfelfogásban benne rejlik vagy kifejeződik az a – a valóságot nagymértékben leegyszerűsítő – feltételezés, hogy a másokra gyakorolt hatás, illetve befolyás lényegében meghatározza azt, hogy egy adott egyén vagy csoport milyen mértékben valósíthatja meg érdekeit, céljait.

Márpedig ez a magától értetődőnek tűnő feltételezés nagyrészt nem fedi a valóságot. Itt nem térünk ki állításunk részletes alátámasztására, mivel e kérdéssel majd a tizenegyedik fejezetben, a társadalmi helyzet tárgyalása során foglalkozunk. Csupán röviden utalunk a következő gondolatmenettel arra, hogy – ha csak az érdekeket és a társadalmi erőket vesszük figyelembe – a mások cselekvéseire való hatáson, illetve mások cselekvéseinek a befolyásolásán túl a másokhoz fűződő érdekviszonyok is alapvetően meghatározzák azt, hogy egy adott egyén vagy csoport milyen mértékben érvényesítheti érdekeit.

Az érdekérvényesítés mértéke közvetlenül nyilvánvalóan függ a vizsgált egyén vagy csoport cselekvéseitől is, döntően mégis az határozza meg, hogy mások cselekvései milyen mértékben alakulnak a szubjektum érdekeinek megfelelően. Mások cselekvései viszont lényegében két tényezővel összefüggésben alakulhatnak a szubjektum érdekeinek megfelelően: (1) a szubjektumnak aktuálisan lehetősége van másokat úgy befolyásolni, hogy a szubjektum érdekeinek megfelelően cselekedjenek; (2) mások cselekvései a szubjektum szándékától függetlenül alakulnak a szubjektum érdekeinek megfelelően, tehát anélkül, hogy a szubjektum hatna rájuk. Az elsőként említett összefüggésben általában a vizsgált egyén vagy csoport interaktív erőfogalommal jelölt képességéből magyarázhatjuk, hogy mások a szubjektum érdekeinek megfelelően cselekedtek, a második összefüggésben azonban az érdekviszonyokból és mások erőiből. A valóságban e két tényező természetesen többnyire egybeolvadva jelentkezik, és szétválasztásuk csak analitikusan lehetséges. Tehát csak az érdekeket és az erőket figyelembe véve is összetettebb az a mechanizmus, amely az érdekérvényesítés mértékét meghatározza, mint ahogyan az a reflexív erőfogalomból kitűnik.

Reflexív erőfogalomnak tekinthető az a fogalom, amelyet a magyar szociológiai irodalomban *érdekérvényesítési képességnek* neveznek és széles körben használnak. E kifejezést Héthy Lajos és Makó Csaba vezette be az erőfogalom jelölésére, és meghatározásuk szerint „az érdekérvényesítés képességét A olyan képességének tekinthetjük, amely segítségével a B-vel folytatott tárgyalás során érdekei megvalósításához kedvező feltételeket tud elérni”. (Héthy–Makó 1978: 169) Az említett szerzők nyomán, a tizenegyedik fejezetben, az érdekérvényesítés mértékének a meghatározottságát elemezve majd mi is bevezetjük az érdekérvényesítési képesség fogalmát, de az erő fogalmához képest egy újabb fogalomként, a társadalmi erő fogalmától eltérő értelemben.

c) Az *integratív erőfelfogás*

Az adott társadalmi csoport, illetve társadalom egészének a rendezett működésére magyarázatot kereső integratív erőfelfogás az eddig tárgyalt felfogásokhoz képest még összetettebb jelenséghez köti az erő fogalmát, és ezáltal az integratív erőfelfogás még inkább csak fenomenalista felfogás lehet.

- Az *integratív erőfelfogás* szerint a társadalmi erő adott egyén vagy csoport olyan képessége, amely egy adott társadalmi csoport, illetve társadalom rendezett egységét biztosítja. Az erő fogalmának ilyen értelmezése a társadalom egészének a rendezett működését végső soron valamiféle diszpozícióra mint erőre vezeti vissza.

A szóban forgó erőfelfogás legjellemzőbb képviselője Parsons, aki alapvetően arra a problémára keresi a választ az erő fogalmának a felhasználásával, hogy hogyan lehetséges a társadalmi rend. Az erőt olyan képességgént fogja fel, amely hozzájárul a rendhez és a társadalom rendezett egységéhez. Az alábbiakban röviden arra mutatunk rá, hogy Parsons hogyan kísérli meg az erő fogalmát beilleszteni normativista rendszerelméletébe.

Parsons felfogásában az erő a politikai alrendszer általánosított médiuma, amely a politikai cserefolyamatokban a hatékonyság mint releváns érték megítélésére és érvényesítésére szolgál. (Parsons 1967: 301, 303; ford. 1988: 41-42) E felfogás szerint: „Az erő tehát olyan általánosított képesség, amely egy kollektív szervezet rendszerében biztosítja a kötelezettségek teljesítését a rendszer egységei által, amikor is a kötelezettségek legitimáltak arra vonatkozóan, hogy befolyásolják a kollektív célok elérését, és amikor ellenállás esetén valószínű a negatív szituatív szankciók révén való kikényszerítés, függetlenül a kényszerítés konkrét módjától.” (I. m.: 308; ford. 47)²

A szóban forgó szerző felfogása szerint akkor beszélhetünk erőről, egyrészt ha a felhasznált képesség általánosított, illetve szimbolikus. Nem erőről van szó, ha egyszerűen a testi erőszak (force), a közvetlen kényszerítés biztosítja az engedelmességet. (Parsons 1967: 308; ford. 1988: 47) Másrészt az erő legitimációt feltételez, a közvetlen kényszerítés legitimitás és igazolás nélkül nem tekinthető az erő gyakorlásának. Ilyen értelemben az erő a kollektív hatékonyság szempontjából értékkel rendelkező kötelezettség teljesítésének elősegítésére szolgál. A kötelezettség teljesítője olyan elvárásokhoz jut, hogy más vonatkozásokban és más alkalmakkor bizonyos kötelezettségeket hívhat le más felek részéről. (I. m.: 309; ford. 48)

Harmadrészt az erőt a kényszerítés általános médiumának tekinthetjük, az erő magában foglalja az erővel rendelkező félnek azt a képességét, hogy a másik fél ellenállása esetén testi erőszak alkalmazásával kényszerítse ki a kötelezettségek teljesítését. Azonban a testi erőszak alapvetően mint végső elrettentő eszköz kap szerepet, amely különösen hatékony olyan esetekben, amikor azok az eszközök,

² Az idézet a magyar fordítástól részben eltér.

amelyek intézményesen szabályozottak, nem hatékonyak. (Parsons 1967: 312-313; ford. 1988: 51) Parsons szerint az olyan rendszer, amelyben az erőszakkal való fenyegetés az egyetlen negatív szankció, igen primitív, az erőszak túlságosan durva eszköz ahhoz, hogy az összetett kollektivitásokban közvetítőként működhessen. Az erővel rendelkező félnek a közvetlen kényszerítés alkalmazására való hajlandósága arra készteti az alárendeltet, hogy levonják a következtetéseket arra vonatkozóan, hogy a kötelezettségek kötelezőek. Azonban ahhoz, hogy az erő általános médiumként működhessen és az erőforrásokat hatékonyan mozgósítsa, legitimitással kell rendelkeznie, tehát bizonyos tekintetben az elfogadásának önkéntesnek kell lennie. (I. m.: 313-314; ford. 52-53)

„Ily módon *A*-nak *B* fölötti ereje, legitimizált formában, *A*-nak mint a kollektív folyamatban szereplő döntéshozó egységnek az a »joga«, hogy *B*-vel szemben elsőbbséget élvező döntéseket hozzon a kollektív működés egészének hatékonysága érdekében.” (Parsons 1967: 318; ford. 1988: 56) A szóban forgó szerző máshol így fogalmaz: „Az erőt úgy definiáljuk, mint azt a képességet, hogy valaki olyan döntéseket hozhat és tehet tartós érvényűvé, amelyek kötelezőek a vonatkozó kollektivitásra és annak tagjaira, amennyiben státusaikból a döntések alá eső kötelezettségek következnek.” (Parsons 1971: 17; ford. 2000: 50)

Parsons normativista rendszerelméletében az itt röviden ismertetett erőfogalom idegen fogalom, amely ellentmond az általa képviselt normativista szemléletmód előfeltételezéseinek. Rendszeres elméletében Parsons eleve feltételezi a tökéletesen szocializált egyéneket, akiknek szükségletük irányul arra, hogy a kulturális értékeknek és szabályoknak megfelelően cselekedjenek, és eleve azoknak megfelelően cselekszenek. E felfogás szerint tehát a társadalomban nincs szükség olyan értelemben vett erőre, amely magában foglalja a testi erőszak alkalmazásának a képességét.

Az értékektől és a szabályoktól való eltérés problémáját és ezzel összefüggésben az erő szerepét tehát Parsons csak eklektikus elméleti szinten tudja, illetve tudta volna figyelembe venni. Általa korábban kifejtett felfogás szerint a kölcsönhatások egyensúlya akkor bomlik fel és akkor alakul ki deviancia, ha az egyének – az elmélet előfeltételezéseivel szemben, a valóságban – a szocializáció folyamán nem tanulták meg az elvárásoknak megfelelő irányultságokat, ha az adott szituációkban új tanulási problémák merülnek fel, vagy ha megváltozott a cselekvők személyisége. (Parsons 1951: 205-206, 233-234) A valóságban a devianciára irányuló hajlandóság igényli a társadalomban az olyan erőt, amely aktuálisan lehetőséget nyújt „a negatív szituatív szankciók révén való kikényszerítésre” és végső soron a testi kényszerítés alkalmazására. Tehát Parsons megkísérli az erő hagyományosan értelmezett fogalmát bizonyos változtatásokkal beilleszteni normativista rendszerelméletébe, de a két felfogás az elmélet elvont szintjén (és engedményes szintjén) összeegyeztethetetlen, így az erő fogalmát idegen fogalomként határozza meg.

Itt teszünk röviden említést Habermas erőfelfogásáról, illetve kidolgozott erőfelfogásának a hiányáról. Habermas kommunikatív cselekvéselméletében az erő

egyik rendszerképző médium, tehát fontos fogalom. „Habermas azonban mint-ha magától értetődő és elemzésre nem szoruló kategóriának tekintené az erőt (az idézett szövegben: hatalmat – F. Z.), amely egyszer csak megjelenik mint rendszerképző médium, és mint magától értetődő alapfogalom...” (Némedi 2008B: 91) Habermasnál az erő fogalmának az elhanyagolása összefügg az említett szerző alapvetően normativista-kreativista szemléletmódjával, amelynek nem felel meg a társadalmi erő hagyományosan kialakult fogalma.

Megítélésünk szerint a társadalom egészének működésére vonatkoztatva meghatározni az erő – önmagában meghatározatlan, azaz fenomenalista – fogalmát, végső soron nem jelent mást, mint a társadalom egészének működését valamiféle diszpozícióra visszavezetni. Ily módon egy olyan normatív erőfogalomhoz jutunk, amely kevésbé alkalmas a társadalom rendezett működésének magyarázatára, de még kevésbé alkalmas a társadalom viszonylag rendezetlen működésének a magyarázatára. Természetesen valóságos az a probléma, amelynek megoldására az integratív erőfogalom szolgálna. Úgy gondoljuk azonban, hogy amennyiben egy adott társadalom működését egy átfogó fogalom segítségével kívánjuk magyarázni, e magyarázó funkciót olyan fogalom töltheti be hatékonyan, amelyet tartalmilag a következményeiként értelmezett jelenségektől függetlenül határozunk meg.

Az interaktív erőfogalom tehát egy viszonylag egyszerű társadalmi jelenség magyarázatára szolgál; ehhez képest összetettebb az a jelenség, amelyre a reflexív erőfogalom vonatkozik. Az integratív erőfogalom képviselői viszont már a társadalom egészének a rendezett működésére keresnek magyarázatot a szóban forgó fogalom segítségével. Minél összetettebb az a társadalmi mechanizmus, amely létrehoz, illetve meghatároz egy adott társadalmi jelenséget, a fenomenalista fogalom által nyújtható fenomenalista, illetve diszpozíciós magyarázat annál problematikusabb, mivel ugyanazon címkével lát el lényegük szerint különböző jelenségeket. Így annál nagyobb igény jelentkezik a fenomenalista magyarázatot lehetővé tevő fogalom kiváltására, a differenciálatlan fogalom olyan összetett fogalomrendszerrel való helyettesítésére, amely alkalmas az adott jelenséget létrehozó, illetve meghatározó mechanizmus leképezésére is.

1.2. Az erő tartóssága, forrása és szimmetrikussága

A) A szituatív és a képesség jellegű erőfelfogás

Az interaktív erőfelfogás tehát az erőt közvetlenül az emberek közötti hatásként vagy befolyásként értelmezi. Ugyanakkor elvileg a reflexív és az integratív erőfelfogás sem mond ellent annak, hogy az erő elemi vagy közvetlen megjelenési formája a hatás vagy befolyás. Tipizálásunk következő szempontja az, hogy időben milyen terjedelmű az a hatás vagy befolyás, amelyet bizonyos szempont-

ból erőként értelmezhetünk. A hatás időbeli tartama szerint megkülönböztetjük a szituatív és a képesség jellegű erőfogalmat. E megkülönböztetés tulajdonképpen fedi a más szerzők által úgynevezett aktuális és potenciális erőfogalom közötti különbségtételt. (Vö.: Wrong 1979: 6-10)

- A *szituatív erőfelfogás* képviselői egy-egy konkrét cselekvéshez vagy kölcsönhatáshoz kötik a társadalmi erő fogalmának a jelentését. E fogalom csupán annak a kifejezésére szolgál, hogy a kölcsönhatások során éppen melyik fél hatása, szándéka, érdeke érvényesült.

Tehát a szituatív felfogás szerint az egyik pillanatban esetleg az egyik félnek van ereje a másikkal szemben, a másik pillanatban már fordítva. A szituatív erőfogalom tehát a végtelékig viszi e fogalom fenomenalista jellegét, és a cselekvések, hatások és kölcsönhatások pusztá leírására alkalmas. Az individualista szemléletmódnak, illetve ezen belül a kreativista és a racionalista szemléletmódnak elvileg a szituatív erőfelfogás felel meg, amely szerint az erők nem tartós képességek, hanem a mindenkor i szituációkban esetlegesen formálódnak.

A szituatív erőfelfogás azonban viszonylag kevésbé elfogadott, az erő fogalmát többnyire olyan értelemben használják a szociológiai irodalomban, amelyet képesség jellegű erőfelfogásnak is nevezhetünk.

- A *képesség jellegű erőfelfogás* szerint a társadalmi erő tartós képesség. Ilyen értelemben ha egy egyén vagy csoport erővel rendelkezik egy másik egyénnel vagy csoporttal szemben, az előbbi tartósan képes befolyásolni az utóbbi cselekvéseit, illetve saját vagy a társadalom érdekeit, céljait tartósan képes megvalósítani.

E felfogás szerint az erő olyan képesség, amely egy adott időpontban nem feltétlenül jelenik meg nyilvánvaló formában. Például Wrong felfogásában az erő tulajdonképpen potenciális, egyrészt olyan értelemben, hogy valaki rendelkezhet erővel akkor is, ha nem érdekelt a gyakorlásában és az adott időpontban nem gyakorolja. Feltételezve, hogy nincs okunk kételkedni abban a képességében, hogy gyakorolni fogja azt a jövőben, ahogyan azt a múltban tette. Másrészt az erőforrások vagy eszközök lehetnek rejtettek is, amikor az erő által érintett objektum nem tud ezekről az eszközökről. (Wrong 1979: 125)

Az erő Beetham szerint is tartós képesség: „Ha arról beszélünk, hogy valaki erővel rendelkezik valakivel szemben, ez általában folyamatos kapcsolatot foglal magában, amelyben a lényegi szankció mindig jelen van.” (Beetham 1991: 44-45) Ami azonban nem jelenti azt, hogy az erővel rendelkező fél a rendelkezésre álló erőforrásokat, illetve eszközöket mindig alkalmazza. Barnes szerint az erőt mindenekelőtt úgy kell felfogni mint képességet. Az erő az egyén képessége dolgok megtételére, illetve cselekvésre, a társadalomban elfoglalt helyzetéből eredően. Más megfogalmazásban: az erő képesség a cselekvésre, általánosított képesség, amely különféle forrásoknak tulajdonítható, és amelynek alapja ezeknek a forrásoknak a természetében rejlik. (Barnes 1988: 2-4)

A szituatív erőfogalom tehát csak a cselekvések, hatások és kölcsönhatások leírására alkalmas; de a képesség jellegű erőfogalom sem alkalmas a társadalmi jelenségek oksági magyarázatára, amennyiben fenomenalista módon, a következményeire való hivatkozással határozzák meg. Az utóbbi fogalom a múltbeli hatások, kölcsönhatások jellemzőinek az előrevetítéseként legfeljebb a jövőbeni hatások, kölcsönhatások valószínűségi magyarázatát teszi lehetővé.

B) A tágabb és a szűkebb erőfelfogás

Különösen a – szélesebb körben elfogadott – képesség jellegű erőfelfogásokon belül tehetünk különbséget az egyes felfogások között abból a szempontból, hogy az emberközi képességekhez viszonyítva hogyan értelmezik a társadalmi erő fogalmát. Az emberközi képességek szempontjából megkülönböztetjük a tágabb és a szűkebb erőfogalmat.

- A *tágabb erőfelfogás szerint* a társadalmi erő eszközeit vagy forrásait képezheti – az általunk később megkülönböztetendő – valamennyi emberközi képesség: a nem intézményes képesség, az intézményes képességen belül a közösségi képesség, az intézményes testiségi képesség és a fogalmaink szerinti társadalmi képesség.

Majd a fejezet második részében foglalkozunk az emberközi képesség fogalmának a meghatározásával és az emberközi képességeken belül az előbb említett képességek megkülönböztetésével.

A tágabb erőfelfogás alapján különbözteti meg Etzioni a társadalmi erő kényszerítő, ösztönző és normatív eszközeit: a testi kényszerítést, az anyagi javak és szolgáltatások nyújtását, valamint a presztízt és a szeretetet. (Etzioni 1968: 357-369) Más szerzők megkülönböztetik egyrészt a jutalmazó erőt, amely különböző jutalmak nyújtásának a lehetőségén nyugszik; másrészt a kényszerítő erőt, amely a büntetés, illetve kényszerítés lehetőségén nyugszik; harmadrészt a legitim erőt, amely az erő szubjektumának azon a jogán alapszik, hogy előírhatja mások viselkedését; negyedrészt a követett erőt, amelynek alapja a erő szubjektumával való érzelmi azonosulás; és végül ötödrészt a szakértői erőt, amelynek forrása az erő szubjektumának tudása, képzettsége, tapasztalata. (French–Raven 2001: 65-71)

Russel felfogása is közelebb áll a tágabb erőfelfogáshoz, felfogása szerint az erő szándékosan kifejtett hatások érvényesülése; és más egyénekre hatni lehet (1) közvetlenül testi erővel, (2) jutalmakkal és büntetésekkel, valamint (3) mások véleményének a befolyásolásával. (Russel 2004: 25) Úgy tűnik, hogy a tágabb erőfelfogást fogadja el Wrong is, amikor megkülönbözteti a társadalmi erő forrásai között egyrészt a kényszerítést, amely legáltalánosabban a testi kényszerítést jelenti. Másrészt a manipulációt, amikor az erő szubjektuma igyekszik eltitkolni, hogy valójában milyen hatást kíván kiváltani, vagy amikor a másik fél környezetének a megváltoztatása révén hat a másik félre. Harmadrészt a meggyőzést, amely függ

az erő más forrásaitól is. Végül a hatalmat (authority), amely a legszélesebb körben elfogadott értelmében legitim vagy intézményesített erő, amelyet akaratlagos, illetve önkéntes alárendelődés jellemez. (Wrong 1979: 21-38)

A tágabb és a szűkebb erőfelfogások mögött a társadalmiság tágabb vagy szűkebb értelmezése húzódik meg. A negyedik fejezetben (3.2Aa) említettük, hogy a legszélesebb körben elfogadott értelemben a társadalmi nem más mint „emberek közötti”. A társadalmiság ilyen tág értelmezésének felel meg a társadalmi erő fogalmának a tágabb értelmezése. Az úgynevezett szűkebb erőfelfogások azonban az általunk úgynevezett emberközi képességek egészéhez képest szűkebben értelmezik a társadalmi erő eszközeit vagy forrásait.

- A *szűkebb erőfelfogások* elhatárolják a társadalmi erő szűkebb értelemben vett társadalmi eszközeit, illetve forrásait, vagy a társadalmi erő ismertetőjegyenek a testi kényszerítés alkalmazásának a lehetőségét vagy képességét tekintik.

A szűkebb erőfelfogások azonban esetenként nem különböztethetők meg egyértelműen a tágabb erőfelfogásoktól, mivel egyes felfogások esetében nem világos, hogy szűkebben értelmezik-e a társadalmi erő fogalmát; és ha igen, milyen ismertetőjegy vagy ismertetőjegyek alapján határolják körül az erő társadalmi eszközeit, illetve forrásait.

A szűkebb erőfelfogások központi kérdése többnyire az, hogy milyen képességeket, illetve az erők milyen eszközeit vagy forrásait tekinthetjük társadalmi természetűeknek. Szűkebb erőfelfogásként értelmezhető például Parsons korábban már (1.1Bc) idézett meghatározása, amely szerint az erő forrása a jog a kollektív működés hatékonyságának előmozdítására. Wiatr viszont döntően azáltal határolja el a társadalmi erő eszközeit, illetve forrásait más erőforrásoktól, hogy csak a releváns szabályoknak megfelelő, az adott társadalom hatályos szabályaival összhangban álló kölcsönhatás esetében beszél társadalmi erőről. (Wiatr 1980: 146-149) Barnes meghatározása szerint a társadalmi erő eszköze vagy forrása a tudás: A társadalmi erő általánosított képesség a cselekvésre, azaz egy oldala vagy jellemzője a tudás eloszlásának a társadalomban. (Barnes 1988: 57-59)

Beetham azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi erő tipikusan szabályok (rules) által meghatározott. Felfogása szerint ugyanis bizonyos eszközök csak annyiban válhatnak a társadalmi erő eszközeivé, amennyiben azok birtoklásából mások ki vannak zárva, és e kizárás főleg vagy csak szabályok révén valósítható meg. (Beetham 1991: 48-51) Az említett szerző viszonylag szűkebb erőfelfogása részben abban jut kifejezésre, hogy e szerint az erővel rendelkező fél oly módon befolyásolja a másik fél cselekvéseit, hogy a másik fél szabadságát korlátozza. Ilyen értelemben nem beszélhetünk erőről, ha az egyik fél csupán meggyőzés révén befolyásolja a másik fél cselekvéseit. (I. m.: 44-45) Beetham felfogása szerint a társadalmi erő első és legfőbb forrását az anyagi eszközök birtoklása és a testi erőszak eszközeinek a birtoklása képezi. Az erő második eszközét bizonyos aktivitások

befolyásolása és olyan képességek jelentik, amelyek alkalmasak ezen aktivitások megvalósítására. A harmadik eszközt olyan helyzetek elfoglalása képezi, amelyek magukban foglalják a parancsolás képességét. Ezek az eszközök azonban csak anynyiban válnak a társadalmi erő eszközeivé, amennyiben ezek birtoklásából mások ki vannak zárva. (I. m.: 47-50)

Wright a következő javak birtoklását különbözteti meg, amelyek jelentősek abból a szempontból, hogy egy adott egyén vagy csoport kizsákmányolhat egy másik egyént vagy csoportot, és amelyek összefüggnek az adott egyén társadalmi erejével vagy hatalmával: dologi vagy fizikai javak, készségjavak, munkaerőjavak és szervezési javak birtoklása. (Wright, E. 1989A: 14-17; ford. 1999: 191-194)

Bizonyos szempontból tágabban, más szempontból szűkebben értelmezi Mann a szóban forgó fogalmat; felfogása szerint a társadalmi erő négy lényeges típusa: az ideológiai, a gazdasági, a katonai és a politikai erő. Az ideológiai erő arra irányuló szükségletből ered, hogy alapvető értelmet találjunk az életben, szabályokat és értékeket osszunk, és részt vegyünk művészi és rituális gyakorlatokban. A gazdasági erő abból a – tágabban értelmezett – szükségletből ered, hogy kivonjuk, átalakítsuk, elosszuk és fogyasszuk a természet erőforrásait. A katonai erő a fizikai erő társadalmi szervezése, ami a szervezett védelem szükségességéből és a támadás hasznosságából ered. A politikai erő a területi és centralizált szabályozás hasznosságából ered. (Mann 1993: 7-9)

Egyes szerzők erőforrásoknak nevezik a társadalmi erőket meghatározó vagy alkotó eszközöket vagy képességeket. Például Dahl szerint erőforrást jelenthet a pénzzel, a népszerűséggel, az állásokkal és az információval való rendelkezés. (Dahl 1968: 409) Az *erőforrás* fogalmát azonban az előbb említetthez képest többnyire tágabban értelmezik a szociológiai irodalomban. Ilyen tág értelemben az erőforrások nemcsak a szorosabb értelemben vett képességeket foglalják magukban, hanem tulajdonképpen mindazokat a létezőket is, amelyeket a második fejezetben (3.2B) javaknak neveztünk. E felfogás szerint például a saját tulajdonú és saját használatú lakás vagy a tartós fogyasztási cikk is erőforrásnak tekinthető. (Lásd pl.: Oberschall 1973: 28; Lin 1988: 79-80; Lin 1990: 247; Coleman 1990: 29; Mingione 1991: 83-86; Lin 2001: 29) Ilyen tág értelemben az úgynevezett erőforrásokat általában véve nem tekinthetjük az erők forrásainak vagy tartalmának, csak bizonyos erőforrásokat.

A magyar szociológiai irodalomban Jávör István és Rozgonyi Tamás a szervezeten belüli erő esetében megkülönbözteti egyrészt az erő pszichológiai forrásait, amelyek az adott egyénhez kötődnek, mint például információ és tudás; másrészt az erő strukturális forrásait, amelyek az adott szervezeti környezet által meghatározottak, illetve a szervezeti környezetből származnak. Ilyen források főleg: a szűk szervezeti keresztmetszet, a kommunikációs központ, a kapcsolati háló, a szervezeti határtevékenység és a szervezeten belüli fontosság. Harmadrészt megkülönböztetik az erő meta-forrásait, amelyek lehetőséget adnak mások erőforrásainak a gyengítésére és a saját erőforrások növelésére. (Jávör–Rozgonyi 2007: 120-127)

Egyes felfogások szerint a társadalmi erőt meghatározza az adott egyén vagy csoport funkcionális fontossága az adott társadalmi csoport, illetve társadalom megfelelő működésében. (Vö.: Vanfossen 1979: 26-27) Bizonyos értelemben ezt az összefüggést hangsúlyozza a szervezetszociológiában a „stratégiai esetlegességek” erőfelfogása is. E felfogás szerint a társadalmi szervezetben az egyes szervezeti egységek erejét az határozza meg, hogy mennyiben képes hozzájárulni a szervezet kritikus problémáinak a megoldásához. Egy adott szervezeti egység akkor fog a legjelentősebb erővel rendelkezni, ha hatékonyan megbirkózik a magas bizonytalansággal, ha nem helyettesíthető és központi jelentőségű. (Hickson–McCullough 1983: 41-44)

A szűkebb erőfelfogások egy része a társadalmi erő legfőbb ismertetőjegyének a testi kényszerítés alkalmazásának a képességét vagy lehetőségét tekinti. A szóban forgó felfogás egyik képviselője szerint: „Az erő a kényszer (testi kényszerítés – F. Z.) alkalmazásának a képessége, nem annak tényleges alkalmazása, képesség a szankció alkalmazására, nem tényleges felhasználása.” (Bierstedt 1974: 231) Ez a felfogás szorosan kapcsolódik a következő tipizálási szempont szerinti kizáró jellegű erőfelfogáshoz.

C) A két- vagy többoldalú és a kizáró jellegű erőfelfogás

A erő fogalmának értelmezésével kapcsolatos felfogásbeli különbségek további lényeges kikristályosodási pontja az erő megosztottságának vagy oszthatatlanságának, illetve szimmetrikusságának vagy aszimmetrikusságának a kérdése. Ebből a szempontból az a kérdés, hogy a társadalmi erő fogalma olyan képességre vonatkozik-e, amellyel többé vagy kevésbé minden egyén vagy csoport rendelkezhet; vagy ellenkezőleg, erővel csak az egyik fél, illetve – kettőnél több egyén vagy csoport részvétele esetén – csak egy adott egyén vagy csoport rendelkezhet.

Mi a két- vagy többoldalú és a kizáró jellegű erőfelfogás kifejezéseket használjuk a szóban forgó két felfogás jelölésére.

- A két- vagy többoldalú erőfelfogás szerint az egyének vagy csoportok adott körében elvileg valamennyi egyén vagy csoport rendelkezhet másokkal szemben kisebb vagy nagyobb mértékű társadalmi erővel.

A szóban forgó felfogások megkülönböztetésére gyakran a szimmetrikus és az aszimmetrikus erőfogalom vagy erőfelfogás kifejezéseket használják a szociológiai irodalomban. Nem egyértelmű azonban, hogy ki mit ért az egyik vagy a másik kifejezésen. Aszimmetrián érthetünk csupán mennyiségi egyenlőtlenséget is, attól függetlenül, hogy milyen fokú egyenlőtlenségről van szó. Így például 5 egységnyi erő nagyobb, mint 4 egységnyi. Az erők és az erőviszonyok ilyen értelemben többé-kevésbé szinte mindig aszimmetrikusak, hiszen az igen valószínűtlen, hogy az egyik fél ereje pontosan megegyezzen a másik fél erejével. Így ugyanaz a szerző tarthatja az erőt aszimmetrikusnak, és ugyanakkor vallhatja azt

is, hogy ugyanabban a vonatkozásban valamennyi egyén, illetve csoport rendelkezik bizonyos mértékű erővel. Például Lenski szerint az erő igazából egyoldalú, mert bár mindkét fél rendelkezik erővel, de erejük nem egyenlő mértékű. (Lenski 1966: 58) Vagy Wrong szerint az erőviszonyok aszimmetrikusak akkor, ha az erő hordozójának nagyobb a befolyása a másik fél cselekvéseire, mint viszont, de a befolyás kölcsönössége elvileg nincs kizárva. (Wrong 1979: 10) Beetham szerint az erő rendszerint egyenlőtlenül elosztott, egyes egyének kisebb, mások nagyobb erővel rendelkeznek. (Beetham 1991: 43-44)

A erő aszimmetrikus jellegét értelmezhetjük azonban úgy is, hogy az egyik fél ereje elvileg kizárja azt, hogy ugyanabban a vonatkozásban a másik félnek is ereje legyen az előbbivel szemben. Így értelmezhetjük például Blau felfogását, amely szerint „a kölcsönös függés és a befolyás egyenlő erőssége az erő hiányát jelzi”. (Blau 1964: 118) Ilyen jellegű erőfelfogás húzódik meg azok mögött a meghatározások mögött is, amelyek a testi kényszerítés képességét vagy lehetőségét az erő ismertetőjegyének tekintik.

Az említett félreértések elkerülése végett mi két- vagy többoldalú erőfogalomnak nevezzük az olyan fogalmat, amelyet mások esetleg szimmetrikus erőfogalomnak neveznek. A minőségi értelemben vett aszimmetrikussággal jellemezhető erőfogalmat viszont mi kizáró jellegű erőfogalomnak nevezzük.

- A *kizáró jellegű erőfelfogás* szerint két fél közötti viszonyokban vagy kölcsönhatásokban az egyik fél ereje elvileg kizárja azt, hogy ugyanabban a vonatkozásban a másik félnek is ereje legyen az előbbivel szemben.

Nagyrészt az erő két- vagy többoldalú és kizáró jellegű felfogása közötti szemléletbeli különbség jelent meg az erő pluralista és elitista felfogása közötti vitában. A vita eredetileg az erő településeken belüli eloszlásáról folyt az Egyesült Államokban. A pluralista felfogás legjelentősebb képviselője Robert Dahl, míg az elitista felfogásé C. Wright Mills. (Dahl 1961; Mills 1972) A pluralista felfogás szerint különböző egyének, illetve csoportok rendelkeznek a különböző döntések felett, az erő tehát megosztott; az elitista felfogás szerint viszont egyetlen elit csoport kezében összpontosul az erő.

Teljesen más értelmet nyer a szóban forgó megkülönböztetés a szituatív és a képesség jellegű erőfogalom esetében. A kizáró jellegű szituatív erőfogalom elfogadója használhatja ugyanazokban az értelmi összefüggésekben az erő kifejezést, mint a két- vagy többoldalú képesség jellegű erőfogalom elfogadója anélkül, hogy mind az olvasó, mind maga a szerző tudatosítaná a két elméleti alapállás közötti különbséget. Ha például az egyik szituációban az egyik fél hatása érvényesült, a másik szituációban a másiké, akkor a kizáró jellegű szituatív erőfogalom szerint az előbbi esetben az egyik félnek, az utóbbi esetben a másik félnek volt ereje, a szituációk egészét nézve tehát mindkettőnek. A két- vagy többoldalú képesség jellegű erőfelfogás szerint ugyanúgy mindkettőnek volt ereje, csak hogy e felfogás nem az egyes szituációkra helyezi a hangsúlyt, hanem a folyamat egészére. Így az

erőviszonyok kiegyenlítettségének, az erő megosztottságának jeleként értelmezi, hogy az egyik szituációban az egyik, a másik szituációban a másik fél hatása érvényesült.

A vitában a szóban forgó kérdés általában úgy jelenik meg, hogy adott egy fogalom, amelyet erőnek nevezünk, és amelyet ki szimmetrikusnak, illetve két- vagy többoldalúnak, ki aszimmetrikusnak, illetve kizáró jellegűnek tekint. E probléma megoldására teszünk majd mi különbséget az erő és a hatalom fogalma között. Nézetünk szerint ugyanis itt lényegében véve nem egy fogalomról van szó, a vitából két fogalom körvonalai rajzolódnak ki. Mivel azonban e két fogalmat a vitázó felek csupán egy fogalom különböző értelmezéseként fogják fel, ugyanazzal a kifejezéssel jelölik. Ugyanakkor a hatalom (authority) kifejezés kínálkozik egy bizonyos értelemben vett kizáró jellegű erőfogalom jelölésére.

Az erő vagy társadalmi erő fogalma széles körben használt a szociológiai irodalomban. A tipizálás során tárgyalt problémák azonban csupán részben tudatosulnak az erő fogalmát használó egyes szerzőknél, ami esetenként megmutatkozik e fogalom változó értelmű használatában is. Így az is előfordulhat például, hogy ugyanaz a szerző ugyanazon munkájának különböző helyein különböző értelemben használja az erő kifejezést, illetve az erő fogalmát. A erő fogalmának ez a sokértelműsége elméleti szempontból mindenképpen komoly zavarok forrása lehet, a jelenségek leírása szintjén azonban nem jelent olyan mértékű értelmezési problémát, mint gondolhatnánk. A fenomenalista fogalmak ugyanis többnyire igen rugalmasak, a mindenkori szövegösszefüggésekben nyerik el pontosabb jelentésüket, tehát jelentésük változásai sem okoznak feltétlenül értelmezési zavarokat.

2. A képességek típusai és a társadalmi képesség

Mi majd a társadalmi képesség fogalmához kapcsolódva határozzuk meg a társadalmi erő fogalmát, tehát a társadalmi erő fogalmának meghatározása előtt a társadalmi képesség fogalmának és a társadalmi képességek fő típusainak a meghatározásával foglalkozunk. A fejezet második részében tipizáljuk a cselekvési képességeket, és a cselekvési képességek egyik sajátos típusaként határozzuk meg a társadalmi képesség fogalmát. A cselekvési képességek tipizálásának első lépéseként különbséget teszünk a technikai képességek és az emberközi képességek között. Az emberközi képességeken belül, a cselekvési képességek tipizálásának második lépéseként különbséget teszünk a nem intézményes és az intézményes képességek között. A tipizálás harmadik lépéseként az intézményes képességeket a szükségletkielégítés összetevői szempontjából tipizáljuk; az intézményes képességeken belül megkülönböztetjük a közösségi, az intézményes testiségi és a társadalmi képességeket.

2.1. Az emberközi és az intézményes képességek

A) Az emberközi képességek

A következőkben arra világítunk rá, hogy a cselekvési képesség fogalmából, a cselekvési képességek tipizálásának az eredményeként hogyan jutunk el a társadalmi képesség fogalmához. A társadalmi erőt és a társadalmi tőkét majd úgy értelmezzük, hogy e létezőket formailag cselekvési képességek alkotják. E képességek pontosabb meghatározásában azonban tekintettel kell lennünk arra, hogy az intézményes szociológia elméletében az elemi társadalmi létezők fogalmaiból, azaz a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeinek és feltételeinek a fogalmaiból építkezve határozzuk meg a társadalmi létezőkre vonatkozó összetettebb fogalmakat. A társadalmi erőt és a társadalmi tőkét alkotó képességek meghatározásában tehát bizonyos különbségeket kell tennünk a cselekvési képességek között, kiemelve közülük a társadalmi képességeket.

A társadalmi képesség fogalmának meghatározásában a cselekvési képesség fogalmából indulunk ki. A második fejezetben (1.2Ba) a cselekvési képesség fogalmát egy adott feltételezett cselekvéshez kapcsolódva határoztuk meg. A feltételezett cselekvés egy elképzelt jövőbeni cselekvés, amelyet a cselekvő egyén adott körülmények között valósítana meg, és amely folyamatát és következményeit tekintve leírható. A feltételezett cselekvés megvalósítását meghatározó tényezőkön belül megkülönböztethetjük a cselekvések eszközeit és feltételeit. Az adott körülmények meghatározzák, hogy az egyének adott körében a feltételezett cselekvés megvalósítását meghatározó tényezők közül mely tényezők lehetnek a cselekvések

eszközei és melyek csupán a cselekvések feltételei. Azonban az adott körülmények között lehetséges eszközökkel az egyes egyének különböző mértékben rendelkezhetnek, és erre vonatkozik a cselekvési képesség fogalma.

Meghatározásunk szerint a cselekvési képesség a feltételezett cselekvés adott körülmények között lehetséges eszközei egy részének vagy egészének a birtoklása és/vagy ezen eszközökkel való rendelkezés. Az egyén számára valamilyen létező (pl. egy dolog vagy a szaktudás) az adott feltételezett cselekvésnek megfelelő cselekvési lehetőségekre vonatkoztatva képezheti a cselekvés eszközét. Azaz valamilyen létező birtoklása és/vagy a vele való rendelkezés az adott feltételezett cselekvésnek megfelelő cselekvési lehetőségekre vonatkoztatva képezhet cselekvési képességet.

Tehát adott cselekvési lehetőségek bizonyos cselekvési képesség vagy képességek felhasználásával valósíthatók meg. Különbséget kell azonban tennünk a cselekvési képesség és a cselekvés képessége, illetve adott cselekvésre való képesség között. Míg a cselekvési képesség fogalma egy elemi létezőre vonatkozó fogalom, az utóbbi fogalom olyan fenomenalista fogalom, amely már egy viszonylag összetett jelenségre vonatkozik. A cselekvés képessége vagy – más kifejezést használva – adott cselekvésre való képesség azt jelenti, hogy az egyén számára az adott cselekvésnek megfelelő cselekvési lehetőség aktuális cselekvési lehetőség, amelyet szándéka szerint megvalósíthat. Fogalmazhatunk úgy is, hogy ebben az esetben az egyén alkalmas az adott cselekvési lehetőség megvalósítására, illetve alkalmas az adott cselekvésre. Alkalmasságon itt nem személyes alkalmasságot értünk, hanem átfogóan az adott cselekvési lehetőség megvalósítására vonatkozó alkalmasságot.

A cselekvés képességét, illetve adott cselekvésre való képességet vagy alkalmasságot nemcsak az adott egyén cselekvési képességei határozzák meg. A második fejezetben (1.2C), a cselekvések meghatározó tényezőit tárgyalva láttuk ugyanis, a szubjektum cselekvési képességei mellett egy adott cselekvési lehetőség megvalósíthatóságát meghatározza az is, hogy a szubjektum cselekvési szituációjában az adott cselekvési lehetősége és cselekvési képességei hogyan kapcsolódnak össze más egyének releváns cselekvési lehetőségeivel és képességeivel. Ez azt is jelenti, hogy ha az egyén cselekvési szituációja olyan természetű, hogy abban más emberek is részt vesznek, adott cselekvési lehetőségek megvalósításához szükséges cselekvési képességek – mennyiségileg és esetleg tartalmilag – sem eleve adottak, hanem a cselekvési szituáció egésze által meghatározottak.

Például adott szaktudással, szakmai tapasztalattal és testi erővel rendelkező munkás képes, illetve alkalmas lehet arra, hogy adott munkafeladatot megfelelő minőségben és megfelelő mennyiségben bizonyos időn belül elvégezzen. Feltéve azonban, ha ehhez mások biztosítják számára az adott feladat elvégzéséhez szükséges munkadarabokat, gépet, készüléket, szerszámokat, technológiai előírásokat stb. Ha viszont – a cselekvési szituáció által meghatározottan – e feltételek biztosításában mások nem segítik, esetleg szándékosan akadályozzák a szóban forgó munkás munkáját, esetleg csak jóval jelentősebb szaktudással, szakmai tapasztal-

lattal és testi erővel rendelkezve lenne képes, illetve alkalmas az adott munkafeladat megfelelő ellátására.

A cselekvési képességek tipizálását a 8.2. ábrán szemléltetjük. A cselekvési képességek tipizálásának első lépéseként a cselekvési képességeken belül különbséget teszünk a technikai képességek és az emberközi képességek között. Ezek a típusok a valóságban nagyrészt átfedik egymást, ugyanaz a cselekvési képesség esetleg lehet egy adott vonatkozásban csupán technikai képesség, más vonatkozásban emberközi képesség.

Az úgynevezett *technikai képességek* csak az adott cselekvő egyén számára képezik a szükségletkielégítés összetevőit, és e képességek olyan cselekvési lehetőségek megvalósítására nyújtanak aktuálisan lehetőséget, amelyek más egyén vagy egyének számára nem jelentősek. Ilyen technikai képesség lehet például a testi erő, amely az egyént alkalmassá teszi arra, hogy felemeljen és bizonyos távolságra elvigyen egy tárgyat; vagy egy adott földrajzi területre vonatkozó tudás, amely – más képességekkel együtt – az egyént alkalmassá teszi arra, hogy egy adott helyről eljusson egy másik helyre. Például a lakatlan szigetre vetődő magányos hajótöröttnek valamennyi képessége csupán technikai képesség, amennyiben mások számára nem jelentős a további sorsa. Az egymással tartósan együtt élő egyének körében azonban általában technikai képességekről csak bizonyos vonatkozásokban, a szubjektumon túl más egyénektől elvonatkoztatva beszélhetünk, és a valóságban ugyanazok a képességek ugyanakkor emberközi képességek is lehetnek.

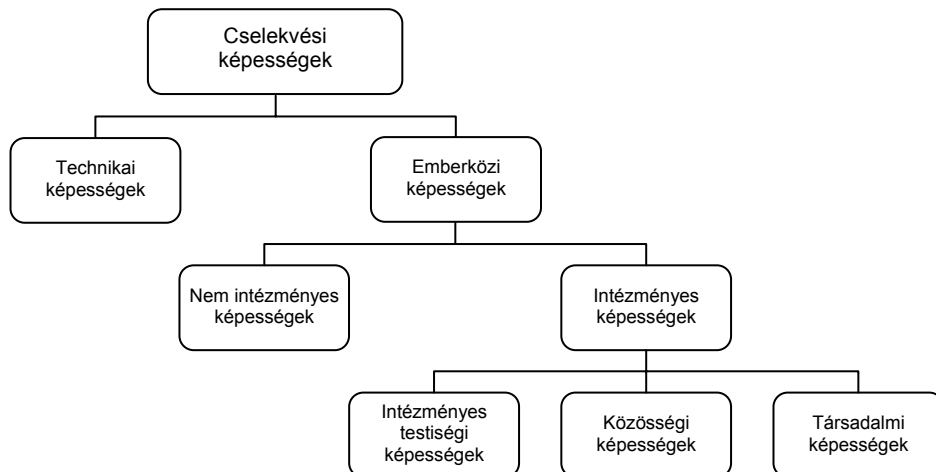
Minket a cselekvési képességeken belül az emberközi képességek érdekelnek, amelyek az adott szubjektumon túl mások számára is jelentősek.

- Az *emberközi képesség* a cselekvés olyan eszközének a birtoklása és/vagy a vele való rendelkezés, amely más egyén vagy egyének számára a szükségletkielégítés összetevőjét képezi.

Fentebb említettük, hogy valamilyen létező birtoklása és/vagy a vele való rendelkezés az adott feltételezett cselekvésnek megfelelő cselekvési lehetőségekre vonatkoztatva jelenthet cselekvési képességet. A cselekvési képességek olyan cselekvési lehetőségekhez kapcsolódva jelenthetnek emberközi képességeket, amelyek – a szubjektumon túl – más egyén vagy egyének számára a szükségletkielégítés összetevőit képezik. Például a beosztott szaktudása azáltal válhat az adott beosztott vezetője vonatkozásában emberközi képességgé, hogy a beosztott hatáskörét, illetve munkakörét alkotó cselekvési lehetőségek a vezető számára is jelentősek mint a szükségletkielégítés feltételei; és e cselekvési lehetőségek hatékony megvalósítása igényli, hogy az adott beosztott megfelelő szaktudással rendelkezzen. Vagy valakinek a jó énekhangja azáltal válhat jelentős emberközi képességgé, hogy a szóban forgó egyén számára adott az a cselekvési lehetőség, hogy szélesebb körű hallgatóság előtt fellépjen és énekeljen.

Vannak olyan képességek, amelyek csak mint emberközi képességek léteznek, egyébként nem értelmezhetőek. Ilyen képesség például a kommunikáció képessé-

ge, amely aktuálisan lehetővé teszi az adott egyén számára, hogy kommunikáljon más emberekkel. Kizárólag emberközi képesség lehet például a vezetői hatáskörrel vagy a szép testtel való rendelkezés.

8.2. ábra: A cselekvési képességek típusai

Bizonyos személyes képességek, amelyek bizonyos vonatkozásokban technikai képességek, ugyanakkor emberközi képességek is lehetnek, amennyiben olyan cselekvési lehetőségekhez kapcsolódnak, amelyek más egyén vagy egyének számára is a szükségletkielégítés összetevőit képezik. Visszatérve egy korábbi példára, a testi erő kizárólag abból a szempontból technikai képesség, hogy az egyént alkalmassá teszi egy tárgy felemelésére és bizonyos távolságra való elvitelére. De ha az adott egyén történetesen rakodómunkás egy vállalatnál, a testi ereje emberközi képességet is jelenthet egyes munkatársai, vezetője és a vállalat tulajdonosai vonatkozásában. Mégpedig azzal összefüggésben, hogy a munkakörébe eső cselekvési lehetőségek hatékony megvalósítása igényli, hogy megfelelő testi erővel rendelkezzen, és mások számára is jelentős, hogy az adott egyén hogyan látja el munkaköri feladatait.

Fentebb említettük, hogy az emberközi képességek olyan cselekvési lehetőségekhez kapcsolódnak, amelyek – a szubjektumon túl – más egyén vagy egyének számára a szükségletkielégítés összetevőit képezik. Következésképpen:

- Az emberközi képességek a szubjektum számára olyan cselekvések megvalósítására nyújthatnak aktuálisan lehetőséget, amelyek – a cselekvő szubjektumon túl – más egyénre vagy egyénekre hatással, illetve befolyással vannak.

Megjegyezzük, hogy a fenti megfogalmazásban támaszkodunk arra, ahogyan az ötödik fejezetben (3.1Ab) az emberek közötti hatás, a társadalmi hatás és a

társadalmi befolyás fogalmát értelmeztük. Azért fogalmazunk feltételes módban, mert korábban említettük, hogy egy adott cselekvési lehetőség megvalósíthatóságát a cselekvési szituáció egésze határozza meg; és a szubjektum cselekvési képességei a cselekvési szituáció egészével összefüggésben tehetik alkalmassá az adott egyént az adott cselekvési lehetőségek megvalósítására, és ugyanakkor arra, hogy más egyénre vagy egyénekre hatással, illetve befolyással legyen.

B) Az intézményes képességek

Az emberközi képességeken belül, a cselekvési képességek tipizálásának második lépéseként különbséget teszünk a nem intézményes és az intézményes képességek között.

A technikai képességek eleve nem intézményes képességek, de az emberközi képességek is lehetnek nem intézményes képességek. A *nem intézményes képesség* olyan cselekvési képesség, amelyben a cselekvés eszköze és/vagy a vele való rendelkezés nem intézmény által meghatározott. A nem intézményes képesség esetében a cselekvés eszköze lehet valamilyen személyes tulajdonság (pl. testi erő, tapasztalat, tudás), vagy olyan technikai eszköz (pl. gép vagy fegyver), amelynek a megfelelő működtetése adott személyes képességek igénybevételével aktuálisan lehetséges. Például a fegyveres rabló nem intézményes képességére, hanem döntően a fegyverrel való rendelkezésre támaszkodva kívánja megszerezni a bank kasszájából a pénzt. Vagy a vonaton véletlenül egymás mellé került egyének közül esetleg az egyik egyén humorát vagy tájékozottságát felhasználhatja arra, hogy utazás közben jól elszórakoztassa a másik egyént.

Minket a továbbiakban az emberközi képességeken belül az intézményes képességek érdekelnek.

- Az *intézményes képesség* olyan emberközi képesség, amelyben a cselekvés eszköze és/vagy a vele való rendelkezés intézmény által létrehozott, illetve meghatározott.

Az intézményes képességek lehetnek jogosultságok vagy személyes intézményes képességek, vagy e típusok keverékei. A jogosultságokat közvetlenül hozzák létre az intézmények, és ezek a képességek az általánosnak feltételezhető személyes képességeken túl elvileg nem igényelnek más, sajátos személyes képességeket. A személyes intézményes képességeket az intézmények közvetve határozzák meg azáltal, hogy létrehoznak bizonyos cselekvési lehetőségeket, amelyek mások számára a szükségletkielégítés összetevőit képezik, és amelyek hatékony megvalósítása előfeltételezi azt, hogy az adott szubjektum meghatározott személyes képességgel is rendelkezzen. Az intézményes képességek e két típusával azonban majd csak a társadalmi képességekre vonatkoztatva foglalkozunk részletesebben, a társadalmi képességek típusainak a tárgyalásánál.

2.2. Az intézményes képességek típusai

A) A közösségi és a testiségi képességek

A cselekvési képességek tipizálásának harmadik lépéseként az intézményes képességeket a szükségletkielégítés összetevői szempontjából tipizáljuk. Abból a szempontból, hogy az adott képességek a szükségletkielégítés milyen összetevőit képezik az adott képességek objektumai számára, az intézményes képességeken belül megkülönböztetjük a közösségi képességeket, az intézményes testiségi képességeket és a társadalmi képességeket.

Az intézményes képességeket intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, tehát a közösségi képességek közösségi intézmények vagy intézményes közösségi erkölcs által meghatározottak.

- A *közösségi képesség* a szubjektum olyan cselekvési képessége, amelyben a cselekvés eszköze és/vagy a vele való rendelkezés intézmény vagy intézményes erkölcs által létrehozott, illetve meghatározott, és amely más egyén vagy egyének számára a lelki szükséglet tárgyát képezi.

Közösségi képességként értelmezhető például a lelkipásztor hatásköre, felkészültsége és szónoki alkalmassága a hívők szempontjából. Egyrészt akárki nem állhat ki a templomban a hívők elé prédikációt mondani, csak olyan személy, akit erre az egyház intézményei feljogosítanak, és ezzel összefüggésben az is fontos, hogy az adott személy milyen személyes képességekkel rendelkezik. Másrészt a szóban forgó képességek olyan cselekvésekre teszik alkalmassá a lelkipásztort, amelyek a hívők számára a lelki szükségletek tárgyait képezik, tehát e vonatkozásban a lelkipásztor képességei is a lelki szükségletek tárgyait képezik a hívők számára. Közösségi képességként értelmezhető az amatőr rock zenekar vagy színjátszó kör valamely tagjának felkészültsége, zenei vagy színészi tudása más tagok szempontjából. Főleg ilyen közösségi képességei révén hathat például a baráti társaságban a vezetőként elismert tag a társaság többi tagjára.

Az intézményes testiségi képességek testiségi intézmények által meghatározottak, azonban a negyedik fejezetben (3.1C) volt szó arról, hogy a testiségi intézmények eleve felemás intézmények. Láttuk, hogy egy adott intézmény csak a tipikus szereplők egyik oldaláról vagy csak részben ellátási intézmény vagy közvetlen kényszerítő intézmény, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben más természetű intézmény.

- A *intézményes testiségi képesség* a szubjektum olyan cselekvési képessége, amelyben a cselekvés eszköze és/vagy a vele való rendelkezés intézmény által létrehozott, illetve meghatározott, és amely más egyén vagy egyének számára a testi szükséglet tárgyát vagy negatív tárgyát képezi.

A intézményes testiségi képesség lehet *ellátási képesség*, amely a másik fél számára a testi szükséglet tárgyát képezi, vagy *közvetlen kényszerítő képesség*, amely a másik fél számára a testi szükséglet negatív tárgyát képezi.

Intézményes testiségi képességként, pontosabban ellátási képességként értelmezhető nagyjából például az orvos hatásköre és szaktudása az általa gyógyítandó vagy műtendő betegek szempontjából. Ilyen képességként értelmezhető az idősek otthona gondozójának a szaktudása és testi ereje a gondozottak szempontjából. Közvetlen kényszerítő képesség például a börtönőr hatásköre a rabok vonatkozásában, amelyben esetenként testi erőszakot és fegyvert is alkalmazhat a rabokkal szemben.

B) A társadalmi képesség fogalma és tipizálása

A közösségi képességekkel és az intézményes testiségi képességekkel mi főleg azért foglalkoztunk, hogy ezáltal jobban rávilágítsunk a társadalmi képességek természetére. Minket tulajdonképpen a társadalmi képességek érdekelnak, amelyeket társadalmi intézmények hoznak létre, illetve határoznak meg.

- A *társadalmi képesség* a szubjektum olyan cselekvési képessége, amelyben a cselekvés eszköze és/vagy a vele való rendelkezés intézmény által létrehozott, illetve meghatározott, és amely más egyén vagy egyének számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi.

A cselekvési képességeken belül tehát két megkülönböztető ismertetőjegy segítségével határozzuk meg a társadalmi képességeket. Az egyik ismertetőjegy szerint a társadalmi képességeket intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg. A másik ismertetőjegy viszont azt tartalmazza, hogy a társadalmi képesség a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi – az adott képesség szubjektumán kívül – más egyén vagy egyének számára. A cselekvési képességek olyan cselekvési lehetőségekhez kapcsolódva képezhetnek társadalmi képességeket, amelyek – a szubjektumon túl – más egyén vagy egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik.

Az utóbbi ismertetőjegyből következik a társadalmi képesség funkciója, amely közvetlenül a társadalmi hatásban, illetve mások társadalmi befolyásolásában nyilvánul meg.

- A társadalmi képességek a szubjektum számára olyan cselekvések megvalósítására nyújthatnak aktuálisan lehetőséget, amelyek – a cselekvő szubjektumon túl – más egyénre vagy egyénekre társadalmi hatással, illetve társadalmi befolyással vannak.

Társadalmi képességet jelent például a munkahelyi vezető hatásköre a beosztottai számára, amellyel a vezető hatással lehet a többi között arra, hogy egyes beosztottai milyen munkarendben, milyen munkakörülmények között, mennyi munkával mennyit keresnek. Társadalmi képességet jelenthet azonban a beosztott

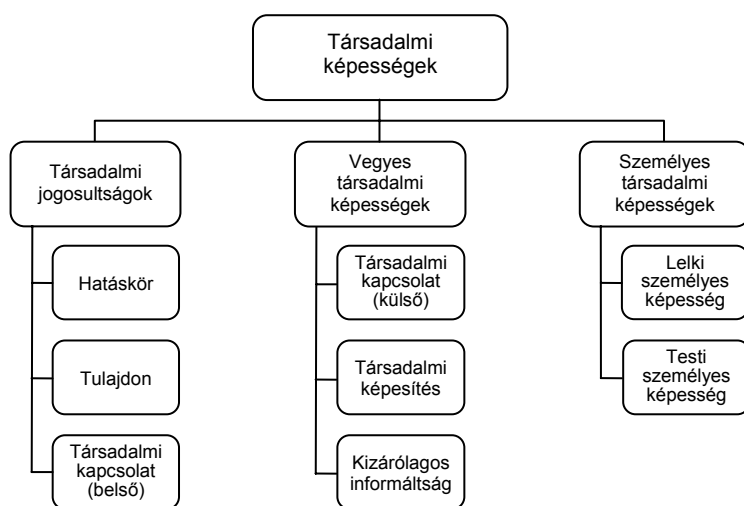
szaktudása is a vezető számára, amennyiben a beosztott szaktudása igénybevételeivel munkája révén hatással lehet arra, hogy a vezető munkáját hogyan értékeli és hogyan jutalmazza a felsőbb vezetők. Társadalmi képességet jelent az egyetemi oktató hatásköre a hallgatók bizonyos köre számára, amellyel az oktató hatással lehet a többi között arra, hogy a hallgatók mennyi tanulással milyen érdemjegyet érnek el. De társadalmi képességet jelent az étterem szakácsának a szaktudása is az étterem vendégei számára, bár e szaktudás következménye – az elkészített étel – a szükséglet objektív tárgyaként jelenik meg a vendégek számára.

Az ötödik fejezetben (3.1Ab) adott meghatározásunk szerint a társadalmi hatás az egyik fél társadalmi cselekvésének olyan következménye, amely egy másik egyén vagy más egyének számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét, vagy objektív tárgyát képezi. A társadalmi befolyás a rendszeresen érvényesülő társadalmi hatás mennyiségi oldala, azaz kifejezi, hogy az egyik fél cselekvése rendszerint milyen mértékben képezi a másik fél számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét, illetve milyen mértékben hat a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeire. Az előbb hivatkozott helyen rámutattunk arra, hogy a társadalmi hatást bizonyos következményeinél fogva alkotó cselekvés a hatás objektuma számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi, a társadalmi hatást alkotó következmény viszont képezheti szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét, vagy a szükséglet objektív tárgyát.

A társadalmi élet szférájában a társadalmi szempontból jelentős cselekvési képességek mindkét fél számára társadalmi természetűek, azaz – amellet, hogy intézmények által meghatározottak – mind a szubjektum, mind az objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. A társadalmi képesség fogalmának a meghatározásában azonban azt emeltük ki, hogy e képességek az adott képesség objektuma számára képezik a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit. Az olyan felemás képességeket, amelyek az adott képesség szubjektuma számára társadalmi természetűek, az objektum számára viszont nem társadalmi természetűek, társadalmi hozamú képességeknek nevezzük.

A *társadalmi hozamú képesség* a szubjektum olyan cselekvési képessége, amelyben a cselekvés eszköze és/vagy a vele való rendelkezés intézmény által létrehozott, illetve meghatározott, és amely a szubjektum számára a szükségletkielégítés eszközét, viszont más egyén vagy egyének számára a szükséglet tárgyát vagy negatív tárgyát képezi. A társadalmi hozamú képesség tehát az objektum szempontjából lehet közösségi képesség vagy intézményes testiségi képesség.

A társadalmi hozamú képességek a társadalmi élet szférájának és más élet-szféráknak a határterületein értelmezhetőek. Ilyen képesség tipikusan például az orvos vagy a betegápoló szaktudása, a gyógyításra vagy ápolásra vonatkozó hatásköre, a lelkipásztor egyházi szertartásokra vonatkozó hatásköre. Ez annyiban felel meg a valóságnak, amennyiben eleve feltételezzük, hogy az orvos, a betegápoló és a lelkipásztor számára az adott tevékenység ellátása társadalmi természetű, mivel tulajdonképpen a pénz megszerzését szolgálja. A társadalmi hozamú képesség

8.3. ábra: A társadalmi képességek tipizálása

alkalmazását egy hosszú távú vagy rövid távú csere keretében a másik fél vagy helyette más egyén vagy egyének társadalmi képesség alkalmazásával, társadalmi hatással viszonyozza, illetve viszonyozzák. Például közvetlenül a beteg vagy a kórház közvetítésével a beteg biztosítója fizet az orvosnak vagy a betegápolónak a gyógyításért vagy az ápolásért.

A társadalmi hozamú képességnek tehát a képesség objektumára vonatkozó testi vagy lelki természetű hatásán túl járulékosan van társadalmi funkciója, a két fél közötti cserét szabályozó intézmény, és ehhez kapcsolódó más intézmények által meghatározottan. A társadalmi hozamú képességhez ugyanakkor a szubjektum részéről kapcsolódik társadalmi képesség is, amely a társadalmi hatás és -visszahatás kiváltását biztosítja. Például az orvos, a betegápoló vagy a lelkipásztor a munkáltatójától jogosult meghatározott fizetést kérni és kapni a betegekre vagy a hívőkre irányuló tevékenységéért, vagy a magánorvos bírósági úton kényszerítheti a betegét a fizetésre, ha a beteg egyébként nem hajlandó fizetni a gyógyításért. A következőkben kifejezetten a mindkét fél számára társadalmi természetű képességek tipizálásával foglalkozunk, de a társadalmi képességek típusai nagyrészt a társadalmi hozamú képességekre is értelmezhetők.

A fejezet következő részében részletesen foglalkozunk a társadalmi képességek egyes típusaival. A 8.3. ábra segítségével itt csak röviden világítunk rá arra, hogy milyen szempontok szerint tipizáljuk a társadalmi képességeket, és milyen társadalmi képességeket különböztetünk meg egymástól.

A társadalmi intézmények társadalmi képességeket létrehozó, illetve meghatározó funkciója két formában érvényesül, mégpedig közvetlenül és közvetve.

- Abból a szempontból, hogy az intézmények közvetlenül vagy közvetve, vagy mindkét módon hozzák létre, illetve határozzák meg a társadalmi képességeket, megkülönböztetjük (1) a társadalmi jogosultságokat, (2) a vegyes társadalmi képességeket és (3) a személyes társadalmi képességeket.

A társadalmi jogosultságokat közvetlenül, a személyes társadalmi képességeket főleg közvetve hozzák létre, illetve határozzák meg a társadalmi intézmények. Az előbbi esetben rendszerint a társadalmi képességek létrehozásáról, az utóbbi esetben e képességek meghatározásáról beszélünk. Az úgynevezett vegyes társadalmi képességeket az intézmények részben közvetlenül, részben közvetve határozzák meg.

Az említett típusokon belül bizonyos szempontok szerint további altípusokat különböztetünk meg egymástól. A társadalmi jogosultságokon belül megkülönböztetjük a hatáskört, a tulajdont és a kapcsolati felek között a társadalmi kapcsolatot. A vegyes társadalmi képességeken belül megkülönböztetjük a társadalmi kapcsolatot egy külső egyén vagy csoport mint objektum vonatkozásában, a társadalmi képesítést és a kizárólagos informáltságot. A személyes társadalmi képességeken belül megkülönböztethetjük a lelki és a testi személyes társadalmi képességeket. E szerint a társadalmi kapcsolat a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének között jogosultság, egy külső egyén vagy csoport mint objektum vonatkozásában viszont vegyes társadalmi képesség.

3. A társadalmi képességek típusai

A fejezet harmadik részében részletesen foglalkozunk a társadalmi képességek tipizálásával, és a társadalmi képességek típusait elemezve rávilágítunk a társadalmi képességek természetére. Az egyes típusok tárgyalásának a sorrendje – az értetőségre való tekintettel – részben eltér az előbb felvázolt tipizálás szerkezetétől. Először meghatározzuk a társadalmi jogosultság fogalmát, és megkülönböztetjük a társadalmi jogosultságok típusait; ehhez kapcsolódva különbséget teszünk a normatív képességek és a tényleges társadalmi képességek között. Ezt követően a személyes társadalmi képességek meghatározásával foglalkozunk, és ehhez kapcsolódva határozzuk meg a társadalmi képesítést mint vegyes képességet. Majd a vegyes társadalmi képességek további típusaiként a kizárólagos informáltságot és külső egyének vonatkozásában a társadalmi kapcsolatot elemezzük.

3.1. A társadalmi jogosultságok

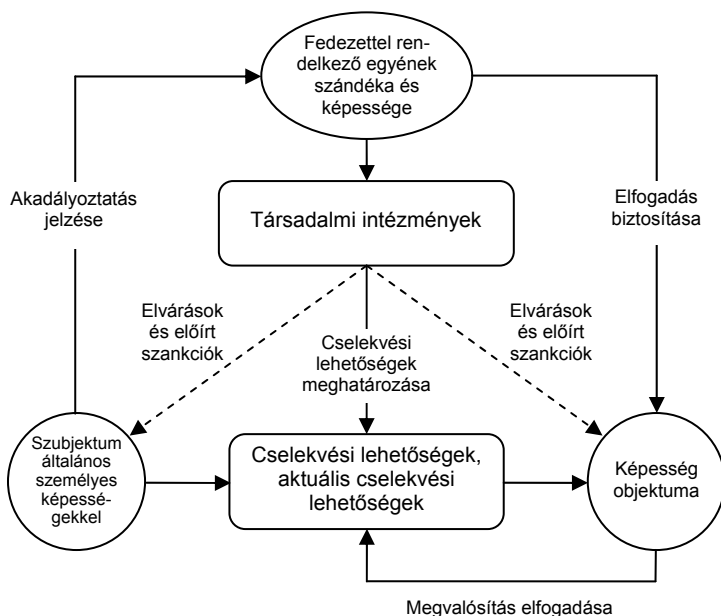
A) A társadalmi jogosultság fogalma és típusai

a) A társadalmi jogosultság fogalma

A jogosultság széles körben használt kifejezés a társadalomtudományi irodalomban. E kifejezést gyakran használják a harmadik fejezetben (3.2Bb) említett, a jog kifejezésnek megfelelő és normatív értelemben. Ilyen normatív értelemben a jogok vagy jogosultságok a szerepet alkotó szabályokból kiértelmezhető olyan feltetelezett aktuális cselekvési lehetőségek, amelyeknek a megvalósítása elmulasztásához nem kapcsolódnak negatív szankciók, függetlenül attól, hogy az adott cselekvési lehetőségek megvalósításához kapcsolódnak vagy nem pozitív szankciók.

A jogosultság kifejezéssel azonban találkozhatunk olyan értelemben is, amely szerint a jogosultság az adott egyén vagy csoport tényleges cselekvési képességét fejezi ki. Ilyen értelemben használja a szóban forgó kifejezést – főleg Amartya Sen jogosultság fogalmából kiindulva – Dahrendorf; felfogása szerint a jogosultságok „a javakhoz való hozzáférés társadalmilag meghatározott eszközei”. (Dahrendorf 1994: 38) Mi a valóságot tekintve ehhez hasonló értelemben használjuk a jogosultság kifejezést, amikor társadalmi jogosultságokról beszélünk, de a következőkben sajátos értelemben határozzuk meg a társadalmi jogosultság fogalmát.

A társadalmi jogosultság létrehozását a 8.4. ábrán szemléltetjük, amelyen a képesség szubjektumának azt az egyént nevezzük, akinek a társadalmi képességéről szó van, a képesség objektumának viszont azt az egyént vagy azokat az egyéneket, akinek vagy akiknek a vonatkozásában az adott képességet társadalmi képességek tekinthetjük. Azzal a kérdéssel majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk,

8.4. ábra: A társadalmi jogosultság létrehozása

hogy az egyének adott összessége, illetve egy adott csoport milyen értelemben tekinthető társadalmi képesség szubjektumának vagy objektumának.

A társadalmi képességek és ezeken belül a társadalmi jogosultságok meghatározásában eleve feltételezzük, hogy minden egyén rendelkezik az úgynevezett általános személyes képességekkel. *Általános személyes képességeknek* az olyan személyes képességek összességét nevezzük, amelyek általában véve, különböző körülmények között elősegíthetik az adott körülményeknek megfelelő racionális cselekvést, és amelyekkel előfeltételezésünk szerint az egyének adott körében valamennyi egyén rendelkezik. Így például feltételezzük, hogy minden egyén rendelkezik az elemi testi mozgás, a látás és a hallás, a gyakorlati cselekvés szempontjából kielégítő racionális gondolkodás, a megértéshez szükséges kommunikáció stb. képességével. Az általános személyes képességeket nem tekintjük társadalmi képességeknek. A társadalmi jogosultságok meghatározásában azt is eleve feltételezzük, hogy minden egyén rendelkezik bizonyos információkkal, de ezzel a kérdéssel majd később (3.2Ba), az informáltságot mint társadalmi képességet tárgyalva foglalkozunk.

A társadalmi jogosultságok természetére úgy világíthatunk rá, ha előfeltételezzük, hogy bizonyos cselekvési lehetőségek megvalósítása az adott szubjektum részéről nem igényel más személyes képességeket, csak általános személyes képességeket. Tehát vannak olyan intézmények által meghatározott cselekvési lehetősé-

gek, amelyek csupán általános személyes képességeket igényelnek. Például általában nem igényel különösebb személyes képességeket az, hogy egy vezető döntsön valakinek a felvételéről vagy egy beosztott elbocsátásáról, egy tulajdonos eladja vagy bérbe adja a lakását, egy oktató bejegyezze az aláírást a hallgató indexébe vagy éppen megtagadja az aláírás megadását. Hogyan lesznek az ilyen cselekvési lehetőségek bizonyos értelemben egyben képességek is?

A társadalmi jogosultságokat közvetlenül a társadalmi intézmények hozzák létre, az ilyen képességek eleve az intézmények által meghatározottan léteznek. A társadalmi jogosultságokat a következő módon hozzák létre az intézmények:

(1) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének által kialakított és fenntartott intézmények az adott szubjektum számára meghatároznak bizonyos cselekvési lehetőségeket, amelyek megvalósítása az adott egyén részéről – a személyes képességeket tekintve – csak eleve feltételezett általános személyes képességeket igényel. (Például alkalmazottak felvétele vagy elbocsátása, a hallgatók számára aláírás megadása vagy megtagadása.) Azzal a kérdéssel a hetedik fejezetben (3.1A) foglalkoztunk, hogy a cselekvési lehetőségeket (mint az érdekek összetevőit) hogyan hozzák létre, illetve hogyan határozzák meg az intézmények.

(2) A szubjektum cselekvési lehetőségeit az intézmények más egyén vagy egyének mint objektumok számára is a szükségletkielégítés eszközeiként vagy feltételeiként határozzák meg. (Az előbbi példában az alkalmazottak vagy a hallgatók számára.) Azaz ezek a cselekvési lehetőségek bizonyos mértékben az objektum érdekét képezik vagy ellentétesek az objektum érdekével.

Amennyiben az adott cselekvési lehetőségek megvalósítása nem igényel a szubjektum részéről sajátos személyes képességeket, és eleve feltételezzük, hogy a szubjektum rendelkezik az általános személyes képességekkel és a szükséges információkkal, csak az adott cselekvési lehetőségek megvalósítása által érintett objektum vagy más egyének akadályozhatják a szubjektumot az adott cselekvési lehetőségek megvalósításában. Az intézmények fedezetével rendelkező egyéneken, a szubjektumon és az objektumon túl más egyéneket e vonatkozásban annyiban vehetünk figyelembe, amennyiben őket is tekinthetnénk úgy mint a társadalmi képességek objektumait.

(3) Ha azonban az objektum vagy mások esetleg akadályozzák a szubjektumot az adott cselekvési lehetőségek megvalósításában, a szubjektum ezt jelzi az intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének – meghatározott negatív szankciók alkalmazásával – az objektumot vagy más egyéneket eltérítene az attól, hogy a szubjektumot akadályozzák az adott cselekvési lehetőségek megvalósításában.

(4) Az elfogadás biztosítására vonatkozó előzetes ismeretek, illetve tapasztalat alapján a képesség objektuma és más egyének eleve elfogadják, hogy az adott szubjektum szándéka szerint megvalósíthatja vagy megvalósítja az intézmények által meghatározott adott cselekvési lehetőségeket. A képesség objektuma attól függetlenül fogadja el az adott cselekvési lehetőségek megvalósítását, hogy ez pozitívan

vagy negatívan érinti az érdekeit.³ Tehát közvetlenül az adott cselekvési lehetőségek megvalósításának az objektum és mások általi elfogadása révén válnak az adott cselekvési lehetőségek aktuális cselekvési lehetőségekké, amelyeket a szubjektum szándéka szerint megvalósíthat. Az adott cselekvési lehetőségek megvalósításának az elfogadása azonban a szóban forgó mechanizmus révén az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándéka és képessége által meghatározott.

Például egy adott szervezet szervezeti és működési szabályzata egy vezető számára meghatároz olyan cselekvési lehetőségeket, hogy dönthet az alkalmazottak felvételéről és elbocsátásáról, az alkalmazottak személyi béréről, utasíthatja az alkalmazottakat bizonyos munkafeladatok elvégzésére. Az adott vezető e cselekvési lehetőségei nyilvánvalóan jelentősek a beosztottak szempontjából is, mivel e cselekvési lehetőségek megvalósításának a következményeként többet vagy kevesebbet keresnek, többet vagy kevesebbet dolgoznak, vagy esetleg elbocsátják őket. Feltételezhetjük, hogy bárki, aki rendelkezik az általánosnak feltételezhető személyes képességekkel, tud dönteni az adott kérdésekben, és a vezető részéről e döntések megvalósítása sem igényel különösebb személyes képességeket. Tehát csak a vezető egyes beosztottai vagy esetleg mások akadályozhatják az adott vezetőt az említett döntések meghozatalában és megvalósításában. Ha azonban egyes beosztottak esetleg akadályoznák az adott vezetőt a szóban forgó döntések meghozatalában és végrehajtásában, e beosztottak a felsőbb vezetők szankcióira, végső soron elbocsátásra is számíthatnak. Ha az adott beosztottak esetleg az elbocsátásukat sem vennék tudomásul, és továbbra is rendszeresen megjelenének a munkahelyen, végül rendészeti vagy rendőri beavatkozásra és velük szemben testi kényszerítés alkalmazására kerülne sor.

A társadalmi jogosultság végül is abban jelenik meg, hogy az intézmények által meghatározott adott cselekvési lehetőségek a szubjektum szándéka szerint megvalósítható, aktuális cselekvési lehetőségek. Azaz ilyen értelemben a cselekvési lehetőség és a cselekvési képesség egybeesik; fogalmazhatunk úgy, hogy az adott szubjektumnak lehetősége és képessége, hogy bizonyos módon cselekedjen. Azonban a cselekvési képességet úgy határoztuk meg, hogy a cselekvési képesség a feltételezett cselekvés adott körülmények között lehetséges eszközei egy részének vagy egészének a birtoklása és/vagy ezen eszközökkel való rendelkezés. Tehát felmerül az a kérdés, hogy ebben az esetben mi a cselekvés eszköze, amellyel a szubjektum rendelkezik? A társadalmi jogosultság esetében a cselekvés lényegi eszköze az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének cselekvési képessége, illetve támogatása. A szubjektum azonban csak az adott intézmények által meghatározott adott cselekvési lehetőségek megvalósításának a biztosításában rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének cselekvési képességeivel, az utóbbiak által meghatározott korlátok között.

³ Kivéve – amint majd később (3.1Ab) látjuk – a kapcsolati támogatót, akit elvileg nem köteleznek a saját érdekével ellentétes támogatás nyújtására.

Tehát röviden a következőképpen határozhatjuk meg a társadalmi jogosultság fogalmát:

- A szubjektum *társadalmi jogosultsága* az intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos cselekvési képességeivel, támogatásával való rendelkezés annak biztosításában, hogy az adott képesség objektuma és mások elfogadják az intézmények által meghatározott és az objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező adott cselekvési lehetőségek szubjektum általi megvalósítását.

A társadalmi jogosultságok normatív szempontból a harmadik fejezetben (3.2Bb) úgynevezett jogok vagy köteleességek egyaránt lehetnek. Például egy adott egyén társadalmi jogosultságát képezheti az, hogy érvényes pályázatot nyújtson be valamilyen állás, megbízás vagy anyagi támogatás elnyerésére; és ez joga, de nem kötelessége. Ezzel szemben egy vezető társadalmi jogosultságát képezheti az, hogy beosztottai között elossa az adott szervezeti egységben elvégzendő munkafeladatokat, és ez általában véve a kötelessége is.

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a társadalmi jogosultságok létrehozásáról szóló elméleti modellben, amelyben a szubjektum társadalmi képességét az adott objektumra vonatkoztatva határozzuk meg, a szubjektum általános személyes képességein túl eleve feltételezzük bizonyos képességeket. Egyrészt eleve feltételezzük az intézmények fedezetével rendelkező egyének cselekvési képességét az adott objektumra vonatkoztatva. Másrészt eleve feltételezzük a társadalmi képesség szubjektumának a cselekvési képességét az intézmények fedezetével rendelkező egyénekre vonatkoztatva. E képességek magyarázatához ezt a modellt egyrészt a fedezettel rendelkező egyének (mint ebben a vonatkozásban szubjektumok) és az objektum vonatkozásában, másrészt a szubjektum és a fedezettel rendelkező egyének (mint ebben a vonatkozásban objektumok) vonatkozásában kellene vizsgálnunk, és e vonatkozásokban is fel kellene tételeznünk releváns intézményeket, amelyek részben egybeesnek az eredeti szubjektum és az eredeti objektum vonatkozásában releváns intézményekkel.

A szóban forgó modellt azonban az előfeltételezett cselekvési képességek tárgyalásával itt nem bonyolítjuk tovább; erre a kérdésre majd visszatérünk a fejezet végén, a társadalmi erőviszonyok típusainak a tárgyalása kapcsán (4.3Bd). Itt csak arra mutatunk rá, hogy a fedezettel rendelkező egyének cselekvési képessége is intézmények által meghatározott intézményes képesség, azonban ez a képesség az adott objektum vonatkozásában társadalmi képesség vagy közvetlen kényszerítő képesség egyaránt lehet. Tehát az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szankciói, amelyekkel biztosítják a szubjektum bizonyos cselekvéseinek az objektum általi elfogadását, lehetnek – a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező – társadalmi szankciók, vagy végső soron – a testi szükségletek negatív tárgyait képező – közvetlen kényszerítő szankciók.

A harmadik fejezetben (3.1B), az intézmény fedezete fogalmának a meghatározásánál már említettük, hogy végső soron minden intézménynek csupán két fajta fedezete lehet: (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének megegyezése az intézményes szabályok érvényességét illetően, és a szabályok érvényességi köréből a szabálysértők kizárásának a képessége, és/vagy (2) a testi kényszerítés alkalmazásának a képessége. Számbelileg eleve korlátozott az egyéneknek az a köre, amelyen belül a megegyezés és a kizárás együttesen gyakorolható képessége önmagában elegendő alapot képezheti az intézmények fedezetének. Viszonylag nagyszámú egyén körében érvényes intézmények végső fedezetét csak a testi kényszerítés alkalmazásának a központosított képessége alkothatja.

Tehát a társadalmi jogosultságokat létrehozó, illetve meghatározó intézmények lehetnek olyan belső fedezetű intézmények, amelyeket maguk az adott intézmények érvényességi körébe tartozó egyének alakítanak ki és tartanak fenn. Az ilyen intézmények által létrehozott társadalmi csoportokkal majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk. A belső fedezetű intézmények által meghatározott társadalmi jogosultságok esetében az a végső képesség, amelyre e képességek visszavezethetők, az adott intézményes szabályok érvényességi köréből a szabálysértő egyének kizárásának a képessége, amellyel – a szabálysértő egyéntől eltekintve – együttesen rendelkeznek az adott egyének. Viszonylag nagyszámú egyén körében érvényesnek tekinthető intézmények azonban a valóságban általában külső fedezetű intézmények, amelyek fedezetét végül is csak a testi erőszak cselekvési eszközével való rendelkezés képezheti. A külső fedezetű intézmények által meghatározott társadalmi jogosultságok esetében tehát az a cselekvési képesség, amelyre végső soron visszavezethető az adott társadalmi jogosultság, a testi erőszak cselekvési eszközével való rendelkezés.

b) A társadalmi jogosultságok típusai

A következőkben megkülönböztetjük a társadalmi jogosultságok három típusát: a hatáskört, a tulajdont és – a kapcsolati felek vonatkozásában – a társadalmi kapcsolatot. Itt még nem teszünk egyértelmű különbséget e képességek mint normatív képességek és mint valóságos vagy tényleges társadalmi képességek között, ezzel a kérdéssel majd a következő alcím (3.1B) keretében foglalkozunk. A szóban forgó tipizálás szempontját az képezi, hogy azok a cselekvési lehetőségek, amelyek megvalósíthatóságának, aktualitásának a biztosításában a szubjektum rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos cselekvési képességeivel, milyen létezőre vonatkoztatva meghatározottak. A hatáskör tevékenységi funkcióra, illetve következményre, a tulajdon adott dologra, a társadalmi kapcsolat – a kapcsolati felek vonatkozásában – az egyének adott körére vonatkoztatva feltételezi a cselekvési lehetőségek intézmények általi meghatározottságát.

A hatáskör esetében azok a cselekvési lehetőségek, amelyek aktualitásának a biztosításában a szubjektum rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos cselekvési képességeivel, bizonyos tevékenységi funkció ellátására, illetve bizonyos következményre vonatkoztatva meghatározottak.

- A *hatáskör* mint társadalmi képesség adott intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos cselekvési képességeivel, támogatásával való rendelkezés annak biztosításában, hogy a hatáskör szubjektuma meghatározott tevékenységi funkció ellátása, illetve meghatározott következmény előidézése végett meghatározott cselekvési lehetőségeket megvalósítson, amelyek az objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik.

Normatív értelemben hatáskörnek nevezzük azoknak a szereplehetőségeknek, jogoknak és köteleességeknek az összességét, amelyek meghatározott tevékenységi funkció ellátására, illetve meghatározott következmény előidézésére irányulnak. Különbséget tehetünk azonban a normatív hatáskör és a tényleges hatáskör között, amely kérdéssel majd a következő alcím keretében foglalkozunk.

Itt a hatáskör fogalmát bizonyos szempontból tágabban értelmezzük, mint a szervezélméletben, és nem csupán a formális szabályok által meghatározott cselekvési lehetőségek esetében beszélünk hatásköréről. Így például egy vállalat igazgatójának, egy üzem vezetőjének vagy szerelő lakatosának a hatáskörén túl beszélhetünk a családban a családfő hatásköréről, aki esetleg dönthet afelől, hogy a család egyes tagjai mennyi költőpénzzel rendelkezhetnek, mit vásárolhatnak stb. Jobb kifejezés hiányában választottuk a hatáskör kifejezést, és például annak az aktuális lehetőségét is beleértjük a hatáskörbe, hogy az állampolgár vállalkozói igazolványért, útleveletért folyamodjon vagy pályázatot nyújtson be egy pályázati kiírásra.

A tulajdon esetében azok a cselekvési lehetőségek, amelyek aktualitásának a biztosításában a szubjektum rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos cselekvési képességeivel, adott dologra vonatkoztatva meghatározottak.

- A *tulajdon* mint társadalmi képesség adott intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos cselekvési képességeivel, támogatásával való rendelkezés annak biztosításában, hogy a tulajdon szubjektuma adott dologgal kizárólagosan rendelkezzen; az adott dologra vonatkozó meghatározott cselekvési lehetőségeket megvalósítson, amelyek az objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik.

A tulajdon adott dologgal való kizárólagos rendelkezés, amely magában foglalja az intézmények által létrehozott aktuális cselekvési lehetőségeket (1) az adott dolog használatára, (2) a dolog használatából származó hozam vagy hozadék el-sajátítására, (3) az adott dolog formájának és tartalmának a megváltoztatására, és (4) e jogosultságok részben vagy egészben való átruházásának aktuális lehetőségét egy másik egyénre vagy csoportra. (Vö.: Munzer 1990: 22-27; Pejovich 1992: 18) Normatív értelemben tulajdonnak nevezzük azoknak a szereplehetőségeknek, illetve jogoknak az összességét, amelyek egy adott dolog birtoklására, az adott dologgal való kizárólagos rendelkezésre irányulnak. E vonatkozásban is különbséget tehetünk azonban a normatív képesség és a tényleges képesség között, amely kérdéssel majd a következő alcím keretében foglalkozunk.

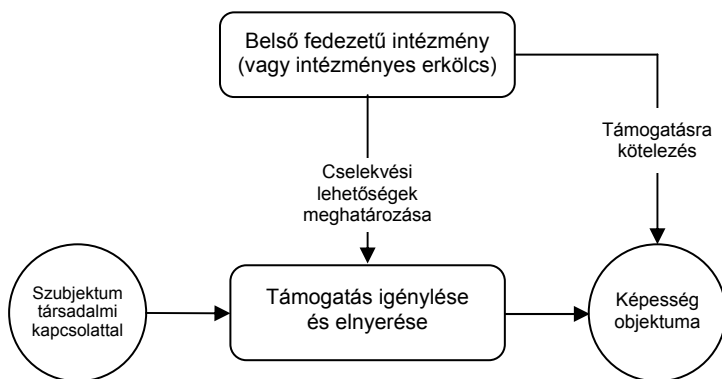
Fentebb (3.1Aa) említettük, hogy a társadalmi jogosultság esetében a cselekvés lényegi eszköze az adott intézmény vagy intézmények fedezetével rendelkező egyének cselekvési képessége, illetve támogatása. Tehát ezen eszközzel való rendelkezés által meghatározottan képezheti az adott egyén számára a tulajdon tárgyat képező dolog is a cselekvés eszközét.

Parsons meghatározása szerint a tulajdon jog a fizikai tárgyak birtoklására, használatára, ellenőrzésére és elidegenítésére. (Parsons 1951: 71; Parsons–Shils 1962B: 211) Felfogása szerint a birtoklás mindig jog, illetve jogok kötege is, és birtokolni nemcsak fizikai létezőket lehet, hanem szellemi termékeket vagy egy adott helyzetet a társadalmi rendszerben. (Parsons 1951: 119–120) Mi azonban csak az olyan birtoklást nevezzük tulajdonnak, amelynek a tárgya valamilyen dolog. Bár a modern pénz önmagában csak jelképi természetű, de főleg dologi javakat helyettesít, ezért tulajdonnak nevezzük a pénzzel való kizárólagos rendelkezést is.

A magyar társadalomtudományi irodalom a hatvanas években a tulajdont mint a társadalom egészét jellemző tulajdonformát értelmezte. Ezt követően alakult ki a közgazdaságtudományi irodalomban az a felfogás, amely e fogalmat nem azonosítja a tulajdonformával vagy a jogi értelemben vett tulajdonnal, hanem az adott dologgal való tényleges rendelkezés értelmében beszél tulajdonról. (Sárközy 1973: 41) Saját nézőpontunkból az utóbbi felfogást hasznosítjuk abból a szempontból, hogy tulajdonról nem csupán jogi értelemben beszélünk. Ha azonban a tulajdont az adott dolog feletti tényleges rendelkezéssel azonosítjuk, további ismertetőjegy kikötése nélkül, a tulajdon fogalma elveszti minden elméleti magyarázóerejét. (Szelényi 1990: 17)

A tulajdon fogalmát az általunk adott meghatározás szerint értelmezve, egy dologgal való rendelkezésnek nem egyetlen forrása a tulajdon. Más társadalmi képességek is aktuálisan lehetővé tehetik azt, hogy egy adott egyén meghatározott dolog felett rendelkezzen. A tulajdon közvetlenül teszi aktuálisan lehetővé az adott dologgal való rendelkezést. Láttuk, hogy a hatáskör tevékenységi funkcióra vagy bizonyos következményre vonatkoztatva feltételezi a cselekvési lehetőségek intézmények általi meghatározottságát. A hatáskör is aktuális lehetőséget nyújthat azonban a dolgok feletti rendelkezésre, illetve a dolgok kezelésére, amennyiben az intézményes szabályokba foglalt tevékenységi funkció ellátása, illetve az adott következmény előidézése eleve magával vonja e dolgok kezelését. Ugyanakkor a még nem említett társadalmi képességek és részben a hatáskör is, közvetve teszik lehetővé azt, hogy a szubjektum egy adott dologgal többé vagy kevésbé rendelkezzen. Mégpedig azért, hogy aktuális lehetőséget nyújtanak azon egyének befolyásolására, akik számára az adott dolog úgyszintén a szükségletkielégítés társadalmi eszközét vagy feltételét képezi.

A már tárgyalt két típuson túl társadalmi jogosultságnak tekintjük a társadalmi kapcsolatot is, ha a kapcsolatot mint társadalmi képességet a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének körén belül, két kapcsolati fél vonatkozásában vizsgáljuk. Ebben a vonatkozásban a társadalmi kapcsolat a kapcsolatokkal

8.5. ábra: A társadalmi kapcsolat mint jogosultság

egymáshoz fűzött egyének érdekeire vonatkoztatva feltételezi a – a támogatás igénylésére és elnyerésére kiterjedő – cselekvési lehetőségek intézmények (vagy intézményes erkölcs) általi meghatározottságát. A társadalmi kapcsolatokkal részletesebben egyrészt a tizedik fejezetben, másrészt a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk, ebben a fejezetben csak röviden határozzuk meg a társadalmi képesség e típusát.

A társadalmi kapcsolat kifejezett vagy hallgatólagos megegyezés által kialakított kölcsönös elkötelezettség adott egyének között abban a vonatkozásban, hogy hosszú távon segítik egymás érdekeinek a megvalósulását. A társadalmi kapcsolat mint jogosultság eleve két- vagy többoldalú társadalmi képesség, tehát ebből a szempontból az egyik vagy a másik felet egyaránt tekinthetnénk a társadalmi képesség szubjektumának vagy objektumának.

A társadalmi kapcsolatot mint jogosultságot a 8.5. ábrán szemléltettjük, amelyen az egyik felet a társadalmi képesség szubjektumának, a másik felet a képesség objektumának tekintjük. Társadalmi kapcsolatot elvileg belső fedezetű társadalmi intézmény kialakítása révén lehet létrehozni, de a valóságban létre lehet hozni – az intézményhez képest kevésbé meghatározott fedezettel rendelkező – intézményes társadalmi erkölcs kialakítása révén is. Az intézményes társadalmi erkölcs révén kialakított társadalmi kapcsolatot az elmélet engedményes szintjén vesszük figyelembe.

A negyedik fejezetben (1.1Ab) említettük, hogy legkevesebb három egyén rendelkezhet a belső fedezetű intézmény fedezetével, tehát elvileg legkevesebb három egyént fűzhet össze társadalmi kapcsolat. Csupán két egyén között is kialakulhat a valóságban olyan bizalmi viszony, amelynek következtében többé vagy kevésbé rendszeresen támogatják egymást érdekeik érvényesítésében; az ilyen kapcsolatot azonban már csak az elmélet eklektikus szintjén vehetnénk figyelembe.

- A *társadalmi kapcsolat* mint társadalmi jogosultság adott belső fedezetű intézmény (vagy intézményes erkölcs) fedezetével rendelkező egyének bizonyos cselekvési képességeivel, támogatásával való rendelkezés annak biztosításában, hogy a képesség szubjektuma bizonyos cselekvési lehetőségek megvalósításában – hitelként vagy követelésként – igényelje és elnyerje az objektum társadalmi képességeit, illetve támogatását.

A társadalmi képesség szubjektumának közvetlenül azok a cselekvési lehetőségei képezik az objektum számára is a szükségletkielégítés eszközeit, amelyek a szubjektum részéről a támogatás igénylését és elnyerését tartalmazzák. A társadalmi kapcsolat mint társadalmi jogosultság társadalmi hitel- és követeléseképesség. Az adott egyén mint szubjektum a másik fél bizonyos társadalmi képességeit, támogatását igénybe veheti hitelként, követelésként vagy az együttműködés módjára vonatkozó részletes megállapodás alapján.

A hitel esetében a kedvezményezett fél később törleszti a neki nyújtott támogatást, a követelés esetében a kedvezményezett fél egy általa korábban nyújtott támogatás törlesztéseként igényli a másik féltől a támogatást. (Coleman 1990: 91-116) A társadalmi kapcsolat mint társadalmi képesség mértéke függ egyrészt a másik fél adott szubjektum felé irányuló kötelezettségeinek a mértékétől, másrészt a másik fél társadalmi képességeitől. Harmadrészt valójában függ a másik fél megbízhatóságától is, amire az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel. (Vö.: I. m.: 306; ford. Coleman 1994: 106; Flap-De Graaf 1998: 130) Bizonyos körülmények között, nevezetesen a társadalmi egyesülésben, a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének a támogatás módjára vonatkozó részletes megállapodás alapján igényelhetik egymástól és nyújtják egymásnak a támogatást. A társadalmi egyesüléssel és az egyesülésen belüli társadalmi kapcsolatokkal majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk.

Itt is hivatkozunk arra, amit fentebb (3.1Aa) említettünk, hogy a társadalmi jogosultság esetében a cselekvés lényegi eszköze az adott intézmény (vagy intézményes erkölcs) fedezetével rendelkező egyének cselekvési képessége, illetve támogatása. Tehát ezen eszközzel való rendelkezés által meghatározottan képezheti az adott egyén számára egy adott másik egyén mint támogató társadalmi képessége is a cselekvés eszközét. A társadalmi erő szubjektuma annak függvényében rendelkezhet a kapcsolati támogató bizonyos társadalmi képességeivel, hogy az adott cselekvési lehetőségek, amelyek megvalósításához a szubjektum igényli a támogatást, mennyiben felelnek meg a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének érdekeinek is.

A fentiek szerint társadalmi jogosultságnak tekintjük a társadalmi kapcsolatot, ha a kapcsolatot mint társadalmi képességet a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének körén belül, két kapcsolati fél vonatkozásában vizsgáljuk. Azonban a társadalmi kapcsolat társadalmi képességet alkothat a szubjektum és – a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekhez képest – egy külső

egyén (vagy csoport) mint objektum vonatkozásában is. Ebből a szempontból a társadalmi kapcsolat nem társadalmi jogosultság, hanem vegyes társadalmi képesség; és ebből a szempontból a társadalmi kapcsolattal majd később (3.2C) foglalkozunk.

Azok a cselekvési lehetőségek, illetve a cselekvési lehetőségeknek azok a vonatkozásai, amelyekhez a társadalmi jogosultságok kapcsolódnak, a valóságban nem válnak el élesen az intézmények által meghatározott más cselekvési lehetőségek-től, illetve a cselekvési lehetőségek más vonatkozásaitól. A társadalmi jogosultság révén eleve megvalósítható cselekvési lehetőségek gyakran csak általánosságban meghatározottak, és e cselekvési lehetőségek részleteikben, különböző módjaikban vagy következményeikben meghatározatlanok maradnak. Tehát bizonyos cselekvési lehetőségeknek, illetve a cselekvési lehetőségek bizonyos részeinek vagy vonatkozásainak a megvalósíthatóságát az intézmények fedezetével rendelkező egyének eleve biztosítják, más cselekvési lehetőségeknek, illetve a cselekvési lehetőségek más részeinek vagy vonatkozásainak a megvalósíthatósága viszont ebből a szempontból meghatározatlan és a szubjektum más társadalmi képességeitől függ.

Például – amilyen értelemben mi használjuk a hatáskör kifejezést – bizonyos cselekvési lehetőségek átfogóan képezhetik az adott egyén hatáskörét, de az ezeken belüli egyes cselekvési lehetőségek nem. Például amennyiben adott munkakörben dolgozó egyén hatáskörébe tartoznak bizonyos természetű munkafeladatok, az adott egyén társadalmi jogosultsága, hogy folyamatosan lássák el ilyen feladatokkal, és vezetői kötelesek ilyen feladatokkal ellátni. Azonban ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy konkrétan az egyik vagy a másik munkafeladat az adott egyén hatáskörébe tartozik, és az adott egyén követelheti, hogy azokat a feladatokat ő végezze el. A munkafeladatok elosztása már a szóban forgó egyén valamely vezetőjének a hatáskörébe tartozik, és ő dönthet afelől, hogy az adott egyén hatáskörének megfelelő konkrét feladatok közül melyeknek az elvégzésére utasítja az egyént.

Bizonyos cselekvési lehetőségek a szubjektum viselkedése oldaláról képezhetik a hatáskörét, de olyan következményeik oldaláról, amelyek végül is mások cselekvései révén valósulnak meg, esetleg nem. Például tételezzük fel, hogy az egyén pályázhat valamilyen állás elnyerésére, kinevezésre, előléptetésre, és az adott egyént elvileg senki sem akadályozhatja meg abban, hogy érvényes pályázatot nyújtson be. Hatásköre azonban nem terjed ki arra, hogy pályázata eleve sikeres lesz, pályázatának az értékelése és a döntés mások hatáskörébe tartozik.

A társadalmi jogosultságok természetére azt előfeltételezve világítottunk rá, hogy bizonyos cselekvési lehetőségek megvalósítása az adott szubjektum részéről nem igényel más személyes képességeket, csak általános személyes képességeket, valamint az egyének eleve rendelkeznek bizonyos információkkal. A társadalmi jogosultságok és a társadalmi képességek később tárgyalandó típusai azonban a valóságban nagyrészt egymással szorosan összefonódva léteznek.

B) A normatív képességek és a tényleges képességek

Különbséget tehetünk – és a társadalmi jelenségek magyarázatában célszerű különbséget tennünk – egyfelől a névleges vagy a normatív képességek, másfelől a tényleges társadalmi képességek között. Ugyanis, bár a társadalmi képességeket szabályokból felépült intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, a szabályszerűség és a szabályok által meghatározott tényszerűség nem feltétlenül esik egybe, a valóságban sem, és elméletileg sem előfeltételezzük a szóban forgó egybeesést.

A társadalmi jogosultságokat az érvényes társadalmi intézmények hozzák létre, a hetedik fejezetben (3.1B) azonban már említettük: a valóságban gyakran nehéz megállapítani, hogy bizonyos intézmények, illetve intézményes szabályok mennyiben tekinthetők érvényeseknek. A társadalmi intézmények, illetve ezen intézmények egyes szabályai formális vagy nem formális, írásban rögzített vagy nem rögzített, nyilvános vagy nem nyilvános, kifejezetten megfogalmazott vagy szándékosan rejtett intézmények, illetve szabályok egyaránt lehetnek. Az egyes intézményes szabályok érvényességi körei is lehetnek nagyrészt meghatározhatatlanok. Bizonyos szabályok esetleg érvényeseknek tekinthetők adott egyének vonatkozásában, és nem tekinthetők érvényeseknek más egyének vonatkozásában, bár látszólag az említett egyének az adott intézmény vonatkozásában azonos intézményes helyzetben vannak, tehát látszólag ugyanazon szabályok érvényességi körébe esnek.

Névleges képességeknek a kifejezetten megfogalmazott, de valójában nem érvényes szabályokból szimbolikus értelmezés révén kiértelmezhető, eleve nem valóságos cselekvési képességeket nevezünk. *Normatív képességeknek* az egyének adott körében többé vagy kevésbé érvényesnek tekinthető szabályokból szimbolikus értelmezés révén kiértelmezhető cselekvési képességeket nevezünk, amelyek esetlegesen lehetnek tényleges vagy nem tényleges társadalmi képességek. Az intézmények fentebb említett bizonytalanságából következően a valóságban gyakran nehéz különbséget tenni a névleges és a normatív képességek között.

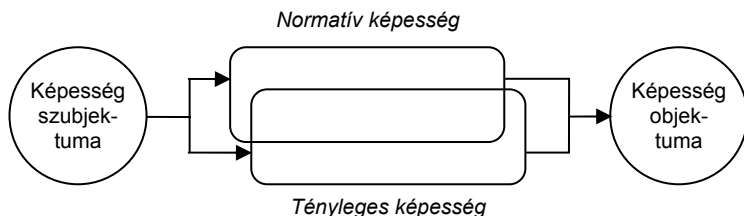
- Az intézmények érvényes szabályaiból kiértelmezhető normatív képességek és az intézmények tényleges funkciói révén meghatározott társadalmi jogosultságok elvileg – és általában a valóságban – nem feltétlenül esnek egybe.

Tehát a társadalmi jogosultságok az intézményes szabályoknak megfelelő vagy nem megfelelő képességek egyaránt lehetnek. Ezt a megállapítást azonban később majd pontosítjuk, arra való tekintettel, hogy az adott képességeket belső fedezetű vagy külső fedezetű intézmények hozzák létre. Majd látjuk, hogy a következő elemzések különösen a külső fedezetű intézmények által létrehozott társadalmi képességekre vonatkoznak.

A negyedik fejezetben (2.2Ac), az intézmények tényleges funkcióinak a tárgyalásánál volt szó arról, hogy az intézmények tényleges funkciói csak esetlegesen

felelnek meg az intézményes szabályoknak. Itt minket az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési képességek érdekelnek, amelyek tehát elvileg csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak. Egyrészt a szabályokból kiértelmezhető cselekvési képességek nem feltétlenül tényleges cselekvési képességek. Másrészt a valóságos és tényleges cselekvési képességek nem feltétlenül felelnek meg a szereplehetőségeknek és az intézményes szabályoknak.

Eltekintve a csupán névleges képességektől, a társadalmi jogosultságok korábban tárgyalt típusait – a hatáskört, a tulajdont és részben a társadalmi kapcsolatot – egyrészt értelmezhetjük úgy mint normatív képességeket, illetve szereplehetőségeket, amelyekre az adott szubjektumra vonatkozó intézményes szabályok szimbolikus értelmezése révén következtethetünk. Ahogyan a harmadik fejezetben (3.2Bb) rámutattunk, a szerepek és a szereplehetőségek normatív értelemben eleve kifejezik a tisztán szabályok által létrehozott cselekvési képességeket azáltal, hogy a szerepet alkotó szabályok elvárásai az adott szubjektumot feljogosítják az adott viselkedésre, illetve felruházzák az elvárásoknak megfelelő cselekvések megvalósításának a képességével. Másrészt a társadalmi jogosultságok típusait értelmezhetjük úgy mint valóságos és tényleges társadalmi képességeket. Az előbbi értelemben normatív hatáskörrel, normatív tulajdonról vagy normatív kapcsolatról, az utóbbi esetben tényleges hatáskörrel, tényleges tulajdonról vagy tényleges kapcsolatról beszélhetünk.

8.6. ábra: A normatív képességek és a tényleges képességek eltérése

A normatív képességek, illetve esetleg részben csupán névleges képességek és a tényleges társadalmi képességek eltérését a 8.6. ábrán szemléltetjük. A névleges vagy normatív és a tényleges képességek közötti eltérés különböző lehet. Egy adott egyén tényleges társadalmi képességei lehetnek egészében véve szűkebbek vagy bővebbek, mint névleges vagy normatív képességei. Lehetnek részben szűkebbek, részben bővebbek (az ábrában ezt az esetet látjuk), amikor az adott egyén bizonyos cselekvési lehetőségeket nem valósíthat meg, amelyeket szabályszerűen megvalósíthatna, de bizonyos cselekvési lehetőségeket megvalósíthat, amelyeket szabályszerűen nem valósíthatna meg. Elvileg az is lehetséges, bár a valóságban igen kevésbé valószínű, hogy egy adott vonatkozásban az adott szubjektum név-

leges vagy normatív képességei és tényleges képességei két különálló halmazt képeznek, közöttük nincs átfedés.

A névleges és/vagy normatív képességekhez képest szűkebb tényleges társadalmi képességekre jellemző példa az, amit hatáskörrelvonásnak is nevezhetünk. Tételezzük fel például, hogy egy munkahelyi szervezetben a szervezeti és működési szabályzat szabályai szerint a középszintű vezetők hatáskörébe tartozik, hogy dönthetnek új dolgozók felvételéről, lejárt munkavállalói szerződések megújításáról. Valójában azonban a felsőbb vezető esetleg utasítja az adott középszintű vezetőt, hogy mikor kit alkalmazzon vagy ne alkalmazzon, kinek a szerződését hosszabbítsa meg vagy ne hosszabbítsa meg. Amikor emiatt az adott vezető panasszal fordul a szervezet legfelső vezetőihez, akik a formális intézményrendszer fedezetével rendelkeznek, a legfelső vezetők nem tesznek semmit a kifejezett szabályoknak ellentmondó gyakorlat megváltoztatása érdekében. Ebben az esetben tehát az adott vezető valójában nem rendelkezik az alkalmazottak felvételére, alkalmazására vonatkozó hatáskörrel mint társadalmi képességgel. A hatáskörrelvonáshoz hasonlóan az is előfordulhat, hogy az egyén a tulajdonát képező dologgal valójában nem rendelkezhet a jogszabályoknak megfelelően, mivel mások akadályozzák jogai gyakorlásában, és a jogsértő gyakorlat polgári peres úton való megszüntetése sem problémamentes. A névleges vagy normatív képességhez képest bővebb tényleges társadalmi képességre talán a legjellemzőbb példa az, amit szokásosan a hatáskörrel való visszaélésnek neveznek. Olyan értelemben azonban a hatáskörrel való élésről, a hatáskör alkalmazásáról van szó, hogy tulajdonképpen intézmények által meghatározott hatáskör nem rendeltetésszerű alkalmazásáról beszélhetünk.

Egyrészt a normatív képességek annyiban válnak tényleges társadalmi képességeké, amennyiben az adott intézményes szabályok, amelyekből kiértelmezhetőek az adott képességek, megfelelő fedezettel rendelkeznek. Azaz amennyiben a fedezettel rendelkező egyéneknek szándékukban áll e képességek érvényesülésének a biztosítása, és ehhez megfelelő cselekvési képességekkel rendelkeznek. Viszont az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, adott érdekeiknek megfelelően elnézhetik vagy szándékosan elősegíthetik, vagy esetleg az ellenőrzés hiányosságai folytán nem képesek megakadályozni a következőket: (1) Az ellenőrzést közvetlenül megvalósító egyének olyan cselekvési lehetőségek megvalósítását tegyék aktuálisan lehetővé a szubjektum számára, amelyek ellentmondanak a rá vonatkozó intézményes szabályoknak. (2) Mások olyan cselekvési lehetőségek megvalósításában akadályozzák az adott szubjektumot, amelyeket a rá vonatkozó intézményes szabályok szerint megvalósíthatna.

Másrészt a normatív képességek annyiban válnak tényleges társadalmi képességeké, amennyiben ezek a képességek, illetve az adott képességek felhasználásával megvalósítható cselekvési lehetőségek meghatározott egyén vagy egyének mint objektumok számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Például a munkahelyi vezető hatáskörének az az eleme, amely szerint beosztot-

taít utasíthatja arra, hogy melyik munkafeladaton dolgozzanak, nem jelent különösebb társadalmi képességet, amennyiben a beosztottak érdekei szempontjából közömbös, hogy éppen milyen munkafeladatokon dolgoznak. Jelentős társadalmi képességet képezhet viszont a vezető hatáskörének az az eleme, hogy eloszthatja teljesítménybéres dolgozói között a „jól fizető” és a „rosszul fizető” munkákat, azaz amelyeken ugyanannyi munkaráfordítással különböző nagyságú kereseteket érhetnek el.

A negyedik fejezetben (2.2Ac) foglalkoztunk azzal, hogy alapvetően a következő tényezők térítik el az intézmények tényleges funkcióit az intézményes szabályoktól: (1) a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, (2) a szabályok értelmezési problémái, (3) a szabályok közötti normatív ellentmondások, (4) az ellenőrzés ellentmondásai és tökéletlensége, (5) az intézmények fedezete és érvényessége. Az alábbiakban röviden rámutatunk arra, hogy ezek a tényezők hogyan téríthetik el az intézmények társadalmi képességeket létrehozó tényleges funkcióit az intézményes szabályoktól.

(1) A normatív képességek és a tényleges társadalmi képességek közötti eltérések nagyrészt eleve abból következnek, hogy az egyének a szabályok funkcióihoz mint a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez alkalmazkodnak, és ezért racionálisan alkalmazkodnak a szabályokhoz. A társadalmi képességek szubjektumait és objektumait képező egyének elsődlegesen nem a szabályokra való tekintettel, hanem közvetlenül a tényleges cselekvési lehetőségekhez és képességekhez racionálisan alkalmazkodva cselekszenek. Az egyének társadalmi képességeiket érdekeik érvényesítésében – vagy a társadalmi kényszerítés minimalizálásában – használják fel, és eközben elvileg csak annyiban cselekszenek az intézményes szabályoknak megfelelően, amennyiben ez megfelel érdekeiknek vagy társadalmi kényszereiknek. A hetedik fejezetben (3.1B) viszont láttuk, hogy bár az érdekeket intézmények hozzák létre, azok elvileg nem feltétlenül felelnek meg az intézményes szabályoknak (és ez vonatkozik a társadalmi kényszerekre is).

(2) A szabályok esetenként különbözőképpen értelmezhetőek, és a szabályokból az egyes egyének nagyrészt különböző cselekvési képességekre következtethetnek. Az érintettek érdekeinek esetleg a szabályok szándékos félreértelmezése, a szabályoknak valójában nem megfelelő cselekvési képességek kiértelmezése felel meg. Ugyanakkor az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének is szándékosan félreértelmezhetik az általuk megfogalmazott és többnyire érvényben tartott szabályokat, amennyiben az adott esetben, az adott egyén vagy egyének vonatkozásában nem áll érdekükben az adott szabályok tényleges érvényesítése. Például ha egy alsóbb szintű vezető szabálytalanul nevez ki valamilyen beosztásba egy alkalmazottat, olyan szempontokat hangsúlyozva, amelyek szerint ezt megteheti, és olyan szempontokat (például az adott alkalmazott megfelelő képzettségének vagy gyakorlati idejének a hiányát) elhallgatva, amelyek érdemi figyelembevételével ezt nem tehetné meg, a felsőbb vezetők – akik az adott intézmények fedezetével rendelkeznek – esetleg ezt hallgatólagosan tudomásul veszik, mint látszólag szabályszerű eljárást.

(3) Az intézmények nagyrészt a szabályok közötti normatív ellentmondásokkal összefüggésben határoznak meg az intézményes szabályoknak nem megfelelő vagy ellentmondó társadalmi képességeket. Az egyes intézmények általában más intézményekkel és intézményes szabályokkal szorosan összefonódva határozzák meg a tényleges társadalmi képességeket, és ezek a szabályok többé-kevésbé normatív is ellentmondhatnak egymásnak. Ellentmondhat egymásnak például a formális intézményekből kiértelmezhető hatáskör és a nem formális intézményekből kiértelmezhető hatáskör; ellentmondhat egymásnak a nem formális hatáskör és a tulajdon, vagy a hatáskör és a társadalmi kapcsolat.

A valóságban talán a legjelentősebb tényezők, amely az intézmények társadalmi képességeket létrehozó tényleges funkcióit eltérítik az intézményes szabályoktól, a hűségi vagy hűbéri kapcsolatok, amelyek kialakulhatnak a modern társadalomban, illetve a modern társadalmon belüli társadalmi csoportokban is.⁴ Ezt az esetet a következő bekezdésben a társadalmi szervezetekre (például egy vállalatra, bankra, önkormányzatra vagy egyetemre) vonatkoztatva fogalmazzuk meg, de a szervezeteken kívüli társadalmi életre is jellemző lehet.

Általánosan fogalmazva, adottak egyrészt a szervezet formális intézményeinek formális szabályai, amelyek viszonylag részletesen szabályozzák a szervezeten belül a cselekvéseket. Másrészt viszont a társadalmi szervezetekben a felsőbb vezetők által kinevezve az egyes szervezeti egységek vezetői esetenként részben hűségi adományként kapják vezetői beosztásukat és az adott szervezeti egységet, az adott szervezet alkalmazottaival együtt. A felsőbb vezető mint hűdíjazó (hűbérúr) részéről a legfőbb elvárás, hogy az alsóbb vezetőnek mint hűdíjasnak (hűbéresnek) az adott szervezetet a felsőbb vezető érdekeinek megfelelően kell működtetnie; de az ezen elvárásnak megfelelő keretek között az alsóbb szintű vezető viszonylag szabad kezdet kap, bizonyos mértékben függetlenül a rá vonatkozó formális szabályoktól. A felsőbb vezetővel szemben hűséges vezető esetenként eltérhet, illetve a felsőbb vezető elvárásának megfelelően el is kell térnie a rá vonatkozó formális szabályoktól, amikor ez megfelel a felsőbb vezető érdekének. Azonban – a hallgatóságos vagy kifejezett hűségi (hűbéri) megegyezés szerint – cserébe az alsóbb szintű vezető bizonyos korlátok között elkülönülten saját érdekében is eltérhet a rá vonatkozó szabályoktól. A hűségi kapcsolatok a formális intézményekből kiértelmezhető normatív képességekhez viszonyítva részben bővítik, részben szűkítik az alárendelt mint hűdíjasok (hűbéresek) tényleges társadalmi képességeit, attól függően, hogy a hűdíjazó (hűbérúr) érdekének, illetve a hűdíjazó (hűbérúr) iránti hűségnek milyen terjedelmű képességek alkalmazása felel meg.

Például ha az adott középszintű vezető a szabályoktól eltérően nem a legalkalmasabb pályázókat választja ki alkalmazásra vagy beszállítónak, hanem a felsőbb

⁴ A hűségi társadalmi kapcsolat fogalmával majd a tizedik fejezetben foglalkozunk. A hűségi társadalmi kapcsolat legjellemzőbb formája a klasszikus feudális társadalomban a hűbérúr és a hűbéres közötti hűbéri kapcsolat, amellyel a hatodik fejezetben (3.1A) foglalkoztunk.

vezető által előnyben részesített pályázókat, esetenként megengedett számára, hogy saját jelöltjeit részesítse szabálytalanul előnyben. Ilyen körülmények között az adott vezető döntései által kedvezőtlenül érintett egyének hiába fordulnak panasszal a felsőbb vezetőhöz amiatt, hogy az adott vezető „visszaél a hatáskörével”, mert ez eleve megengedett a számára, és ezzel összefüggésben rendszerint a felsőbb vezető is „visszaél a hatáskörével”. Azonban fogalmazhatunk úgy is, hogy mindkét vezető nem visszaél, hanem érdekének megfelelően él a hatáskörével, mivel hatáskörük bizonyos vonatkozásai teszik aktuálisan lehetővé számukra a hatáskörük más vonatkozásai szerinti úgynevezett visszaélést is.

(4) Az intézményes szabályok elvárásai és nagyrészt az ellenőrzés adott módja által meghatározott tényleges társadalmi képességek között igen jelentős eltérések és ellentmondások is lehetnek. Az egymással összefonódva ható intézmények, intézményes szabályok ellenőrzési módszerei különbözhetnek abból a szempontból is, hogy milyen mértékben elégségesek ezen intézmények, illetve szabályok tényleges érvényesítéséhez. Így egyes szabályok érvényesülnek, de az ezekkel szorosan összefüggő más szabályok nem, és ezáltal a visszajukra fordulnak az előbbi szabályok hatásai is. Például egy adott intézményes szabály a felsőbb vezetőt felruházza azzal a hatáskörrel, hogy előléptetheti beosztottait, és az ehhez kapcsolódó másik szabály előírja azt, hogy az előléptetés során a szaktudást és a tényleges munkateljesítményt kell figyelembe vennie. Nos, az előbbi szabály tényleges érvényesülésének az ellenőrzése nem jelent különösebb problémát, az utóbbi szabály érvényesülésének az ellenőrzése viszont nagyrészt kijátszható, és így az adott vezető tulajdonképpen tetszése szerint léptetheti elő beosztottait.

Ha a szubjektum társadalmi képességeinek a következményei részben a szabályokkal ellentétesek, és ez az eltérés ellentétes az adott képességek objektumait képező egyének érdekeivel, az utóbbiaknak az érdekét képezheti az, hogy ezt az eltérést jelezzék az adott intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek. Azonban a társadalmi képesség szubjektuma a képesség objektumait képező egyéneket meghatározott negatív következmények kilátásában helyezésével eltérítheti attól, hogy a szóban forgó eltérést jelezzék. Például ha a munkaadó külön ellenszolgáltatás nélkül dolgoztatja túlórában a munkavállalót, a munkavállaló tartózkodni fog attól, hogy bírósághoz forduljon jogorvoslatért, ha ezzel valószínűleg az állását is veszélyeztetné.

(5) Végül a legfőbb tényező az, hogy az intézmények fedezetét és ezáltal érvényességét alapvetően az általuk létrehozott intézményes viszonyok határozzák meg. E viszonyokat – amelyekkel majd a tizedik fejezetben foglalkozunk – alapvetően maguk az intézmények hozzák létre, de együttesen és egymással szoros összefüggésben. Tehát egy adott intézménytől vagy intézményes szabálytól ezek a viszonyok tulajdonképpen függetlenül léteznek, és alapvetően ezek a viszonyok határozzák meg, hogy az egyes intézmények és intézményes szabályok milyen mértékű fedezettel rendelkeznek; és ezzel összefüggésben mennyiben tekinthetők egyáltalán érvényeseknek, és ezáltal valójában milyen társadalmi képességeket hoznak létre, illetve határoznak meg.

Eddig általában véve beszéltünk arról, hogy a névleges vagy a normatív képességek és a társadalmi jogosultságok elvileg nem feltétlenül esnek egybe. Azonban már utaltunk arra, hogy ezt a megfogalmazást pontosíthatjuk, ha különbséget teszünk a külső fedezetű és a belső fedezetű intézmények által létrehozott társadalmi képességek között. A valóságos társadalmi intézmények általában döntően külső fedezetűek, és a külső fedezetű társadalmi intézmények esetében elvileg esetleges, hogy az intézmények által létrehozott társadalmi képességek megfelelnek vagy nem felelnek meg az intézményes szabályoknak. A belső fedezetű intézmények esetében viszont valamennyi egyén részéről a szabályok kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében való érdemi részvétel elvileg biztosíthatja, hogy ezen intézmények által létrehozott társadalmi képességek megfeleljenek az intézményes szabályoknak. A tizenharmadik fejezetben azonban majd látjuk, hogy belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása eleve problematikus, tehát a valóságban az említett összefüggés csak bizonyos mértékben érvényesül.

3.2. A személyes és a vegyes társadalmi képességek

A) A személyes társadalmi képesség és a társadalmi képesítés

a) A személyes társadalmi képesség

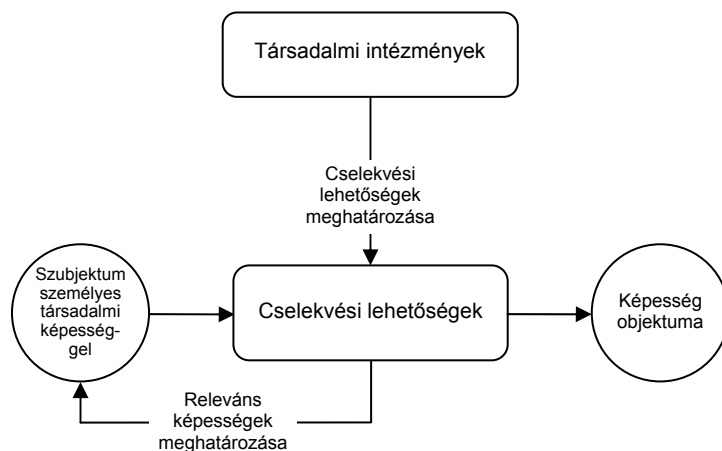
A társadalmi jogosultságok természetére azt előfeltételezve világítottunk rá, hogy bizonyos cselekvési lehetőségek megvalósítása az adott szubjektum részéről nem igényel más személyes képességeket, csak általános személyes képességeket. A társadalmi jogosultságokat tehát olyan ideáltípusként mutattuk be, amelyek elvileg egyértelműen elkülönülnek a következőkben tárgyalandó személyes társadalmi képességektől. A valóságban azonban a társadalmi jogosultságok nagyrészt a személyes társadalmi képességekkel szorosan összefonódva léteznek.

A személyes társadalmi képességek természetét és meghatározottságát a 8.7. ábrán szemléltetjük. A szóban forgó ábrán csak a személyes társadalmi képességek meghatározottsága szempontjából legfontosabb tényezőket és összefüggéseket emeljük ki, és a következőkben ezeket tekintjük át.

Röviden és definíciószerűen a következőképpen határozzuk meg a személyes társadalmi képesség fogalmát.

- A szubjektum *személyes társadalmi képessége* olyan sajátos személyes tulajdonsággal mint a cselekvés eszközével való rendelkezés, amely a szubjektum számára szükséges az intézmények által meghatározott és az objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségek társadalmi szempontból hatékony megvalósításához.

A személyes társadalmi képességeken belül megkülönböztethetjük a lelki és a testi személyes társadalmi képességeket. Lelki személyes társadalmi képesség le-

8.7. ábra: A személyes társadalmi képesség meghatározottsága

het például a szaktudás, a szakmai tapasztalat; testi személyes társadalmi képesség lehet például a testi erő vagy a testi ügyesség. Személyes társadalmi képességet – az általánosnak feltételezett személyes tulajdonságoktól eltekintve – olyan sajátos személyes tulajdonság alkothat, amely releváns az intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek megvalósítása szempontjából. Az adott cselekvési lehetőségek bizonyos vonatkozásainak, és ezáltal az adott személyes tulajdonságnak a relevanciája részben technikailag, részben az objektum érdekei vonatkozásában meghatározott.

A személyes társadalmi képességeket a következő módon határozzák meg az intézmények: (1) Az intézmények az adott szubjektum számára létrehoznak bizonyos cselekvési lehetőségeket. Azzal a kérdéssel a hetedik fejezetben (3.1A) foglalkoztunk, hogy a cselekvési lehetőségeket (mint az érdekek összetevőit) hogyan hozzák létre, illetve hogyan határozzák meg az intézmények. (2) A szubjektum cselekvési lehetőségeit az intézmények más egyén vagy egyének mint objektumok számára is a szükségletkielégítés eszközeiként vagy feltételeiként határozzák meg. Azaz ezek a cselekvési lehetőségek bizonyos mértékben az objektum érdekét képezik vagy ellentétesek az objektum érdekével. (3) Az adott cselekvési lehetőségek megvalósítása, illetve társadalmi szempontból hatékony megvalósítása előfeltételezi azt, hogy az adott szubjektum – az általánosnak feltételezett személyes tulajdonságokon túl – meghatározott személyes tulajdonsággal vagy tulajdonságokkal is rendelkezzen.

Például egy vállalati alkalmazott számára a vállalat intézményei meghatározzák a hatáskörét alkotó és a hatáskörével összefüggésben lévő további cselekvési lehetőségeket. E cselekvési lehetőségek ilyen vagy olyan megvalósítása, azaz mun-

kájának a kevésbé eredményes vagy eredményesebb végzése az adott alkalmazott vezetője számára is jelentős mint a szükségletkielégítés feltétele. Az adott munkafeladatok megfelelő ellátása viszont feltételezi, hogy a szóban forgó alkalmazott megfelelő szaktudással és szakmai tapasztalattal rendelkezzen.

A személyes társadalmi képességek vonatkozásában inkább az adott képességek mint társadalmi képességek meghatározásáról, nem pedig eleve létrehozásáról beszélünk. A korábban tárgyalt társadalmi jogosultságok csupán a társadalmi intézmények révén léteznek, ilyen képességekkel az egyének eleve a társadalmi intézmények által meghatározottan rendelkezhetnek. A személyes társadalmi képességek azonban önmagukban személyes tulajdonságok, e képességek hordozói ilyen szempontból az egyes egyének. Azonban az eleve adott személyes tulajdonságok intézmények által meghatározottan, az intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségekhez kapcsolódva és más egyén vagy egyének mint objektumok érdekeivel összefüggésben alkothatnak társadalmi képességeket.

Tehát a személyes társadalmi képességek is a társadalmi intézmények által meghatározottan válhatnak pusztán személyes tulajdonságokból társadalmi képességekkel. Azáltal ugyanis, hogy a társadalmi intézmények különböző cselekvési lehetőségeket hozhatnak létre és e vonatkozásban meghatározzák az adott képesség objektumának az érdekeit, különböző személyes tulajdonságokat tehetnek szükséges és felhasználható tulajdonságokká, amelyekkel az egyes egyének különböző mértékben rendelkezhetnek.

A normatív és a tényleges képességek közötti megkülönböztetés bizonyos értelemben releváns a személyes társadalmi képességek vonatkozásában is. Nem önmagában annak van jelentősége, hogy a szabályokban milyen személyes képességekre történik hivatkozás bizonyos cselekvési lehetőségekkel összefüggésben, hanem annak, hogy az egyes személyes képességek valójában milyen jelentősek a társadalmi képességek objektumai számára mint a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. Az adott cselekvési lehetőségek hatékony megvalósításán, amelyekre aktuálisan lehetőséget nyújtanak az adott személyes képességek, nem technikai értelemben vett hatékonyságot vagy nem a szabályokhoz viszonyítva, normatív értelemben vett hatékonyságot kell érteni. A hatékonyságot abból a szempontból kell vizsgálni, hogy az adott személyes képesség a szubjektum számára milyen mértékű ráfordítás árán, milyen mértékben teheti lehetővé az objektum negatív vagy pozitív társadalmi befolyásolását.

Például amennyiben egy üzem vagy hivatal társadalmi intézményei a vezetők érdekévé teszik azt, hogy a beosztottak minőségileg jobb és mennyiségileg több munkateljesítményt érjenek el, és ugyanakkor a beosztottakat hasonló teljesítménylehetőségekhez juttatják és kizárják a teljesítmények manipulálásának a lehetőségeit, a szaktudás és a szakmai tapasztalat a beosztottak jelentős társadalmi képességeit alkothatják a vezetők vonatkozásában. Amennyiben azonban az adott munkahelyen a társadalmi intézmények nem teremtenek szoros kapcsolatot a vezetők érdekei és a beosztottak teljesítményei között, vagy a vezetők által elismert

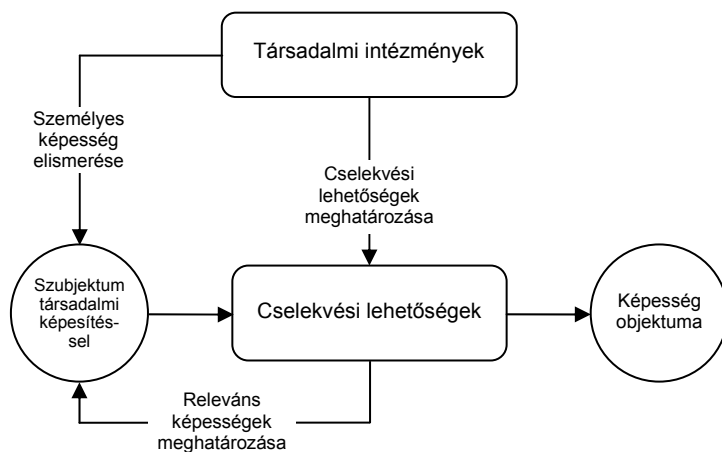
teljesítményekhez lehet jutni különböző manipulációk útján is, a szaktudás és a szakmai tapasztalat nem alkothat jelentős társadalmi képességet a vezetők vonatkozásában.

b) A társadalmi képesítés

A társadalmi képességek következő fő típusát képező társadalmi képesítéseket olyan vegyes típusként értelmezzük, amelyek elvileg magukon viselik mind a társadalmi jogosultságok, mind a személyes társadalmi képességek sajátosságait. Az előbb láttuk, hogy adott cselekvési lehetőségek megvalósítása, illetve társadalmi szempontból hatékony megvalósítása előfeltételezheti azt, hogy az adott szubjektum – az általánosnak feltételezett személyes tulajdonságokon túl – meghatározott személyes tulajdonsággal vagy tulajdonságokkal is rendelkezzen. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének az igényelt személyes képesség, illetve képességek elismeréséhez kötik az adott cselekvési lehetőségek megvalósítását, ha különösen fontosnak tartják, hogy a szubjektum bizonyos mértékben rendelkezzen az igényelt személyes képességgel, illetve képességekkel.

- *A társadalmi képesítés* annak intézményes elismerése az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének részéről, hogy az adott egyén bizonyos személyes képességgel rendelkezik, és ezért megvalósíthatja az adott intézmények által e személyes képesség elismeréséhez kötött és az objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségeket.

A társadalmi képesítés létrehozását és meghatározását a 8.8. ábrán szemléltetjük. E szerint a társadalmi képesítéseket a következő módon határozzák meg az intézmények: (1) Az intézmények az adott szubjektum számára létrehoznak bizonyos cselekvési lehetőségeket oly módon, ahogyan azt a személyes képességek tárgyalásánál is említettük. (2) A szubjektum cselekvési lehetőségeit az intézmények más egyén vagy egyének mint objektumok számára is a szükségletkielégítés eszközeiként vagy feltételeiként határozzák meg. Azaz ezek a cselekvési lehetőségek bizonyos mértékben az objektum érdekét képezik vagy ellentétesek az objektum érdekével. (3) Az adott cselekvési lehetőségek hatékony megvalósítása előfeltételezi azt, hogy az adott szubjektum – az általánosnak feltételezett személyes tulajdonságokon túl – meghatározott személyes tulajdonsággal vagy tulajdonságokkal is rendelkezzen. (4) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének az igényelt személyes képesség, illetve képességek elismeréséhez kötik az adott cselekvési lehetőségek megvalósítását. (5) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének elismerik, hogy a szubjektum rendelkezik a szükséges személyes tulajdonsággal vagy tulajdonságokkal, és ezért az előbbiek biztosítják a szubjektum számára, hogy – esetleg más társadalmi képességei függvényében – megvalósíthatja az adott cselekvési lehetőségeket.

8.8. ábra: A társadalmi képesítés létrehozása és meghatározása

A személyes képesség elismerése általt válhat társadalmi képességgé, hogy az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének olyan intézményes helyzetalkotó tulajdonságként veszik figyelembe az adott képességgel való rendelkezést, amely meghatározza bizonyos intézmények, illetve intézményes szabályok érvényességét az adott egyén vonatkozásában. A társadalmi képesítés társadalmi jogsultsághoz kapcsolódva eleve biztosítja a szubjektum számára bizonyos cselekvési lehetőségek aktualitását, illetve megvalósíthatóságát. Például az egyén adott szakképesítéssel tölthet be egy adott állást, és állásában eleve megvalósíthatja a hatáskörébe eső cselekvési lehetőségeket. Egyébként azonban a társadalmi képesítés nem biztosítja eleve az egyén számára az adott intézmények, illetve intézményes szabályok által meghatározott cselekvési lehetőségek aktualitását, megvalósíthatóságát.

Például a szakképzettséget igazoló oklevél igazolja, hogy az adott egyén meghatározott szakmai képzésben részesült és meghatározott formában számot adott szaktudásáról; és ezért betölthet olyan állásokat, illetve elláthat olyan feladatokat, amelyek az adott szaktudást igénylik. A nyelvvizsga bizonyítvány igazolja, hogy az adott egyén meghatározott formában számot adott nyelvtudásáról; és ezért például betölthet olyan állásokat, illetve elláthat olyan feladatokat, amelyek az adott nyelvtudást igénylik. A szakképzettséget igazoló oklevél és a nyelvvizsga bizonyítvány önmagában csak azt teszi aktuálisan lehetővé az egyén számára, hogy érvényesen pályázzon bizonyos állásokra, de nem juttatja az adott egyént feltétlenül megfelelő álláshoz. Az említett példáktól eltérően például az útleveél vagy a szakszervezeti tagsági igazolvány fogalmaink szerint már nem társadalmi képesítést jelent, hanem bizonyos hatáskörrel való felruházást, mivel nem személyes képességet igazol, hanem csak adott intézményes helyzetet.

A társadalmi képesítés esetében a cselekvés eszköze, amellyel a szubjektum rendelkezik, egyrészt az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének cselekvési képessége, illetve támogatása, amely a szükséges személyes képesség elismerésében kifejeződik. A cselekvés eszköze másrészt az adott személyes képesség, amennyiben az egyén valóban rendelkezik az elismert személyes képességgel. A személyes képesség intézményes formában (bizonyítvánnyal, oklevéllel, igazolvánnyal, esetleg csak szóbeli közléssel stb.) való elismerése azonban elszakadhat a valóságos személyes képességtől; és ebben az esetben a valóságban a társadalmi képesítés közelebb áll a társadalmi jogosultsághoz és kevésbé fejez ki személyes társadalmi képességet.

B) Az informáltság mint társadalmi képesség

a) A nyílt és a zárt terjesztési körű információk

A társadalmi képességek következő típusaként a kizárólagos informáltságot különböztetjük meg, amely meghatározottságát tekintve részben hasonló az eddig tárgyalt típusokhoz, de részben eltér a már tárgyalt típusoktól. A szociológiai irodalomban erőforrásként, illetve általunk úgynevezett társadalmi képességeként számon tartják az informáltságot, de meglehetősen tisztázatlan értelemben. A széles körben elfogadott felfogás szerint bármilyen információ erőforrást jelenthet, amely eszközként használható adott társadalmi cselekvések megvalósításában. E felfogáshoz képest mi szűkebben értelmezzük az informáltságot mint társadalmi képességet.

Mindenekelőtt különbséget teszünk a részleges ismereteket tartalmazó informáltság és az egyén viszonylag összetett tudása, összetett ismeretei között. Azokat az összetett ismereteket, illetve a velük való rendelkezést, amelyek hosszabb távon sajátíthatók el és amelyek az egyén személyes tulajdonságaivá váltak, korábban – az egyén bizonyos testi tulajdonságai mellett – részben mint általános személyes képességeket, részben mint személyes társadalmi képességeket értelmeztük. *Informáltságon* olyan ismeretekkel való rendelkezést értünk, amelyek részlegesesek, adott cselekvési lehetőségek, illetve e cselekvési lehetőségek megvalósítása szempontjából releváns adott konkrét körülményekre vonatkoznak.

Például különbséget tehetünk egy adott feladat eredményes megoldásához szükséges átfogóbb ismeretek, szakmai tudás és az olyan konkrét körülményekre vonatkozó ismeretek között, hogy az adott feladatot milyen határidőre, milyen költségkereten belül kell megoldani, és a megrendelő eleve milyen fajta megoldásokat részesít előnyben. A személyes tulajdonsággá vált összetett tudás és az informáltság között a valóságban természetesen nincs éles határ, az összetett tudás részben a részleges információk hosszabb távú felhalmozódásának és rendszerezésének az eredményeként alakul ki.

A megfelelő informáltság a szubjektum számára adott cselekvési lehetőségek, illetve társadalmi cselekvések vonatkozásában általában véve a cselekvés esz-

köze, de nem feltétlenül a cselekvés társadalmi eszköze. Mint általában a (közvetlen) társadalmi létezőknek, és ezeken belül a társadalmi képességeknek, az informáltságnak mint társadalmi képességnek is megkülönböztethetjük a két alapvető ismertetőjegyt: egyrészt intézmények által meghatározott, másrészt a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi. A szükségletkielégítés összevetőire vonatkozó utóbbi ismertetőjegy értelmezése nem tér el attól, ahogyan ezt az ismertetőjegyet általában véve értelmeztük a társadalmi képességek más típusaira vonatkoztatva. A fő problémát számunkra itt az a kérdés jelenti, hogy mit érthetünk az informáltságnak mint társadalmi képességnek az intézmények általi meghatározottságán?

Az informáltságnak mint társadalmi képességnek a meghatározásához különbséget teszünk az intézményesen nyílt terjesztési körű és az intézményesen zárt terjesztési körű információk között. Az intézményesen nyílt terjesztési körű információk közlése és az ilyen információk megszerzése intézmények által meghatározottan nem korlátozott. Tehát elvileg az ilyen információkhoz minden egyén hozzájuthat megfelelő ráfordítás árán, és eleve feltételezzük, hogy az egyének töreksenek az ilyen információk megszerzésére, amennyiben várhatóan a megszerzésükkel járó ráfordításhoz képest a megszerzésükből adódó többlet hozam nagyobb. Az intézményesen nyílt terjesztési körű információkkal való rendelkezést nem tekintjük társadalmi képességnek.

Bizonyos értelemben az intézményesen nyílt terjesztési körű információkkal való rendelkezés is lehet intézmények által meghatározott, amennyiben intézmények határozzák meg, illetve teszik aktuálisan lehetővé az adott információk széles körű terjesztését és az adott információk megszerzését. Tehát felmerül az a kérdés, hogy az adott szubjektum számára az ilyen információkkal való rendelkezés miért nem jelent társadalmi képességet (amennyiben az adott cselekvési képesség más egyén vagy egyének számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi). Erre a kérdésre azt a választ adjuk, hogy azért, mert – ahhoz hasonlóan, ahogyan eleve feltételezzük úgynevezett általános személyes képességeket – az intézményesen nyílt terjesztési körű információkkal való rendelkezést elvileg általános informáltságnak tekintjük. *Általános informáltságnak* az olyan információk összességével való rendelkezést nevezzük, amelyekkel előfeltételezésünk szerint az egyének adott körében valamennyi egyén rendelkezik. A valamennyi egyén rendelkezésére álló információkkal való rendelkezés egy adott egyén részéről jelenthet emberközi képességet, de nem jelenthet társadalmi képességet; az általános informáltságot nem tekintjük társadalmi képességnek.

A valóságban az egyének informáltsága az általánosnak feltételezett informáltság vonatkozásában is különböző mértékű lehet. A valóságban akadályozhatják természeti vagy technikai körülmények az intézményesen nyílt terjesztési körű információk egyének közötti áramlását; vagy az egyének különböző mértékben törekedhetnek a releváns információk megszerzésére; vagy az általánosnak feltételezett személyes képességek hiánya (pl. vakság vagy sükettség) is akadályozhatja

az egyes egyéneket a releváns információk megszerzésében. Azonban az általános informáltság területén a valóságban az egyének között meglévő egyenlőtlenségeket elvileg társadalmi szempontból véletlenszerű egyenlőtlenségeknek tekintjük.

- Intézményesen *zárt terjesztési körű információnak* az olyan információt nevezzük, amely közlésének az egyének adott körére való korlátozása és/vagy amelynek közléséből az egyének adott körének a kizárása intézmények által meghatározott.

Zárt terjesztési körű információról az egyének olyan körére vonatkoztatva beszélhetünk, akik számára az adott információ jelentős, illetve jelentős lenne a cselekvés eszközeként, és az egyének e tágabb körén belül különböztetjük meg a tájékoztatandó egyének körét és a tájékoztatásból kizárt egyének körét.

Az adott információ terjesztésének a zártságát megvalósíthatják az adott információ közlését szabályozó intézmények fedezetével rendelkező egyének és/vagy az információ közlésének a hatáskörével rendelkező egyének. Ha az információ zártága intézményesen szabályozott, egyrészt intézményes szabályok vonatkoznak arra, hogy kik esnek és/vagy kik nem eshetnek a tájékoztatandó egyének körébe. Másrészt eleve feltételezzük, hogy az adott információ közlésének az adott szűkebb körre való korlátozása, illetve az adott információ közléséből az egyének bizonyos körének a kizárása általában véve a tájékoztatandó egyének körébe tartozó egyének érdekében áll; és/vagy intézményes szabályok tiltják, hogy az adott információval rendelkező egyének az információt eljuttassák a tájékoztatandó egyének körén kívüli egyénekhez.

A tájékoztatandó egyének körét meghatározhatják kifejezett és nyilvános intézményes szabályok. Például az adóhivatalban kifejezett és viszonylag széles körben ismert szabályok vonatkozhatnak arra, hogy az adóellenőrzés alanyaiként kiválasztott egyének köréről kik értesülhetnek, és arra, hogy e körön kívüli egyénekkel nem közölhető az adott információ. Azonban a tájékoztatandó egyének szűkebb körét az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének meghatározhatják a kifejezett és nyilvános szabályok ellenére is, az előbbi szabályokat érvénytelenítő nem nyilvános megállapodásokkal.

Az is előfordulhat, hogy az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaik szerint biztosítják az adott információ nyílt terjesztését és az adott információhoz való korlátlan hozzáférést. Azonban az adott információ közlésének a hatáskörével rendelkező egyéneknek érdekében állhat az információ közlésének az egyének adott körére való korlátozása és/vagy az információ közléséből az egyének adott körének a kizárása. Ugyanakkor erre hatáskörük aktuálisan lehetőséget is nyújthat, korábban (3.1B) láttuk ugyanis, hogy különbséget tehetünk a normatív hatáskör és a tényleges hatáskör között. Az információk továbbításának, közlésének a hatáskörével rendelkező egyének valójában nagyrészt a hatáskörüket meghatározó intézmények szabályai ellenére is megvalósíthatják az adott információk zárt körben való terjesztését.

Tételezzük fel például, hogy egy nagy szervezet felső vezetése az általa fedezett intézmény révén kedvezményes lakáshitelt nyújt a szervezet alkalmazottai számára. Bár a hitelkeret viszonylag szűkös, a felső vezetésnek valóban szándékában áll a legrászorultabb alkalmazottakat támogatásban részesíteni. Közvetlenül az egyes szervezeti egységek vezetőit tájékoztatják a támogatás igénylésének a lehetőségéről, és őket bízzák meg az adott információ terjesztésével a beosztottaik körében. Az alsóbb szintű vezetők azonban az információt nem teszik közzé, csak egyes alkalmazottakkal közlik az adott információt, akik azt nem adják tovább. Ha mások érdeklődnek a szóban forgó lehetőség felől, azt mondják, hogy nincs ilyen lehetőség, illetve volt, de már kimerült a hitelkeret. Amennyiben a felső vezetők szándékaik szerint biztosítják az adott információ nyílt terjesztését és az adott információhoz való hozzáférést, az egyes alkalmazottak rendelkeznek azzal a jogosultsággal, hogy hozzájussanak az adott információhoz. Tehát az információ közléséből kizárt alkalmazottak fordulhatnak panasszal a felső vezetőkhöz, és ebben az esetben a felső vezetők kötelezni fogják az adott alsóbb szintű vezetőt a tájékoztatásra, vagy közvetlenül tájékoztatják az alkalmazottat. Azonban ehhez egyrészt egy adott alkalmazottnak tudnia kellene, hogy valamit eltitkolnak előle, ami számára jelentős. Másrészt, ha panasszal fordul a felső vezetőkhöz, valószínűleg számíthat arra, hogy a közvetlen vezetője ezt nem veszi jó néven és megtorolja. Ezért az alkalmazottak valószínűleg nem fognak panaszkodni, és az információ közlésének a hatáskörével rendelkező alsóbb szintű vezetők nagyrészt megvalósítják az adott információ zárt körű terjesztését.

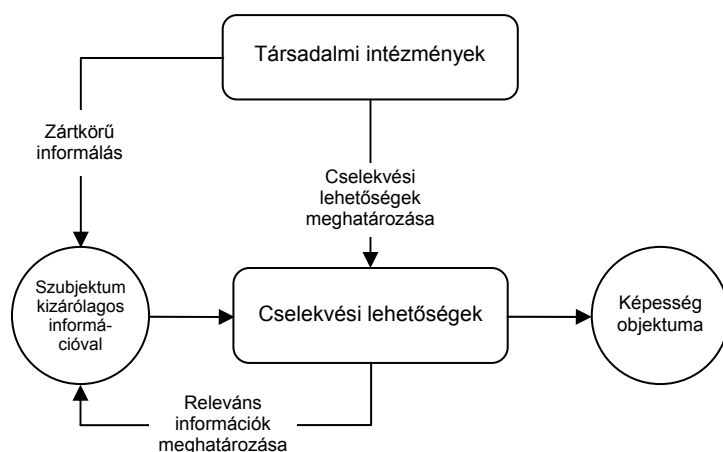
b) A kizárólagos informáltság

Az intézményesen zárt terjesztési körű információval vagy információkkal való rendelkezést kizárólagos informáltságnak nevezzük, és felfogásunk szerint az ilyen informáltság jelenthet társadalmi képességet.

- A *kizárólagos informáltság* mint társadalmi képesség a szubjektum olyan cselekvési képessége, amelyben az adott információval való viszonylag kizárólagos rendelkezés intézmények által meghatározott és amely az objektum számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi.

A korábbiakhoz hasonlóan a képesség szubjektumának azt az egyént nevezzük, akinek a társadalmi képességéről szó van, a képesség objektumának viszont azt az egyént vagy azokat az egyéneket, akinek vagy akiknek a vonatkozásában az adott képességet társadalmi képességnek tekintjük. Az informáltság mint társadalmi képesség objektumai lehetnek az adott információval kizárólagosan rendelkező egyének vagy az adott információ közléséből eredetileg kizárt egyének.

Korábban (2.2B) hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi képességek adott cselekvési lehetőségekre vonatkoztatva értelmezhetőek. Az informáltság mint társadalmi képesség esetében különbséget tehetünk a következő két előfordulási forma között: (1) az adott információval való rendelkezés a szubjektum eleve adott cselekvési

8.9. ábra. A kizárólagos informáltság mint társadalmi képesség meghatározottsága eleve adott cselekvési lehetőségekre vonatkozóan

lehetőségei vonatkozásában jelent társadalmi képességet; (2) az adott információval való rendelkezés az információ szubjektum általi közlésének a lehetőségére vonatkoztatva jelent társadalmi képességet. A szóban forgó két előfordulási forma a valóságban nagyrészt egymással összefonódva létezik, de a következőkben e két formát elvileg két altípusként tárgyaljuk.

Azt a tipikus esetet tekintve, amikor a szubjektum intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségei eleve adottak az informáltságtól függetlenül is, az informáltság mint társadalmi képesség meghatározottságát a 8.9. ábrán szemléltetjük. A kizárólagos informáltságot mint társadalmi képességet ebben az esetben a következő módon határozzák meg az intézmények: (1) Az intézmények az adott szubjektum számára létrehozhatnak bizonyos cselekvési lehetőségeket oly módon, ahogyan erre a társadalmi képességek más típusai esetében is utaltunk. (2) A szubjektum cselekvési lehetőségeit az intézmények más egyén vagy egyének mint objektumok számára is a szükségletkielégítés eszközeiként vagy feltételeiként határozzák meg. Azaz ezek a cselekvési lehetőségek bizonyos mértékben az objektum érdekét képezik vagy ellentétesek az objektum érdekével. (3) Az adott cselekvési lehetőségek hatékony megvalósítása előfeltételezi azt, hogy az adott szubjektum meghatározott információval rendelkezzen. (4) A releváns információk továbbítása intézmények által meghatározottan zárt körű, és ennek eredményeként a szubjektum olyan releváns információval rendelkezik, amelyhez való hozzáférésből a képesség objektuma vagy más egyének ki vannak zárva.

Az informáltság, illetve adott információk társadalmi relevanciája egyrészt olyan értelemben intézmények által meghatározott, hogy intézmények meghatároznak bizonyos cselekvési lehetőségeket, amelyek megvalósítása szempont-

jából bizonyos információk válnak többé vagy kevésbé jelentőssé. Másrészt az adott információk jelentőségét az egyén számára az is meghatározza, hogy ezen információkhoz való hozzáférés intézmények által meghatározottan korlátozott. Eleve feltételezve, hogy bizonyos információk az előbbi szempontból jelentősek mint a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei, a hangsúlyt az információk hozzáférhetőségére helyezzük. Az informáltság, illetve adott információval való rendelkezés annyiban jelenthet társadalmi képességet, amennyiben intézmények által meghatározottan az adott információ az egyének viszonylag szűkebb körében válik ismertté, az egyének azon köréhez képest, akik számára az adott információ felhasználható vagy felhasználható lenne a társadalmi cselekvés eszközeként.

Az adott információ közléséből kizárt egyének mint objektumok vonatkozásában a kizárólagos informáltság a szubjektum számára olyan szempontból a cselekvés eszköze, hogy aktuálisan lehetőséget nyújthat azon cselekvési lehetőségek hatékonyabb megvalósítására, amelyek az objektum számára a szükségletkielégítés (negatív vagy pozitív) feltételeit képezik, ahhoz képest, mintha az objektum is rendelkezne az adott információval. Például, ha egy adott pályázati kiírásra pályázó egyének közül az egyik tudja, hogy különösen milyen szempontokat vesznek majd figyelembe a pályázatok értékelése során, a többi pályázó viszont nem, a többi pályázóval mint objektumokkal szemben a szubjektumnak ebből adódóan nagyobb az esélye a megpályázott állás, megbízás, támogatás stb. elnyerésére.

Az adott egyén kizárólagos informáltsága társadalmi képességet jelenthet eleve adott cselekvési lehetőségek szempontjából az adott információval kizárólagosan rendelkező egyének körén belül más egyének mint objektumok vonatkozásában is, amennyiben az adott cselekvési lehetőségek szubjektum általi hatékonyabb vagy kevésbé hatékony megvalósítása érinti az objektum érdekeit. Visszatérve az előbbi példára, ha egy adott pályázati kiírásra pályázó egyének közül viszonylag kevesen tudják, hogy különösen milyen szempontokat vesznek majd figyelembe a pályázatok értékelése során, de ahhoz képest többen, ahány nyertes pályázó lehet, az egyes jól tájékozott pályázók rontják egymás esélyeit a megpályázott állás, megbízás, támogatás stb. elnyerésére.

A kizárólagos informáltság jelenthet többlet társadalmi képességet más társadalmi képességek mellett, adott cselekvési lehetőségek vonatkozásában. Ebben az esetben az adott információhoz való hozzájutásból kizárt egyének rendelkezhetnek az adott cselekvési lehetőségek vonatkozásában releváns más társadalmi képességekkel. Például az olyan érettségiző diák, aki már az érettségi vizsgát megelőzően értesült az érettségi tételekről, bizonyára olyan hatással lesz a vizsgáztatókra, hogy igen jó eredményt fog elérni az érettségi vizsgán; de hasonló eredményt azok a diákok is elérhetnek, akik előzetesen nem értesültek a tételekről, de jól felkészültek az érettségi vizsgára, és ezért megfelelő ismeretekkel rendelkeznek.

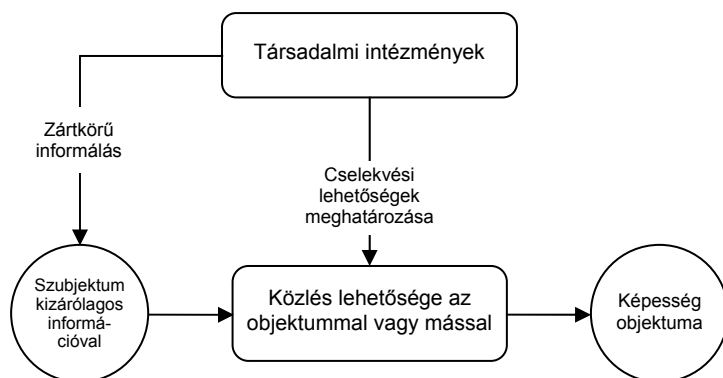
A kizárólagos informáltság mint társadalmi képesség azonban bizonyos értelemben lehet hasonló a társadalmi képesítéshez, amellyel korábban (3.2Ab) fog-

lalkoztunk. Ebben az esetben az adott információhoz való hozzájutásból kizárt egyéneket megfosztják egyáltalán az adott cselekvési lehetőségek vonatkozásában releváns társadalmi képességeiktől. Ugyanis az intézmények fedezetével rendelkező egyének a releváns információk egy adott egyénhez vagy az egyének adott szűkebb köréhez való eljuttatásával jelzik, hogy bár az adott cselekvési lehetőségek más releváns szabályok szerint megvalósíthatók lennének mások számára is, valójában ők csak a zárt körben tájékoztatott egyéneket tekintik jogosultaknak az adott cselekvési lehetőségek megvalósítására. Ebben az esetben tehát az információnak az egyének zárt köréhez való eljuttatásához kapcsolódik az adott információ közléséből kizárt egyének releváns hatáskörének az elvonása (ehhez lásd: 3.1B), és ezzel összefüggésben esetleg bizonyos személyes tulajdonságok is jelentéktelenné válnak mint társadalmi képességek.

Például találkozhatunk olyan esetekkel, amikor formálisan az egyének széles köre számára kiírt pályázati kiírásra benyújtandó pályázathoz szükséges dokumentumokat, adatlapokat, kiegészítve más releváns információkkal, személy szerint eljuttatják egyetlen egyénhez vagy az egyének viszonylag szűk köréhez, akit vagy akiket már eleve a pályázat nyertesének, illetve nyerteseinek tekintenek. Így olyan egyén, aki kiemelten tájékoztatva lett, tudhatja, hogy ezzel feljogosították a pályázat benyújtására és eleve előnyben részesítik másokkal szemben. Mások viszont tudhatják, hogy igen csekély eséllyel vagy teljesen esélytelenül indulnak az adott pályázati eljárásban, amennyiben korábbi tapasztalataik alapján átlátják a szóban forgó körülményeket. Sőt, a valójában jogosulatlan pályázók esetleg megtorlásra is számíthatnak, amiért megnehezítik az eleve nyertesnek kiszemelt pályázó vagy pályázók számára az adott állás, megbízás, támogatás stb. odaítélését.

Eddig azzal a tipikus esettel foglalkoztunk, amikor a szubjektum cselekvési lehetőségei eleve adottak, amelyek vonatkozásában az adott információval való rendelkezés társadalmi képességet jelent. Mint fentebb említettük, a másik tipikus esetben az információval való rendelkezés az adott információ szubjektum általi közlésének a lehetőségére vonatkoztatva jelent társadalmi képességet.

Az utóbbi esetben az informáltság mint társadalmi képesség meghatározottságát a 8.10. ábrán szemléltetjük. A szóban forgó esetben a kizárólagos informáltságot mint társadalmi képességet a következő módon határozzák meg az intézmények: (1) Az intézmények a képesség objektuma és/vagy mások számára, bizonyos cselekvési lehetőségek létrehozásával, adott információt a szükségletkielégítés eszközeként vagy feltételeként határoznak meg. (2) A releváns információk továbbítása intézmények által meghatározottan zárt körű, és ennek eredményeként a szubjektum olyan releváns információval rendelkezik, amelyhez való hozzáféréstől a képesség objektuma vagy más egyének ki vannak zárva. (3) Ezáltal az intézmények – esetleg az intézményes szabályoknak ellentmondva – meghatározzák azt a cselekvési lehetőséget, hogy a szubjektum a tájékoztatásból eredetileg kizárt objektummal vagy mással az utóbbi számára korlátozottan hozzáférhető és jelentős információt közölhet.

8.10. ábra. A kizárólagos informáltság mint társadalmi képesség meghatározottsága a közlés lehetőségére vonatkozóan

Ily módon meghatározva, a kizárólagos informáltság mint társadalmi képesség objektumait képezhetik mind a zárt körű informálásból eredetileg kizárt egyének, mind a zárt körű informálásba eredetileg bevont egyének. Az első esetben a kizárólagos információval rendelkező fél az adott információ közlésével vagy nem közlésével lehet hatással az adott információ közléséből eredetileg kizárt objektum érdekeinek a megvalósulására. Ugyanis – annak ellenére, hogy az adott információval eredetileg rendelkező egyéneknek általában véve érdekükben áll az információ terjesztésének a korlátozása, és/vagy intézményes szabályok tiltják, hogy az adott információt eljuttassák a tájékoztatandó egyének körén kívüli egyénekhez – a kizárólagos információval rendelkező fél közölheti a másik féllel az adott információt, amennyiben az adott esetben ez felel meg érdekének, illetve ha ezért a másik fél részéről megfelelő ellentételezésben részesül.

Például a munkaügyi ellenőrzéseket végző hivatal alkalmazottja számára társadalmi képességet jelenthet egy adott munkáltatóval szemben olyan információval való rendelkezés, hogy egy adott időpontban munkaügyi ellenőrzésre kerül majd sor a munkáltató cégénél. Ha a munkaügyi hivatal alkalmazottja ezt az információt a munkáltató tudomására hozza, a munkáltató esetleg elkerülheti a cégénél a szabálytalanságok feltárását és az ezzel járó büntetést. Vagy egy önkormányzat beruházással foglalkozó szervezeti egységének alkalmazottja számára társadalmi képességet jelenthet egy adott földterület tulajdonosaival szemben olyan információval való rendelkezés, hogy az adott területen jelentős beruházásra kerül majd sor, és belátható időn belül az önkormányzat vagy a beruházó meg kívánja vásárolni az adott területet. Ilyen információ hiányában a tulajdonosok esetleg viszonylag olcsón eladnák a földjüket olyan vásárlónak, aki rendelkezik az adott információval.

Az adott egyén kizárólagos informáltsága társadalmi képességet jelenthet az adott információval kizárólagosan rendelkező egyének körén belül más egyének

vonatkozásában is, amennyiben az adott információ közlése valamely harmadik külső egyénnel sértené a másik fél érdekét. Visszatérve az egyik előző példára, ha a munkaügyi ellenőrzéseket végző hivatal egyik alkalmazottja az ellenőrzendő munkáltató tudomására hozza a várható ellenőrzést és annak időpontját, az adott alkalmazott ezzel sértheti az ellenőrök érdekeit, amennyiben az ellenőröknek érdeükben áll az egyébként ismert szabálytalanságok bizonyítása. Vagy például a korrupcióra szerveződő hálózat egyes tagjai jelentősen sérthetnék egymás érdekeit azzal, ha külső egyénekhez is eljuttatnák azokat az információkat, amelyek jelentősek a korrupciós cselekmények hatékony megvalósítása szempontjából, vagy ha lelepleznék az adott hálózat korrupciós tevékenységét.

A kizárólagos információval mint társadalmi képességgel rendszerint az egyének azon köre rendelkezik, akik intézmények által meghatározottan és az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének és/vagy az adott információ közlésének a hatáskörével rendelkező egyének szándékának megfelelően kizárólagosan jutnak hozzá az adott információhoz. De ilyen információ eljuthat e körön kívüli egyénekhez is, akár szándékos közlés, illetve – az információval eredetileg nem rendelkező egyének részéről – szándékos keresés révén, de esetleg véletlenszerűen is. Ha az eredetileg kizárólagosnak szánt információ kikerül az egyének zárt köréből, és ezáltal általában véve megszűnik az adott információ kizárólagossága, mert minden érintett egyén hozzájutott, illetve intézményes korlátozás nélkül hozzájuthat az adott információhoz, az adott információval való rendelkezés már nem jelent társadalmi képességet. De ha az érintett egyének egy része számára az adott információ zártsága tulajdonképpen fennmarad, az adott információval való rendelkezés olyan egyén számára is társadalmi képességet jelenthet, aki eredetileg az információ közléséből kizárt egyének köréhez tartozott.

Tegyük fel például, hogy egy pályázat leendő elbírálói eredetileg csak ahhoz a néhány pályázóhoz juttatják el az arra vonatkozó információt, hogy milyen tartalmú pályázattal lehet szinte biztosan nyerni, akiket eleve nyertesekként szeretnének kihirdetni. Majd az erre vonatkozó információ másokhoz is eljut, de a pályázók döntő többsége így sem értesül róla. Ebben az esetben az adott információval való rendelkezés azok számára is jelentős társadalmi képességet jelenthet, akik eredetileg a kedvezményezettek körén kívül estek; bár általában véve kisebb mértékben, mintha eredetileg is a kedvezményezett körhöz tartoztak volna, és csak az eleve nyertesnek szánt pályázók jutottak volna hozzá az adott információhoz.

Társadalmi szempontból releváns információhoz egy adott egyén hozzájuthat az intézményes meghatározottság szempontjából véletlenszerűen is, például közvetlen megfigyelés vagy véletlen értesülés útján. Például egy adott munkavállaló számára társadalmi képességet jelenthet a munkaadó vonatkozásában, ha közvetlen tapasztalatai alapján tudja, hogy a munkaadó feketén foglalkoztatja a munkavállalók egy részét (esetleg őt is így foglalkoztatja), és azt is tudja, hogy ezt hogyan lehet egy külső szemlélő számára jól láthatóvá tenni, aki egyébként nem tudná felfedni és bizonyítani az adott szabálytalanságot. Az adott információ ahhoz a

cselekvési lehetőséghez kapcsolódva képez társadalmi képességet, hogy a munkavállaló ezt az információt az ellenőrző szervek tudomására hozhatja, és ezáltal sértheti a munkaadó mint objektum érdekeit. Tehát az adott esetben véletlenszerűen megszerzett, de egyébként intézmények által meghatározottan korlátozottan hozzáférhető információval való rendelkezés is társadalmi képességet jelenthet, de a korlátlanul hozzáférhető információval való rendelkezés nem.⁵

A kizárólagos informáltságot elvileg úgy értelmeztük, hogy az adott információk közlésének az egyének adott körére való korlátozottsága intézmények által meghatározott. A valóságban azonban gyakran elég csupán eléggé megnehezíteni az adott információhoz való hozzájutást ahhoz, hogy az adott információ által érintett egyének nagy részéhez ne jusson el az információ; és valójában az adott információval való rendelkezés hatását tekintve hasonló legyen a kizárólagos informáltsághoz mint társadalmi képességhez. Például ha egy pályázati kiírást a jogszabályok szerint nyilvánosan ki kell hirdetni, a pályázat kiírói látszólag eleget tehetnek az adott szabályoknak, de tulajdonképpen megőrizhetik az információ zártságát, ha olyan közleményben jelentetik meg a pályázati kiírást, amelyet az érintettek valószínűleg nem olvasnak. Valamint ha olyan közeli időpontot határoznak meg a pályázat beadásának a határidejeként, hogy az adott időszak alatt csak kevés terjedhessen el az érintettek körében a pályázati kiírás híre.

A kizárólagos informáltsággal összefüggésben végül szót ejtünk a társadalmi képességek két másik típusáról, a hatáskorról és a társadalmi kapcsolatról. A hatáskört korábban (3.1Ab) mint társadalmi jogosultságot határoztuk meg. A kizárólagos informáltsággal mint társadalmi képességgel összefüggésben is jelentős társadalmi képességet jelenthet az olyan hatáskör, amely információk megszerzésére és közlésére vonatkozó cselekvési lehetőségeket tartalmaz. (Vö.: Jávör–Rozgonyi 2007: 121, 123) A társadalmi kapcsolattal mint társadalmi képességgel részben már foglalkoztunk, részben majd a következő alcím keretében foglalkozunk. A kizárólagos informáltsággal mint társadalmi képességgel összefüggésben is jelentős társadalmi képességet jelenthetnek a társadalmi kapcsolatok. Egyrészt annyiban, amennyiben a kizárólagosan tájékoztatandó egyének köre a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének körét jelenti. Másrészt amennyiben a tájékoztatásból eredetileg kizárt egyén kapcsolatai olyan egyénekhez fűződnek, akik intézményesen zárt terjesztési körű információkkal rendelkeznek. Az ilyen kapcsolatok ugyanis azon egyének számára is aktuálisan lehetőséget nyújthatnak az intézményesen zárt terjesztési körű információk megszerzésére, akik eredetileg az informálandó egyének körén kívül estek.

⁵ Itt hasonló összefüggésről van szó, mint például a pénz esetében. Pénzhez intézmények által meghatározottan korlátozottan lehet hozzájutni, és a pénzzel való rendelkezés részben ezáltal jelent társadalmi képességet. Azonban ha valaki az intézményes meghatározottság szempontjából véletlenszerűen jut pénzhez, mondjuk sok pénz talál vagy lop, az adott pénzzel való rendelkezés ugyanolyan jelentős társadalmi képességet jelent, mintha intézményesen jutott volna hozzá, mondjuk megdolgozott volna a pénzért. De ha mindenki korlátozás nélkül juthatna pénzhez, a pénz teljesen értéktelenné válna, és a pénzzel való rendelkezés már egyáltalán nem jelentene társadalmi képességet.

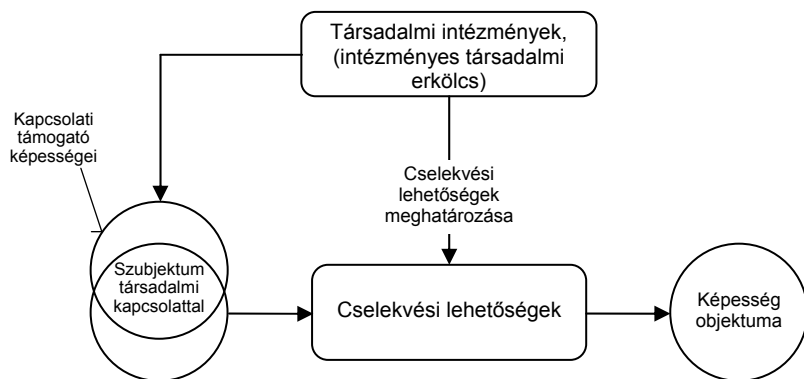
C) A társadalmi kapcsolat mint vegyes képesség

Korábban (3.1Ab) a társadalmi kapcsolatot mint társadalmi képességet a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének körén belül, két kapcsolati fél vonatkozásában vizsgáltuk; és ebben a vonatkozásban a kapcsolatot mint társadalmi jogosultságot határoztuk meg. Azonban a társadalmi kapcsolat társadalmi képességet alkothat a szubjektum és – a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekhez képest – egy külső egyén (vagy csoport) mint objektum vonatkozásában is. Ebből a szempontból a társadalmi kapcsolat nem társadalmi jogosultság, hanem vegyes társadalmi képesség, és itt ilyen értelemben határozzuk meg a társadalmi kapcsolatot.

- A *társadalmi kapcsolat* mint vegyes társadalmi képesség belső fedezetű intézmény (vagy intézményes erkölcs), illetve kölcsönös elkötelezettség révén más egyén vagy egyének bizonyos társadalmi képességeivel való rendelkezés, az intézmények által meghatározott és a kapcsolati támogatókon kívüli objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségek megvalósításához, illetve megvalósításában.

Ebben az esetben is érvényes – a társadalmi kapcsolathoz mint jogosultsághoz hasonlóan –, hogy az adott egyén a kapcsolati támogató bizonyos társadalmi képességeit, illetve támogatását igénybe veheti hitelként, követelésként vagy részletes megállapodás alapján.

A társadalmi kapcsolat mint vegyes társadalmi képesség létrehozását a 8.11. ábrán szemléltetjük. Eszerint a társadalmi kapcsolatot mint vegyes társadalmi képességet a következő módon hozzák létre az intézmények, illetve hozza létre az intézményes társadalmi erkölcs: (1) Az intézmények az adott szubjektum számára létrehoznak bizonyos cselekvési lehetőségeket oly módon, ahogyan erre a társadalmi képességek más típusai esetében is utaltunk. Ebben az esetben az e vonatkozásban jelentős intézmények a szubjektum szempontjából külső fedezetű intézmények; tehát számára az adott cselekvési lehetőségek a szükségletkielégítés feltételeit képezik. (2) A szubjektum cselekvési lehetőségeit az intézmények más – a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének körén kívüli – egyén vagy egyének mint objektumok számára a szükségletkielégítés eszközeiként vagy feltételeiként határozzák meg. Azaz ezek a cselekvési lehetőségek bizonyos mértékben az objektum érdekét képezik vagy ellentétesek az objektum érdekével. (3) Az adott cselekvési lehetőségek hatékony megvalósítása előfeltételezi azt, hogy az adott szubjektum bizonyos társadalmi képességekkel (jogosultságokkal, személyes társadalmi képességekkel, társadalmi képesítésekkel, kizárólagos informáltsággal) rendelkezzen. (4) Belső fedezetű intézmény (vagy intézményes társadalmi erkölcs) kialakítása révén társadalmi kapcsolat létrehozásával a szubjektum által felhasználható társadalmi képességek bizonyos mértékben magukban foglalják a kapcsolati támogató vagy támogatók társadalmi képességeit.

8.11. ábra: A társadalmi kapcsolat mint vegyes társadalmi képesség létrehozása

Például egy vállalati alkalmazott számára a vállalat intézményei meghatározzák az érdekét alkotó cselekvési lehetőségeket. E cselekvési lehetőségek megvalósítása, különösen munkájának a kevésbé eredményes vagy eredményesebb végzése az adott alkalmazott vezetője számára is jelentős mint a szükségletkielégítés feltétele. Az adott cselekvési lehetőségek megvalósítása feltételezi, hogy a szóban forgó alkalmazott bizonyos társadalmi képességekkel (hatáskörrel, szakképzettséggel, szaktudással, kizárólagos informáltsággal stb.) rendelkezzen. Ha az alkalmazott tagja a vállalat adott szervezeti egységében szerveződött klikknek, illetve társadalmi egyesülésnek, az érdekét képező cselekvési lehetőségek megvalósításában alkalmanként számíthat az egyesülés tagjainak a támogatására. Például alkalmanként igénybe veheti a támogatók munkaeszközeit is, szakmai tanácsot kérhet és kaphat tőlük adott munkafeladatok megvalósításához, a támogatók (hatáskörük vagy további kapcsolataik felhasználásával) segíthetnek neki a legjobb munkafeladatok megszerzésében.

Ha a szubjektum társadalmi kapcsolatát a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekhez képest külső egyén mint objektum vonatkozásában vizsgáljuk, egyrészt a szubjektum és az objektum vonatkozásában jelentős cselekvési lehetőségeket, másrészt a kapcsolati támogató vagy támogatók bizonyos társadalmi képességeivel való rendelkezést különböző intézmények határozzák meg. A szubjektum és az objektum vonatkozásában jelentős cselekvési lehetőségeket a szubjektum szempontjából külső fedezetű intézmények hozzák létre. Azt viszont a szubjektum és a kapcsolati támogatók szempontjából belső fedezetű intézmény (vagy intézményes társadalmi erkölcs) határozza meg, hogy a szubjektum rendelkezik a kapcsolati támogató vagy támogatók bizonyos társadalmi képességeivel. Az intézményes társadalmi erkölcs révén létrehozott társadalmi kapcsolatot azonban csak az elmélet engedményes szintjén vehetjük figyelembe. Például egy

munkahelyi szervezetben az alkalmazottak érdekeit képező cselekvési lehetőségeket főleg a szervezet formális intézményei határozzák meg, amelyek fedezetével főleg az adott szervezet legfelső vezetői rendelkeznek. Az alkalmazottak szűkebb köreiből viszont kialakulnak nem formális szabályok, megegyezések arra vonatkozóan, hogy rendszeresen segítik egymást érdekeik érvényesítésében.

A társadalmi képesség szubjektuma részben annak függvényében rendelkezhet a kapcsolati támogatók bizonyos társadalmi képességeivel, hogy az adott cselekvési lehetőségek, amelyek megvalósításához a szubjektum igényli a támogatást, mennyiben felelnek meg a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének és ezen egyéneken belül a támogató egyén vagy egyének érdekeinek is.

A társadalmi kapcsolat mint vegyes társadalmi képesség esetében – a társadalmi jogosultsághoz hasonlóan – a cselekvés lényegi eszköze a társadalmi kapcsolatokat létrehozó intézmény (vagy intézményes erkölcs) fedezetével rendelkező egyének cselekvési képessége, illetve támogatása. Ezen eszközzel való rendelkezés által meghatározottan képezhetik az adott egyén számára egy adott másik egyén mint támogató társadalmi képességei is a cselekvés eszközeit, az adott objektummal szemben.

4. A társadalmi erő és erőviszony

A fejezet negyedik részében a társadalmi erő fogalmával, létrehozásával és következményeivel, valamint a társadalmi erőviszony fogalmával és a társadalmi erőviszonyok típusaival foglalkozunk. Először az emberközi erő tágabb fogalmán belül értelmezve és a fejezet első részében tárgyalt problémákra tekintettel meghatározzuk a társadalmi erő fogalmát. Majd felvázoljuk a társadalmi erő belső és külső meghatározó tényezőit, és elemezzük a társadalmi erőt létrehozó összetett mechanizmust. Ehhez kapcsolódva térünk rá annak a kérdésnek a tárgyalására, hogy következményként milyen jelenséget vagy milyen jelenségeket tulajdonítunk a társadalmi erőnek. Végül meghatározzuk a társadalmi erőviszony fogalmát, és felvázoljuk a társadalmi erőviszonyok fő típusait. Legfőbb típusokként az elkülönült társadalmi erőviszonyt és az azonossági társadalmi erőviszonyt határozzuk meg, de további típusokat is megkülönböztetünk.

4.1. Az erők típusai és a társadalmi erő

A) Az emberközi erők típusai

Mindenekelőtt az emberi erő, valamint az emberközi erő tágabb fogalmán belül értelmezzük a társadalmi erő fogalmát. Felfogásunk szerint az emberi erőket cselekvési képességek alkotják, és az erő fogalma a cselekvési képességek mennyiségi kifejezésére szolgál. Eszerint az erőket tartalmilag tipizálhatjuk a cselekvési képességek korábbi – a fejezet második részében tárgyalt – tipizálásához hasonlóan, arra való tekintettel, hogy eljussunk a társadalmi erő szűkebben értelmezett fogalmához. (Ehhez lásd a 8.2. ábrát.)

Egyrészt az emberi erő tágabb fogalmán belül különbséget tehetünk a technikai érelemben vett erő és az emberközi erő között, és a legtágabb értelemben minket az emberközi erők érdekelnek.

- Az *emberközi erő* az adott egyén cselekvési képességeinek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy másik egyén vagy más egyének számára a szükségletkielégítés összetevőit képezik.

Másképp az emberközi erőn belül különbséget tehetünk a nem intézményes erő és az intézményes erő között, ahhoz hasonló értelemben, ahogyan a nem intézményes és az intézményes képességeket megkülönböztettük egymástól. Harmadrészt abból a szempontból, hogy az adott erőt alkotó képességek a szükségletkielégítés milyen összetevőit képezik az adott képességek objektuma számára, az intézményes erőn belül megkülönböztetjük – az intézményes képességek tipizálásához hasonlóan – a közösségi erőt, az intézményes testiségi erőt és a társadalmi erőt.

Minket tulajdonképpen a társadalmi erők érdekelnek, de mielőtt a társadalmi erő fogalmának tárgyalására rátérünk, röviden rávilágítunk a közösségi erő és az intézményes testiségi erő természetére.

Felfogásunk szerint a közösségi képességekre vonatkozik a közösségi erő és a tekintély fogalma, amelyek érvényességi körét elvileg a közösségi élet szférájára korlátozzuk. A *közösségi erő* az adott egyén közösségi képességeinek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy másik egyén vagy más egyének számára a lelki szükségletek tárgyait képezik. A *tekintély* az adott egyén közösségi erőfőlnye az egyének adott körében, a nagymértékben egyenlőtlen közösségi erőviszonyokban.⁶ Főleg ilyen közösségi képességei, illetve tekintélye révén hathat például a baráti társaságban a vezetőként elismert tag a társaság többi tagjára, a lelkipásztor a hitközösség tagjaira, vagy valamilyen szabadidős tevékenységre (színjátszás, zenélés, tánc stb.) szerveződött klub tehetséges és jól felkészült tagja a klub többi tagjára.

A közösségi erőt hasonlóan értelmezzük, mint ahogyan a presztízsnak nevezett fogalmat egyes normativista elméletekben értelmezik. Parsons meghatározása szerint a presztízs (prestige) a megbecsülés hierarchikus elrendeződése, a viszonylagos megbecsülés, amelyben az egyén részesül a differenciált értékelés rendezett rendszerében. (Parsons 1951: 132) Felfogása szerint a presztízs mások cselekvéseinek oly módon történő befolyásolására teszi alkalmassá az egyént, hogy közvetlenül nem helyez kilátásba valamilyen pozitív vagy negatív következményt. A presztízs a szubjektum és a másik fél által vallott közös vagy hasonló – fogalmaink szerint személyes és közösségi – értékeken nyugszik. Parsons a közösségi erőn, illetve a tekintélyen alapuló befolyást nevezi egyáltalán befolyásnak, de e fogalmat mi tágabban értelmezzük. Felfogása szerint „A befolyásnak meggyőzősen keresztül kell működnie, azaz a befolyás tárgyának azt kell gondolnia, hogy a befolyásoló javaslatának megfelelő döntés annak a kollektív rendszernek az érdekében áll, amellyel szemben mindketten szolidárisak.” (Parsons 1971: 14; ford. 2000: 47)

Parsons erőfelfogását tárgyalva (1.1Bc) rámutattunk arra, hogy a normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben rendszeres fogalomként nincs helye a hagyományosan kialakult felfogásokhoz hasonlóan értelmezett erőfogalomnak. A normativista szemléletmódnak elvileg egy olyan erőfogalom felel meg, amely szerint az erő az adott szubjektum cselekvési képességeinek személyes jelentősége egy másik fél számára, az utóbbi – szűkebb értelemben vett – lelki szükségleteire és személyes értékeire vonatkoztatva. Ilyen értelemben az erőt olyan cselekvési képességek alkotják, amelyek a másik fél számára a lelki szükségletek tárgyait képezik. A normativista szemléletmódnak megfelelő erőfogalom tehát azonos a fogalmaink szerinti közösségi erő fogalmával.

⁶ A tekintély kifejezést nem olyan értelemben használjuk, mint ahogyan e kifejezést például Rozgonyi Tamás használja a magyar szociológiai irodalomban. (Andics–Rozgonyi 1977: 120–121; Jávör–Rozgonyi 2005: 201–204; Jávör–Rozgonyi 2007: 130–132) Az említett szerző – fogalmaink és az általunk használt kifejezések szerint – a formális hatáskörön alapuló hatalmat nevezi tekintélynek, de a hatalom fogalmával majd később foglalkozunk.

Felfogásunk szerint a közösségi erő hatóköre elvileg a közösségi élet szférájára terjed ki, a társadalmi élet szférájában a közösségi erőnek elvileg nincs jelentősége. A valóság azonban természetesen ebből a szempontból is összetettebb az elmélet-hez, illetve az elmélet elvont szintjéhez képest. A valóságos társadalmi életben a közösségi erőnek és a tekintélynek lehet bizonyos mértékben jelentősége. Azonban többnyire a jelentős mértékű társadalmi erő, illetve – a később tárgyalandó – hatalom jelenik meg látszólagos tekintélyként. Főleg akkor válik nyilvánvalóvá, hogy a valóságos társadalmi élet szférájában a tekintély inkább csak látszat, ha az adott egyénnek már nincs hatalma, és ezáltal látszólagos tekintélye is szertefoszlik.

A testiségi erő nem azonos a testi erővel, az utóbbi erő önmagában csak technikai értelemben vett erő, bár lehet emberközi erő is. Az intézményes testiségi erő egyrészt intézmények által meghatározott, másrészt nem az erő szubjektumára, hanem az erő objektumára vonatkoztatva testi természetű. Az *intézményes testiségi erő* az adott egyén intézményes testiségi képességeinek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy másik egyén vagy más egyének számára a testi szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik. Az uralom fogalmát a kilencedik fejezetben (1.1Ba) majd az intézményes testiségi erő fogalmához kapcsolódva, testiségi erőfölként határozzuk meg.

A intézményes testiségi erő egyrészt lehet *intézményes ellátási erő*, amelyet a másik fél számára a testi szükséglet tárgyát képező cselekvési képesség alkot vagy ilyen cselekvési képességek alkotnak. Másrészt lehet *intézményes közvetlen kényszerítő erő*, amelyet erőfölként formájában majd uralomnak nevezünk, és amelyet a másik fél számára a testi szükséglet negatív tárgyát képező cselekvési képesség alkot, illetve ilyen cselekvési képességek alkotnak. Ellátási erővel rendelkezik nagyrészt például az orvos a beteggel, az ápoló vagy gondozó az ápolat vagy gondozott egyénnel, a prostituált a nemi szolgáltatást igénybe vevő féllal szemben. Intézményes közvetlen kényszerítő erővel rendelkezik a börtönőr a rabokkal szemben vagy a rendőr a jogellenesen viselkedő és erőszakos tüntetőkkel szemben. Az intézményes testiségi erőn belül az ellátási erő elvileg a magánélet szférájában, az uralom viszont a kényszerű élet szférájában létezik; és az uralom elvileg csak a társadalmi erő, illetve a hatalom közvetítésével hat a társadalmi élet szférájában.

Minket a továbbiakban a társadalmi erők érdekelnek, amelyek elvileg a társadalmi élet szférájában találhatók. A szociológiai irodalomban a legszélesebb körben a korábban (1.2B) tágabb erőfelfogásnak nevezett felfogás az elfogadott, amely szerint a társadalmi erő eszközeit, illetve forrásait képezhetik mindazok a képességek, amelyeket mi emberközi képességeknek nevezünk. E tágabb erőfelfogás szerint tehát a társadalmi erő a valóságban a fogalmaink szerinti emberközi erőnek felel meg.

Ehhez a tágabb erőfelfogáshoz képest mi jóval szűkebb fogalomként határozzuk meg a társadalmi erő fogalmát. Előre bocsátva a következő alcím keretében részletesen kifejtendő meghatározást: A társadalmi erő az adott egyén (vagy

csoport) társadalmi képességeinek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy másik egyén (vagy csoport) mint objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. A kilencedik fejezetben (1.1Aa) majd a társadalmi erő fogalmához kapcsolódva, társadalmi erőfölként határozzuk meg a hatalom fogalmát.

Az erő és az erőviszony természete	A kifejezés és fogalom	
	Erőre vonatkozó	Erőfölkéntre vonatkozó
Közösségi	<i>Közösségi erő</i>	<i>Tekintély</i>
Intézményes testiségi	<i>Intézményes testiségi erő</i>	<i>Uralom</i>
Társadalmi	<i>Társadalmi erő</i>	<i>Hatalom</i>

8.1. táblázat: Az intézményes erőket és erőfölkénteket jelölő kifejezések

Mi tehát egy összetett fogalomrendszerrel helyettesítjük a társadalmi erő tágan értelmezett és meglehetősen sokértelmű fogalmát. Felfogásunk szerint ugyanis csak egy összetett fogalomrendszerrel küszöbölhető ki a társadalmi erő tágan értelmezett fogalmában rejlő sokértelműség és homályosság. Arra való tekintettel, hogy elősegítsük az intézményes erőkre vonatkozó, általunk meghatározott és később meghatározandó fogalmak megfelelő értelmezését, valamint e fogalmakat jelölő kifejezések megfelelő használatát, a 8.1. táblázatban összefoglaljuk az intézményes erőket és erőfölkénteket jelölő fogalmakat, illetve kifejezéseket. Tehát egyrészt megkülönböztetjük egymástól a közösségi erő, az intézményes testiségi erő és a társadalmi erő fogalmát. Másrészt az erőfölkéntre vonatkoztatva a közösségi erő fogalmának a tekintély fogalma, az intézményes testiségi erő fogalmának az uralom fogalma, a társadalmi erő fogalmának a hatalom fogalma felel meg. Ebben a fejezetben, a következőkben a társadalmi erő fogalmát határozzuk meg, a hatalom és az uralom fogalmának a meghatározásával majd a kilencedik fejezetben foglalkozunk.

A hatodik fejezetben (1.2Ab) megkülönböztettük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját. Fentebb is utaltunk arra, hogy a különböző természetű erők mely életszférákban érvényesülnek. Felfogásunk szerint a közösségi erő és a tekintély elvileg a közösségi élet szférájában létezik; a társadalmi élet szférájában a közösségi erőnek és a tekintélynek elvileg nincs jelentősége. Az intézményes testiségi erőn belül az ellátási erő elvileg a magánélet szférájában, az uralom viszont a kényszerű élet

szférájában létezik; és az uralom elvileg csak a társadalmi erő, illetve a hatalom közvetítésével hat a társadalmi élet szférájában. A társadalmi erő és a hatalom elvileg a társadalmi élet szférájában létezik, de hatása közvetve más életszférákra is kiterjed.

B) A társadalmi erő fogalma

Amint azt korábban (1.1A) hangsúlyoztuk, az erőfelfogások legfőbb problémájának azt tartjuk, hogy a szociológiai irodalomban elfogadott erőfogalmak általában véve fenomenalista jellegűek, amelyek csak a társadalmi jelenségek fenomenalista, illetve diszpozíciós magyarázatát és leírását teszik lehetővé. Ezzel szemben a következőkben egy *pozitivist* erőfogalom kidolgozására vállalkozunk, amely szerint a társadalmi erő a társadalmi jelenségek oksági magyarázatában – általában más meghatározó tényezőkkel együtt – a társadalmi jelenségek okának tekinthető.

Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a társadalmi erőt társadalmi képességek alkotják, amelyek természetére a fejezet harmadik részében világítottunk rá. A társadalmi képesség fogalmának és típusainak a meghatározása után felmerülhet azonban az a kérdés, hogy egyáltalán miért van szükség a társadalmi erő fogalmára? Úgy tűnhet ugyanis, hogy a társadalmi képesség fogalma már betöltheti azt a magyarázó funkciót, amelyet egy erőfogalomtól elvárhatunk.

A társadalmi képesség fogalmához kapcsolódva a társadalmi erő fogalmának bevezetését főleg a következő két tényező indokolja. Egyrészt a szubjektum ugyanazon társadalmi képessége különböző egyének vagy csoportok mint objektumok számára különböző mértékben képezheti a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét, tehát tartalmilag ugyanaz a képesség mennyiségileg különböző mértékű lehet. Másrészt a szubjektum adott egyén vagy csoport vonatkozásában ugyanakkor több társadalmi képességgel is rendelkezhet, például hatáskörrel, tulajdonnal, társadalmi kapcsolattal, szaktudással. Tehát fogalmilag ki kellene tudnunk azt is fejezni, hogy ezek a képességek összességükben milyen jelentősek egy adott másik fél vonatkozásában, milyen mértékben képezik a másik fél számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit.

Az említett problémákra tekintettel röviden a következőképpen határozzuk meg a társadalmi erő fogalmát:

- A *társadalmi erő* az adott egyén (vagy csoport) társadalmi képességeinek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy másik egyén (vagy csoport) mint objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik.

Mi tehát az emberközi erő fogalmához képest jóval szűkebben határozzuk meg a társadalmi erő fogalmát. A következőkben azonban a társadalmi erő kifejezés helyett gyakran csak röviden az erő kifejezést használjuk a társadalmi erő fogal-

mának jelölésére, mivel a más természetű erőkkal általában nem foglalkozunk. Tehát ha a továbbiakban *erőről* beszélünk, ezen általában akkor is társadalmi erőt értünk.⁷ Ha esetleg mégis más természetű erőre gondolunk, akkor ezt a pontosabb kifejezéssel (pl. közösségi erő, intézményes testiségi erő) jelöljük. Az erők szubjektumai és objektumai felfogásunk szerint nemcsak egyének, hanem bizonyos értelemben társadalmi csoportok is lehetnek. Majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy társadalmi csoportok milyen értelemben képezhetik az erők szubjektumait és/vagy objektumait. A következőkben gondolkunk még csak egyénekre az erők szubjektumaiként és objektumaiként, ezért a kiemelt definícióban zárójelben utaltunk a csoportokra.

Az erő fogalmának fenti definíciójában a mérték fogalmán a minőség és a mennyiség egységét értjük (vö.: Hegel 1979: 186-190), tehát az erőnek van egy minőségi vagy tartalmi és egy mennyiségi oldala.

- A társadalmi erő fogalma egyrészt tartalmilag kifejezi, hogy az erő magában foglalja a különböző társadalmi képességeket. Másrészt az *erő intenzitása* kifejezi, hogy ezek a képességek összességükben milyen jelentősek mint adott másik egyén (vagy csoport) szükségletkielégítésének eszközei vagy feltételei.

A társadalmi erő fogalmának a meghatározása során abból a szempontból nem teszünk különbséget a társadalmi erőt alkotó társadalmi képességek között, hogy ezek a képességek az erő objektuma számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy a szükségletkielégítés feltételeit képezik. Ezzel a kérdéssel majd később (4.3B), a társadalmi erőviszonyok tipizálása során foglalkozunk.

A társadalmi erő fogalma főleg a társadalmi képességek mennyiségi kifejezésére szolgál. Azt, hogy egy adott társadalmi képesség vagy adott képességek összessége milyen intenzitású erőt képez egy adott másik fél mint objektum vonatkozásában, meghatározzák a másik fél érdekei, személyes képességek esetében az adott cselekvési lehetőségek technikai jellemzőivel összefüggésben. Az erő fogalmának pozitívista igényű meghatározásában elvileg benne rejlik az a lehetőség, hogy az erő intenzitását az adott erő okozatainak tekinthető jelenségektől függetlenül az empirikus kutatásban mérni tudjuk. Tehát ez az erőfelfogás elvileg az empirikus szociológiai kutatásban is lehetővé teszi az erők következményeiként értelmezhető társadalmi jelenségek oksági magyarázatát.

Amint azt már említettük, mi egy pozitívista erőfogalom kidolgozására vállalkozunk. Amennyiben érvényesíteni kívánjuk az említett szempontot a társadalmi erő fogalmának a meghatározásában, eleget kell tennünk az első fejezetben (2.1Aa) az oksági magyarázatokkal szemben támasztott követelményeknek. E követelmények szerint egyrészt a társadalmi erő fogalmát meg kell tudnunk határozni a kö-

⁷ Az ehhez hasonlóan értelmezett társadalmi erő fogalmának jelölésére kezdetben az *érdekerő* kifejezést használtam, hogy e fogalmat megkülönböztessem egyrészt a tágabb erőfogalomtól, másrészt a hatalom fogalmától. (Lásd pl.: Farkas 1984-85; Farkas 1991A: 118-127; Farkas 1991B)

vetkezményeinek tekinthető jelenségekre történő hivatkozás nélkül is. Másrészt a társadalmi erőnek a valóságban tényszerű létezőnek kell lennie. Harmadrészt elemeznünk kell azt a belső mechanizmust is, amely az erő hordozói közötti hatásokat foglalja magában, és amelyet az erő fogalmában mint az erő hordozóinak a tulajdonságát értelmezzük. Az erő általunk meghatározott fogalma – felfogásunk szerint – az alábbiak szerint tesz eleget ezeknek a követelményeknek.

Az erő kifejezett meghatározásában nem hivatkozunk az erő következményeinek tekinthető jelenségekre, az erő fogalmát a társadalmi képesség fogalmára támaszkodva határozzuk meg. A társadalmi erő tartalmi oldalával a fejezet harmadik részében, a társadalmi képességek típusait tárgyalva már foglalkoztunk. Eszerint az erők tartalmát képezhetik: (1) társadalmi jogosultságok mint hatáskör, tulajdon, és – a kapcsolati támogató vonatkozásában – társadalmi kapcsolat; (2) vegyes társadalmi képességek mint társadalmi kapcsolat egy külső egyén vagy csoport vonatkozásában, társadalmi képesítés és kizárólagos informáltság; valamint (3) személyes társadalmi képességek, amelyek lehetnek lelki vagy testi képességek.

Bizonyos fenntartással állítjuk, hogy a társadalmi erő tényszerű, tehát az emberek tudatán kívül és önmagában létezik. A társadalmi erő tényszerűen főleg azt foglalja magában, hogy az erő szubjektuma a társadalmi jogosultságokhoz kapcsolódó cselekvési lehetőségek, illetve a cselekvési lehetőségek bizonyos vonatkozásai megvalósíthatóságának a biztosításában rendelkezik az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos cselekvési képességeivel, támogatásával. A társadalmi erők egyes cselekvési eszközei tényszerűek, más eszközei viszont jelképi és tudati természetűek. A hatáskör, a tulajdon tárgya, a testi személyes tulajdonság és a kapcsolati támogatás tényszerű eszköz. A tudás és az információ azonban önmagában jelképi és tudati természetű, amellyel való rendelkezés is alkothat társadalmi képességet és ezáltal társadalmi erőt. Problémaként merül fel tehát az a kérdés, hogy a tudással és a kizárólagos információval való rendelkezés mint társadalmi képesség alkothat-e tényszerűnek tekinthető társadalmi erőt.⁸ Ettől a

⁸ Felfogásunk szerint a tudással és a kizárólagos információval való rendelkezés mint társadalmi képesség által alkotott társadalmi erő bizonyos szempontból nem tényszerű, más szempontból tényszerű létező. A tudás és az információ önmagában jelképi és tudati természetű, tehát ilyen szempontból a szóban forgó társadalmi erő nem tényszerű. A társadalmi erő azonban nem önmagában az adott létező (pl. a tudás vagy az információ) és a vele való rendelkezés. A társadalmi erő fogalma azt fejezi ki, hogy az adott létezővel való rendelkezés milyen mértékben képezi egy másik egyén (vagy csoport) mint objektum számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét. Ebből a szempontból a szóban forgó erő is tényszerű, mert ha a tudást és az információt eleve adottnak vesszük (amelyet empirikusan is meg tudunk határozni feltételezett következményeitől függetlenül), az adott tudással és/vagy információval való rendelkezés elvileg tényszerűen, mindkét fél tudatától függetlenül képezheti a másik fél mint objektum számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét. Majd később (4.2Ab) látjuk, hogy a szubjektum társadalmi képességei olyan mértékben képezik az erő objektuma számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit, amilyen mértékben a szubjektum bizonyos, tényszerűen létező cselekvési lehetőségei (az ún. feltételelesen aktuális cselekvési lehetőségei) az erő objektuma számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik.

problémától eltekintünk, amikor a társadalmi erőt általában véve tényszerűnek tekintjük.

Az erőt általában véve is egy adott létező mint egész tulajdonságának tekintjük, amely más létezőkre irányuló hatásában jelenik meg. Az erőként értelmezett tulajdonság azonban az adott létező belső folyamataiban, belső működésében valósul meg. Tehát a társadalmi erő tartalmának a meghatározásában elemeznünk kell azt a belső mechanizmust, amelyet az elemzés magasabb szintjén társadalmi erőnek nevezett tulajdonságként értelmezünk. A fejezet harmadik részében, a társadalmi képességek típusait tárgyalva már nagyrészt elemeztük a társadalmi erőket létrehozó belső mechanizmust, de ezzel a kérdéssel a következő alcím (4.2) keretében is foglalkozunk. A szociológiai irodalomban kialakult erőelméletekben viszont – ismereteink szerint – a szóban forgó mechanizmusnak a kielégítő elemzése hiányzik. Főleg ezért tekinthetünk minden általunk ismert társadalmi erőfogalmat fenomenalista fogalomnak; amellett, hogy e fogalmakat kifejezetten is fenomenalista módon, az erő megjelenési formájára, illetve feltételezett következményére hivatkozva határozzák meg.

Úgy tűnik, hogy a fogalmaink szerinti társadalmi jogosultságok által alkotott valóságos erőt értelmezik egyes szerzők úgy, hogy a társadalmi erő szimbolikus erő. Parsons felfogása szerint akkor beszélhetünk társadalmi erőről, ha a felhasznált képesség általánosított, illetve szimbolikus. (Parsons 1967: 308-309; ford. 1988: 47-48) Ez az értelmezés azonban félrevezető, nem megfelelően világít rá a társadalmi erő valóságos természetére. Felfogásunk szerint különösen az olyan társadalmi erő tényszerű létező, amelyet társadalmi jogosultságok alkotnak. A társadalmi jogosultságok tárgyalásánál (3.1Aa) láttuk, hogy közvetlenül az adott cselekvési lehetőségek megvalósításának az objektum és mások általi elfogadása révén válnak az adott cselekvési lehetőségek aktuális cselekvési lehetőségekké, amelyeket a társadalmi képesség és a társadalmi erő szubjektuma szándéka szerint megvalósíthat. Azonban a társadalmi képesség és az erő objektumai az elfogadás biztosítására vonatkozó előzetes ismeretek, illetve tapasztalat alapján fogadják el, hogy az adott szubjektum szándéka szerint megvalósíthatja vagy megvalósítja az intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségeket.

4.2. A társadalmi erő létrehozása és következményei

A) A társadalmi erő meghatározói és létrehozása

a) A társadalmi erő hordozói és külső meghatározó tényezői

Mint említettük (4.1B), mi egy pozitivista erőfogalom kidolgozására vállalkoztunk, amely szerint a társadalmi erő a társadalmi jelenségek oksági magyarázatában – általában más meghatározó tényezőkkel együtt – a társadalmi jelenségek

okának tekinthető. Az első fejezetben (2.1Aa; 2.1D) viszont hangsúlyoztuk, hogy az oksági magyarázat feltételezi az oknak tekintett létező belső mechanizmusának az elemzését. Tehát ahhoz, hogy a társadalmi erőt oknak tekinthessük a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásainak az oksági magyarázatában, elemeznünk kell a társadalmi erőt alkotó mechanizmust.

A következőkben először felvázoljuk a társadalmi erő meghatározó tényezőit, majd ezt követően elemezzük az erőt létrehozó és az erőt részben alkotó mechanizmust, amelyet a 8.12. ábrán szemléltetünk. A társadalmi erő szubjektuma az adott egyén (vagy csoport), akire (vagy amelyre) vonatkoztatva az egyén (vagy csoport, illetve a csoportot alkotó egyének) körülményeit és személyes tulajdonságait, valamint az e létezők közötti hatásokat cselekvési képességek formájában társadalmi erőként értelmezzük. Adott szubjektum számára a társadalmi erő létrehozásában szerepet játszó létezőkön belül megkülönböztetjük az erő hordozóit, illetve belső meghatározó tényezőit és az erő külső meghatározó tényezőit.

A társadalmi erő tartalmát képező társadalmi képességektől megkülönböztetjük az erő hordozóit, amelyeket *erőforrásoknak* is nevezhetnénk.

- A *társadalmi erő hordozóit*, illetve az erő belső meghatározó tényezőit a cselekvés azon eszközei képezik, amelyek birtoklását és/vagy amelyekkel való rendelkezést a szubjektum társadalmi képességeiként és erejeként értelmezzük.

A cselekvések ezen eszközeit a társadalmi erő belső meghatározó tényezőinek tekintjük, amelyek a következők: (1) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének közvetlen kényszerítő és/vagy társadalmi képességei annyiban, amennyiben e képességeiket a társadalmi erő szubjektumának a rendelkezésére bocsátják, az adott intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségek bizonyos vonatkozásai megvalósíthatóságának a biztosításában. (2) A társadalmi jogosultságok sajátos cselekvési eszközei: a különböző hatáskörök, a szubjektum tulajdonában lévő dolgok, a kapcsolati támogatók társadalmi képességei. (3) A kapcsolati támogatók szubjektum rendelkezésére álló társadalmi képességei külső egyén (vagy csoport) vonatkozásában. (4) Társadalmi képesítéseket jelentő tanúsítványok, jogosítványok. (5) A szubjektum birtokában lévő kizárólagos információk. (6) A szubjektum olyan személyes tulajdonságai (pl. szaktudás, testi erő), amelyek személyes társadalmi képességeket alkotnak.

- A társadalmi erő *külső meghatározó tényezőit* az erő szubjektumának azok a körülményei képezik (az erő környezeti hordozóitól eltekintve), amelyek meghatározzák az erő adott hordozóival való rendelkezést és azt, hogy az adott társadalmi képességek milyen mértékű erőt alkotnak.

Ezek a körülmények a következők: (1) Az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének fedezeti szándékai és képességei általában véve, valamint az intézmények kialakítására és fenntartására irányuló cselekvései. Amennyiben azonban az intézmények fedezetével rendelkező egyének a szubjektum rendelkezésére bocsátják közvetlen kényszerítő és/vagy társadalmi képességeiket, e tényező az erő hordozóját

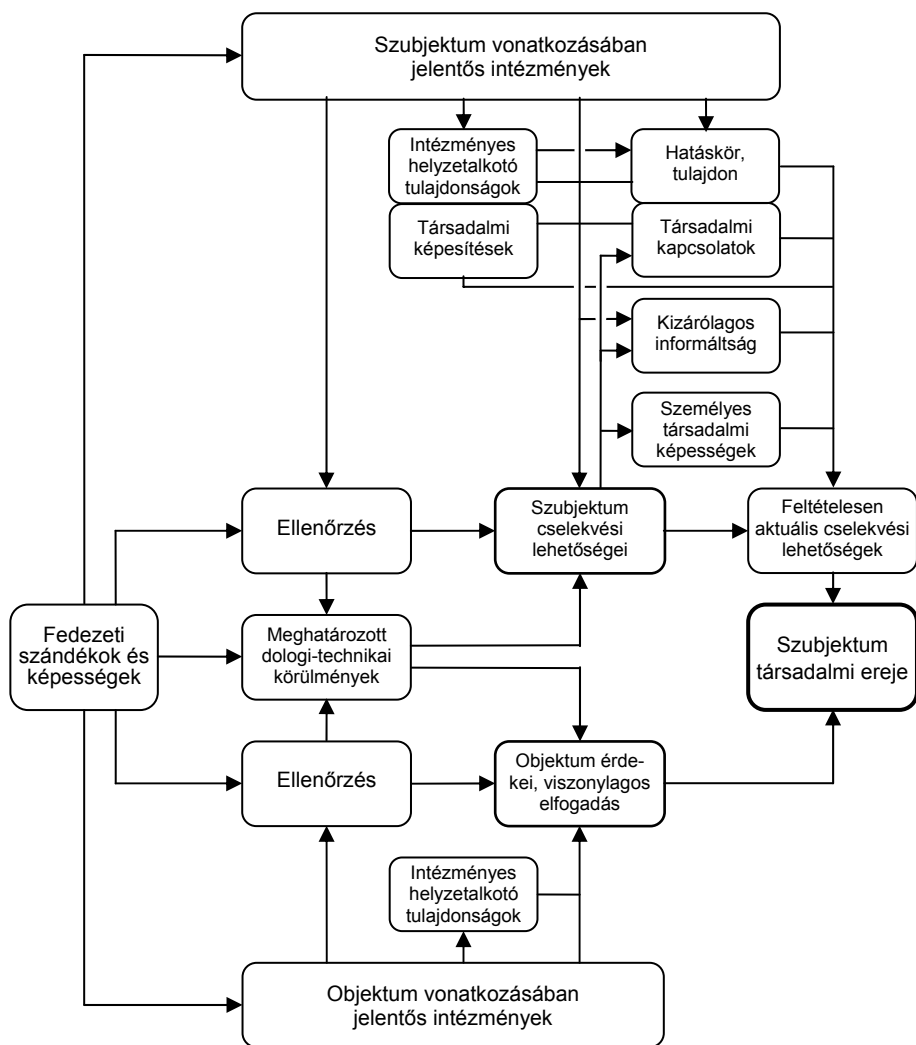
képezi. (2) A cselekvés eszközeinek a birtoklását, illetve a velük való rendelkezést szabályozó intézmények és az erő szubjektumának intézményes helyzetalkotó tulajdonságai (a társadalmi képesítések kivételével), intézményes helyzete vagy helyzetei. (3) A szubjektum cselekvési lehetőségeit meghatározó létezők: az e vonatkozásban jelentős intézmények, az ellenőrzést és a dologi-technikai körülmények változásait megvalósító cselekvések és várható cselekvések, a releváns dologi-technikai körülmények (az érdekek létrehozásának megfelelően). (4) Az erő objektumának érdekei és ezáltal mindazok a belső és külső meghatározó létezők, amelyek meghatározzák az erő objektumának az érdekeit. Az érdek meghatározó tényezőivel a hetedik fejezetben (3.1Aa) foglalkoztunk, ezért e kérdés tárgyalásától itt eltekintünk.

Az erő egyes hordozói, illetve belső meghatározó tényezői és az erő egyes külső meghatározó tényezői önmagukban, egymástól elkülönülten szemlélve csak bizonyos mértékben, többé vagy kevésbé határozzák meg a szubjektum erejét. A társadalmi erőt nem magyarázhatjuk meg önmagában sem a fedezeti szándékokból és képességekből, sem közvetlenül az intézményekből, sem a szubjektum bizonyos intézményes helyzetalkotó tulajdonságaiból vagy intézményes helyzeteiből; sem az ellenőrzésből vagy a dologi-technikai körülményekből; sem az erő objektumának érdekeiből és ezen érdekek meghatározó tényezőiből; sem a cselekvés egyes eszközeiből, illetve az egyes társadalmi képességekből. Az erő hordozóinak nevezett körülmények és személyes tulajdonságok, valamint az e létezők közötti hatások sajátos összességét értelmezzük – társadalmi képességek formájában és adott objektum érdekeire vonatkoztatva – társadalmi erőként. A külső meghatározó tényezők viszont a társadalmi képességek és az objektum érdekei meghatározása révén határozzák meg a szubjektum társadalmi erejét.

b) A társadalmi erőt létrehozó mechanizmus

Az első fejezetben (2.1D) adott meghatározásunk szerint a mechanizmus adott létező alkotórészei közötti vagy adott létezők közötti hatásoknak a jellegzetes összessége, amelynek bizonyos következményt tulajdonítunk, vagy amelyet bizonyos következményben megjelenő tulajdonságként értelmezzünk. A mechanizmus tágabb fogalmán belül különbséget tettünk a belső mechanizmus és a közvetítő mechanizmus között.

A társadalmi erő tartalmát az adott objektum érdekei vonatkozásában jelentős társadalmi képességek alkotják. Tehát a társadalmi erő létrehozása a társadalmi képességek létrehozásának a formájában valósul meg, az adott objektum érdekeinek a létrehozásával összefüggésben. A társadalmi képességek létrehozásának a mechanizmusát a fejezet harmadik részében, az érdekek létrehozásának a mechanizmusát a hetedik fejezetben (3.1Ab) már elemeztük. Tehát itt ezekhez az elemzésekhez kapcsolódva mutatunk rá a társadalmi erőt létrehozó összetett mechanizmusra, amely magában foglalja az említett mechanizmusokat. A szóban forgó mechanizmus részben olyan közvetítő mechanizmus, amely a fedezeti szándékok

8.12. ábra: A társadalmi erő intézmények általi létrehozása

és képességek, valamint a társadalmi erő között közvetít, részben az erő belső mechanizmusa. A *társadalmi erő belső mechanizmusát* az erő hordozói közötti hatásoknak a jellegzetes összessége alkotja, amelyet cselekvési képességek formájában a szubjektum társadalmi erejeként értelmezzük. A negyedik fejezetben (2.2Ab) csak elvi szinten vázoltuk fel az intézmények tényleges funkcióit, a társadalmi erőt létrehozó mechanizmus elemzése ennek a funkciónak a részletezését jelenti, a társadalmi erőre vonatkozóan.

Röviden úgy fogalmazunk, hogy a társadalmi erőket intézmények hozzák létre, azonban az erőket lényegében véve nem önmagukban a szabályokból álló intézmények hozzák létre. A hetedik fejezetben (3.1Ab), az érdekek létrehozásának a tárgyalásánál is említettük, hogy csupán szimbolikus létezők eleve nem hozhatnak létre olyan létezőket, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, tehát nem hozhatnak létre társadalmi erőket sem.

- A társadalmi erőket végül is az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, illetve ezen egyének – más egyének és csoportok befolyásolására irányuló – szándékai és cselekvési képességei hozzák létre, intézmény vagy intézmények kialakítása és fenntartása révén.

A harmadik fejezetben (3.1B) fedezeti szándéknak és képességnek az adott intézmény fedezetével rendelkező egyénnek vagy egyéneknek az intézmény kialakítására és az intézményes szabályok tényleges érvényesítésére, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésére vonatkozó szándékát és képességét neveztük.

Az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékai olyan társadalmi erők létrehozására irányulnak, amelyek az általuk elvárt cselekvések megvalósítására teszik alkalmassá az adott intézmények érvényességi körébe eső egyéneket. Azonban – ahogyan azt az érdekek létrehozásának a tárgyalásánál is hangsúlyoztuk – a társadalmi intézmények bizonyos mértékben tökéletlen eszközök mások befolyásolására. A társadalmi intézmények, illetve különösen a külső fedezetű társadalmi intézmények elvileg csak bizonyos valószínűséggel, kisebb vagy nagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaiknak megfelelő társadalmi erőket hozzanak létre, és ezáltal másokat az előbbiektől elvárt cselekvések megvalósítására tegyék alkalmassá. Tehát ily módon az intézmények fedezetével rendelkező egyének kisebb vagy nagyobb mértékben szándékaiknak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi erőket is létrehozhatnak, és a valóságban gyakran létre is hoznak.

Az adott szubjektum társadalmi erejét létrehozó intézmények általában különbözőféle intézmények, különösen azért, mert e vonatkozásban egyaránt jelentősek egyrészt a szubjektum cselekvési lehetőségeit létrehozó és a cselekvések eszközeivel való rendelkezést meghatározó intézmények, másrészt az objektum érdekeit létrehozó intézmények. Egyrészt a szubjektum vonatkozásában jelentős szabályok és intézmények, másrészt az objektum vonatkozásában jelentős szabályok és intézmények esetleg egy adott intézményen vagy egy adott intézményrendszeren belül található. Azonban az egyik és a másik vonatkozásban jelentős szabályok és intézmények különböző intézmények és különböző intézményrendszerek alkotórészei is lehetnek. Bár eleve feltételezzük az adott társadalom átfogó intézményrendszerét, az adott társadalomban ettől az átfogó intézményrendszertől és egymástól többé vagy kevésbé független intézmények is kialakulhatnak. Az adott

társadalmi erőt létrehozó intézmények fedezetével esetleg rendelkezhetnek együttesen adott egyének; de az is lehetséges, hogy egymástól többé vagy kevésbé független egyének vagy csoportok rendelkeznek az e vonatkozásban jelentős különböző intézmények fedezetével.

Például egy munkahelyi vezető hatáskörének bizonyos vonatkozásait és ezáltal részben a vezető erejét jogszabályok határozzák meg, más vonatkozásait az adott munkahelyi szervezet szervezeti és működési szabályzata határozza meg, ismét más vonatkozásait esetleg nem formális intézmények határozzák meg. A beosztottak azon érdekeit, amelyek jelentősek az adott vezető ereje vonatkozásában szintén meghatározhatják részben jogszabályok, részben az adott munkahelyi szervezet formális intézményei, részben nem formális intézmények. A jogi intézmények fedezetével főleg a parlament, részben a kormány és az alkotmánybíróság tagjai rendelkeznek, az adott munkahelyi szervezet formális intézményeinek a fedezetével főleg a szervezet felső vezetői rendelkeznek, a nem formális intézmények fedezetével bizonyos érdekszövetségek rendelkeznek.

- *A társadalmi erőt létrehozó mechanizmus főbb összefüggései:* (1) az intézmények kialakítása, (2) a szubjektum cselekvési lehetőségeinek meghatározása, (3) a társadalmi jogosultságok meghatározása; (4) a személyes társadalmi képességek meghatározása, (5) a társadalmi képesítések meghatározása, (6) a jelentős kizárólagos információk meghatározása, (7) a jelentős társadalmi kapcsolatok meghatározása külső objektumok vonatkozásában; (8) a feltételeken aktuális cselekvési lehetőségek meghatározása, és ezzel összefüggésben (9) az objektum releváns érdekeinek meghatározása; és végül (10) a viszonylagos elfogadás meghatározása.

A társadalmi erőt létrehozó mechanizmust a már említett 8.12. ábrán szemléltetjük. Ebben az ábrában – a hetedik fejezetben az érdekek létrehozását szemléltető ábrától eltérően – az intézményeket alkotó tipikus szabályokat nem részletezzük, a könnyebb áttekinthetőségre való tekintettel. A társadalmi erőt létrehozó valóságos folyamat igen összetett, e folyamatot alkotó leglényegesebb hatásokat emeljük ki a szóban forgó mechanizmus elemzése során:

(1) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének más egyénekre irányuló befolyásuk érvényesítése céljából kialakítják az adott intézmény vagy intézmények (a továbbiakban: intézmények) szabályait. Egyrészt kialakítják az erő szubjektumára, másrészt az erő objektumára vonatkozó intézményes szabályokat, és kialakítják az intézményes szabályok érvényességére, valamint a releváns cselekvések ellenőrzésére vonatkozó szabályokat.

Az intézményes szabályokban kifejezetten megfogalmazzák az adott egyéntől vagy egyénektől elvárt viselkedést, illetve az adott egyén vagy egyének által megvalósítandó dolgokat és/vagy állapotokat. Az intézményes szabályok érvényességére vonatkozó szabályokban megadják az intézményes helyzetalkotó tulajdonságokat (pl. munkakör, beosztás, foglalkozás, életkor), és az egyének intézményes helyzet-

alkotó tulajdonságai szerint határozzák meg az egyes egyénekre érvényes intézményes szabályokat. Az ellenőrzésre vonatkozó szabályokban megadják az ellenőrzés módját, az ellenőrzés jogosultságával rendelkező egyéneket és az előírt szankciókat.

(2) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének által kialakított és fenntartott intézmények a társadalmi erő szubjektuma számára létrehozhatnak bizonyos cselekvési lehetőségeket. E cselekvési lehetőségeket oly módon hozzák létre az intézmények – az ellenőrzéssel és a dologi-technikai körülményekkel összefüggésben –, ahogyan azt a hetedik fejezetben (3.1Ab), az érdekek létrehozásának az elemzése során láttuk; ezért a szubjektum cselekvési lehetőségeit létrehozó mechanizmusnak az elemzésével itt már nem foglalkozunk.

A szubjektum cselekvési lehetőségei részben a szubjektum érdekeit alkotják az adott objektumtól függetlenül is, e cselekvési lehetőségek számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képezik. Azonban a társadalmi erő létrehozása szempontjából a szubjektum azon cselekvési lehetőségei is jelentősek, amelyek számára közvetlenül nem képezik a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit, az erő objektuma számára viszont a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, és ezáltal válnak jelentőssé a szubjektum számára is. Például a szubjektum számára esetleg adott az a cselekvési lehetőség, hogy hozzájusson bizonyos dolgokhoz vagy információkhoz, amelyek számára közvetlenül nem jelentősek, az erő objektuma számára viszont jelentősek.

(3) A szubjektum cselekvési lehetőségei és társadalmi képességei közötti összefüggés és ezáltal az adott cselekvési lehetőségek megvalósíthatósága szempontjából megkülönböztethetjük a szubjektum cselekvési lehetőségeinek a következő két típusát: (1) a társadalmi jogosultságok révén eleve megvalósítható cselekvési lehetőségeket, illetve a cselekvési lehetőségek ilyen vonatkozásait, és (2) ebből a szempontból esetlegesen megvalósítható cselekvési lehetőségeket, illetve a cselekvési lehetőségek ilyen vonatkozásait.

Egyrészt megkülönböztethetjük azokat a cselekvési lehetőségeket, illetve a cselekvési lehetőségek azon részeit vagy vonatkozásait, amelyekhez társadalmi jogosultságok kapcsolódnak, tehát amelyeket a szubjektum szándéka szerint megvalósíthat. Az ilyen cselekvési lehetőségek, illetve a cselekvési lehetőségek ilyen részei vagy vonatkozásai aktualitásának, megvalósíthatóságának a biztosításában a szubjektum rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos cselekvési képességeivel, támogatásával.

Azok a cselekvési lehetőségek, illetve a cselekvési lehetőségek azon összetevői vagy vonatkozásai, amelyek aktualitásának, megvalósíthatóságának a biztosításában a szubjektum rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos cselekvési képességeivel, lehetnek különböző létezőkre vonatkoztatva meghatározottak. Ebből a szempontból különböztettük meg a társadalmi jogosultságok típusait: hatáskört, a tulajdont és a kapcsolati felek között a társadalmi kapcsolatot. Az adott intézmények tehát – a szubjektum intézményes helyzetalkotó tulajdonságaival összefüggésben – meghatározzák, hogy az erő szubjektuma

milyen hatáskörrel vagy hatáskörökkel, milyen dolgokkal mennyiben rendelkezik, mennyiben igényelheti kapcsolati támogatók támogatását, illetve mennyiben lehet maga is támogató. Az intézmények e vonatkozásokban eleve biztosítják adott cselekvési lehetőségek, illetve a cselekvési lehetőségek adott részeinek vagy vonatkozásainak a megvalósíthatóságát. A jogosultságok különösen jelentősek mint társadalmi képességek, és az adott szubjektum – mások erejéhez viszonyítva – kiemelkedő társadalmi erőt általában csak bizonyos társadalmi jogosultságokkal rendelkezve érhet el.

Másrészt megkülönböztethetjük azokat a cselekvési lehetőségeket, illetve a cselekvési lehetőségek azon részeit, amelyeket a szubjektum az előbb említett szempontból esetlegesen valósíthat meg. Majd később látjuk, hogy az ilyen cselekvési lehetőségeket, illetve a cselekvési lehetőségek ilyen részeit vagy vonatkozásait a szubjektum attól függően valósíthatja meg – megvalósítás esetén is különböző hatékonysággal –, hogy a szubjektum milyen vegyes és személyes társadalmi képességekkel, végül is milyen társadalmi erővel rendelkezik, valamint milyen helyzetben van az érdekviszonyok és a társadalmi erőviszonyok hálózatában.

Mint ahogyan korábban (3.1Ab) is említettük, azok a cselekvési lehetőségek, illetve a cselekvési lehetőségeknek azok a részei vagy vonatkozásai, amelyekhez a társadalmi jogosultságok kapcsolódnak és amelyek ezáltal eleve megvalósíthatók, a valóságban nem válnak el élesen az intézmények által meghatározott más cselekvési lehetőségektől, illetve a cselekvési lehetőségek más részeitől vagy vonatkozásaitól, amelyek csak esetlegesen valósíthatók meg. Bizonyos cselekvési lehetőségeknek, illetve a cselekvési lehetőségek bizonyos részeinek vagy vonatkozásainak a megvalósíthatóságát az intézmények fedezetével rendelkező egyének eleve biztosítják, más cselekvési lehetőségeknek, illetve a cselekvési lehetőségek más részeinek vagy vonatkozásainak a megvalósíthatósága viszont ebből a szempontból meghatározatlan.

(4) Az adott cselekvési lehetőségek megvalósítása, illetve társadalmi szempontból hatékony megvalósítása esetenként többé vagy kevésbé szükségessé teszi azt, hogy az adott szubjektum – az általánosnak feltételezett személyes képességeken túl – meghatározott személyes képességgel vagy képességekkel is rendelkezzen. A szükséges személyes képességek egyrészt az adott cselekvési lehetőségek bizonyos technikai vonatkozásai, másrészt az objektum érdekei által meghatározottak. A szubjektum különböző mértékben rendelkezhet vagy esetleg egyáltalán nem rendelkezik a szükséges személyes képességgel vagy képességekkel (pl. szaktudással, szakmai tapasztalattal, testi erővel). Az intézmények fedezetével rendelkező egyének – az adott intézmények és az ellenőrzés révén – többé vagy kevésbé biztosítják, hogy ha a szubjektum rendelkezik a szükséges személyes képességgel vagy képességekkel, azt vagy azokat felhasználhatja az adott cselekvési lehetőség megvalósításában.

(5) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének egyes esetekben bizonyos személyes képesség, illetve személyes képességek elismeréséhez kötik az adott

cselekvési lehetőségek megvalósítását, ha különösen fontosnak tartják, hogy a szubjektum bizonyos mértékben rendelkezzen az igényelt személyes képességgel, illetve képességekkel. Ebben az esetben intézményes helyzetalkotó tulajdonságként határozzák meg az adott személyes képességgel való rendelkezés elismerését, valamint az adott elismeréssel mint képesítéssel (pl. jogosítvánnyal, szakképesítéssel, oklevéllel) való rendelkezést. Ilyen módon bizonyos cselekvési lehetőségek megvalósíthatóságát az adott társadalmi képesítéstől teszik függővé.

Amennyiben a szubjektum rendelkezik a szükséges képesítéssel vagy képesítésekkel, társadalmi jogosultság révén az intézmények fedezetével rendelkező egyének esetleg eleve biztosítják a szubjektum számára, hogy megvalósíthassa az adott cselekvési lehetőségeket. Azonban az adott cselekvési lehetőségek megvalósítása, illetve hatékony megvalósítása szükségessé teheti azt is, hogy a szubjektum más társadalmi képességekkel is rendelkezzen. Például ha bizonyos szakképzettséggel rendelkező egyén nevezhető ki adott beosztásba, a kinevezett egyén eleve megvalósíthatja a hatáskörébe tartozó cselekvési lehetőségeket, ha ezek megvalósításához csak általános személyes képességek szükségesek. Azonban hatáskörét alkotják olyan cselekvési lehetőségek, illetve hatásköréhez kapcsolódhatnak olyan cselekvési lehetőségek is, amelyek megvalósításához bizonyos személyes képességek vagy bizonyos kizárólagos információk is szükségesek.

(6) Az adott cselekvési lehetőségek megvalósítása, illetve társadalmi szempontból hatékony megvalósítása egyes esetekben többé vagy kevésbé szükségessé teszi azt, hogy az adott szubjektum bizonyos információval vagy információkkal is rendelkezzen. Azonban az adott információ közlését szabályozó intézmények fedezetével rendelkező egyének és/vagy az információ közlésének a hatáskörével rendelkező egyének megvalósíthatják az adott információ közlésének a zártságát. A szubjektum számára társadalmi képességet alkot az olyan releváns információkkal való rendelkezés, amelyek továbbítása intézmények által meghatározottan zárt körű, és ennek eredményeként amelyhez való hozzáférésből a társadalmi erő objektuma és/vagy más egyének ki vannak zárva. Ebben az esetben egyrészt a szubjektum – más társadalmi képességek mellett – csak kizárólagos információkkal rendelkezve valósíthat meg hatékonyan vagy egyáltalán bizonyos cselekvési lehetőségeket. Másrészt a szubjektum kizárólagos információkkal rendelkezve a tájékoztatásból eredetileg kizárt objektummal vagy mással az utóbbi számára korlátozottan hozzáférhető és jelentős információt közölhet.

(7) Az egyének bizonyos körében – belső fedezetű társadalmi intézmény (vagy intézményes társadalmi erkölcs) kialakítása révén – társadalmi kapcsolatok jönnek létre. A társadalmi kapcsolat társadalmi képességet alkothat a szubjektum és – a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekhez képest – egy külső egyén (vagy csoport) mint objektum vonatkozásában is. E vonatkozásban a társadalmi kapcsolattal vagy kapcsolatokkal rendelkező egyén mint szubjektum az intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségek megvalósításában nemcsak saját társadalmi képességeit használhatja fel, hanem bizonyos mértékben

rendelkezik a kapcsolati támogató vagy támogatók társadalmi képességeivel is. Ebben az esetben esetenként a kapcsolati támogató léphet, illetve a kapcsolati támogatók léphetnek szubjektumként az adott egyén helyébe, vagy az adott egyén a kapcsolati támogatókkal együttesen tekinthető a társadalmi erő szubjektumának.

A kapcsolati támogató különböző társadalmi képességeinek (hatáskör, tulajdon, személyes társadalmi képesség, társadalmi képesítés, kizárólagos informáltság, további kapcsolatok) jelentőségét és hatásait oly módon határozzák meg a társadalmi erő belső és külső meghatározó tényezői, ahogyan e tényezők a társadalmi erő szubjektuma társadalmi képességeinek a jelentőségét és hatásait is meghatározzák.

(8) A szubjektum társadalmi képességei összességükben elvileg meghatározzák azt, hogy a szubjektum cselekvési lehetőségei közül melyek a feltételesen aktuális cselekvési lehetőségek. A *feltételesen aktuális cselekvési lehetőségeken* bizonyos elvonatkoztatások révén feltételezett körülmények között a szubjektum által megvalósítható cselekvési lehetőségeket értünk. A szóban forgó elvonatkoztatások arra irányulnak, hogy a szubjektum társadalmi erejét elvileg elhatároljuk az objektum és mások társadalmi erejétől, valamint a társadalmi erőviszonyoktól. Az erő következményeit tekintve, a szubjektum társadalmi erejének a következményeit ily módon határoljuk el az objektum és mások társadalmi erejének a következményeitől, valamint a társadalmi erőviszonyok következményeitől.

A feltételezett körülmények a következő megszorításokkal foglalják magukban az előző alcím (4.2Aa) keretében tárgyalt belső és külső meghatározó tényezőket. A feltételezett körülmények nem foglalják magukban az erő objektumának a (közvetlen kényszerítő és/vagy) társadalmi képességeit és cselekvéseit. A feltételezett körülmények – az erő objektumától eleve eltekintve – más egyéneket (és csoportokat) csak mint kapcsolati támogatókat és/vagy mint az intézmények fedezetével rendelkező egyének megbízottait foglalják magukban. A megbízott egyének és csoportok (közvetlen kényszerítő és/vagy) társadalmi képességeit és cselekvéseit csak annyiban vesszük figyelembe, amennyiben a fedezeti szándékoknak és képességeknek megfelelő ellenőrzést valósítják meg. A fedezeti szándékoknak és képességeknek megfelelő ellenőrzés – gyakorlati szempontból nézve – az olyan megvalósuló ellenőrzés, amelyet nem lenne képes megváltoztatni sem a társadalmi erő szubjektuma, sem az erő objektuma azáltal, hogy ennek érdekében végső soron közvetlenül az adott intézmények fedezetével rendelkező egyénekhez fordulna támogatásért.⁹

⁹ Az adott objektum és más lehetséges objektumok közvetlen kényszerítő képességeit azért jegyeztük meg mintegy mellékesen, zárójelbe téve, mert olyan körülményekre jellemző, amikor nem tisztán érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok vannak az adott egyének között. Ilyen eset lehet például, amikor egy adott egyén mint állampolgár társadalmi erejét vizsgáljuk egy rendőrrel szemben. A rendőr ugyanis részben társadalmi képességekkel és társadalmi erővel, részben közvetlen kényszerítő képességekkel és intézményes testiségi erővel rendelkezik az állampolgárral szemben.

Egyszerűen forgalmazva, az itt elemzett szempontból a szubjektum erejének a megállapításában arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen cselekvési lehetőségeket valósíthatna meg a társadalmi erő szubjektuma, ha az erő objektuma egyáltalán nem lenne hatással a szubjektumra, és – az esetleges kapcsolati támogatókon kívül – mások is csak az intézmények fedezetével rendelkező egyének fedezeti szándékainak és képességeinek megfelelő ellenőrzés megvalósítása révén lennének hatással a szubjektumra.

Vegyünk például egy munkahelyi szervezetben egy adott beosztottat, akinek a társadalmi erejét vizsgáljuk egyrészt közvetlen vezetőjével, másrészt felsőbb vezetőjével, harmadrészt az egyik munkatársával szemben. További jelentős cselekvőként természetesen feltételezzük az adott intézmények fedezetével rendelkező egyéneket, de más egyénektől és csoportoktól eltekintünk. Tétélezzük fel továbbá, hogy az adott beosztottat csak a másik beosztotthoz fűzi társadalmi kapcsolat, valamint a két vezető – mint megbízott – ellenőrzési hatáskörrel is rendelkezik az adott beosztottal szemben. Ebben az esetben az adott beosztott közvetlen vezetőjével szembeni erejének, illetve e vonatkozásban a feltételesen aktuális cselekvési lehetőségeinek a felmérésében teljes mértékben eltekintünk a közvetlen vezető társadalmi képességeitől és cselekvéseitől; a felső vezető társadalmi képességeit és cselekvéseit csak annyiban vesszük figyelembe, amennyiben a fedezeti szándékoknak és képességeknek megfelelő ellenőrzést valósítják meg; és figyelembe vesszük a másik beosztott társadalmi képességeit annyiban, amennyiben azokat az adott beosztott rendelkezésére bocsátja. Az adott beosztott felsőbb vezetőjével szembeni erejének, illetve e vonatkozásban a feltételesen aktuális cselekvési lehetőségeinek a felmérésében teljes mértékben eltekintünk a felsőbb vezető társadalmi képességeitől és cselekvéseitől; a közvetlen vezető társadalmi képességeit és cselekvéseit csak annyiban vesszük figyelembe, amennyiben a fedezeti szándékoknak és képességeknek megfelelő ellenőrzést valósítják meg; és az előbbi esethez hasonlóan figyelembe vesszük a másik beosztott társadalmi képességeit. Az adott beosztott munkatársával szembeni erejének, illetve e vonatkozásban a feltételesen aktuális cselekvési lehetőségeinek a felmérésében teljes mértékben eltekintünk a munkatárs társadalmi képességeitől és cselekvéseitől; a két vezető társadalmi képességeit és cselekvéseit csak annyiban vesszük figyelembe, amennyiben a fedezeti szándékoknak és képességeknek megfelelő ellenőrzést valósítják meg. A két vezető által megvalósított ellenőrzés annyiban felel meg a fedezeti szándékoknak és képességeknek, amennyiben azt az adott beosztott vagy erejének az adott objektuma nem lenne képes megváltoztatni azáltal sem, hogy az adott szervezet legfelsőbb vezetőihez, a bírósághoz, illetve felsőbb szintű bíróságokhoz, más jogorvoslati szervekhez és végül mondjuk a parlamenti képviselőkhöz és az alkotmánybírósághoz fordulna támogatásért.

(9) A szubjektum társadalmi képességei olyan mértékben képezik az erő objektuma számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit, azaz a szubjektum társadalmi képességei olyan társadalmi erőt képeznek, amilyen mértékben a

szubjektum feltételesen aktuális cselekvési lehetőségei az erő objektuma számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Azaz amennyiben a szubjektum feltételesen aktuális cselekvési lehetőségei érintik az objektum érdekeit; illetve amennyiben e cselekvési lehetőségek az objektum érdekét képezik vagy ellentétesek az objektum érdekével. Tehát a szubjektum feltételesen aktuális cselekvési lehetőségeinek és az objektum érdekeit képező cselekvési lehetőségeknek az összekapcsolódásai elvileg meghatározzák a szubjektum erejét az adott objektum vonatkozásában.

A szubjektum társadalmi erejét e vonatkozásban meghatározza egyrészt az, hogy az erő szubjektumának a feltételesen aktuális cselekvési lehetőségei általában véve milyen mértékben képezik az erő objektumának az érdekeit vagy milyen mértékben ellentétesek az objektum érdekeivel. Másrészt az, hogy az adott cselekvési lehetőségek megvalósításának a módja, technikai hatékonysága milyen mértékben érinti az objektum érdekeit.

Az erőfogalom különböző értelmezéseinek a tárgyalása során (1.2B) volt szó arról, hogy egyes felfogások szerint a társadalmi erőt meghatározza az adott egyén vagy csoport funkcionális fontossága az adott társadalmi csoport, illetve társadalom megfelelő működésében. Felfogásunk szerint e tényező csak annyiban határozza meg a társadalmi erőt, amennyiben a szubjektum hatáskörét alkotó tevékenységi funkciók ellátása az adott erő objektumának az érdekét képezi vagy ellentétes az objektum érdekével.

A szubjektum társadalmi erejét az objektum érdekeinek a közvetítésével meghatározzák mindazok a létezők, amelyek meghatározzák az erő objektumának az érdekeit. Annak a mechanizmusnak az elemzésével, amely létrehozza az objektum érdekeit, itt már nem foglalkozunk, mivel ezzel a kérdéssel a hetedik fejezetben (3.1Ab) viszonylag részletesen foglalkoztunk.

(10) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének – közvetlenül vagy megbízottaik közvetítésével – a társadalmi erő adott objektumát és másokat mint lehetséges objektumokat, meghatározott negatív szankciók előírásával és szükség szerinti alkalmazásával eltérítenek attól, hogy a szubjektumot akadályozzák a társadalmi jogosultságokhoz kapcsolódó cselekvési lehetőségek megvalósításában. A szóban forgó szankciók közvetlenül a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező társadalmi szankciók, de végső soron lehetne – a testi szükségletek negatív tárgyait képező – közvetlen kényszerítő szankciók is.

Az elfogadás biztosítására vonatkozó előzetes ismeretek, illetve tapasztalat alapján a képesség objektuma és más egyének eleve elfogadják, hogy az adott szubjektum szándéka szerint megvalósíthatja vagy megvalósítja a jogosultságokhoz kapcsolódó cselekvési lehetőségeket, illetve a cselekvési lehetőségek jogosultságokhoz kapcsolódó részeit vagy vonatkozásait. Tehát közvetlenül az adott cselekvési lehetőségek megvalósításának az objektum és mások általi elfogadása révén válnak az adott cselekvési lehetőségek aktuális cselekvési lehetőségekké, amelyeket a szubjektum szándéka szerint megvalósíthat. Az adott cselekvési le-

hetőségek megvalósításának az elfogadása azonban a szóban forgó mechanizmus révén az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándéka és képessége által meghatározott.

A társadalmi jogosultságokhoz nem kapcsolódó cselekvési lehetőségek, illetve a cselekvési lehetőségek jogosultságokhoz nem kapcsolódó részei vagy vonatkozásai megvalósításának az objektum általi elfogadása, és a fedezettel rendelkező egyének részéről az elfogadás biztosítása minimálisan azt jelenti, hogy az objektum a társadalmi erő szubjektumát testi és testiségi erővel nem akadályozza és nem akadályozhatja az intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek megvalósításában. Mint már korábban is említettük, a társadalmi jogosultságokhoz nem kapcsolódó cselekvési lehetőségeket, illetve a cselekvési lehetőségek jogosultságokhoz nem kapcsolódó részeit vagy vonatkozásait a szubjektum attól függően valósíthatja meg, hogy a szubjektum milyen vegyes és személyes társadalmi képességekkel, és végül is milyen társadalmi erővel rendelkezik, valamint – amint azt majd a további fejezetekben láthatjuk – milyen helyzetben van az érdekviszonyok és a társadalmi erőviszonyok hálózatában.

A társadalmi erőket létrehozó összetett mechanizmust alkotó hatások elemzését itt befejezzük. Fentebb már említettük, hogy az intézmények fedezetével rendelkező egyének kisebb vagy nagyobb mértékben szándékaiknak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi erőket is létrehozhatnak. Ezzel a kérdéssel már részben foglalkoztunk arra a kérdésre keresve a választ (3.1B), hogy milyen tényezők téríthetik el az intézmények társadalmi képességeket létrehozó tényleges funkcióit az intézményes szabályoktól. A hetedik fejezetben (3.1B) azt is láttuk, hogy az intézmények fedezetével rendelkező egyének kisebb vagy nagyobb mértékben szándékaiknak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő érdekeket is létrehozhatnak. Mivel a társadalmi erők adott érdekek vonatkozásában léteznek, a társadalmi erők részben az eredeti szándékoknak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő érdekekkel összefüggésben lehetnek az eredeti szándékoknak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő erők. Adott intézmény vagy intézmények fedezetével rendelkező adott egyén vagy egyének szándéka szempontjából a társadalmi erők nagyrészt azáltal térhetnek el az adott szándéktól és az intézményes szabályoktól, hogy különböző, egymástól többé vagy kevésbé független és különböző szándékok által motivált egyének rendelkeznek azon intézmények fedezetével, amelyek létrehozzák az adott szubjektum társadalmi erőit.

Az intézmények fedezetével rendelkező egyének többnyire megbízottaik közvetítésével bocsátják a társadalmi erő szubjektumának a rendelkezésére közvetlen kényszerítő és/vagy társadalmi képességeiket, és megbízottak közvetítésével ellenőrzik egyrészt a szubjektum, másrészt az objektum releváns cselekvéseit. Ebben az esetben az adott intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek további intézményeket is ki kell alakítaniuk azon egyénekre érvényesen, akik szintén további megbízottak révén és/vagy közvetlenül megvalósítják az ellenőrzést. Ilyen módon az intézmények fedezetével rendelkező egyének érdekeket és társadalmi

erőket, valamint érdekviszonyokat és erőviszonyokat hoznak létre a szóban forgó megbízottak körében. Ha az intézmények fedezetével rendelkező egyének közvetlenül valósítják meg az ellenőrzést (erre az egyének viszonylag szűk körében van lehetőség), nagyrészt akkor is létrehozhatnak a szándékaiknak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi képességeket és erőket. Tehát ha az ellenőrzést megbízottak valósítják meg, már a megbízottak érdekei és erői is eltérhetnek az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaitól és az intézményes szabályoktól, és így – a közvetlen ellenőrzéshez képest – még tökéletlenebb lehet az ellenőrzés. Ennek eredményeként a társadalmi képességek és a társadalmi erők jelentős mértékben eltérhetnek az eredeti szándékok szerinti és az intézményes szabályokból kiértelmezhető képességektől és erőktől.

A társadalmi erőket létrehozhatják az adott erők szubjektumaihoz képest külső fedezetű intézmények révén más egyének. A társadalmi erők a valóságban többnyire, illetve alapvetően ilyen természetű erők, amelyeket majd külsőleges erőknek nevezünk. A társadalmi erőket azonban létrehozhatják maguk az erők szubjektumai, belső fedezetű intézmények révén. Az ilyen belsőleges erők esetében az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének és az erők szubjektumai egybeesnek. Ezzel a kérdéssel később (4.3Ba), a társadalmi erőviszonyok tárgyalásánál röviden foglalkozunk, de e kérdést részletesebben majd a tizenharmadik fejezetben tárgyaljuk.

B) A társadalmi erő következményei

Az erő fogalmának a meghatározása és az erő létrehozásának a tárgyalása után már rátérhetünk annak a kérdésnek a tárgyalására, hogy következményként milyen jelenséget vagy milyen jelenségeket tulajdonítunk a társadalmi erőnek. Arra már utaltunk (1.1Ba), hogy ebből a szempontból az úgynevezett interaktív erőfelfogást fogadjuk el. Megítélésünk szerint csupán az interaktív felfogás nézőpontjából különíthetők el a cselekvési lehetőségekből és a cselekvési képességekből felépült létezők: az érdekek és a társadalmi erők, valamint az érdekviszonyok és az erőviszonyok mint társadalmi viszonyok. E létezők hatásai már a reflexív erőfelfogás által szemmel tartott jelenségben (az érdekek, célok megvalósításának az aktuális lehetősége, illetve mértéke) is egymással elválaszthatatlanul egybefonódva jelennek meg, ahogyan azt majd a tizenegyedik fejezetben, a társadalmi helyzet típusainak és a társadalmi állapot meghatározottságának a tárgyalásánál látni fogjuk. Az adott társadalmi csoport, illetve társadalom egészének a rendezett működésére magyarázatot kereső integratív felfogás viszont még összetettebb jelenséghez köti az erő fogalmát, és ezáltal az integratív erőfelfogás még inkább csak fenomenalista felfogás lehet.

Az első fejezetben (2.1D) adott meghatározásunk szerint egy adott létező funkciója magában foglalja az adott létező belső mechanizmusát és – amennyiben a hatása közvetett – az adott létező hatását közvetítő mechanizmust, valamint

az ily módon létrehozott következményt vagy következményeket. Fentebb láttuk, hogy a társadalmi erő belső mechanizmusát az erő hordozói közötti hatásoknak a jellegzetes összessége alkotja. Felfogásunk szerint a társadalmi erő közvetlen következménye, amelyet közvetlenül a társadalmi erőből, illetve az erő belső mechanizmusából magyarázhatunk, az erő szubjektumának a társadalmi befolyása, feltételezve a befolyás megvalósítására irányuló szándékot.

Már a társadalmi képesség fogalmának a meghatározásánál hangsúlyoztuk (2.2B), hogy a társadalmi képességek a szubjektum számára olyan cselekvések megvalósítására nyújthatnak aktuálisan lehetőséget, amelyek más egyénre vagy egyénekre társadalmi hatással, illetve társadalmi befolyással vannak. A társadalmi erő tartalmát társadalmi képességek alkotják, tehát a társadalmi erő következménye tartalmilag a társadalmi képességek következménye, de az erő meghatározza a társadalmi befolyás mértékét is.

- A társadalmi erő közvetlenül abban a következményben nyilvánul meg, hogy az erő az adott egyénnek (vagy csoportnak) aktuálisan lehetőséget nyújt más egyén (vagy csoport) bizonyos mértékű társadalmi befolyásolására, azaz mások érdekei érvényesülésének az elősegítésére vagy akadályozására.

Korábban (2.2B) épp azért értelmeztük a társadalmi képességet az adott képesség, illetve az erő objektumának tekinthető fél szükségletkielégítésének eszközeként vagy feltételeként, mert az erő fogalma így fejezi ki azt, hogy a szubjektum milyen mértékben képes a másik fél társadalmi befolyásolására, a másik fél érdekei érvényesülésének az elősegítésére vagy akadályozására.

A társadalmi erő közvetlenül a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeire (társadalmi eszközeire vagy feltételeire, vagy esetleg objektív tárgyaira) hat. Például a munkahelyi vezető erejénél fogva társadalmi befolyással van beosztottjára, ha meghatározza a beosztott munkakörét, munkafadatait, alapterét, béremelését, vagy éppen elbocsátja a munkahelyéről. Mindezek a tényezők ugyanis a beosztott számára a szükségletkielégítés társadalmi feltételeit képezik. Az egyetemi oktató társadalmi befolyással van a hallgatók bizonyos körére, amikor meghatározza egy adott tantárgy követelményeit, a számonkérés formáját és módját, amikor megadja vagy megtagadja az adott tantárgyból az aláírást. Azonban társadalmi befolyással van az étterem szakácsa is az étterem vendégeire vagy a szabó is az adott ruhadarab megrendelőjére, amikor a szakács elkészíti az ételt, a szabó elkészíti a ruhát. Az utóbbi esetekben az adott következmény (az étel vagy a ruha) ugyanis bár az erő objektuma számára a szükséglet objektív tárgyát képezi, de a szubjektum cselekvése és cselekvési képessége a szükségletkielégítés feltételét.

A fentebb kiemelt megfogalmazásban a befolyás aktuális lehetőségéről, nem tényleges megvalósulásáról van szó, mivel a társadalmi erő mellett a tényleges társadalmi befolyást meghatározza az adott befolyás érvényesítésére irányuló érdek (vagy társadalmi kényszer), illetve közvetlenül ezt az érdeket (vagy társadalmi

kényszert) kifejező szándék is. Tehát a társadalmi erő közvetlen következménye a társadalmi befolyás, feltételezve az adott befolyás megvalósítására irányuló szándékot. A társadalmi befolyás oksági magyarázatában az adott befolyás érvényesítésére irányuló érdeket (vagy társadalmi kényszert), illetve a társadalmi befolyás érvényesítésére irányuló szándékot feltételezve tekinthetjük a társadalmi erőt oknak.

A társadalmi erő fogalma felfogásunk szerint arra szolgál, hogy egy fogalomban fejezzük ki a szubjektum mindazon körülményeit és személyes tulajdonságait, valamint az e létezők közötti hatásokat, amelyek a szubjektum társadalmi befolyásában jelennek meg. Az erő egyes hordozóiból, illetve belső meghatározó tényezőiből és az erő egyes külső meghatározó tényezőiből önmagukban, egymástól elkülönülten szemlélve csak bizonyos mértékben, többé vagy kevésbé magyarázhatnánk meg a társadalmi befolyást. A társadalmi befolyást elvileg nem magyarázhatjuk meg önmagában sem a fedezeti szándékokból és képességekből, sem közvetlenül az intézményekből, sem a szubjektum bizonyos intézményes helyzetalkotó tulajdonságaiból vagy intézményes helyzeteiből; sem az ellenőrzésből vagy a dologi-technikai körülményekből; sem az erő objektumának érdekeiből és ezen érdekek meghatározó tényezőiből; sem a cselekvés egyes eszközeiből, illetve az egyes társadalmi képességekből. A társadalmi befolyást elvileg a társadalmi erő határozza meg, cselekvési képességek formájában társadalmi erőként értelmezve az erő hordozóinak nevezett körülmények és személyes tulajdonságok, illetve e létezők közötti hatások sajátos összességét. A külső meghatározó tényezők viszont a társadalmi képességek és az objektum érdekei meghatározása révén határozzák meg a szubjektum társadalmi erejét, és ezáltal a szubjektum társadalmi befolyását egy másik egyén vagy csoport mint objektum vonatkozásában.

A társadalmi erő szinte valamennyi társadalmi jelenség meghatározásában közrejátszik. Azonban – a társadalmi befolyáson túl – más társadalmi jelenségeket egy adott társadalmi erő nem önmagában, hanem egyrészt az érdekviszonyokkal és az erőviszonyokkal mint társadalmi viszonyokkal összefüggésben, másrészt bizonyos közvetítő mechanizmus vagy mechanizmusok révén határoz meg.

A társadalmi erő az érdekviszonyokba és az erőviszonyokba mint társadalmi viszonyokba ágyazva határozza meg az egyének és csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokat. A társadalmi kölcsönhatások társadalmi viszonyok általi meghatározottságával majd a tizedik fejezetben foglalkozunk. A társadalmi erőnek természetesen van olyan következménye is, amelyet a reflexív erőfelfogás tart számon az erő megnyilvánulási formájaként, de más tényezők hatásaival összefonódva. Majd a tizenegyedik fejezetben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy az érdekérvényesítés mértékét, illetve az érdekek megvalósításának, az érdekeket kifejező célok elérésének az esélyét nem önmagában a társadalmi erő határozza meg; hanem az érdekviszonyok és az erőviszonyok mint társadalmi viszonyok együttesen határozzák meg, illetve a társadalmi helyzet határozza meg. Az érdekérvényesítés mértékének a meghatározása révén a társadalmi erő közvetve befolyásolja mind a szubjektum, mind az objektum cselekvéseit a magánélet és a közösségi élet szfé-

rájában is; ahogyan azt majd a tizenkettedik fejezetben, az életmód társadalmi meghatározottságát elemezve látni fogjuk.

Mindezekkel összefüggésben a társadalmi erők és a társadalmi erőviszonyok hosszú távon hatással vannak az egyének személyiségére, sőt testi tulajdonságaira és egészségi állapotára is. A szexualitás történetét elemezve Foucault-t főleg az foglalkoztatja (az erő fogalmát homályban hagyva), hogy az erő milyen formákban, milyen csatornákon, főleg milyen diskurzusok mentén jut el a legegynibb, legészrevétlenebb magatartásformákig; az erő hogyan ösztönzi, kényszeríti ki vagy korlátozza, hogyan rendezi és intézményesíti az adott jelenségről szóló beszédet. (Foucault 1996) Például „ma már annyi irányból hat ránk a vallomást kierőszakoló kényszer, olyannyira szerves része önmagunknak, hogy észre sem vesszük, hogy egy tőlünk független hatalom (itt értsd: erő – F. Z.) erőszakolja ránk.” (I. m.: 63)

Korábban (4.1B) említettük, hogy általában a társadalmi erő vagy legalábbis a társadalmi jogosultságok által alkotott társadalmi erő nem szimbolikus erő. Bourdieu viszont nem az erőt alkotó társadalmi képességek, illetve erőforrások szimbolikus természetére utalva beszél szimbolikus erőről, hanem az adott erő következményét figyelembe véve. Felfogása szerint a szimbolikus erő olyan erő, amely a szubjektum számára aktuálisan lehetővé teszi mások valóságra vonatkozó értelmezéseinek a befolyásolását. (Bourdieu 1991: 166-170) Ilyen értelemben a társadalmi erő felfogásunk szerint is lehet „szimbolikus erő”; azzal összefüggésben, hogy a társadalmi erő aktuálisan lehetővé teszi mások társadalmi befolyásolását, aktuálisan lehetővé teheti mások valóságra vonatkozó értelmezéseinek a befolyásolását is.

Mint láttuk, a társadalmi erő aktuálisan lehetőséget nyújt mások érdekei érvényesülésének az elősegítésére vagy akadályozására. Korábban (1.1Ba) már hivatkoztunk Lukes azon észrevételére, hogy a különböző erőfelfogások különböző érdekfelfogásokat feltételeznek. Megfogalmazása szerint az egydimenziós erőfelfogás az érdek liberális fogalmára épül, amely szerint az érdek az, amit az egyének akarnak és ténylegesen tesznek. A kétdimenziós erőfelfogás az érdek reformista felfogását feltételezi, amely szerint nem minden ember akarata jelenhet meg egyenlő eséllyel nyilvánvaló formában, de közvetett módon az elnyomott, eltitkolt szándékok is felfedhetők. A háromdimenziós erőfelfogás az érdek radikális felfogását előfeltételezi. Lukes „radikális” felfogása szerint a „valós érdekek” nem feltétlenül tudatosulnak és nem feltétlenül jelennek meg cselekvések formájában. Az említett szerző azonban nem tisztázta e valós érdekek természetét. (Lukes 1974: 33-35) A hetedik fejezetben (1.2B) általunk megkülönböztetett érdekfelfogásokat figyelembe véve: az egydimenziós erőfelfogás mögött az érdek fenomenalista fogalma, a kétdimenziós erőfelfogás mögött az érdek intencionalista fogalma húzódik meg. Az viszont, hogy a felfogásunk szerinti társadalmi erő funkcióját, illetve e funkció következményeit elvileg teljes terjedelmében felfedjük, egy pozitivista érdekfogalmat igényel, amelynek meghatározásával a hetedik fejezetben foglalkoztunk.

Egyes szerzők csak akkor beszélnek társadalmi erőről, ha az erővel rendelkező félnek és a másik félnek az érdekei, illetve törekvései ellentétesek egymással. Ebben a felfogásban tehát az erő szubjektuma csak negatív hatással lehet a másik fél érdekeinek az érvényesülésére. (Dahl 1971; Lukes 1974: 34) Ezzel szemben például Beetham szerint az erővel rendelkező fél az erő felhasználásával nemcsak negatívan befolyásolhatja a másik felet, hanem pozitívan is. (Beetham 1991: 45) Felfogásunk szerint a társadalmi erő a társadalmi hatásban, illetve a társadalmi befolyásban jelenik meg, amely pozitív vagy negatív irányban egyaránt érintheti a másik fél érdekeinek a megvalósulását.

A társadalmi erőt gyakran mint mások cselekvéseire való hatást határozzák meg, és ezzel összefüggésben a másik fél engedelmisségét az erő lényeges ismertetőjegyének tekintik. Felfogásunk szerint viszont az erő a társadalmi befolyásban jelenik meg, de nem feltétlenül hat közvetlenül is a másik fél cselekvéseire; illetve a másik fél nem feltétlenül cselekszik az erővel rendelkező fél elvárásainak megfelelően. Természetesen, ha egyáltalán hat az erő, akkor hat a befolyásolt fél cselekvéseire is, de esetenként olyan közvetítéseken keresztül, amelyek elfedik e hatás forrását. Az ötödik fejezetben (3.1Ac) rámutattunk arra, hogy a társadalmi hatás és a társadalmi befolyás vonatkozhat a szükségletkielégítés formailag különböző előfeltételeire: dolgokra és állapotokra, cselekvési lehetőségekre és képességekre, cselekvésekre, illetve közvetlenül vonatkozhat intézményekre és intézmények közvetítésével a különböző tényszerű létezőkre. Azáltal, hogy a társadalmi befolyás fogalmát nem a befolyásolt fél cselekvéseire történő hatásként, hanem általánosabban, a szükségletkielégítés előfeltételeire történő hatásként, illetve e hatás mennyiségi oldalaként határoztuk meg, elkerüljük azt a buktatót is, hogy az erő objektuma részéről az engedelmisséget vagy az erővel rendelkező fél elvárásainak megfelelő cselekvést az erő, illetve a később tárgyalandó hatalom ismertetőjegyének tekintsük. Ez az ismertetőjegy ugyanis – amely egyes szerzők szerint az erőfogalom lényeges eleme – igen problematikus lenne, mivel ilyen értelemben az erő könnyen semmissé tehető, csupán nem kell róla tudomást venni.

Az előző alcím keretében (4.2Ab) már foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi erők nem feltétlenül felelnek meg az adott erőket létrehozó intézményes szabályoknak. Következésképpen:

- A társadalmi erő következménye elvileg nem feltétlenül felel meg az erőt alkotó társadalmi képességeket létrehozó, illetve meghatározó intézmények szabályainak, és az intézményes szabályokkal ellentétes is lehet.

Itt már nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy milyen tényezők téríthetik el a társadalmi erőket, illetve a társadalmi erők következményeit az intézményes szabályoktól. Csak azt jegyezzük meg, hogy e vonatkozásban is fontos különbséget tennünk a társadalmi erők között abból a szempontból, hogy az adott erőket belső fedezetű vagy külső fedezetű intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg.

Ezzel a kérdéssel majd a következő fejezetben, a hatalom esetében, a hatalom fő típusait tárgyalva foglalkozunk.

Például a vezető hatásköre által képviselt erő esetleg aktuálisan lehetővé teheti a vezető számára azt is, hogy saját hasznára dolgoztassa beosztottait vagy elbocsássa az őt kritizáló beosztottját, jöllehet ez ellentmond a hatáskörét előíró szabályoknak. A tanárnak vagy oktatónak normatív hatásköre szerint a diákok vagy hallgatók valódi tudását kell felmérnie, és ennek megfelelő érdemjegyet kell adnia. Valójában a tanárnak a hatásköréből adódó ereje aktuálisan gyakran azt is lehetővé teszi, hogy a tanár egy adott diák vagy hallgató adott feleletére elégtelen vagy jó osztályzatot adjon. A különböző pályázatok elbíráló bizottságoknak a pályázók tulajdonságait és az általuk benyújtott pályázatokat kifejezetten bizonyos szabályokra való tekintettel kell elbírálniuk. Gyakran a kifejezett szabályokban megfogalmazott szempontokhoz képest szinte teljes mértékben esetleges, hogy az elbíráló bizottságok egyes tagjai és végül ezek a bizottságok hogyan értékelik és rangsorolják az egyes pályázókat és pályázataikat. A minisztériumi vagy önkormányzati vezető a hatásköre által képviselt erőt felhasználhatja személyes kapcsolatainak az építésére, más személyek előrejutásának a segítésére vagy éppen akadályozására.

A társadalmi erőket alkotó társadalmi képességek önmagukban bizonyos cselekvési lehetőségek megvalósítására és ezáltal bizonyos hatások kifejtésére tehetik alkalmassá az adott egyént, illetve szubjektumot. Azonban a sajátos társadalmi képességek erő formájában következményeiket tekintve többé vagy kevésbé általánosabb képességekké válnak; azaz olyan cselekvésekre, olyan hatások kifejtésére is alkalmassá tehetik az adott egyént, amelyekre az adott sajátos képességekből nem következtethetünk. Minél jelentősebb az adott társadalmi képesség által alkotott erő, következményeit tekintve az adott képesség annál inkább válhat általánosabb képességgé. Például a vezető hatásköre önmagában alkalmassá teszi a vezetőt arra, hogy alkalmazzon egy munkavállalót vagy esetleg elbocsásson egy alkalmazottat. Azonban a vezetői hatáskör ezáltal olyan mértékű társadalmi erőt alkothat, amellyel összefüggésben a hatáskör ad aktuálisan lehetőséget a hatáskörrel való úgynevezett visszaélésre is.

Ha a valóságban, illetve az empirikus szociológiai kutatásban társadalmi erőkről beszélünk, meg kell határoznunk a társadalmi erők hatóköreit is, azokkal a megszorításokkal együtt, amelyek lehetővé teszik, hogy a valóságban esetleg szorosán összefonódó, különböző tartalmú emberközi erők empirikus elemzésében következetesen használjuk a társadalmi erő fogalmát.

- *A társadalmi erő hatókörének* a megadásában egyrészt meg kell határoznunk az adott erő objektumait, azaz azokat az egyéneket és csoportokat, amelyekre irányul. Másrészt az erő kiterjedtségét, azaz a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek, esetleg a szükségletek objektív tárgyainak, illetve az ezekkel összefüggő érdekeknek azt a körét, amelyek vonatkozásában az erő

kifejtheti hatását. Továbbá megközelítőleg körülhatárolható az a tevékenységi terület, amelyen belül az adott erő közvetlenül érvényesülhet.

Az erő hatókörének a fent említett egyes vonatkozásait egyes szerzők részben eltérő kifejezésekkel jelölik. Az erő intenzitásán túl Wrong – Bertrand de Jouvenel nyomán – megkülönbözteti egyrészt az erő terjedelmét, azaz azoknak az egyéneknek a körét, akikre irányul; másrészt kiterjedtségét, azaz azoknak az aktivitásoknak a körét, amelyeken belül az erő szubjektuma hat másokra. (Wrong 1979: 14-20) Az utóbbit Dahl hatókörnek nevezi. (Dahl 1957: 207)

Egy adott egyén társadalmi ereje különbözhet attól függően, hogy mely más egyén vagy csoport vonatkozásában vizsgáljuk. Teljesen más lehet például ugyanannak az egyénnek is az ereje a munkahelyén a munkatársaival vagy vezetőivel szemben, vagy az egyes hatóságokkal szemben. Az erők objektumát adottnak véve is különbözhet a szubjektum ereje abból a szempontból, hogy az erő objektumának mely érdekeire, illetve csak bizonyos érdekeire vagy érdekeinek egészére vagyunk tekintettel. Az a tevékenységi terület, amelyen belül az erők hathatnak, a valóságban általában nem határolható körül pontosan, azzal összefüggésben, hogy a társadalmi erők funkciói, illetve következményei elvileg nem feltétlenül felelnek meg az intézményes szabályoknak.

Különbséget tehetünk a társadalmi intézmények érvényességi köre, és az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi képességek és erők hatóköre között. A harmadik fejezetben láttuk (3.2Ab), hogy az intézmények érvényességi köre általában meghatározott a többi között az egyének és csoportok, az aktivitások és a dolgok vonatkozásában. A társadalmi erőket alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, de az erők hatóköre nem feltétlenül fedi ezen intézmények érvényességi körét. A társadalmi erő funkciója, illetve következménye nem feltétlenül felel meg az erőt alkotó társadalmi képességeket létrehozó, illetve meghatározó intézmények szabályainak. Tehát a társadalmi erők hatóköröi tágabbak vagy szűkebbek is lehetnek azokhoz a normatív hatókörökhöz képest, amelyek kiértelmezhetők az intézmények szabályaiból. Például az intézményes szabályokból kiértelmezhetjük, hogy egy adott vezető normatív hatáskörében kik számára adhat utasításokat. Azonban tényleges utasítási hatásköre és különösen e hatásköre által képviselt erejének a hatóköre nagyrészt eltérhet azon egyének körétől, akik számára szabályszerűen adhat utasításokat.

Végül röviden visszatérünk azokhoz a szempontokhoz, amelyek szerint felvázoltuk a különböző erőfelfogások problémáit. Tudományelméleti, illetve metodológiai szempontból azt tartottuk e felfogások legfőbb problémájának, hogy fenomenalista jellegűek, és mi kísérletet tettünk egy pozitivista erőfogalom meghatározására. Láttuk, hogy az intézményes szociológia elméletében e fogalom interaktív felfogását fogadjuk el abból a szempontból, hogy milyen következményt, illetve milyen jelenséget tulajdonítunk az erőnek. A reflexív és az integratív erőfo-

galmak magyarázó funkcióit viszont más fogalmak fogják – az említett erőfelfogásokhoz képest hatékonyabban, a jelenségek mögötti társadalmi mechanizmusokat is leképezve – betölteni. Az erő fogalmának pozitivistá igényű meghatározásából az is következik, hogy milyen álláspontot foglalunk el abból a szempontból, hogy e fogalmat szituatívnak vagy képesség jellegűnek tekintjük: felfogásunk szerint az erők tartalmát tartós képességek alkotják. Az erővel jelölt képességek problémáját illetően mi az erőt társadalmi természetűnek tekintjük, abban az értelemben, ahogyan a negyedik fejezetben (3.2Ab) meghatároztuk a társadalmi természetű létezőket. Végül a két- vagy többoldalú és a kizáró jellegű erőfogalom problémájának a megoldására majd a társadalmi erő és a hatalom fogalma közötti megkülönböztetés szolgál.

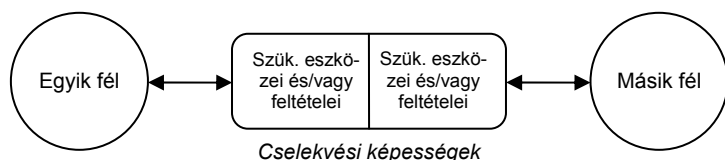
4.3. A társadalmi erőviszony fogalma és típusai

A) A társadalmi erőviszony fogalma

Az erő fogalmának különböző meghatározásaiban esetenként találkozunk ahhoz hasonló megfogalmazásokkal, hogy „az erő olyan viszony”. Az erő és az erőviszony fogalma természetesen egymást feltételező, de felfogásunk szerint nem azonos fogalmak. A társadalmi erő fogalmában egy adott egyént vagy csoportot a társadalmi képességek és az erő szubjektumaként, egy másik egyént vagy csoportot a képességek és az erő objektumaként vesszük figyelembe. Ebből a szempontból tehát elvonatkoztatunk attól, hogy ez általában fordítva is fennáll, azaz adott egyének vagy csoportok ugyanakkor szubjektumai és objektumai is a társadalmi képességeknek és az erőknek. Az erőviszony fogalmában azonban már elvileg is figyelembe vesszük az egyéneket vagy csoportokat egyfelől mint saját erők szubjektumait, másfelől mint mások erőinek objektumait. (8.13. ábra)

- A *társadalmi erőviszony* társadalmi képességeknek, azaz intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

Majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy csoportok milyen értelemben tekinthetők a társadalmi erőviszonyokban az erők szubjektumainak vagy objektumainak. A következőkben addig általában csak egyénekre gondoljunk, amikor társadalmi erőviszonyokról van szó. A társadalmi erő fogalmához hasonlóan, a következőkben a társadalmi erőviszony fogalmát is gyakran csak röviden az *erőviszony* kifejezéssel jelöljük. A társadalmi erőviszony a viszájáról nézve *társadalmi függőségi viszony*, azaz egy adott egyén ereje egy másik egyénnel szemben egyenlő azzal, hogy az utóbbi milyen mértékű társadalmi függésben áll az előbbivel.

8.13. ábra: A társadalmi erőviszonyok

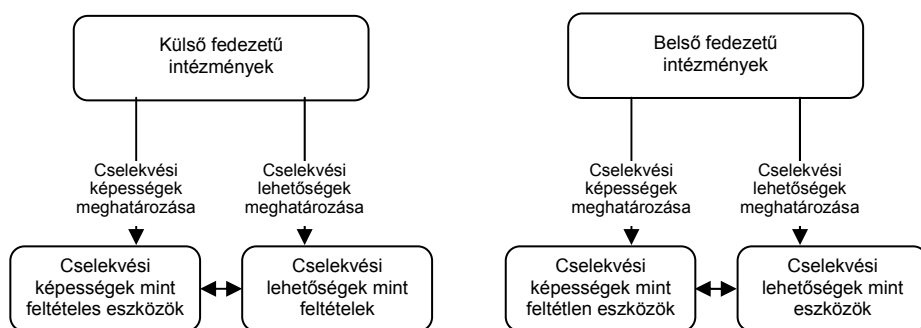
Elemi alkotórészeit tekintve a társadalmi erőviszonyok cselekvési képességekből állnak, és a korábban (2.1A) már idézett meghatározásunk szerint a cselekvési képesség a feltételezett cselekvés adott körülmények között lehetséges eszközei egy részének vagy egészének a birtoklása és/vagy ezen eszközökkel való rendelkezés. Tehát a szubjektum számára saját társadalmi erejét alkotó társadalmi képességei eleve a cselekvés eszközeit és – mivel közvetve szolgálhatják a szükségletek kielégítését – a szükségletkielégítés eszközeit képezik, a másik fél számára viszont képezhetik a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit.

A második fejezetben (1.2Ac; 3.1Bb) vezettük be a cselekvés eszközének a fogalmát és a szükségletkielégítés eszközének a fogalmát. Az erőviszonyok típusainak a meghatározásához azonban kissé tovább kell bonyolítanunk az említett fogalmakat; a cselekvések eszközein, valamint a cselekvési képességeken mint a szükségletkielégítés eszközein belül meg kell különböztetnünk a feltétlen és a feltételes eszközöket. E fogalmak megfelelő értelmezését igyekszünk elősegíteni a 8.14. ábrával.

Már korábban (2.1A) is említettük (a második fejezetre hivatkozva), hogy valamilyen létező birtoklása és/vagy a vele való rendelkezés adott cselekvési lehetőségekre vonatkoztatva jelenthet cselekvési képességet. Tehát a szóban forgó megkülönböztetés szempontját az képezi, hogy azok a cselekvési lehetőségek, amelyek megvalósításában az adott cselekvési képesség felhasználható, a szubjektum szempontjából a szükségletkielégítés feltételeit vagy a szükségletkielégítés eszközeit képezik.

- A szubjektum számára a *szükségletkielégítés feltételes eszközeit* képező cselekvési képességek külső fedezetű intézmények révén a szükségletkielégítés feltételeit képező cselekvési lehetőségekre vonatkoztatva meghatározottak. A szubjektum számára a *szükségletkielégítés feltétlen eszközeit* képező cselekvési képességek belső fedezetű intézmények révén a szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvési lehetőségekre vonatkoztatva meghatározottak.

A szubjektum számára a szükségletkielégítés feltételes eszközeit képező cselekvési képességeket külső fedezetű intézmények határozzák meg, amelyek révén a szubjektumhoz képest mások határozzák meg azokat a cselekvési lehetőségeket, amelyek megvalósításában az adott cselekvési képességek felhasználhatók. A

8.14. ábra: A szükségletkielégítés feltétlen eszközeit és feltételes eszközeit képező cselekvési képességek

szubjektum számára a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit képező cselekvési képességeket belső fedezetű intézmények határozzák meg, amelyek révén az adott egyén, illetve együttesen az egyének adott köre határozza meg azokat a cselekvési lehetőségeket, amelyek megvalósításában az adott cselekvési képességek felhasználhatók.

Tehát a feltételes eszköz az adott szubjektum számára objektív természetű, a feltétlen eszköz az adott szubjektum számára szubjektív természetű. Megjegyezzük azonban, hogy a szóban forgó megkülönböztetésben az alapvető tulajdonságot emeljük ki, mert bizonyos mértékben mindkét típusban benne rejlik a feltétlen és a feltételes mint tulajdonság. A feltételes eszköz nagyrészt eleve ellentmondásos létező, mert egyrészt feltételes olyan értelemben, hogy az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékai szerint a szubjektumtól függetlenül meghatározott, hogy milyen cselekvési lehetőségek megvalósításában használható fel; másrészt a szubjektum számára eszköz, amelyet a szubjektum szándéka szerint igyekszik felhasználni.

Például egy vállalat üzemében az üzemvezető vagy a munkás – a formális intézmények által meghatározott – hatásköre és a munkás szaktudása döntően a szükségletkielégítés feltételes eszköze. Ugyanis intézmények révén mások – döntően a vállalat felső vezetői – határozzák meg azokat a cselekvési lehetőségeket, főleg mint munkafeladatokat, amelyek megvalósításában az adott létezők a cselekvések eszközeiként felhasználhatók. Viszont egy olyan betéti társaságban vagy olyan klikkban, illetve érdekszövetségben, amelyen belül a tagok megegyezéssel alakítják ki a szabályokat, az e szabályok által meghatározott hatáskörök a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit képezik a tagok számára.

Összetettebb a szóban forgó kérdés, ha felemás fedezetű intézmények hozzák létre a cselekvési lehetőségeket és a cselekvési képességeket. Majd később (4.3Bb) látjuk, hogy ebben az esetben az intézmények fedezetével rendelkező szubjektum számára saját társadalmi képességei a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit ké-

pezik, de a szubjektum számára a másik fél társadalmi képességei elvileg egyaránt képezhetik a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit vagy a szükségletkielégítés feltételeit.

A valóságban a szükségletkielégítés feltétlen és feltételes eszköze között nincs éles határ, hiszen egyrészt a szükségletkielégítés feltétlen eszközének az alkalmazását is korlátozzák mások. Másrészt a szükségletkielégítés feltételes eszközében is benne rejlik az a lehetőség, hogy bizonyos mértékben függetlenné váljon az adott intézmények fedezetével rendelkező egyénektől. A társadalmi erőviszonyok következő tipizálása során általában az egyes típusok legtisztább eseteit emeljük ki, amikor az egyik fél vagy a másik fél szempontjából az adott társadalmi képességet a szükségletkielégítés feltétlen eszközének, feltételes eszközének vagy feltételének tekintjük. Ha adott kérdések tárgyalásánál, az adott összefüggésekben nincs jelentősége annak, hogy különbséget tegyünk a szükségletkielégítés feltétlen és feltételes eszközei között, továbbra is a szükségletkielégítés eszközeiről fogunk beszélni, a feltétlen és a feltételes eszközöket egyaránt beleértve.

A társadalmi erőviszonyokat azok a tényezők és olyan mechanizmus révén határozzák meg, amelyek az egyik és a másik fél társadalmi erejét a korábban (4.2Ab) elemzett mechanizmus révén meghatározzák egymás vonatkozásában. Tehát a 8.12. ábrában, illetve az adott mechanizmus elemzésében az egyik és a másik felet egymással felcserélhetőnek kell tekintenünk; és a két felet egyaránt figyelembe kell vennünk egyrészt mint az erő szubjektumát, másrészt mint az erő objektumát. Ily módon a társadalmi erőviszonyok meghatározó tényezői feltárhatók és az erőviszonyokat létrehozó mechanizmus elemezhető, de a szóban forgó kérdés tárgyalásától eltekintünk.

B) A társadalmi erőviszonyok típusai

a) Az egyoldalú társadalmi erőviszony

A 8.2. táblázatban a társadalmi erőviszonyokat abból a szempontból tipizáljuk, hogy az adott viszonyban lévő két fél társadalmi képességei a felek számára tartalmilag a szükségletkielégítés milyen összetevőit képezik. Legfőbb típusokként az elkülönült erőviszonyt és az azonossági erőviszonyt emeljük ki, de további típusok között is különbséget teszünk. Fentebb már említettük, hogy az erőviszony fogalmában egyaránt figyelembe vesszük a viszonyban lévő feleket mint az erők szubjektumait és objektumait. Azonban egyes típusok esetében az egyik és a másik fél szempontjából az erőviszonyok tartalmilag nem szimmetrikusak, illetve nem egymás tükörképei, ezért a szóban forgó táblázatban az egyik felet kiemelten vesszük figyelembe mint elsődleges szubjektumot.

Az adott képesség a kiemelt egyik fél szempontjából	Az adott képesség a másik fél szempontjából		
	Szükségletkielégítés feltétlen eszköze	Szükségletkielégítés feltételes eszköze	Szükségletkielégítés feltétele
Szükséglet tárgya	(Egyoldalú társadalmi erőviszony)	(Egyoldalú társadalmi erőviszony)	(Egyoldalú társadalmi erőviszony)
Szükségletkielégítés feltétlen eszköze	Azonossági erőviszony	Egyoldalúan elkülönült támogatási erőviszony	Egyoldalúan elkülönült felruházási erőviszony
Szükségletkielégítés feltételes eszköze		Osztott erőviszony	Elkülönült erőviszony
Szükségletkielégítés feltétele			Kényszerű erőviszony

8.2. táblázat: A társadalmi erőviszonyok fő típusai

Nem beszélünk társadalmi erőviszonyokról, ha mindkét fél szempontjából a szükségletek tárgyai kapcsolódnak össze intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési képességek formájában. A *közösségi erőviszonyokban*, illetve a tekintélyviszonyokban intézmények vagy intézményes erkölcs által létrehozott és a lelki szükségletek tárgyait képező cselekvési képességek kapcsolódnak össze a felek között. A *testiségi erőviszonyokban* a testi szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képező cselekvési képességek kapcsolódnak össze a felek között.

Az erőviszonyok vonatkozásában is megkülönböztethetjük az olyan egyoldalú társadalmi viszonyokat, amelyekben ugyanazok a cselekvési képességek (az egyik fél saját képességei és a másik fél képességei) az egyik és a másik fél szempontjából különböző természetűek.

- Az *egyoldalú társadalmi erőviszony* intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési képességeknek mint az egyik fél részéről a testi vagy a lelki szükségletek tárgyainak vagy negatív tárgyainak, a másik fél részéről a szükségletkielégítés eszközeinek vagy feltételeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása.

Az ilyen egyoldalú társadalmi erőviszonyokat a szóban forgó táblázatban – mivel ezek nem szimmetrikus viszonyok – pontatlanul jelöljük, az összetettebb és pontosabb ábrázolást mellőzzük, és e típusokkal csak röviden foglalkozunk.

Egyoldalú társadalmi erőviszonyokat találunk nagyjából például az orvos és a beteg között. Az orvos számára saját cselekvési képességei (hatásköre, szakmai képesítése, szaktudása stb.) a szükségletkielégítés eszközeit képezik, a beteg bizonyos cselekvési képességei (a beteg jogosultsága a diagnózisra és a megfelelő gyógyítás-

ra, a kórházban a megfelelő ellátásra és a nyugodt légkörre) a szükségletkielégítés feltételeit. A beteg számára ugyanezek a cselekvési képességek, mind az orvos képességei, mind saját képességei, főleg a testi szükségletek tárgyait képezik.

Az egyoldalú társadalmi erőviszonyban abban a vonatkozásban van társadalmi erőviszony a két fél között, amelyben az erő objektuma számára jelenti az adott cselekvési képesség a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét. A fenti példában a beteg ereje az orvos vonatkozásában társadalmi erő, és ebben a vonatkozásban társadalmi erőviszony van köztük. Azonban az orvos ereje a beteg vonatkozásában főleg intézményes testiségi erő, ebben a vonatkozásban a köztük lévő erőviszony főleg nem társadalmi erőviszony. Részben viszont az orvos is rendelkezik társadalmi erővel a beteggel szemben, például hatáskörének azon összetevője révén, hogy esetenként teljes mértékben térítésköteles vagy kedvezményes térítésű gyógyszert is felírhat a beteg számára, vagy esetleg akkor is kiírhatja táppénzre a „beteget”, ha valójában nem beteg.

A társadalmi erő lehet csak az erő objektuma szempontjából társadalmi erő, a szubjektum szempontjából viszont közösségi természetű, *közösségi hozamú erő*. Például a szülők társadalmi erővel rendelkeznek a gyerekeik vonatkozásában, amennyiben a családban a gyerekek által is használt lakás, lakberendezés, nyaraló, személygépkocsi stb. a szülők tulajdonában van, és a szülők tulajdona mint cselekvési képesség a gyerekek számára a szükségletkielégítés feltételét képezi. A szülők számára viszont tulajdonuk annyiban a lelki szükséglet tárgyát képezi, amennyiben szükségletük irányul arra, hogy gyermekeik számára kellemes körülményeket biztosítsanak azoknak a dolgoknak a rendelkezésükre bocsátásával, amelyekkel tulajdonosként a szülők rendelkeznek.

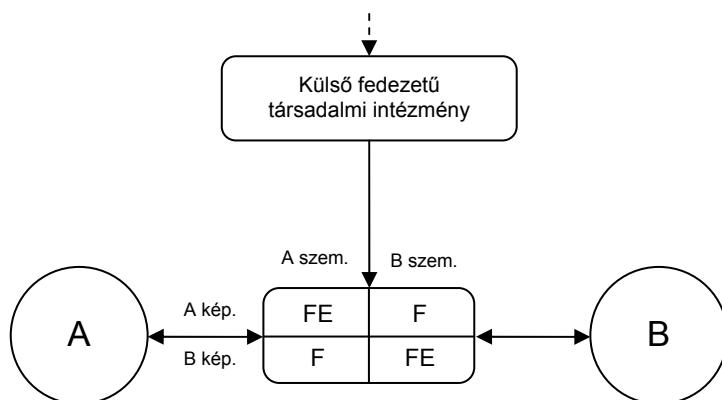
Az egyoldalú társadalmi erőviszonyokon belül is megkülönböztethetnénk al-típusokat, de ezek részletezésétől eltekintünk; a következőkben a tiszta társadalmi erőviszonyok fő típusaival foglalkozunk részletesebben.

b) Az elkülönült és az azonossági társadalmi erőviszony

A társadalmi erőviszonyok a valóságban többnyire úgynevezett elkülönült erőviszonyok, amelyekben a két fél egymástól elkülönülten rendelkezik az erővel.

- *Az elkülönült társadalmi erőviszony* külső fedezetű intézmények által meghatározott, objektív cselekvési képességeknek mint a szubjektum részéről a szükségletkielégítés feltételes eszközeinek és az objektum részéről a szükségletkielégítés feltételeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása.

Az elkülönült erőviszonyokat részletesebben a 8.15. ábrán szemléltetjük. Az elkülönült erőviszony olyan *külsőleges társadalmi erőviszony*, amelyet a két fél szempontjából külső fedezetű intézmény hoz létre, illetve határoz meg, amely tehát mindkét féltől függetlenül, mindkét fél számára objektíve létezik. Az ábrában a két fél között található (lekerékített) téglalap felső felében „A” fél képességét jelzik a rövidítések, a téglalap bal oldali negyedében „A” szempontjából,

8.15. ábra: Az elkülönült társadalmi erőviszony

a jobb oldalon „B” szempontjából. A téglalap alsó felében „B” fél képességét jelzik a rövidítések, a téglalap bal oldali negyedében „A” szempontjából, a jobb oldalon „B” szempontjából. Tehát az elkülönült erőviszonyban az egyik fél mint szubjektum részéről a szükségletkielégítés feltételes eszköze (FE), a másik fél részéről a szükségletkielégítés feltételét (F) képező társadalmi képesség kapcsolódik össze, és fordítva. Mindkét fél szubjektuma saját erejének és objektuma a másik fél erejének.

Mint már említettük, a társadalmi erőviszonyok a valóságban többnyire, illetve döntően elkülönült erőviszonyok. Elkülönült erőviszonyokat találunk jellemzően például a munkahelyi szervezetekben az alsóbb szintű vezetők és a beosztottak között, vagy a beosztottak között. Ilyen viszonyokat találunk nagyrészt a bank alkalmazottai és az ügyfelek között, a bíróságon a bírók és a peres felek között, az egyetemen a beosztott oktatók és a hallgatók között, az önkormányzati hivatalok alkalmazottai és az állampolgárok között.

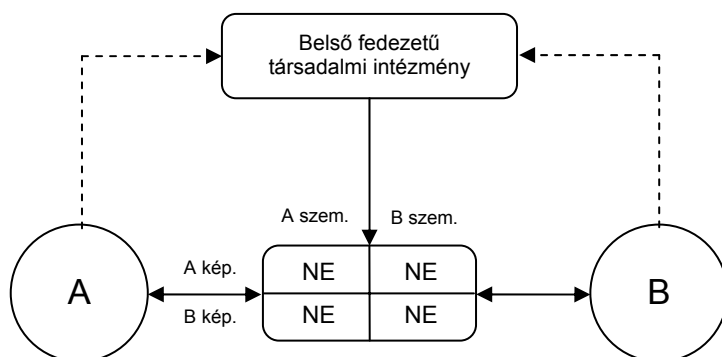
Az elkülönült erőviszony fentebb kiemelt definíciójában röviden úgy fogalmaztunk, hogy az ilyen viszonyban objektív cselekvési képességek kapcsolódnak össze a felek között, azonban ezt a megfogalmazást pontosítanunk kell. Az elkülönült erőviszonyban a társadalmi jogosultságok és részben a vegyes társadalmi képességek objektív képességek, amelyeket külső fedezetű intézmények hoznak létre. A személyes társadalmi képességek viszont mint személyes képességek a szubjektum számára szubjektív természetűek, mivel e képességek az adott egyén vagy egyének személyes tulajdonságait képezik. A szóban forgó erőviszonyban a személyes képességek olyan értelemben objektívek, hogy a szubjektumtól függetlenül létező intézmények által meghatározottan válhatnak ezek a képességek társadalmi képességekké, ahogyan azt a személyes társadalmi képesség fogalmának tárgyalásánál (3.2Aa) láttuk.

Az erőviszonyokat elvileg az érdekviszonyoktól elvonatkoztatva szemléljük, és ilyen értelemben az elkülönült erőviszonyokban nem különböztethetjük meg az egybeesési és az ellentétes viszonyokat ahhoz hasonlóan, ahogyan e viszonyokat az érdekviszonyok típusaiként a hetedik fejezetben (4.2A) megkülönböztettük. Az erő fogalmában, valamint a valóságos erőkben ugyanis nem eleve adott az, hogy a szubjektum társadalmi képességei az erő objektumát képező egyén vagy egyének számára a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételeit képezik. Az erők irányait – az objektum érdekei szempontjából – az érdekviszonyok határozzák meg, így az elkülönült erőviszonyokban az egyének erői éppúgy segíthetik, mint ahogyan akadályozhatják egymás érdekeinek a megvalósulását.

A *kényszerű társadalmi erőviszony* külső fedezetű intézmények által meghatározott, objektív cselekvési képességeknek mint a szükségletkielégítés negatív feltételeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása. Az ilyen erőviszony annyiban alakul ki, amennyiben – a hetedik fejezetben (4.2A) tárgyalt – kényszerű ellentét jön létre a két fél között, és ezáltal a felek társadalmi képességei a szükségletkielégítés negatív feltételeit képezik mindkét fél számára.

A kényszerű társadalmi erőviszonyok a valóságban igen ritkák, ezért e viszonyok természetére talán jól rávilágíthatunk, ha előbb nem társadalmi természetű kényszerű erőviszonyra hozunk fel példát. A testiségi kényszerű erőviszonyra jó példa a rabszolga gladiátorok közötti erőviszony az arénában. A rabszolga gladiátorok nem rendelkeztek szabadon saját testi képességeikkel és fegyvereikkel. Ha szabadon rendelkeztek volna velük, akkor távoztak volna az arénából anélkül, hogy bármilyen sérelmet okoztak volna egymásnak. De ha nem törekedett volna mindkét fél arra, hogy a másik felet megölje, abban a reményben mindkét fél részéről, hogy ő marad életben, akkor mindkettőjüket megölték, illetve megölték volna a rabszolgatartók. Tehát a rabszolga gladiátorok számára testi erejük és fegyvereik az adott harcban, az eleve adott másik féllel szemben a cselekvés eszközeit képezték, de a szükségletkielégítés összetevői szempontjából cselekvési képességeik a szükségletkielégítés feltételeit képezték, mégpedig kényszerűen a negatív feltételeit.

A társadalmi életben, a társadalmi természetű kényszerű erőviszonyok nagyon kevésbé jellemzőek, ilyen viszonyok esetleg csak bizonyos vonatkozásokban, az elkülönült társadalmi erőviszonyokhoz kapcsolódóan alakulhatnak ki. Tételezzük fel például, hogy egy bank alsóbb szintű vezetőjének az egyik családtagja abban a bankban vett fel jelentős kölcsönt, ahol az előbb említett vezető dolgozik, és az adott családtag nem tudja törleszteni tartozását. Tételezzük fel, hogy az adott vezetőnek hatáskörében el kell járnia saját családtagjával szemben, intézkednie kell a hitel fedezetéül szolgáló jószág birtokba vétele érdekében, a családtag viszont vele szemben igyekszik védekezni, esetleg polgári peres eljárás keretében is. Az ilyen viszonyokban a valóságban egymással szorosan összefonódva létezik az erőviszonyok szempontjából az elkülönült erőviszony és a kényszerű erőviszony, az érdekviszonyok szempontjából az érdekellentét és a kényszerű ellentét.

8.16. ábra: Az azonossági társadalmi erőviszony

Az azonossági erőviszonyokat az előbbi ábrához hasonló 8.16. ábrán szemléltetjük, amelyben a „NE” a szükségletkielégítés feltétlen eszközének a jele.

- Az azonossági társadalmi erőviszony belső fedezetű intézmények által meghatározott, szubjektív cselekvési képességeknek mint a szükségletkielégítés feltétlen eszközeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása. A felek azonos, illetve egyesült ereje egy harmadik egyénre vagy csoportra is irányulhat.

Az azonossági erőviszony olyan *belsőleges társadalmi erőviszony*, amelyet a két fél szempontjából belső fedezetű intézmény hoz létre, illetve határoz meg, amely az adott intézmény révén a két fél által létrehozva és fenntartva létezik. Az azonossági erőviszonyban, illetve az *erőazonosságban* mindkét fél számára a szükségletkielégítés feltétlen eszközét (NE) képezi ugyanaz a társadalmi képesség. Az ilyen viszonyban mindkét fél szubjektuma és objektuma ugyanazon társadalmi képességeknek. Az azonossági erőviszonyokkal egymáshoz fűzött egyének azonos vagy egyesült ereje egyrészt irányulhat az adott körhöz tartozó egyes egyénekre (e vonatkozásban az adott egyének erejétől eltekintve), másrészt egy külső egyénre vagy csoportra.

Azonossági erőviszonyokat tipikusan az általunk úgynevezett társadalmi egyesülésekben találunk, ahol a tagok maguk alakítják ki azt a társadalmi intézményt, amely köztük tartósan összekapcsolja a szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvési képességeket. A társadalmi egyesülésekkel majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk, ahol majd jobban rávilágítunk az azonossági erőviszonyok természetére. Azonossági erőviszonyokat találhatunk például egy klikk vagy érdekszövetség tagjai között, egy jól szervezett szakszervezeti csoportban a tagok között (bár valójában igen ritka az ilyen szakszervezeti csoport); vagy esetleg egy betéti társaságban is a tagok között, amennyiben a tagok együttesen alakítják ki a társaság szabályait.

Eddig leegyszerűsítve két fél közötti azonossági erőviszonyról beszéltünk, de elvileg legalább három egyén kell az azonossági erőviszony létrehozásához. Azonossági

erőviszonyt ugyanis belső fedezetű intézmény kialakításával lehet létrehozni, és a negyedik fejezetben (1.1Ab) volt szó arról, hogy az egyének szintjén legkevesebb három egyén rendelkezhet a belső fedezetű intézmény fedezetével, amennyiben más intézményektől eltekintünk. Két egyén csupán bizalmon alapulva egyesítheti társadalmi erőit, kivéve, ha a megállapodásuk révén kialakult szabályok egy átfogóbb intézménybe vagy intézményrendszerbe illeszkednek. Például két egyén által kötött olyan szerződés révén két egyén egyesítheti erejét, amelynek szabályait kölcsönös engedmények árán együttesen alakították ki a felek, amennyiben ezt követően a szerződés érvényességét már rajtuk kívül mások is biztosítják.

A valóságban az azonossági erőviszony, az ilyen viszonynak alárendelten, összefonódik a két fél közötti elkülönült erőviszonnal is. Ugyanis általában mindkét fél számára adott az aktuális lehetőség, hogy felmondja a megegyezést az adott intézmény érvényességére vonatkozóan, és az együttes erőből visszavonja az általa elkülönülten is felhasználható társadalmi képességeit; ezáltal a másik felet is megfosztva az együttes társadalmi erőből és annak pozitív következményeitől.

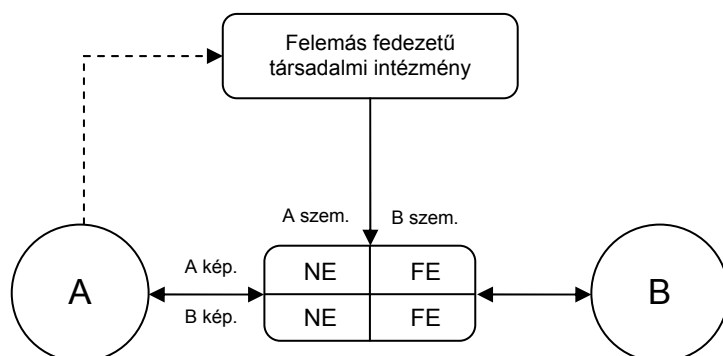
A valóságban létezik olyan társadalmi erőviszony is, amelyet osztott erőviszonnak nevezünk, és amely bizonyos értelemben az eddig tárgyalt két típus, az elkülönült erőviszony és az azonossági erőviszony között értelmezhető. Az *osztott társadalmi erőviszony* külső fedezetű intézmények által meghatározott, objektív cselekvési képességeknek mint a szükségletkielégítés feltételes eszközeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása.

Osztott erőviszony oly módon jön létre, hogy külső fedezetű intézmény révén mások köteleznek két vagy több egyént az egyhangú döntésre és az ennek megfelelő összehangolt szándéokra és összehangolt cselekvésre ahhoz, hogy bármelyikük élhessen saját társadalmi képességével, illetve megvalósíthassa az adott cselekvési lehetőségeket. Erről beszélhetünk például abban az esetben, amikor jogszabályok által meghatározottan a közös tulajdon tárgyának a bérbeadásához vagy eladásához valamennyi fél hozzájárulása szükséges; vagy amikor adott kérdésben két vagy több vezető csak együttesen, egymással egyetértésben dönthet az adott szervezet formális szabályai szerint (amelyeket az említett vezetőktől függetlenül alakítottak ki és tartanak fenn).

Úgy tűnik azonban, hogy csupán az adott külső fedezetű intézményt figyelembe véve a szóban forgó erőviszony hosszabb távon nagyrészt meghatározatlan. A külső fedezetű intézmény révén az egyhangú döntésre és összehangolt cselekvésre kötelezés ugyanis valójában arra készteti az egyéneket, hogy egymás között is megegyezésre jussanak tulajdonuk vagy közös döntési joguk gyakorlására vonatkozóan, e tekintetben szabályokat alakítsanak ki, és ezáltal már részben azonossági erőviszonyt hozzanak létre egymás között. Ilyen megegyezés hiányában viszont a köztük lévő erőviszony nagyrészt hasonló az elkülönült erőviszonyhoz, amelynek következményeként mindkét fél megakadályozhatja a másik felet társadalmi képessége hatékony alkalmazásában és az adott cselekvési lehetőségek megvalósításában.

c) Az egyoldalúan elkülönült társadalmi erőviszony

A következő két – egyoldalúan belsőleges és külsőleges – erőviszony, egyrészt a támogatási erőviszony, másrészt a felruházási erőviszony különösen azért érdemel figyelmet, mert e viszonyok elemzésével rávilágíthatunk a társadalmi képességekkel való felruházás, és ezáltal a társadalmi erő átadásának a természetére. Pontosabban fogalmazva arra, hogy egy adott egyén egy másik egyént vagy más egyéneket hogyan ruház fel bizonyos társadalmi képességekkel, és ezáltal bizonyos mértékben hogyan adja át részükre saját társadalmi erejét.

8.17. ábra: A támogatási társadalmi erőviszony

A 8.17. ábrán szemléltetett támogatási erőviszonyban megkülönböztetjük a viszonyban lévő két felet, a támogatót („A” fél) és a támogatottat („B” fél). A támogató és a támogatott kifejezések intézményes helyzetekre vonatkoznak, de itt a két felet nem mint szerepek és szereplehetőségek hordozóit, hanem mint – az adott intézményes helyzetekkel összefüggő – tényleges társadalmi képességek és társadalmi erők szubjektumait és objektumait vesszük figyelembe.

- Az egyoldalúan elkülönült *támogatási társadalmi erőviszony* egyoldalúan belső fedezetű intézmények által meghatározott, szubjektív és objektív cselekvési képességeknek mint a szükségletkielégítés feltétlen eszközeinek és – a támogatott fél részéről – feltételes eszközeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása.

A támogatási erőviszony szemléltetése a 8.2. táblázatban pontatlan, mivel az egyik vagy a másik fél szempontjából tartalmilag nem szimmetrikus viszonyról van szó.

Az adott erőviszony a támogató számára belsőleges erőviszony, a támogatott fél szempontjából külsőleges erőviszony. A támogató fél rendelkezik az adott viszonyt létrehozó intézmény vagy intézmények fedezetével, és a támogatási erőviszonyban alapvetően a támogató rendelkezik a társadalmi képességekkel és az erővel.

Száma számára saját társadalmi képességei a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit (NE) képezik. Azonban a támogató saját társadalmi képességeit és erejét a támogató által meghatározott korlátok között a támogatott fél rendelkezésére bocsátja. Tehát a támogatott számára a támogató társadalmi képességei a szükségletkielégítés feltételes eszközeit (FE) képezik, a támogató által meghatározott korlátok között. E korlátok között a támogatott saját érdekei érvényesítésében a támogató társadalmi képességeit és erejét egy harmadik egyénnel vagy csoporttal való viszonyában és kölcsönhatásában használhatja fel.

A két fél közötti támogatási erőviszonyban a támogatott a támogató vonatkozásában elvileg csupán azzal a társadalmi képességgel és az ezt tartalmazó erővel rendelkezik, hogy az adott korlátok között igényelheti, illetve kérheti a támogató fél támogatását. Eleve a támogató határozza meg az általa kialakított és fenntartott szabályok révén, hogy a támogatott milyen körülmények között milyen érdekek megvalósításában, mely más egyénhez vagy egyénekhez fűződő viszonyában igényelheti vagy kérheti a támogatást, és a támogató e támogatást, az általa kialakított szabályok figyelembevételével, saját belátása szerint és saját – rövid vagy hosszú távú – érdekének megfelelően nyújtja. Tehát a támogatott – a támogatás igénylését vagy kérését magába foglaló – társadalmi képessége számára a szükségletkielégítés feltételes eszköze (FE), a támogató számára viszont a szükségletkielégítés feltétlen eszköze (NE).

A támogató a másik félnek a támogatást nyújthatja anélkül is, hogy a támogatott félnek viszonznia kellene a számára pozitív társadalmi hatást, a támogató felé teljesítendő pozitív hatással. Ebben az esetben a támogató nem arra való tekintettel nyújtja a támogatást, hogy e vonatkozásban közvetlenül a közte és a támogatott fél közötti kölcsönhatások hozadéka pozitív a számára. A támogató fél arra való tekintettel nyújtja a támogatást, hogy miközben a támogatott fél ezáltal megvalósíthatja érdekeit egy harmadik féllel való kölcsönhatásában, ugyanakkor nagyrészt megvalósítja a támogató fél érdekeit is.

Például egy vállalat felső vezetése, amely a vállalat formális intézményrendszerének a fedezetével rendelkezik, támogatásával biztosítja az alsóbb szintű vezetők számára a vezetési hatáskörükbe eső cselekvési lehetőségek megvalósíthatóságát azáltal, hogy – bizonyos negatív szankciók előírásával és szükség szerinti érvényesítésével – az alsóbb szintű vezetők beosztottait eltéríti attól, hogy vezetőiket akadályozzák e cselekvési lehetőségek megvalósításában. Másik példával élve, az állam, illetve az állam adott képviselője a támogatásával többé vagy kevésbé biztosítja a munkavállalók számára bizonyos jogosultságaik érvényesítését a munkáltatók vonatkozásában (pl. szabadság kiadása, túlmunka díjazása, védőfelszerelés biztosítása) azáltal, hogy – bizonyos negatív szankciók előírásával és szükség szerinti érvényesítésével – a munkáltatókat eltéríti attól, hogy a munkavállalókat akadályozzák e jogosultságok tényleges érvényesítésében.

A valóságban azonban a támogató a másik félnek a támogatást nyújthatja azzal az elvárással is, hogy a támogatott fél a támogatás elfogadásával kötelezettséget

vállal bizonyos ellenszolgálatokra, a támogatott fél számára pozitív társadalmi hatásra. Ebben az esetben azonban elvileg már nemcsak egyoldalúan elkülönült támogatási erőviszony van a két fél között, hanem elkülönült erőviszony vagy – az alább tárgyalandó – felruházási erőviszony is.

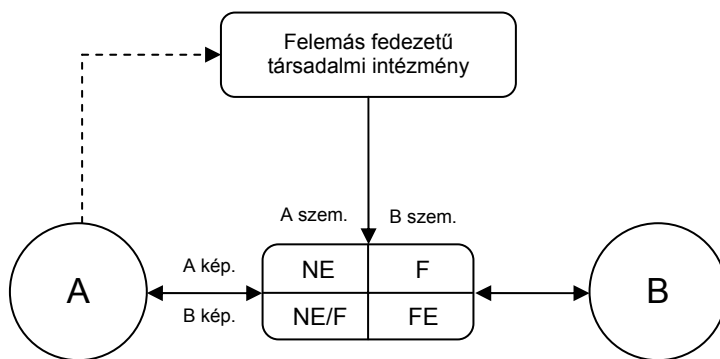
A támogatási erőviszony meghatározásából kitűnhetett, hogy a támogató fél az adott erőviszony létrehozása révén ugyanakkor társadalmi erőviszonyt hoz létre, illetve a már meglévő erőviszonyokat bizonyos mértékben megváltoztatja a támogatott fél és egy harmadik egyén vagy csoport között. Ezen túl, a támogató fél az adott erőviszony létrehozása révén ugyanakkor erőviszonyt hoz létre, illetve a már meglévő erőviszonyokat bizonyos mértékben megváltoztatja a támogató fél és a harmadik egyén vagy csoport között. A támogatási erőviszonyt eleve társadalmi erőviszonyként határoztuk meg, tehát a támogató és a támogatott között ily módon társadalmi erőviszony jön létre; azonban a támogató és a harmadik egyén vagy csoport, valamint a támogatott és a harmadik egyén vagy csoport közötti intézményes viszonyok a harmadik egyén vagy csoport szempontjából már társadalmi viszonyok vagy közvetlen kényszerítő erőviszonyok egyaránt lehetnek.

A valóságban viszonylag gyakori típus az egyoldalúan elkülönült felruházási erőviszony, amelyet a 8.18. ábrán szemléltetjük.

- Az egyoldalúan elkülönült *felruházási erőviszony* – röviden fogalmazva – egyoldalúan belső fedezetű intézmények által meghatározott, szubjektív és objektív cselekvési képességeknek mint a szükségletkielégítés feltétlen és feltételes eszközeinek valamint feltételeinek az egyének közötti tartós összekapcsolódása.

Azonban ez a rövid definíció önmagában meglehetősen pontatlan, mivel az egyik vagy a másik fél szempontjából tartalmilag nem szimmetrikus viszonyról van szó. A fentebb tárgyalt támogatási erőviszonyhoz képest az a döntő különbség, hogy a támogatási erőviszonyban alapvetően a támogató rendelkezik a társadalmi képességekkel és az erővel; viszont az egyoldalúan elkülönült felruházási erőviszonyban az intézmények fedezetével rendelkező fél jelentős társadalmi képességekkel is felruházhatja, és ezáltal jelentős erőkhöz juttathatja a másik felet is, a fedezettel rendelkező fél és mások vonatkozásában. A valóságban a támogatási erőviszony és a felruházási erőviszony nagyrészt egymással összefonódva létezik.

Az egyoldalúan elkülönült erőviszonyt az adott viszonyban lévő egyik fél hozza létre, az általa kialakított és fenntartott intézmény vagy intézmények révén. Az egyoldalúan elkülönült társadalmi erőviszonyban az is lehetséges, hogy az intézmények fedezetével rendelkező fél csak magát ruházza fel társadalmi képességgel és erővel a másik féllel szemben, és a másik felet nem ruházza fel társadalmi képességgel és erővel. Azonban elvileg az is lehetséges és a valóságban gyakran előfordul, hogy nagyrészt az adott viszonyt létrehozó fél hozza létre, illetve határozza meg – az adott intézmény kialakítása és fenntartása révén – a másik fél („B” fél) társadalmi képességét vagy képességeit is. Ebben az esetben az egyoldalúan elku-

8.18. ábra: Az egyoldalúan elkülönült felruházási társadalmi erőviszony

lönült erőviszonyt felruházási társadalmi erőviszonynak nevezzük, és részletesen ezzel a típussal foglalkozunk.

A *felruházási társadalmi erőviszonyban* megkülönböztetjük a viszonyban lévő két felet, a társadalmi képességgel és az erővel felruházó felet („A” fél) és a felruházott felet („B” fél). Itt is megjegyezzük, hogy a felruházó és a felruházott kifejezések intézményes helyzetekre vonatkoznak, de itt a két felet nem mint szerepek és szereplehetőségek hordozóit, hanem mint – az adott intézményes helyzetekkel összefüggő – tényleges társadalmi képességek és társadalmi erők szubjektumait és objektumait vesszük figyelembe. Az egyoldalúan elkülönült erőviszony, illetve ezen belül a felruházási erőviszony összetettebb ahhoz képest, ahogyan e viszonyt a 8.2. számú táblázatban szemléltetjük, mivel tartalmilag nem szimmetrikus viszonyról van szó.

A felruházó fél egyrészt bizonyos társadalmi képességekkel és ezáltal erővel ruházza fel önmagát a másik féllel szemben, másrészt a másik felet is felruházza bizonyos társadalmi képességekkel és erővel a felruházó féllel (és másokkal) szemben. Az adott erőviszony tehát „A” mint felruházó szempontjából döntően (mint majd látjuk, nem teljes mértékben) belsőleges erőviszony, a másik fél szempontjából külsőleges erőviszony. A felruházó fél számára saját társadalmi képességei önmaga számára a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit (NE), a másik fél számára a szükségletkielégítés feltételeit (F) képezik.

A felruházó fél önmaga számára a felruházott fél társadalmi képességeit is a szükségletkielégítés feltétlen eszközeként (NE) igyekszik létrehozni. Korábban (4.3Ba) láttuk, hogy mindkét fél szempontjából belső fedezetű intézmények révén az egyének olyan erőviszonyokat hoznak létre egymás között, amelyekben az egyik fél számára a másik fél társadalmi képességei is a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit képezik, és viszont. Egyoldalúan belső fedezetű intézmény révén azonban az adott intézmény fedezetével egyoldalúan rendelkező fél önmaga számára a másik fél társadalmi képességeit elvileg csak bizonyos mértékben hozhatja létre a szükségletkielégítés feltétlen eszközeiként, részben a szükségletkielégítés

feltételeiként hozza létre. Ez főleg egyrészt abból következik, hogy a két fél érdekei többé vagy kevésbé eltérőek, csak esetlegesen esnek egybe; másrészt a felruházó fél által közvetlenül vagy közvetve megvalósított ellenőrzés többé vagy kevésbé tökéletlen. Tehát a felruházási erőviszonyban a felruházó fél számára a másik fél társadalmi képességei részben a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit (NE), részben a szükségletkielégítés feltételeit (F) képezik. A felruházott fél mint szubjektum számára viszont saját társadalmi képességei a szükségletkielégítés feltételes eszközeit (FE) képezik.

A fedezettel rendelkező fél arra való tekintettel ruházza fel a másik felet bizonyos társadalmi képességgel vagy képességekkel, hogy hosszú távon ez megfeleljen az előbbi érdekének. A felruházott fél viszont – szintén saját hosszú távú érdekére való tekintettel – elfogadja, hogy saját társadalmi képességei nagyrészt a felruházó fél számára is a szükségletkielégítés eszközeit képezik, de társadalmi képességeit saját érdekének megfelelően igyekszik felhasználni. A felruházó félnek tehát szükségszerűen vállalnia kell annak a valószínűségét, hogy az adott társadalmi képességgel vagy képességekkel felruházott, és ezáltal erővel ellátott fél bizonyos esetekben és bizonyos mértékben oly módon fogja felhasználni társadalmi képességeit és erejét, hogy az nem felel meg a felruházó fél érdekének.

A hetedik fejezetben (4.2C), az egyoldalúan külsőleges érdekviszonyokkal összefüggésben is felhívtuk a figyelmet arra, hogy az előző bekezdésben tulajdonképpen arról a valóságos problémáról van szó, amely a szervezélméletben kialakult ügynökélmélet érdeklődésének a középpontjában áll. Az ügynökélméletben megkülönböztetik a megbízót és a megbízottat vagy ügynököt, akik közötti kölcsönhatásokat az általuk kötött szerződés szabályozza. A megbízó saját érdekében bizonyos feladat ellátásával bízta meg a megbízottat, ehhez felruházta bizonyos hatáskörrel, és az adott feladat megfelelő ellátásáért jutalmazza a megbízottat. A megbízott szintén saját érdekében, a jutalomért vállalja az adott feladat ellátását.

Röviden itt is utalunk arra, hogy az ügynökélmélet szerint az így létrejött viszony a megbízó szempontjából magában rejtje a következő főbb problémákat: (1) a megbízó és a megbízott érdekei nagyrészt eltérőek, és a megbízott saját érdekét szemmel tartva cselekszik; (2) általában nem lehet részletesen és egyértelműen szabályozni a megbízás teljesítését; (3) a megbízott adott feladat ellátására irányuló tevékenységének és e tevékenység eredményének a megfigyelése általában tökéletlen, így a megbízó hiányos ismeretekkel rendelkezik a megbízott magatartásáról és magatartásának eredményességéről. Tehát a megbízó nem képes teljes mértékben elérni, hogy a megbízott a megbízó érdekének megfelelően használja fel hatáskörét és ezzel összefüggésben más társadalmi képességeit. Az ügynökélmélet képviselői rávilágítanak arra, hogy felfogásuk szerint milyen szerződéses szabályozás, illetve milyen ösztönző-, ellenőrző- és információs rendszerek alkalmazásával lehet e problémát többé vagy kevésbé megoldani. (Ehhez lásd pl.: Eisenhardt 1989; Ebers–Gotsch 1995: 264–281; Shapiro 2005)

Felruházási erőviszonyt hoznak létre nagyrészt például egy vállalat tulajdonosai a tulajdonosok és a vállalat felső vezetői között, amennyiben a tulajdonosok alakítják ki azokat a szabályokat, amelyek feljogosítják a felső vezetőket a tulajdon kezelésére és az adott vállalat működtetésére. Az előbb említett ügynökelmélet képviselői rámutatnak arra, hogy a felső szintű vezetők nagyrészt a tulajdonosoktól független erőkre tehetnek szert a tulajdonosokkal szemben, és ezzel összefüggésben az alsóbb szintű vezetőkkel és a beosztottakkal szemben; különösen akkor, ha a tulajdon sok részvényes között oszlik meg. (Fama 1980; Fama–Jensen 1983; Eisenhardt 1989; Ebers–Gotsch 1995: 272–276)

Felruházási erőviszonyt hoz létre nagyrészt például egy vállalat felső vezetése a felső vezetők és az alsóbb szintű vezetők, valamint a felső vezetők és a legalacsonyabb szintű beosztottak között, amennyiben a felső vezetők rendelkeznek a vállalat intézményeinek (a szervezeti és működési szabályzatnak, az ösztönzési szabályrendszernek stb.) a fedezetével. A felső vezetők bizonyos hatáskörökhöz juttatják az alsóbb szintű vezetőket és a beosztottakat, és részben más társadalmi képességeket (személyes társadalmi képességeket, társadalmi képesítéseket stb.) is jelentőssé tesznek számukra mint az erők szubjektumai számára. A felső szintű vezetők azonban az általuk megvalósított ellenőrzés révén általában nem képesek azt biztosítani, hogy az alsóbb szintű vezetők és a beosztottak csak a felső szintű vezetők érdekeinek és szándékainak megfelelően használják fel hatáskörüket és más társadalmi képességeiket.

Többek között Perrow kifogásolja, hogy az ügynökelméletben a megbízót és a megbízottat egyenrangú szerződő feleknek tekintik, és érdemben nem veszik figyelembe a megbízó és a megbízott közötti egyenlőtlen erőviszonyokat. Ezzel összefüggésben a megbízó és a megbízott közötti viszonyokat és kölcsönhatásokat általában egyoldalúan a megbízó szempontjából elemzik, és ebből a szempontból a megbízott magatartása tűnik problematikusnak. A szóban forgó elmélet képviselői nem foglalkoznak vagy kevéssé foglalkoznak a megbízó magatartásával a megbízott érdekei szempontjából. (Perrow 1994: 246–248) Fogalmazhatunk úgy is, hogy az ügynökelmélet képviselői mintegy a megbízók ügynökeiként közelítenek az adott problémához, a megbízók érdekeit szemmel tartva.

Az erőviszonyok elemzése szempontjából és fogalmaink szerint mi főleg azt a problémát látjuk az ügynökelméletben, hogy e szerint nem világos, melyik fél rendelkezik, illetve melyik fél mennyiben rendelkezik az adott erőviszonyt létrehozó intézmény vagy intézmények (illetve szerződés) fedezetével. Az általunk felruházási társadalmi erőviszonynak nevezett erőviszonyban egyoldalúan a felruházó fél rendelkezik az adott viszonyt létrehozó intézmény fedezetével. A felruházott fél elvileg csak abban a tekintetben dönthet, hogy elfogadja a számára eleve adott szabályokat vagy nem, és belép az intézmény érvényességi körébe vagy nem. Bár az ügynökelméletben kifejezetten két egyenrangú szerződő felet feltételeznek, az ügynökelmélet érdeklődésének a középpontjában valójában olyan megbízó és megbízott közötti viszonyok állnak, ahol a megbízó a felruházó fél, a megbízott a

felruházott fél. A szóban forgó két fél normatív szempontból sem két egyenrangú fél, mivel egyoldalúan a megbízó mint felruházó rendelkezik az adott intézmény vagy intézmények fedezetével. Ebből következően a megbízó mint felruházó általában jelentősebb erővel, illetve gyakran – a következő fejezetben tárgyalandó – hatalommal rendelkezik a megbízottal szemben.

Fogalmaink szerint azonban a megbízó és a megbízott intézményes helyzetek az eddig tárgyalt helyzetek fordítottjai is lehetnek. Ebben az esetben a felruházó fél a megbízott, aki felruházza a másik felet mint megbízót azzal a jogosultsággal, hogy bizonyos feladat ellátásával bízhatja meg az előbbi felet, de az előbbi fél által meghatározott szabályok szerint. Azaz ebben az esetben egyoldalúan a megbízott rendelkezik az adott viszonyt létrehozó intézmény fedezetével; és a megbízó elvileg csak abban a tekintetben dönthet, hogy a számára eleve adott szabályok szerint megbízza a másik felet az adott feladat ellátásával vagy nem. Például ha egy egyén megbíz egy bankot pénzének a kezelésével és bizonyos pénzügyi műveletek rendszeres lebonyolításával, jellemzően a bank alakítja ki a bank és az ügyfél mint megbízó közötti kölcsönhatásokat szabályozó intézményt, illetve intézményeket. A szóban forgó esetben általában a megbízott rendelkezik jelentősebb erővel a megbízóval szemben.¹⁰

Általában véve azok a tényezők határozzák meg azt, hogy a felruházási erőviszonyban a felruházó által a másik félnek juttatott társadalmi képességek a felruházó számára részben a szükségletkielégítés feltételeivé válnak, amelyek eltérítik a társadalmi erőket, illetve a társadalmi erők következményeit az intézményes szabályoktól és az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaitól. E tényezőkre korábban (4.2B) már utaltunk, és e tényezőkkel máshol részletesen foglalkoztunk, itt a következő két tényezőt hangsúlyozzuk:

(1) Amikor a felruházó fél a felruházott számára aktuálisan lehetővé teszi, hogy rendelkezzen a cselekvések bizonyos eszközével vagy eszközeivel, ezen eszközök alkalmazásában eleve biztosítania kell a felruházott fél számára adott cselekvési lehetőségek közötti választás bizonyos mértékű szabadságát. Eközben a felruházónak azzal is számolnia kell, hogy a felruházott fél választása bizonyos cselekvési lehetőségek megvalósítására vonatkozóan az adott körülmények között nem feltétlenül fog megfelelni az előbbi érdekének. (Vö.: Coleman 1990: 79-80, 149-157) A felruházott fél cselekvései még abban az esetben is eltérhetnek a felruházó érdekeitől, ha a felruházott a rá vonatkozó intézményes szabályoknak megfelelően cselekszik. A szabályokat ugyanis nem lehet minden jövőbeni körülményre való tekintettel úgy kialakítani, hogy az adott szabályoknak megfelelő cselekvés mindig megfeleljen az adott szabályokat megfogalmazó fél érdekeinek.

¹⁰ Itt eltekintünk annak a kérdésnek a tárgyalásától, hogy a megbízó és a megbízott intézményes helyzetek a korábban tárgyalt azonossági társadalmi erőviszonyokkal egymáshoz fűzött egyének körében, belső fedezetű intézmények által kialakítva is létezhetnek. Például egy szakszervezeti csoport tagjainak az összessége az együttesen kialakított szabályok szerint megbízhatja a csoport valamely tagját az adott csoport képviselőjére a vezetéssel folyó tárgyalások során.

Sőt, az intézményes szabályok merev követése jelentheti a felruházott félnek juttatott társadalmi képességek olyan felhasználását a felruházott fél részéről, amely ellentétes a felruházó fél érdekével. Itt hivatkozunk Merton elemzésére a „bürokratikus túlalkalmazkodásról”. E felfogás szerint: (1) általában a hatékony működés előfeltétele a cselekvések kiszámíthatósága és a szabályok szigorú betartása; (2) a szabályok iránti odaadás azonban abszolúttá válhat, az egyes egyének már nem tekintik valamely cél alá rendeltnek; (3) ez megakadályozza azt, hogy az egyének megfelelően alkalmazkodjanak azokhoz a sajátos körülményekhez, amelyeket a szabályok megalkotói nem láthattak előre; (4) így azok a szabályok, amelyek általában véve elősegítik a hatékonyságot, bizonyos esetekben a hatástalanság forrásaivá lesznek. (Merton 1980: 461)

(2) Az adott intézmények a felruházott fél szempontjából külső fedezetű intézmények, amelyek tőle függetlenül léteznek, és amelyek ezért számára bizonyos vonatkozásokban esetleg kedvezőek, más vonatkozásokban viszont kedvezőtlenek, és amelyekhez az adott egyén racionálisan alkalmazkodva cselekszik. Tehát a felruházott fél saját érdekének megfelelően alkalmazza a neki juttatott társadalmi képességeket és erejét, bizonyos mértékben arra való tekintet nélkül, hogy ez megfelel az intézményes szabályoknak vagy nem, illetve – amennyiben ez megfelel saját érdekének – részben arra való tekintet nélkül, hogy ez megfelel a felruházó érdekének vagy nem. Mint már említettük, a felruházási erőviszonyban az adott intézmények fedezetével nem rendelkező, felruházott fél számára saját társadalmi képességei a szükségletkielégítés feltételes eszközeit (FE) képezik. Azonban korábban (4.2B) volt szó arról, hogy különösen a külső fedezetű intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi képességek és erők esetében az erő következménye elvileg nem feltétlenül felel meg az erőt alkotó társadalmi képességeket létrehozó, illetve meghatározó intézmények szabályainak és az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékainak.

Például egy vállalat tulajdonosai és felső vezetői mint munkaadók egy adott munkás rendelkezésére bocsátanak egy munkagépet és felruházzák azzal a hatáskörrel, hogy az adott gépen vagy géppel bizonyos munkafeladatokat elvégezzen. Ezáltal nemcsak hatáskörrel ruházzák fel az adott munkást, hanem bizonyos mértékben szakképzettségét, szaktudását és testi erejét is társadalmi képességként határozzák meg. A munkás kifejezetten vállalja, hogy az adott munkagépet, hatáskörét, szaktudását és testi erejét a munkafeladatok megfelelő ellátására fogja felhasználni. Ezáltal elfogadja, hogy saját társadalmi képességei nagyrészt a munkaadók számára a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit képezik. Azt azonban a munkaadók az adott intézményes szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés révén rendszerint nem tudják teljes mértékben kiküszöbölni, hogy az adott munkás saját érdekében és az előbbiek érdekeivel ellentétesen használja eszközökként az adott gépet és hatáskörét, valamint szaktudását és testi erejét. A munkás esetleg szándékosan késlekedik bizonyos munkafeladatok elvégzésével avégett, hogy a feladatok elvégzésére végül is túlorát kapjon és ezáltal többlet jövedelemhez jusson.

Lehet, hogy nem a technológiai elírásoknak megfelelően üzemelteti a gépet, hanem nagyobb igénybevételnek teszi ki avégett, hogy kevesebb ráfordítással többet keressen, de ezáltal rongálja a gépet. Az is előfordulhat, hogy a munkás „fusizik”, közvetlenül saját hasznára készít bizonyos alkatrészeket. Az adott munkás esetleg másokkal összefogva sztrájkolhat, és ha a termelési folyamatban jelentős funkciót ellátó gépen dolgozik, ezzel hozzájárulhat a termelés megbénításához is, jelentős veszteséget előidézve a munkaadóknak.

Az erőviszonyok típusait tárgyalva először a mindkét fél szempontjából elkülönült erőviszonyról volt szó. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a felruházó fél az egyoldalúan külsőleges erőviszony létrehozása révén a felruházott fél és egy harmadik egyén vagy csoport között elvileg tisztán elkülönült erőviszonyt hoz létre. Például, ha a felső vezetés az alsóbb szintű vezetőt felruhazza bizonyos hatáskörrel, ezáltal erőviszonyokat hoz létre az adott alsóbb szintű vezető és az adott vezető beosztottai között. Ezen túl, a felruházó fél az adott erőviszony létrehozása révén ugyanakkor erőviszonyt hoz létre, illetve a már meglévő erőviszonyokat bizonyos mértékben megváltoztatja a felruházó fél és a harmadik egyén vagy csoport között. Az előző példát továbbgondolva, a felső vezetés csak annyiban ruházhatja fel az alsóbb szintű vezetőt a beosztottai vonatkozásában bizonyos társadalmi képességgel, és annyiban láthatja el bizonyos erővel, amennyiben biztosítja, hogy a beosztottak elfogadják azt, hogy közvetlen vezetőjük megvalósítsa a hatáskörébe eső cselekvési lehetőségeket.

d) A társadalmi erőviszonyok mennyiségi típusai

Az erő fogalma tulajdonképpen a társadalmi képességek mennyiségi kifejezésére szolgál, így az adott hatókörben különösen intenzitásának van számunkra jelentősége. Lényeges szempont tehát, hogy milyen egyenlőtlenségek vannak az egyének vagy csoportok között az erők intenzitásában. Azaz lényeges szempont, hogy az erőviszonyok mennyire kiegyenlítettek vagy egyenlőtlenek.

- Az erők intenzitása szempontjából megkülönböztetjük: (1) a kiegyenlített erőviszonyokat, (2) a mérsékeltten egyenlőtlen erőviszonyokat és (3) a *hatalmi viszonyokat* vagy nagymértékben egyenlőtlen erőviszonyokat.

A fenti három típus megkülönböztetése elvileg esetleges, az alábbi szempontokra való tekintettel indokolható. Az erőviszonyok e típusait egyrészt arra való tekintettel különböztetjük meg egymástól, hogy ezáltal eljussunk a hatalom fogalmának a meghatározásához, amely kérdéssel majd a következő fejezetben foglalkozunk. Hatalmi viszonyról ezek szerint akkor beszélünk, amikor az erők intenzitásában meglévő egyenlőtlenségek meghaladnak egy bizonyos – számszerűen nehezen meghatározható, de elvileg meghatározható – mértéket, amelynek túllépése esetén a mennyiségi egyenlőtlenségek következményeiket tekintve már minőségi különbségeket eredményeznek. A hatalom fogalmát tehát majd ilyen értelemben, a hatalmat mint társadalmi erőfölényt határozzuk meg. Az előbb említett típusok megkülönböztetésében másrészt már azt is figyelembe vesszük, hogy

az erőviszonyok oldaláról majd ezeket a típusokat használjuk fel a tizenkettedik fejezetben, a társadalmi helyzet típusainak a meghatározásában.

A társadalmi erőviszonyok típusainak a meghatározása után végül visszatérünk a társadalmi képességek létrehozásának a problémájához. Ebben a fejezetben, a társadalmi jogosultság fogalmának a meghatározása során (3.1Aa) eleve feltételeztünk bizonyos (társadalmi vagy intézményes közvetlen kényszerítő) erőket az intézmények fedezetével rendelkező egyének vonatkozásában. Egyrészt eleve feltételeztük az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének cselekvési képességét és erejét az adott objektumra vonatkoztatva. Másrészt eleve feltételeztük a társadalmi képesség szubjektumának a cselekvési képességét és erejét az adott intézmények fedezetével rendelkező egyénekre vonatkoztatva. Amennyiben a társadalmi képességekre, a társadalmi erőre és az erőviszonyokra vonatkozó elméletünk logikailag következetes, olyan erőviszonyokhoz kellett eljutnunk, amelyekkel összeegyeztethetőek az említett előfeltételezések.

Miután elemeztük a társadalmi erőviszonyokat, a társadalmi jogosultságok – és ezáltal nagyrészt általában a társadalmi képességek – létrehozására, illetve meghatározására vonatkozó modellt, amelyet a 8.4. ábrán szemléltettünk (3.1Aa), helyettesíthetnénk egy másik modellel. Ebben a modellben a többoldalú erőviszonyokat ábrázolhatnánk – az eredeti ábra szerint – az intézmények fedezetével rendelkező egyének, valamint a társadalmi képességek szubjektuma és objektuma között. E kérdéssel részletesen már nem foglalkozunk, csak röviden utalunk e többoldalú erőviszonyokra. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének, részben mint felruházók, részben mint támogatók, társadalmi erőviszonyokat hoznak létre egyrészt maguk és a társadalmi képességek szubjektuma között. Másrészt társadalmi és/vagy intézményes közvetlen kényszerítő erőt és ugyanakkor – ahogyan majd később látjuk – hatalmat és/vagy uralmat hoznak létre maguk számára a társadalmi képességek objektumával szemben. E viszonyokkal összefüggésben hoznak létre társadalmi képességeket és társadalmi erőt a szubjektum és az objektum között. A szubjektum és az objektum helyébe azonban gondolhatjuk mind az egyik felet, mind a másik felet, tehát az adott egyének (vagy csoportok) között ilyen módon társadalmi erőviszonyok jönnek létre. Láttuk azt is, hogy az intézmények fedezetével a társadalmi képességek és az erő szubjektumához és objektumához képest rendelkezhet egy harmadik egyén vagy csoport, rendelkezhet a társadalmi erőviszonyokkal egymáshoz fűzött két fél közül az egyik fél vagy mindkét fél.

KILENCEDIK FEJEZET

A HATALOM, AZ URALOM ÉS A TÁRSADALMI TŐKE

Az előző fejezetben főleg a társadalmi erőkkel foglalkoztunk, amelyek intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvési képességekből épülnek fel. Ez a fejezet szorosan kapcsolódik az előző fejezethez, mivel majd a társadalmi erőviszony fogalmához kapcsolódva vezetjük be a hatalom fogalmát, és a társadalmi tőkét is a társadalmi képességekkel és a társadalmi erőkkel összefüggésben értelmezzük.

A fejezet első részében a hatalom és az uralom fogalmával és következményeivel foglalkozunk. Először röviden utalunk a hatalom fogalmának jellemző felfogásaira, majd meghatározzuk a hatalom fogalmát. Ehhez kapcsolódva foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy következményként milyen jelenségeket tulajdonítunk a hatalomnak. Majd az uralom fogalmának a meghatározásával foglalkozunk, és rámutatunk az uralom következményére, valamint az uralom jelentőségére a társadalmi erő és a hatalom létrehozásában. Ezt követően megkülönböztetjük a hatalom fő típusait, különbséget téve egyrészt a külsőleges hatalom két típusa, másrészt a belsőleges hatalom között.

A fejezet második részében a hatalom elfogadását és legitimitását elemezzük. Először azt hangsúlyozzuk, hogy az egyének mások társadalmi erejét és különösen hatalmát racionálisan fogadják el, racionálisan alkalmazkodnak a társadalmi erőhöz és a hatalomhoz. Ezt követően rámutatunk a legitimitás fogalmának főbb értelmezéseire, majd megkülönböztetjük a hatalomhoz való alkalmazkodás meghatározottságának három szintjét, és a harmadik szinten értelmezve meghatározzuk a hatalom legitimitásának a fogalmát. Áttekintjük a hatalom kulturális elfogadottságának a különböző összetevőit, főleg a hatalom létrehozása, megszerzése és gyakorlása vonatkozásában.

A fejezet harmadik részében először röviden rávilágítunk a tőke vagy társadalmi tőke fogalmának főbb értelmezéseire, és meghatározzuk a társadalmi tőke fogalmát olyan értelemben, ahogyan e fogalom az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. Ezt követően a társadalmi képességek típusainak megfelelően megkülönböztetjük a társadalmi tőke fő típusait vagy formáit. Végül azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a társadalmi tőke milyen értelemben határozza meg a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásait.

1. A hatalom és az uralom

A fejezet első részében a hatalom és az uralom fogalmával és következményeivel foglalkozunk. Először röviden utalunk a hatalom fogalmának jellemző felfogásaira, majd a hatalmat mint az adott egyén (vagy csoport) társadalmi erőfölényét határozzuk meg. Ehhez kapcsolódva foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy következményként milyen jelenségeket tulajdonítunk a hatalomnak. Majd az uralom fogalmának a meghatározásával foglalkozunk, és rámutatunk az uralom következményére, valamint az uralom jelentőségére a társadalmi erő és a hatalom létrehozásában. Ezt követően megkülönböztetjük a hatalom fő típusait, különbséget téve egyrészt a külsőleges hatalom és annak két típusa, a delegált és a független hatalom, másrészt a belsőleges hatalom között.

1.1. A hatalom és az uralom fogalma

A) A hatalom fogalma és következményei

a) A hatalom fogalma

A nyolcadik fejezetben (3.2C), a különböző erőfelfogások tárgyalása során az erő fogalma körüli vita egyik csomópontjaként említettük az erő szimmetrikus vagy kizáró jellegét. A vitában ez a kérdés általában úgy jelenik meg, hogy adott egy fogalom, amelyet erőnek (power) neveznek, és amelyet ki kétoldalúnak, illetve többoldalúnak, ki egyoldalúnak, illetve kizáró jellegűnek tekint. Főleg e probléma megoldására teszünk mi különbséget az erő és a hatalom fogalma között. Nézetünk szerint ugyanis itt lényegében véve nem egy fogalomról van szó, a vitából két különböző fogalom körvonalai rajzolódnak ki. Mivel azonban e két fogalmat a vitázó felek általában csupán egy fogalom különböző értelmezéseként fogják fel, ugyanazzal a kifejezéssel jelölik. Ugyanakkor a hatalom (authority) kifejezés kínálkozik egy bizonyos értelemben vett kizáró jellegű erőfogalom jelölésére. A következőkben röviden utalunk a hatalom fogalmának jellemző felfogásaira, mielőtt – a társadalmi erő és a társadalmi erőviszony fogalmához kapcsolódva – meghatározzuk a hatalom fogalmát.¹

Az angolszász szociológiai irodalomban a legszélesebb körben elfogadott felfogás szerint a hatalom (authority) adott egyén vagy csoport legitim ereje, amelyet a hatalomnak alávetettek részéről az önkéntes alárendelődés jellemez, és amely elvileg kizárja a testi kényszerítés tényleges alkalmazását. (Lásd pl.: Parsons 1964:

¹ A következő idézetekben tehát az angol „authority” kifejezésnek megfelelő értelemben a „hatalom” kifejezést használjuk, akkor is, ha az idézett magyar szövegben az „uralom” kifejezés szerepel.

391-392; Blau 1964: 209; Lenski 1966: 57; Dahrendorf 1976: 166; Wrong 1979: 38; Pfeffer 1981: 4-6; Blau 1983: 213; Friedman, R. 1990: 59-63; Wolff 1990: 20-25; Coleman 1990: 6, 470)

Ez a felfogás főleg Weber klasszikus meghatározásához kapcsolódik, amely szerint: „Hatalomról (az idézett szövegben: uralomról – F. Z.) beszélünk, ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak.” (Weber 1987: 77)² Azonban Weber e fogalmat nem csupán a szűkebb értelemben vett legitim erő értelmében használja, a hatalom fogalmába beleérti a legkülönbözőbb motívumokon alapuló engedelmisség esélyét. Ahogyan írja: „A hatalom (az idézett szövegben: uralom – F. Z.) ebben az értelemben engedelmisségen alapul, és az engedelmisségnek az egyes esetben – a fásult megszokástól kezdve egészen a tisztán célracionális meggondolásokig – a legkülönbözőbb motívumai lehetnek. Bizonyos minimális engedelmeskedni akarás – tehát az engedelmeskedéshez fűződő (külső vagy belső) érdek – minden hatalmi (az idézett szövegben: uralmi – F. Z.) viszonyhoz hozzátartozik.” (I. m.: 220)

A fentiek ellenére Weber hatalomfelfogását általában úgy értelmezik, hogy e szerint a hatalom nem más mint legitim erő vagy az erő legitim megfelelője. Például Dahrendorf felfogása szerint: „A jelentős különbség az erő és a hatalom között az, hogy az erő lényegében az egyének személyiségéhez kötődik, a hatalom viszont mindig társadalmi helyzetekkel vagy szerepekkel van összekapcsolva.” (Dahrendorf 1976: 166) Tehát „az erő csupán tényszerű viszony, a hatalom a dominancia és az alávetettség legitim viszonya. Ilyen értelemben a hatalmat le lehet írni úgy mint legitim erőt”. (I. m.: 166)

Dahrendorf a hatalom öt ismertetőjegyét különbözteti meg egymástól: (1) A hatalmi viszonyok mindig fölé- és alárendeltségi viszonyok. (2) Társadalmilag elvárt, hogy a fölérendelt fél ellenőrizze, illetve befolyásolja az alárendelt felet utasításokkal, parancsokkal, figyelmeztetésekkel és tiltásokkal. (3) Ezek az elvárások nem személyes tulajdonságokhoz, hanem viszonylag állandó társadalmi helyzetekhez kötődnek, és ezek ilyen értelemben legitim elvárások. (4) A hatalom magában foglalja azon egyének meghatározását, akik ki vannak téve az ellenőrzésnek, illetve befolyásnak; valamint annak a szférának a meghatározását, amelyen belül a hatalom gyakorlása megengedett. (5) Mivel a hatalom legitim viszony, a hatalommal rendelkező fél utasításaival szembeni engedetlenséget szankcionálni lehet, ami a jogrendszer (és a kvázi-jogi szabályok és szokások) egyik funkciója. (Dahrendorf 1976: 166-167) A szóban forgó szerző a „dominancia” kifejezést a „hatalommal felruházva” vagy „a hatalom gyakorlásában való részvétel” kifejezéshez hasonló és igen homályos értelemben használja. (I. m.: 167)

² Weber a német „Herrschaft” kifejezést használja az adott fogalom jelölésére; és Weber értelmezésében az adott fogalom egyaránt magában foglalja azt a fogalmat, amelyet mi tekintélynek, amelyet hatalomnak és amelyet uralomnak nevezünk. Minket azonban itt az a fogalom érdekel, amelyet majd hatalomnak nevezünk, ezért használjuk Weber meghatározását idézve is a hatalom kifejezést.

Parsons hatalomnak (authority) nevezi „az erő használatának vagy negatív szankciók közvetlen foganatosításának, sőt a kikényszerítésnek a jogát valamely döntés elsőbbségének elismertetése érdekében”. (Parsons 1967: 318; ford. 1988: 56) Felfogása szerint a hatalom egyrészt aktuálisan lehetőséget nyújt valamilyen cselekvés kikényszerítésére, másrészt és alapvetően az alsóbb rendű cselekvők szituációjának a meghatározására. A hatalom eleve magával vonja a hatalmi függésben lévők önkéntes alárendelődését. Az önkéntes alárendelődés megtagadása a valóságban akkor merül fel, ha az erő nem intézményesült megfelelő módon, vagy ha az erő gyakorlója a legitim hatalom kereteit túllépte. Megfelelő intézményesítettség esetén a hatalom és az erő magasabb szintű hordozóinak is tiszteletben kell tartaniuk a normatív rendet. Az alacsonyabb szintű szereplők éppúgy hivatkozhatnak a hatalommal és az erővel rendelkezők kötelességeire, mint fordítva. Az intézményesítettség feltételez egy olyan eljárási rendszert, amely a magas szintű politikai hatalommal való felruházást szabályozza, és egyben egy olyan jogi keretet is, amelynek alapján az ilyen hatalom legitimitást nyer. (I. m.: 318-319; ford.: 57)

Coleman meghatározása szerint a hatalom (authority) jog egy másik fél cselekvéseinek az ellenőrzésére. Megjegyezzük, hogy a szóban forgó szerző olyan tág értelemben használja az ellenőrzés kifejezést, amilyen értelemben mi a befolyás kifejezést használnánk. „Egy cselekvő hatalommal rendelkezik egy másik cselekvő felett a cselekvés bizonyos területén, ha az előbbinek joga van arra, hogy irányítsa az utóbbi cselekvéseit ezen a területen.” (Coleman 1990: 66) A hatalmat az adott erőforrás vagy képesség tartalma szerint igen tágan értelmezi. Felfogása szerint például ha egy egyén átengedi bizonyos cselekvései befolyásolását mint tudós egy olyan könyv szerzőjének, amely felkeltette a figyelmét, a szerzőnek hatalma van az adott egyénnel szemben. (I. m.: 89)

Coleman szerint a hatalom és a hatalmi viszony elvileg csupán a hatalommal rendelkező fél és a hatalomnak alávetett fél közötti általános megegyezés alapján jöhet létre. Az alárendelteknek a feljebbvalót általában fel kell ruházniuk a hatalommal, mielőtt a feljebbvaló gyakorolhatná a hatalmat. Ez következik abból, hogy a hatalmi viszony csak akkor létezik, ha a fölérendelt fél rendelkezik azzal a joggal, hogy ellenőrizze, illetve befolyásolja az alárendelt bizonyos cselekvéseit. Coleman felfogásában viszont jog csak akkor létezik, amikor általános megegyezés van a releváns cselekvők között azzal kapcsolatban, hogy ki rendelkezik az adott joggal. Ez a megegyezés a hatalom legitimitását jelenti. Az alárendelt engedelmissége és aktív részvétele is szükséges tehát a hatalom létrehozásához és fenntartásához. (Coleman 1990: 66-69, 466-468, 470)

Ennek ellentmondani látszik, hogy a hatalom a szóban forgó szerző szerint is lehet nem-önkéntes, amikor nem az alárendelt ruházza fel a hatalommal a feljebbvalót, és a feljebbvaló fél kényszerítést is alkalmazhat az alárendelt féllel szemben. Például az állam fenntartja a jogát a felnőtt egyének bizonyos cselekvéseinek az ellenőrzésére, illetve befolyásolására; vagy a felnőttek hatalommal rendelkeznek a gyermekek felett az utóbbiak hozzájárulása nélkül is. Coleman szerint azonban

ebben az esetben a megegyezés abban a kérdésben, hogy ki rendelkezik az ellenőrzés, illetve befolyásolás jogával, a jogi rendszerbe van beágyazva, alkotmányosan meghatározott általános megegyezés formájában. (Coleman 1990: 66) Megjegyezzük, hogy racionalista szemléletmódjával ellentétben Coleman itt végül is a normativista alapelvet fogadja el; és hivatkozhatna Parsonsra, aki szerint a társadalomban rendszerint minden „az általános értékorientációkat illető konszenzus keretében” történik. (Parsons–Shils 1962B: 230; ford. 1988: 32)

Az általánosan vagy széles körben elfogadott hatalomfogalom egyik lényeges vonása tehát az, hogy az adott szubjektumot szabályok vagy intézmények juttatják a hatalomnak tekinthető erőkhöz. Felfogásunk és fogalmaink szerint minden társadalmi létezőt, így a társadalmi erőt is – szabályokból álló – intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg. E szempont alapján tehát mi már nem tehetünk különbséget a társadalmi erő és a hatalom között. Ha az intézmények általi meghatározottságot tekintenénk a hatalom ismertetőjegyének, a hatalom valójában megfelelne az általunk úgynevezett intézményes erőnek (8. fejezet: 4.1A), amelyen belül különbséget tettünk a közösségi erő, az intézményes testiségi erő és a társadalmi erő között. Ha emellett a következő ismertetőjegyeket is figyelembe vennénk, a hatalom akkor is lehetne közösségi, intézményes testiségi vagy társadalmi erő.

Az általánosan vagy széles körben elfogadott hatalomfogalom másik lényeges vonása, hogy a hatalom legitim, és a hatalom legitimitásánál fogva vonja magával a hatalomnak alárendeltek engedelmisségét. E mögött az ismertetőjegy mögött hallgatólagosan általában az a feltételezés húzódik meg, hogy a hatalommal rendelkező egyént vagy egyéneket bizonyos jogosultságokkal felruházó szabályok, illetve intézmények normatív funkciójuk révén érvényesülnek. Mi ezzel szemben azt hangsúlyozzuk (6. fejezet: 1.2Ac), hogy a társadalmi élet szférájában az úgynevezett társadalmi intézmények tényleges funkciója érvényesül; és ezzel összefüggésben az egyének a társadalmi erőkhöz és az erőviszonyokhoz, valamint a hatalomhoz is tényszerűségükönél fogva, racionálisan alkalmazkodnak. Ezzel a kérdéssel majd később (2.1), a hatalom racionális elfogadottságának és legitimitásának a tárgyalásánál foglalkozunk.

Az előző bekezdésben említett ismertetőjeggyel összefüggésben, széles körben elfogadott a hatalomnak tulajdonított azon ismertetőjegy is, hogy az alárendeltek ruházzák fel a hatalommal a fölérendelt felet. Majd a hatalom fő típusainak a meghatározása során (1.2) foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy ez a nézet egyoldalúan, illetve nagyrészt félrevezetően mutatja be azokat a valóságos viszonyokat, amelyeket mi hatalmi viszonyoknak nevezünk, és tulajdonképpen majd ebből a szempontból teszünk különbséget a külsőleges és a belsőleges hatalom között. Majd azt is látjuk, hogy a valóságos hatalom majdnem mindig, illetve döntően külsőleges hatalom, amely nem felel meg a szóban forgó ismertetőjegynek.

A fentebb említett felfogásoktól eltérően, egyes szerzők a hatalmat nem tekintik eleve legitim erőnek. Például Beetham szerint a legitimitás fogalmának homályos jelentése miatt nem megfelelő az a meghatározás, hogy a hatalom le-

gitim erő. Beetham meghatározása szerint a hatalom a parancsolás helyzeteiből származik, a hatalom (authority) szabályok (rules) által meghatározott képesség vagy lehetőség a parancsolásra; a hatalom egyrészt egy oldala az erőviszonyoknak, másrészt az erő eszköze. (Beetham 1991: 49-50) Wrong a legitim hatalmat csak a hatalom egyik típusaként határozza meg, és emellett megkülönbözteti a kényszerítő, a készítő, a szakértelmen alapuló és a személyes hatalmat. (Wrong 1979: 41-64) Elias meghatározása szerint: „Amit hatalomnak (az idézett szövegben: uralomnak – F. Z.) nevezünk, az bármely magasan differenciált társadalomban nem egyéb mint az a sajátos társadalmi erő, amelyet bizonyos funkciók, mindegyik a központi funkciók birtokosainak más funkciók képviselőihez képest kölcsönöznek.” (Elias 2004: 407) A magyar szociológiai irodalomban Rozgonyi Tamás meghatározása szerint a szervezeten belül a hatalom (az idézett szövegben: tekintély – F. Z.) a szervezeten belüli hierarchikus viszony, illetve intézményesített, azaz szabályokban rögzített döntési, utasítási és ellenőrzési hatáskör vagy jogkör. (Jávor–Rozgonyi 2005: 201-204)

Adottnak véve a társadalmi erő és az erőviszony nyolcadik fejezetben (4.1B; 4.3A) meghatározott fogalmát, mi a társadalmi erő fogalmából származtatva és az erőviszonyokkal összefüggésben vezetjük be a hatalom fogalmát.

- A *hatalom* az adott egyén (vagy csoport) nagymértékű társadalmi erejéből és a nagymértékben egyenlőtlen társadalmi erőviszonyokból eredő társadalmi erőfölénye a társadalmi élet adott területén, az egyének (vagy csoportok) adott körében.

A nyolcadik fejezetben (4.3Bd) *hatalmi viszonyoknak* neveztük az olyan nagymértékben egyenlőtlen társadalmi erőviszonyokat, amelyekben egy adott egyén (vagy csoport) hatalommal rendelkezik a másik egyénnel (vagy csoporttal), illetve más egyénnel (vagy csoportokkal) szemben.

A társadalmi erő fogalmának ismeretében tehát a hatalmat a legrövidebben mint az adott egyén (vagy csoport) társadalmi erőfölényét határozhatjuk meg. Az erők szubjektumaihoz hasonlóan, a hatalom szubjektumai nemcsak egyének, hanem bizonyos értelemben csoportok is lehetnek. Majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy csoportok milyen értelemben rendelkezhetnek hatalommal. A következőkben általában gondoljunk még csak egyénekre a hatalom szubjektumaiként, ezért a fenti definícióban zárójelben utaltunk a csoportokra. A hatalom kifejezést eleve társadalmi értelemben, társadalmi természetű létező jelölésére használjuk, ezért a szóban forgó fogalmat csak röviden hatalomnak, nem pedig társadalmi hatalomnak nevezzük.

Fogalmaink szerint tehát a társadalmi erők kétoldalúak vagy többoldalúak olyan értelemben, hogy az egyének adott körében ugyanakkor valamennyi egyén rendelkezhet kisebb vagy nagyobb erővel más egyénnel szemben. A hatalom fogalma viszont kizáró jellegű; ha egy adott egyénnek az egyének adott körében és a társadalmi élet meghatározott területén hatalma van, a hatalomfogalom de-

finíciójánál fogva elvileg kizárt, hogy ugyanabban a hatókörben közülük másnak vagy másoknak is hatalma legyen. Például ha egy társadalmi szervezetben az adott szervezet vezetőjének, illetve a vezetők adott körének hatalma van a beosztottak vonatkozásában, a beosztottak nem rendelkezhetnek hatalommal az adott vezetővel, illetve vezetőkkel szemben.

A hatalom bizonyos értelemben társadalmi erő, de nem a szubjektum ereje önmagában, hanem az adott erőviszonyban vagy erőviszonyokban létező eredő erő, ebből a szempontból csak az erők intenzitását figyelembe véve és az erők – érdekviszonyok által meghatározott – irányaitól eltekintve. Erőfölényen nem egyszerűen többletet értünk, hanem az egymásra irányuló erők intenzitásában meglévő olyan nagymértékű különbséget, amely nem hagy kétséget afelől, hogy egymással ellentétes érdekérvényesítési törekvések esetében általában a hatalommal rendelkező félnek az érdeke érvényesül. Ezen ismertetőjegyhez kapcsolódóan a hatalom ismertetőjegyeként azt is hangsúlyozzuk, hogy a hatalommal rendelkező fél társadalmi ereje önmagában, a másik fél erejétől eltekintve is nagymértékű a másik fél vonatkozásában. Csak ebben az esetben lehet olyan nagymértékű az eredő erő a nagymértékben egyenlőtlen erőviszonyban vagy erőviszonyokban, hogy az eredő erőt hatalomnak tekinthetjük.

Bár nem vállalkozunk annak meghatározására, hogy a hatalommal rendelkező fél oldaláról pontosan milyen mértékű társadalmi erő és a másokhoz fűződő erőviszonyokban milyen mértékű egyenlőtlenségek eredményeként jön létre hatalom, de feltételezzük, hogy ez elvileg meghatározható és empirikusan is megállapítható. Elképzelhetőnek tartjuk például a következő meghatározást: „A” hatalommal rendelkezik „B” vonatkozásában, ha E_A legalább X (100-as skálán legalább 60), és E_A/E_B legalább Y (legalább 2). Tehát az egyik fél hatalommal rendelkezik a másik fél vonatkozásában, ha az előbbi fél ereje legalább a lehetséges maximális erő 60 százaléka, és az előbbinek az ereje a másik fél vonatkozásában legalább kétszerese a másik fél erejének.

Bár a hatalmat – mint erőfölényt – az erők intenzitását figyelembe véve határoztuk meg és eltekintettünk az erők tartalmától, a hatalom szorosan összefügg a hatalom szubjektumának az erejét alkotó társadalmi képességekkel. A nyolcadik fejezetben (4.1B) láttuk, hogy a társadalmi erők tartalmát képezhetik: (1) társadalmi jogosultságok mint hatáskör, tulajdon, és – a kapcsolati támogató vonatkozásában – társadalmi kapcsolat; (2) egyes társadalmi képességek mint társadalmi kapcsolat egy külső egyén vagy csoport vonatkozásában, társadalmi képesítés és kizárólagos informáltság; valamint (3) személyes társadalmi képességek, amelyek lehetnek lelki vagy testi képességek. Felmerül az a kérdés, hogy milyen társadalmi képességek alkothatnak olyan nagymértékű társadalmi erőt, amelynek eredményeként – a nagymértékben egyenlőtlen erőviszonyokban – az adott egyén (vagy csoport) hatalommal rendelkezik?

Ha a korábban idézett felfogásokat az általunk meghatározott fogalmakban gondolkodva értelmezzük, e felfogások az erő tartalma szempontjából határozzák

meg a hatalom fogalmát; és úgy tűnik, hogy a legszélesebb körben elfogadott fel fogás szerint a fogalmaink szerinti társadalmi képességeken belül a jelentős hatáskör, különösen az utasítási és az ellenőrzési hatáskör juttatja az adott egyént vagy csoportot hatalomhoz az egyének vagy csoportok bizonyos körében.

Meghatározásunk szerint a hatalom társadalmi erőfölény, és a hatalom fogalmának az általunk adott meghatározásából elvileg nem látjuk levonhatónak minden hatalomra érvényesen azt a következtetést, hogy csak bizonyos társadalmi képességek által alkotott társadalmi erők lehetnek olyan jelentősek, hogy hatalmat eredményezhetnek. Azonban a valóságban általában a társadalmi jogosultságok (a hatáskör, a tulajdon és a társadalmi kapcsolatok), valamint vegyes társadalmi képességként (a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyéneken kívüli egyének és csoportok vonatkozásában) a társadalmi kapcsolatok által alkotott társadalmi erők lehetnek olyan nagymértékűek, hogy társadalmi erőfölényt, azaz hatalmat eredményezhetnek. Az egyének viszonylag szűk körében elvileg előfordulhat, de kevésbé valószínű, hogy az előbb említett társadalmi képességektől viszonylag függetlenül jelentős társadalmi erőt alkothat, és ezáltal hatalmat eredményezhet társadalmi képesítés, kizárólagos informáltság és/vagy személyes társadalmi képesség. Az utóbb említett társadalmi képességek valószínűleg csak jelentős hatáskörrel, tulajdonnal és/vagy jelentős társadalmi kapcsolatokkal együtt alkothatnak olyan nagymértékű társadalmi erőket, amelyek hatalmat eredményezhetnek.

A nemzeti, illetve az állami társadalomban, általában az adott társadalom tagjai vonatkozásában elvileg is kizártnak tekinthetjük, hogy egy adott egyén vagy csoport számára a társadalmi képesítés, a kizárólagos informáltság és/vagy a személyes társadalmi képesség hatalmat eredményezhet, más jelentős társadalmi képességektől viszonylag függetlenül. A nemzeti, illetve az állami társadalomban ugyanis az egyének kisebb vagy nagyobb köreinek az érdekei igen eltérőek, és a szóban forgó társadalmi képességek nem alkothatnak általában véve nagymértékű erőket a különböző érdekek, illetve a különböző érdekekkel rendelkező egyének és csoportok vonatkozásában. Tehát a nemzeti, illetve az állami társadalom szintjén azok rendelkeznek hatalommal, akik kiemelkedően jelentős tulajdonnal és/vagy hatáskörrel és jelentős kapcsolatokkal rendelkeznek.

A magyar társadalomtudományi irodalomban újabban más szerzőknél is találkozunk a hatalom olyan meghatározásával, illetve olyan meghatározására való hivatkozással, hogy a hatalom erőfölény. (Samu 2000: 33; Csepeli 2001: 196-197) Jómagam már a nyolcvanas évek közepén, valamint az intézményes szociológia elméletének az első változatában társadalmi erőfölényként határoztam meg a hatalmat.³ Eltekintve a hatalom társadalmi természetétől, a hatalom erőfölényként való meghatározása a hatalom kifejezés köznapi jelentését figyelembe véve (a magyar nyelvben) magától értetődőnek tűnik, és eredetileg a szóban forgó gondolatot főleg innen vettem. A társadalomtudományi irodalomban azonban – az előbb

³ Akkor a társadalmi erőt még érdekerőnek neveztem. Ehhez lásd például: Farkas 1991A: 128

említett szerzőktől eltekintve – azóta sem találkoztam a hatalom ilyen értelmű meghatározásával.

A hatalom egyes meghatározásaiban eleve benne van az a gondolat, hogy a hatalmi viszony egyenlőtlen viszony, de kifejezetten megfogalmazva nem egyenlőtlen erőviszony, és e felfogások szerint a hatalom nem erőfölény, hanem sajátos erő. Például Weber meghatározása szerint a hatalommal rendelkező félnek joga van a parancsolásra, a hatalom hatókörébe eső egyének viszont kötelezettek a parancsoknak való engedelmességre. (Weber 1987: 221-223) Bár egyes szerzők szerint a hatalmi viszony eleve egyenlőtlen viszony, illetve fölé- és alárendeltségi viszony, de e viszonyt kifejezetten nem erőviszonyként határozzák meg. (Parsons 1967: 318-319; ford. 1988: 56-57; Dahrendorf 1976: 166-167; Pfeffer 1981: 5; Coleman 1990: 66-69; Beetham 1991: 50) A hatalom erőfölényként való meghatározása feltételezi a társadalmi erő fogalmának olyan értelmű meghatározását, amelyre támaszkodva a hatalmat társadalmi erőfölényként határozhatjuk meg, és amellyel mi a nyolcadik fejezetben (4.1B) foglalkoztunk. Ily módon nagyjából ugyanannak a valóságos létezőnek a meghatározásához jutunk, amelyre többnyire a hatalom legitimitásának a szempontját hangsúlyozó szerzők is gondolnak, de e szerzők által meghatározott fogalmakhoz képest lényegesen eltérő fogalomban kifejezve.

b) A hatalom következményei

Ha a hatalom fogalmát a társadalmi jelenségek magyarázatában e jelenségek okaként értelmezzük, a hatalom fogalmát meg kellett tudnunk határozni az adott jelenségekre történő hivatkozás nélkül is. A hatalom fogalmának a meghatározása után azonban már rátérhetünk annak a kérdésnek a tárgyalására, hogy következményként milyen jelenséget vagy milyen jelenségeket tulajdonítunk a hatalomnak. A nyolcadik fejezetben (4.2B) láttuk, hogy a társadalmi erő közvetlenül abban a következményben nyilvánul meg, hogy az erő az adott egyénnek (vagy csoportnak) aktuálisan lehetőséget nyújt más egyén (vagy csoport) bizonyos mértékű társadalmi befolyásolására, azaz mások érdekei érvényesülésének az elősegítésére vagy akadályozására. Mivel a hatalom bizonyos értelemben erő, pontosabban fogalmazva eredő erő, a hatalom következménye a társadalmi befolyást tekintve ugyanaz, mint a társadalmi erő következménye. A hatalomnak azonban van olyan sajátos következménye is, amely nem jellemző általában véve az erőre, csak a hatalomra.

- A hatalom az adott egyénnek (vagy csoportnak) aktuálisan lehetőséget nyújt mások érdekei érvényesülésének alapvetően egyoldalú befolyásolására, és ezáltal saját érdekei, illetve az általa képviselt érdekek kiemelkedő mértékű érvényesítésére.

Tehát a hatalom funkciója közvetlenül a társadalmi befolyásban jelenik meg, de a hatalom esetében ez a befolyás alapvetően egyoldalú. Azaz, amíg a hatalom-

mal rendelkező fél nagymértékben képes a másik fél társadalmi befolyásolására, addig a hatalmi függésben lévő fél csak viszonylag kismértékben vagy egyáltalán nem képes a hatalommal rendelkező fél társadalmi befolyásolására. Bár általában az erő interaktív felfogását fogadjuk el, a hatalom esetében már a reflexív erőfelfogás által szemmel tartott jelenséget is kiemeljük a hatalom következményeként. A társadalmi erőfölényből adódóan ugyanis a másik félre irányuló társadalmi befolyás aktuálisan lehetővé teszi a hatalom szubjektuma számára, hogy kiemelkedő mértékben érvényesítse saját érdekeit, illetve az általa képviselt érdekeket.

A valóságban általában nem másoktól függetlenül létezik a hatalmi viszonyban lévő két fél, hanem a két fél közötti társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és erőviszonyok – összetett érdekviszonyokon és erőviszonyokon belül léteznek, amelyeken belül az adott hatalom lehet viszonylagos és részleges. Tehát a valóságban az adott társadalmi erő vagy hatalom a társadalmi viszonyok egészével összefüggésben határozza meg a szubjektum társadalmi befolyását a másik félre. Így például ha a vezető jogosult a beosztott elbocsátására is, csupán a kettőjük közötti erőviszonyokat tekintve a vezető hatalommal rendelkezik a beosztottal szemben; de a valóságban esetleg igen kevésbé befolyásolhatja a másik fél érdekeinek az érvényesülését, ha a beosztott számára vannak elérhető más munkahelyek, amelyek legalább olyan kedvezőek érdekei érvényesítése szempontjából, mint a jelenlegi munkahelye.

Az említett következményekkel összefüggésben a hatalom – amennyiben az adott társadalmi erőviszonyokban létezik hatalom – szinte valamennyi társadalmi jelenség meghatározásában közrejátszik. A hatalom az érdekviszonyokba és az erőviszonyokba mint társadalmi viszonyokba ágyazva határozza meg az egyének és csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokat. A társadalmi kölcsönhatások társadalmi viszonyok általi meghatározottságával majd a tizedik fejezetben foglalkozunk. Az érdekérvényesítés mértékének a meghatározása révén a hatalom közvetve befolyásolja mind a szubjektum, mind az objektum cselekvéseit a magánélet és a közösségi élet szférájában is; ahogyan azt majd a tizenkettedik fejezetben, az életmód társadalmi meghatározottságát elemezve látni fogjuk.

Mindezekkel összefüggésben a hatalom és a hatalmi viszonyok hosszú távon hatással vannak az egyének személyiségére, sőt testi tulajdonságaira és egészségi állapotára is. Itt is hivatkozhatunk Foucault-ra, aki a szexualitás történetét elemezve főleg azt hangsúlyozza (az erő vagy a hatalom fogalmát homályban hagyva), hogy az erő vagy a hatalom milyen formákban, milyen csatornákon, főleg milyen diskurzusok mentén jut el a legegényibb, legészrevétlenebb magatartásformákig; az erő vagy a hatalom hogyan ösztönzi, kényszeríti ki vagy korlátozza, hogyan rendezi és intézményesíti az adott jelenségről szóló beszédet. (Foucault 1996)

A nyolcadik fejezetben (1.2B) említettük, hogy egyes felfogások az erő lényeges ismertetőjegyének tekintik a testi kényszerítés lehetőségét, a széles körben elfogadott hatalomfelfogás szerint viszont a hatalom kizárja a testi kényszerítés tényleges alkalmazását. Ezzel kapcsolatban a következőket jegyezzük meg. Egyrészt – mivel

más felfogások ilyen értelemben nem tesznek különbséget a társadalmi erő és a hatalom fogalma között – hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi erő önmagában nem feltétlenül teszi lehetővé a kényszerítést, csupán annyiban, amennyiben az adott erőviszonyokban hatalomként is létezik. Másrészt a hatalom elvileg a társadalmi kényszerítésre nyújt aktuálisan lehetőséget, és a valóságban esetleg csupán ezáltal nyújthat aktuálisan lehetőséget a testi kényszerítés alkalmazására is. A testiségi természetű erőfölényt, amely elvileg teszi alkalmassá az adott egyént vagy csoportot a testi kényszerítés alkalmazására, mi nem hatalomnak, hanem majd később (1.1Ba) uralomnak nevezzük.

Például a beosztottakkal szemben hatalommal rendelkező munkahelyi vezető különböző indokokra hivatkozva esetleg elbocsátással fenyegetheti azt a beosztottját, aki nem felel meg elvárásainak, és ezáltal kényszerítheti a beosztottat például arra, hogy külön díjazás nélkül is vállaljon túlmunkát. Vagy például az adóhatóság – amely hatalommal rendelkezik – pénzbírsággal sújthatja a vállalkozása után adót nem fizető vállalkozót, és ezáltal kényszerítheti az adott vállalkozót az adó bevallására és befizetésére. Az említett példákban társadalmi természetű kényszerítésről van szó. A hatalom a valóságban esetleg egy adott egyén számára aktuálisan lehetővé teheti a testi kényszerítést is, amennyiben a testi kényszerítés társadalmi kényszerítésen alapszik. Például egy férfi vezető esetleg testileg moleztálhatja női beosztottját annak tudatában, hogy az nem meri feljelenteni, mert tarthat attól, hogy nem adnak hitelt a szavának, de vezetője elbocsátja munkahelyéről. Itt tehát a testi kényszerítés mögött az elbocsátással való fenyegetés, azaz társadalmi kényszerítés húzódik meg. Amennyiben azonban testi kényszerítésről és tényleges testi erőszakról van szó, már kiléptünk a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájából, és e szférán kívül elvileg már nem használhatjuk azokat a fogalmakat, így a társadalmi erő és a hatalom fogalmát sem, amelyek előfeltételezéseink szerint a társadalmi élet szférájára érvényesek.

Korábban hivatkoztunk Weber meghatározására, amely szerint: „Hatalomról (az idézett szövegben: uralomról – F. Z.) beszélünk, ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak.” (Weber 1987: 77) Ennek megfelelően, az általánosan elfogadott hatalomfelfogás szerint a hatalomnak alávetett fél engedelmissége a hatalom lényeges ismertetőjegye. Ezzel kapcsolatban egyrészt azt hangsúlyozzuk, hogy felfogásunk szerint a hatalom következménye nemcsak közlés (parancs, utasítás, tiltás) eredményeként valósulhat meg, és nem feltétlenül hat közvetlenül a hatalmi függésben lévő fél cselekvéseire. Másrészt (figyelembe véve, hogy a hatalom fogalmaink szerint elvileg csak a társadalmi kényszerítés alkalmazására nyújt aktuálisan lehetőséget), a hatalom által lehetővé tett társadalmi kényszerítés nem feltétlenül váltja ki a másik fél engedelmisségét. Az ugyanis nem kérdőjelezi meg a kényszerítő fél hatalmát, ha a kényszerített fél nem valósítja meg az előbbi által elvárt cselekvést, és inkább vállalja a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit negatívan érintő következményeket.

Mivel a hatalom bizonyos értelemben erő, illetve eredő erő, a hatalom következményeinek vannak olyan jellemző vonásai, amelyek jellemzőek a társadalmi erő következményeire is. Az alábbiakban csak röviden utalunk e vonásokra, amelyekkel a nyolcadik fejezetben (4.2B), a társadalmi erő következményeit tárgyalva részletesebben foglalkoztunk.

Egyrészt a hatalom következményének a kiemelt megfogalmazásában a társadalmi befolyás aktuális lehetőségéről, nem tényleges megvalósulásáról van szó, mivel a hatalom mellett a tényleges társadalmi befolyást meghatározza az adott befolyás érvényesítésére irányuló érdek (vagy társadalmi kényszer) is. Másrészt a hatalom a társadalmi hatásban, illetve hosszabb távon a társadalmi befolyásban jelenik meg, amely pozitív és negatív irányban egyaránt érintheti a másik fél érdekeinek a megvalósulását. Harmadrészt a hatalom közvetlenül a társadalmi befolyásban jelenik meg, de nem feltétlenül hat közvetlenül is a másik fél cselekvéseire. Természetesen, ha egyáltalán hat a hatalom, akkor hat a befolyásolt fél cselekvéseire is, de esetenként olyan áttételeken keresztül, amelyek elfedik e hatás forrását.

Negyedrészről hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi erő következménye elvileg nem feltétlenül felel meg az intézményes szabályoknak. Ehhez hasonlóan:

- A hatalom következménye elvileg nem feltétlenül felel meg a társadalmi erőviszonyokat, és e viszonyokban a hatalmat meghatározó intézmények szabályainak, és az intézményes szabályokkal ellentétes is lehet.

A nyolcadik fejezetben (4.2Ab) foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy milyen tényezők téríthetik el a társadalmi erőket, illetve a társadalmi erők következményeit az intézményes szabályoktól. Ezért itt már eltekintünk annak a kérdésnek az érdemi tárgyalásától, hogy milyen tényezők téríthetik el a hatalom következményeit az intézményes szabályoktól. Itt is megjegyezzük azonban, hogy e vonatkozásban is fontos különbséget tennünk a hatalmi viszonyok között abból a szempontból, hogy az adott hatalmi viszonyokat belső fedezetű vagy külső fedezetű intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg. Ezzel a kérdéssel majd később (1.2), a hatalom fő típusait tárgyalva foglalkozunk.

A hatalom következményére különösen jellemző lehet az intézményes szabályoktól való eltérés, azzal összefüggésben, hogy a sajátos társadalmi képességek erő formájában következményeiket tekintve többé vagy kevésbé általánosabb képességekké válnak. Azaz olyan cselekvésekre, olyan hatások kifejtésére is alkalmassá tehetik az adott egyént, amelyekre az adott sajátos képességekből nem következtethetünk. Minél jelentősebb az adott társadalmi képesség által alkotott erő, azaz minél inkább létezik hatalomként is, következményeit tekintve az adott képesség annál inkább válhat általánosabb képességgé.

A hatalommal rendelkező fél esetleg szankcióként alkalmazhatja a rendelkezésére álló cselekvési eszközöket olyan elvárásainak az érvényesítésében is, amelyek nem felelnek meg az adott erőviszonyokat, illetve a hatalmat létrehozó intézmények szabályainak. Például a vezető hatásköre szabályszerűen alkalmassá teszi a

vezetőt arra, hogy az adott szervezeti egység hatékony működését szemmel tartva elossza a munkafeladatokat a beosztottak között, meghatározza az egyes beosztottak alapbérét és munkarendjét stb. Azonban az adott vezető a hatáskörét esetleg felhasználhatja arra is, hogy rosszabb munkafeladatokkal és alacsonyabb alapbérrel bünteti az őt kritizáló vagy a neki ellentmondó beosztottját, jóllehet ez nem felelne meg a hatáskörét meghatározó szabályoknak.

Végül ötödrészt – a társadalmi erő következményeihez hasonlóan – a hatalom következményei is meghatározott hatókörben érvényesülhetnek. Az előbb említett jellemző vonással összefüggésben – és a hatalom legitimitását hangsúlyozó felfogásoktól eltérően – a hatalom hatóköre nem feltétlenül felel meg a szabályokból kiértelmezhető hatókörnek. A hatalom hatókörének a megadásában egyrészt meg kell határoznunk a hatalom objektumait, azaz azoknak az egyéneknek és csoportoknak a halmazát, amelyekre irányul. Másrészt kiterjedtségét, azaz a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek, esetleg a szükségletek objektív tárgyainak, illetve az ezekkel összefüggő érdekeknek azt a körét, amelyek vonatkozásában a hatalom kifejtheti hatását. Továbbá megközelítőleg körülhatárolható az a tevékenységi terület, amelyben az adott hatalom közvetlenül érvényesülhet.

B) Az uralom fogalma és következményei

a) Az uralom fogalma

A hatalmat társadalmi erőfőlényként határoztuk meg, és ez a meghatározás jelentősen eltér a hatalom legitimitását hangsúlyozó felfogásoktól. Azonban a valóságot tekintve hatalomnak tulajdonképpen ugyanazt a valóságos létezőt nevezük, amit hatalomnak neveznek a legitimitást hangsúlyozó felfogások képviselői is, eltekintve egy lényeges különbségtől. Nevezetesen attól, hogy felfogásunk szerint a hatalom társadalmi természetű, olyan értelemben, ahogyan a társadalmi természetű létezőket az intézményes szociológia elméletében általában véve értelmezzük. Ilyen értelemben a hatalom fogalma nem vonatkozhat nem intézményes erőre, nem vonatkozhat az intézményes erőn belül a közösségi erőre vagy az intézményes testiségi erőre, és nem vonatkozhat az intézményes testiségi erőn belül az intézményes közvetlen kényszerítő erőre sem.

Az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott testiségi erőfőlény jelölésére használjuk az uralom kifejezést.⁴

⁴ Az általunk használt értelemben az „uralom” kifejezésnek az angol nyelvben leginkább a „rule” vagy a „domination” kifejezés felel meg. A fogalmakat adottaknak tekintve, az adott fogalmakat jelölő kifejezések megválasztása elvileg tetszőleges. Mi a hatalom kifejezést a társadalmi erőfőlény jelölésére használjuk, de a hatalom kifejezést használhatnánk a testiségi erőfőlény jelölésére is. Az utóbbi értelemben beszélhetnénk a hatalom tágabb fogalmán belül társadalmi hatalomról, és azt a fogalmat, amelyet a következőkben az uralom kifejezéssel jelölünk, nevezhetnénk testiségi hatalomnak is.

- Az *uralom* az adott egyén (vagy csoport) által az egyének adott körében a testi erőszak cselekvési eszközeivel való, intézmények által meghatározott kizárólagos rendelkezés, amely nagy testiségi erőfölényt képez az adott egyén (vagy csoport) számára.

Uralmi viszonyoknak nevezzük az olyan igen nagymértékben egyenlőtlen testiségi erőviszonyokat, amelyekben egy adott egyén (vagy csoport) uralommal rendelkezik a másik egyénnel (vagy csoporttal), illetve más egyénekkel (vagy csoportokkal) szemben. Az uralmi viszonyokban csak az uralommal rendelkező fél testiségi ereje szükségszerűen intézmények által létrehozott, illetve meghatározott, a másik fél testiségi ereje lehet intézményes erő és/vagy nem intézményes erő.

Tehát röviden fogalmazva, az uralom intézményes testiségi erőfölény. Az adott fogalmaknak megfelelő valóságos létezőket tekintve, az a fogalom, amit a társadalomtudományi irodalomban a hatalom (authority) kifejezéssel jelölnek (amit magyarra gyakran uralomnak fordítanak), általában magában foglalja az általunk hatalomnak nevezett létezőt és az uralomnak nevezett létezőt is. Mi viszont fontosnak tartjuk a hatalom és az uralom ilyen értelemben meghatározott fogalmának, illetve e két fogalommal jelölt létezőknek a megkülönböztetését. Felfogásunk szerint a hatalom társadalmi természetű, az uralom viszont testiségi természetű létező.

Például egy vállalat felső vezetői hatalommal rendelkeznek az adott vállalat alkalmazottainak a körében, de nem rendelkeznek uralommal. Egy bank rendelkezhet hatalommal a jelentős tartozásokat felhalmozott és fizetéseképtelen ügyfelekkel szemben, de nem rendelkezhet uralommal. Egy egyetemi szak oktatói rendelkezhetnek hatalommal az adott szak hallgatói vonatkozásában, de nem rendelkezhetnek uralommal. Ha a modern államot mint egészet tekintjük, az állam hatalommal és uralommal is rendelkezik az állampolgárok vonatkozásában. Azonban az állami szervezeten belül is elkülöníthetjük az olyan szervezeti egységeket, egyrészt amelyek főleg vagy kizárólag hatalommal rendelkeznek, másrészt amelyek főleg vagy kizárólag uralommal rendelkeznek az állampolgárok vonatkozásában.

Az egyének viszonylag szűk körében az uralommal rendelkezők és azon egyének köre, akik közvetlenül alkalmazhatják és esetleg alkalmazzák a testi erőszakot, egybeeshet. Például a premodern családban, amennyiben a családfő uralommal rendelkezik a gyermekekkel szemben, közvetlenül alkalmazhatja velük szemben a testi erőszakot. Azonban az egyének tágabb körében – esetleg már negyvenötven főt magában foglaló csoportban is, különösen ha százakról, ezrekről, milliókról van szó – a testi erőszak cselekvési eszközeivel való kizárólagos rendelkezés csak egy elkülönült intézményes csoport létrehozása révén valósítható meg. (Vö.: Weber 1987: 77, 222-223) Az uralommal rendelkezők közvetve, például testőrség, rendőrség, csendőrség, katonaság közvetítésével alkalmazhatják, illetve esetenként alkalmazzák a testi erőszakot az uralomnak alávetettek körében. E csoportok tagjai egyrészt védelmezik az uralommal rendelkezők testi épségét, másrészt biz-

tosítják, hogy az adott társadalom tagjaival szemben csak közvetlenül az uralommal rendelkezők és/vagy az általuk ilyen hatáskörrel felruházott egyének élhessenek a testi erőszak cselekvési eszközeivel.

b) Az uralom következményei

Az uralom fogalmának a meghatározása után rátérünk annak a kérdésnek a tárgyalására, hogy következményként milyen jelenséget vagy milyen jelenségeket tulajdonítunk az uralomnak.

- Az uralom az adott egyénnek (vagy csoportnak) egyoldalúan aktuális lehetőséget nyújt az egyének adott körében mások testi szükségletei kielégülésének a közvetlen korlátozására, mások elzárására és testi bántalmazására, végső soron esetleg mások életének a kioltására.

Az uralom által aktuálisan lehetővé tett testiségi befolyás a legalapvetőbb másokra gyakorolható és végső soron intézmények által meghatározott befolyás. Az uralom által aktuálisan lehetővé tett befolyás ugyanis közvetlenül az egyének alapvető testi szükségleteit, esetleg közvetlenül testi életüket, illetve életben maradásukat érinti.

A negyedik fejezetben (3.1Cb) hangsúlyoztuk, hogy az uralmat létrehozó, illetve meghatározó közvetlen kényszerítő intézmények természetének az adott intézmények érvényességi körébe eső – kényszerített, illetve bizonyos viselkedésektől eltérített – egyének vonatkozásában az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg. Ennek megfelelően az uralom elfogadása az adott uralomnak alávetettek részéről racionális elfogadás, az uralomhoz való alkalmazkodás racionális alkalmazkodás.

A harmadik fejezetben (3.1B), az intézmény fedezete fogalmának a meghatározásánál és később is említettük, hogy végső soron minden intézménynek csupán két fajta fedezete lehet: (1) Az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének megegyezése az intézményes szabályok érvényességét illetően, és a szabályok érvényességi köréből a szabálysértők kizárásának a képessége; és/vagy (2) a testi kényszerítés alkalmazásának a képessége. Számbelileg eleve korlátozott az egyéneknek az a köre, amelyen belül a megegyezés és a kizárás együttesen gyakorolható képessége önmagában elegendő alapját képezheti az intézmények fedezetének. Viszonylag nagyszámú egyén körében érvényes intézmények végső fedezetét csak a testi kényszerítés alkalmazásának a központosított képessége alkothatja.

Tehát a társadalmi erőket és a társadalmi erőviszonyokat, valamint a hatalmat létrehozó, illetve meghatározó intézmények lehetnek olyan belső fedezetű intézmények, amelyeket maguk az adott intézmények érvényességi körébe tartozó egyének alakítanak ki és tartanak fenn. A nyolcadik fejezetben (4.3Bb) láttuk, hogy ily módon az egyének azonossági erőviszonyokat hoznak létre egymás között. A belső fedezetű intézmények által meghatározott azonossági erőviszonyok esetében az a végső képesség, amelyre ezen erőviszonyok visszavezethetők,

az adott intézményes szabályok érvényességi köréből a szabálysértő egyének kizárásának a képessége, amellyel – az adott esetben a szabálysértő egyéntől eltekintve – együttesen rendelkeznek az adott egyének. Viszonylag nagyszámú egyén körében érvényesnek tekinthető intézmények azonban a valóságban általában külső fedezetű intézmények, amelyek fedezetét végül is csak a testi erőszak cselekvési eszközeivel való rendelkezés képezheti. A külső fedezetű intézmények által meghatározott társadalmi erők és társadalmi erőviszonyok esetében tehát az a cselekvési képesség, amelyre végső soron visszavezethetők az adott társadalmi erők és erőviszonyok, a testi erőszak cselekvési eszközeivel való rendelkezés.

- A modern társadalomban, illetve általában viszonylag nagyszámú egyén körében a társadalmi viszonyokat, és e viszonyokon belül a társadalmi erőket és a hatalmat létrehozó, illetve meghatározó társadalmi intézmények végső fedezetét csak az uralom képezheti.

Tehát viszonylag nagy létszámú társadalmi csoportban bizonyos értelemben az uralom átalakításának az eredményeként jön létre a társadalmi erő és a hatalom. Kissé távolinak tűnő példával élve, ahhoz hasonlóan, ahogyan a szél ereje a szélmalom berendezéseinek a működése révén a malomkő erejévé alakul át, az uralom társadalmi természetű erővé és hatalommá alakul át azon mechanizmus révén, amelyet a nyolcadik fejezetben (4.2Ab), a társadalmi erők létrehozását tárgyalva bemutattunk.

Társadalmi erő és hatalom elvileg csak annyiban lehetséges, amennyiben az erő és a hatalom hatókörébe eső egyéneket eltérítik attól, hogy testi erőszakkal akadályozzák az erő és a hatalom szubjektumát adott cselekvési lehetőségek megvalósításában, és erre – viszonylag nagyszámú egyén körében – csak a testi erőszak alkalmazásának a kilátásba helyezése és szükség szerinti alkalmazása lehet alkalmas. Már Thomas Hobbes hangsúlyozta a 17. században, hogy a tartós rend fenntartásához, az emberi élet széles területeiről a testi erőszak alkalmazásának kizorításához szükség van a testi erőszak eszközeivel való rendelkezés központosítására egy adott egyén vagy testület kezébe. (Hobbes 1999: 205-209) E felfogással összhangban van a strukturalista szociológiai szemléletmód képviselőinek az a felfogása, hogy a társadalom egysége kényszerítő jellegű, a széthúzó erőkkel szemben végső soron és szükség esetén a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak alkalmazása tartja össze a társadalom egyes alkotórészeit. (Hechter 1987: 4-5; Dahrendorf 1976: 159, 162) A normativista szemléletmód egyes képviselői is elismerik (előfeltételezésükkel ellentétben), hogy a társadalomban valójában szükség van a testi erőszak alkalmazásának a szabályozására, és a testi erőszak esetleges alkalmazása az egyik fontos vonatkozása a társadalmi együttélésnek. Parsons azt is hangsúlyozza, hogy az általa úgynevezett instrumentális irányultságok alrendszérének elkülönülése feltételezi az erőszak szabályozott alkalmazását, illetve egy adott területen élő egyének körében a testi erőszak eszközeivel való rendelkezés központosítását. (Parsons 1951: 91, 162-163)

A modern társadalomban az uralmat a társadalmi élet létrejöttének és létezésének az előfeltételeként adottnak vesszük, de az uralom hatókörét elvileg a kényszerű élet szférájára korlátozzuk. Már a hatodik fejezetben (2.2Ca) hangsúlyoztuk, hogy az úgynevezett heterogén társadalomban a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak alkalmazása, tehát az uralmat alkotó testiségi képességek tényleges alkalmazása elvileg egy viszonylag szűk életszférára, a kényszerű élet szférájára korlátozódik. Más életszférák, különösen a társadalmi élet szférája elvileg mentes a testi erőszak alkalmazásától és a közvetlen kényszerszervált cselekvésektől, az uralom hatása a társadalmi élet szférájában közvetett. A hetedik fejezetben (2.2A) az érdekek szempontjából mutattunk rá arra, elvileg hogyan feltételezhető, hogy a társadalmi élet szférája mentes a testi kényszerítéstől és egyáltalán a testi erőszaktól, tehát az uralmat alkotó testiségi képességek tényleges alkalmazásától is.

A társadalmi élet szférájában elvileg a közvetlen kényszerítő intézmények eltérítő funkciója érvényesül, a kényszerítő funkció másodlagos és közvetett, közvetlenül társadalmi természetű. A közvetlen kényszerítő intézmények, és ezáltal az uralom eltérítő funkciója arra irányul, hogy az adott csoporton belül élő egyéneket eltérítsék bizonyos cselekvésektől, különösen a testi erőszak másokkal szembeni alkalmazásától. A társadalmi élet szférájában a közvetlen kényszerítő intézmények, és ezáltal az uralom eltérítő funkciója mellett a kényszerítő funkciója igen korlátozott, csak másodlagos természetű és közvetett, közvetlenül társadalmi természetű. Csak akkor kerül sor a testi erőszak tényleges alkalmazására, ha a társadalmi természetű szankció alkalmazása nem bizonyul eredményesnek az elvárt cselekvés kikényszerítésében. A testi erőszak tényleges alkalmazását azonban elvileg már a kényszerű élet szféráján belül értelmezzük. Például a modern társadalomban társadalmi kényszer az adózás, és ha valaki az adózásra vonatkozó kötelezettségének nem tesz eleget, az ehhez kapcsolódó szankció társadalmi természetű (pénzbüntetés vagy javainak elvétele). Ha a társadalmi kényszerítés nem hatékony, csak ezt követi esetleg a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak, jellemzően a szabadságvesztés, amit azonban már a társadalmi élet szféráján kívül, a kényszerű élet szférájában értelmezzünk.

1.2. A hatalom fő típusai

(A tipizálás szempontjai)

Abból a szempontból, hogy az adott hatalmi viszonyt és hatalmat a hatalmi függésben lévő egyén vagy egyének szempontjából külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények hozzák létre, megkülönböztetjük a külsőleges és a belsőleges hatalmat. E típusok tárgyalása előtt röviden rámutatunk arra, hogy egyes szerzők a hatalom (authority) milyen típusait vagy formáit különböztetik meg egymástól.

Megjegyezzük azonban, hogy mivel e szerzők a hatalmat – fogalmaink szerint – nem csupán társadalmi természetűnek tekintik, e típusok magukban foglalhatják a fogalmaink szerinti nem társadalmi erőket, és ezen erőkön belül az uralmat is.

Weber – széles körben használatos tipizálása során – a hatalom szubjektumának legitimitásigénye szerint megkülönbözteti a legális, a tradicionális és a karizmatikus hatalmat. Weber hatalomfogalma valójában egyaránt magában foglalja azt a fogalmat, amelyet mi tekintélynek, amelyet hatalomnak és amelyet uralomnak nevezünk. Azonban minket a fogalmaink szerinti hatalom típusai érdekelnek, és ebből a szempontból értelmezzük Weber fogalmát. (Ezért a szóban forgó tipizálás magyar fordításában szereplő uralom kifejezés helyett a hatalom kifejezést használjuk.)

Weber felfogása szerint a hatalom lehet legális, amely a tételes rendnek és a tételes rend által a hatalom gyakorlására kijelölt személyek utasítási jogának legális vagy törvényes voltába vetett hiten alapszik. A legális hatalom hatókörét a jogszabályok határozzák meg. A tradicionális hatalom az emberemlékezet óta érvényes hagyományok szentségébe, és a hagyományok által felruházott személyek hatalmának legitim voltába vetett hiten alapszik. Az ilyen hatalom hatókörét részben a hagyományok határozzák meg, de az nagyrészt a hatalom szubjektumának önkényétől függ. A karizmatikus hatalom egy szent, hősies vagy példamutató személy, illetve az általa kinyilvánított vagy megteremtett rend iránti nem mindennapi odaadason alapszik. A karizmatikus hatalom hatókörét a hatalom szubjektuma határozza meg mindaddig, amíg az alárendeltek elismerik karizmatikus képességeit. (Weber 1987: 224-260)

Weber fenti felfogására még visszatérünk később (2.1Ba), a hatalom legitimitásának a tárgyalásánál, itt röviden arra mutatunk rá, hogy Weber említett típusai hogyan értelmezhetőek a hatalom – következőkben megkülönböztetendő – fedezetük szerinti típusaival összevetve. Egyrészt a Weber szerinti „karizmatikus hatalom” fogalmaink szerint nem hatalom. Az úgynevezett „karizmatikus hatalom” a nyolcadik fejezetben (4.1A) adott meghatározásunk szerint a tekintély fogalmán belül értelmezhető, és a tekintély elvileg nem a társadalmi élet szférájában, hanem a közösségi élet szférájában érvényesül.⁵ A Weber tipizálása szerinti legális hatalom a fogalmaink szerinti külsőleges hatalom legfőbb formája, amely azonban felfogásunk szerint nem azon a hiten alapszik, hogy a tételes rend és a hatalom gyakorlása törvényes, hanem azon, hogy az adott jogi intézményrendszer érvényes és megfelelő fedezettel rendelkezik. A tradicionális hatalomról szólva, felfogásunk szerint a hatalom nem alapulhat csupán hagyományokon, mivel a hagyomány

⁵ Megjegyezzük azonban, hogy a „karizmatikus hatalom”, illetve a tekintély a valóságban lehet a később meghatározandó belsőleges hatalom pótszere, amikor igény van a belsőleges hatalom létrehozására, de erre a tagok nem hajlandók vagy nem képesek, ezért egy személybe vetik feltétlen bizalmukat, akinek a személyes tulajdonságaiban megtestesülni látják érdekeiket. (Vö.: Coleman 1990: 75)

önmagában nem intézmény. Ha történetileg nézve a hagyományokon alapszik a hatalom, ezeknek a hagyományoknak is intézményes formát kell öltetniük ahhoz, hogy hatalmat hozzanak létre. Ebben az esetben viszont már az alapvető kérdés az, hogy kik rendelkeznek a jelenben a hagyományokat őrző társadalmi intézmények fedezetével. Így a legitimitásigénye szerint tradicionális hatalom ugyanúgy lehet a később tárgyalandó delegált, független vagy belsőleges hatalom, illetve e tiszta típusok keveréke.

Wrong megkülönbözteti a kényszerítő, a késztető, a legitim, a szakértelmen alapuló és a személyes hatalmat. Felfogása szerint rövid távon a testi kényszerítést alkalmazó kényszerítő hatalom a leghatásosabb formája a hatalomnak, és az ilyen hatalom a politikai hatalom legfőbb formája. A késztetésen alapuló hatalom pozitív szankciókat alkalmaz az engedelmesség eléréséhez, amely a gazdasági hatalom jellemző formája. (Wrong 1979: 41-49) A legitim hatalom esetében az erő szubjektumának elismert joga van a parancsolásra, és a másik fél elismeri a kötelességét az engedelmességre. A legitim hatalom mindkét fél által elfogadott szabályokon alapszik, amelyek nemcsak az adott két fél által elfogadottak, hanem a nagyobb csoport által is, amely a háttérrel biztosítja az ilyen erőviszony számára. (I. m.: 49-52) A szakértelmen alapuló hatalomhoz mások abban a hitben igazodnak, hogy a hatalommal rendelkező fél útmutatásai a leginkább megfelelnek a hatalmi függésben lévők saját érdekeinek. A személyes hatalom esetében a másik fél a hatalom hordozójának személyes tulajdonságai alapján alkalmazkodik a hatalom hordozójához; a másik felet a szeretet, a csodálat, a barátság motiválja az engedelmességre. A szóban forgó szerző a személyes hatalom egyik formájának tekinteni a karizmatikus hatalmat, amely a követők abbéli hitén alapszik, hogy a vezető küldetést teljesíti. (I. m.: 52-64)

Láttuk tehát, hogy Wrong sem csupán a fogalmaink szerinti társadalmi természetű erőként értelmezi a hatalmat, felfogása szerint a hatalom lehet a fogalmaink szerinti nem intézményes erő, testiségi erő vagy közösségi erő is. A korábban tárgyalt meg gondolásokból – a társadalmi létezők ismertetőjegyeire való tekintettel – mi nem tekintjük hatalomnak a Wrong tipizálása szerinti kényszerítő „hatalmat” (ezt mi uralomként határoztuk meg); szintén nem tekintjük hatalomnak a tudáson, illetve a szakértelmen alapuló „hatalmat” és a személyes „hatalmat”, amennyiben nem intézmény által meghatározott és nem a szükségletkielégítés eszközt vagy feltételét képezi.

Már említettük (1.1Aa), hogy Coleman felfogásában hatalom elvileg csupán a fölrendelt fél és az alárendelt fél közötti megegyezés alapján jöhet létre. Coleman ugyanakkor megkülönbözteti az egyesített és a megosztott hatalmi viszonyokat és hatalmat. Az egyesített hatalom esetében a hatalomnak alárendelt fél bár egyoldalúan teszi át saját cselekvése ellenőrzésének, illetve befolyásolásának a jogát a másik félre, de közvetlen külső jutalom elvárása nélkül; azzal az elvárással, hogy a hatalom gyakorlása eleve kedvező lesz az alárendelt számára, a hatalom gyakorlója megvalósítja az alárendelt fél érdekeit. Példaként a kommunán és a szakszer-

vezeten belüli hatalmat említi. A megosztott hatalom esetében az egyik fél egy csere keretében teszi át saját cselekvése ellenőrzésének, illetve befolyásolásának a jogát a másik félre, a másik féltől elvárt külső jutalomért, illetve ellenszolgáltatásért. Így például a munkahelyi szervezetek alkalmazottai a fizetésért ruházzák fel a vezetőket cselekvésük irányításának a jogával. Tehát az egyesített és a megosztott hatalmi viszonyok megkülönböztetésének az alapja az alárendeltek érdekeinek és a fölérendelt fél utasításainak a megfelelése. Az egyesített hatalmi viszonyban a fölérendelt fél utasításai közvetlenül az alárendeltek érdekeit érvényesítik. Megosztott hatalmi viszonyban a fölérendelt fél utasításai nem felelnek meg az alárendeltek érdekeinek, ezért az alárendeltek érdekeit külön jutalommal kell kielégíteni. (Coleman 1990: 72-74) Erre a tipizálására majd később (1.2B) visszatérünk, rámutatva arra, hogy saját tipizálásunk eltér ettől a tipizálástól, de a Coleman által szemmel tartott szempontot is kifejezi.

Az előző fejezetben és ebben a fejezetben láttuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi erő, a hatalmat és az uralmat intézmények hozzák létre, illetve intézmények határozzák meg. A társadalmi erő, a hatalom és az uralom jellegét, gyakorlásának módját, tényleges hatókörét jelentős mértékben meghatározza az adott intézmények fedezete. Az adott erőt, hatalmat vagy uralmat létrehozó intézmények fedezete szempontjából megkülönböztethetjük a külsőleges és a belsőleges erőt, hatalmat és uralmat. Tekintettel arra, hogy e fogalmi megkülönböztetés a hatalom esetében számunkra különösen jelentős, a következőkben erre az esetre értelmezzük. Az adott hatalmat létrehozó intézmény vagy intézmények fedezete meghatározza, hogy az adott hatalmi viszony, illetve az adott hatalom objektív vagy szubjektív a hatalmi viszonyban lévő egyének, különösen a hatalmi függésben lévő egyén vagy egyének számára. A hatalom következőkben tárgyalandó típusai természetesen szorosan összefüggnek a társadalmi erőviszonyok nyolcadik fejezetben (4.3B) tárgyalt típusaival.

A) A külsőleges hatalom fogalma és típusai

A külsőleges és a belsőleges hatalom fogalmi elhatárolásának a szempontját tehát az képezi, hogy kik rendelkeznek azoknak a társadalmi intézményeknek a fedezetével, amelyek létrehozzák az adott hatalmi viszonyt és hatalmat.⁶ A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy a szóban forgó kifejezéseket nem olyan értelemben használjuk, amilyen értelemben például Crespi különbséget tesz a külső erő és belső erő között; amely szerint a külső erő mások által az adott egyénnek tulajdonított erő, a belső erő viszont az egyén személyes tulajdonsága. (Crespi 1989: 99) A külsőleges kifejezés az adott hatalmat létrehozó külső fedezetű intézményre,

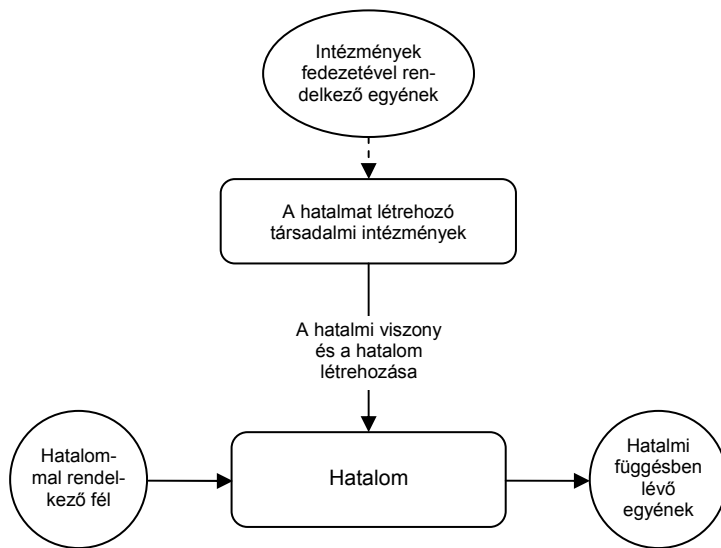
⁶ A külsőleges és a belsőleges hatalom kifejezések helyett a szóban forgó értelemben korábban a feltétlen és a feltételes hatalom kifejezéseket használtam. (Farkas 1991A: 130-133; Farkas 1997: 263-269)

a belsőlegesen kifejezés az adott hatalmat létrehozó belső fedezetű intézményre utal; illetve ezzel összefüggésben arra, hogy a hatalmi függésben lévő egyének kívül található egyének vagy a hatalmi függésben lévő egyének hozzák létre a hatalmat.

- A *külsőleges hatalom* a hatalmi függésben lévő egyén vagy egyének szempontjából külső fedezetű társadalmi intézmények által létrehozott, számukra objektíve létező hatalom. A külsőleges hatalom lehet delegált hatalom vagy független hatalom.

A külsőleges hatalom tehát a hatalmi függésben lévő egyes egyénektől és az adott egyének összességétől függetlenül, számukra objektíve létezik. A külsőleges hatalom két altípusát különböztetjük meg egymástól, a delegált hatalmat és a független hatalmat.

- A *delegált hatalom* a hatalmi viszonyban lévő mindkét fél szempontjából külső fedezetű társadalmi intézmények által létrehozott hatalom, amely a hatalommal rendelkező fél számára a szükségletkielégítés feltételes eszközét, a hatalmi függésben lévő fél számára a szükségletkielégítés feltételét képezi.

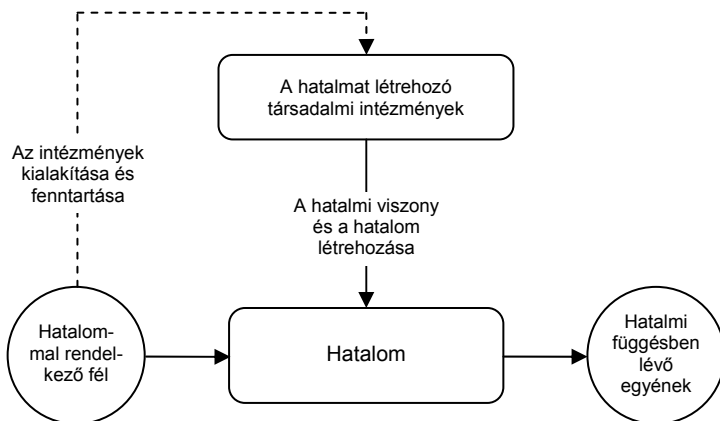

9.1. ábra. A delegált hatalom

A delegált hatalmat létrehozó intézmények fedezetével a hatalmi viszonyban lévő feleken kívüli egyének rendelkeznek. (9.1. ábra) Az ilyen hatalmi viszony és hatalom mindkét fél – a hatalommal rendelkező fél és a hatalmi függésben lévő egyén vagy egyének – szempontjából külsőleges erőviszony. A delegált hatalom tehát olyan társadalmi erőviszonyokban létezik, amelyeket a nyolcadik fejezetben

(4.3Bb) elkülönült társadalmi erőviszonyoknak neveztünk. Láttuk, hogy az ilyen erőviszonyokban külső fedezetű intézmények által meghatározott, objektív cselekvési képességek mint – a szubjektum részéről – a szükségletkielégítés feltételes eszközei és – az objektum részéről – a szükségletkielégítés feltételei kapcsolódnak össze egymással.

Tipikusan főleg delegált hatalma van például az üzemben az üzemvezetőnek, akinek a munkások feletti hatalmát a vállalatvezetés hozza létre, a vállalatvezetés által fedezett intézmények révén. De a vállalatvezetés hatalma is lehet részben delegált hatalom az üzemvezetővel és a munkásokkal szemben, amennyiben a vállalatvezetés hatalmát például a vállalat tulajdonosai hozzák létre, az általuk fedezett intézmények révén. Egy adott nemzeti vagy állami társadalom egészére kiterjedő hatalom is lehet részben delegált hatalom. Például Magyarországon az 50-es években nagyrészt delegált hatalma volt a Rákosi-féle pártvezetésnek, mivel a magyar társadalom tagjai feletti hatalmát nagyrészt olyan intézmények hozták létre, amelyek fedezetével a szovjet pártvezetés rendelkezett.

9.2. ábra: A független hatalom

A külsőleges hatalom másik altípusa a független hatalom, amely a hatalmi függésben lévő egyének szempontjából külsőleges, de a hatalommal rendelkező fél szempontjából belsőleges erőviszonyokban létezik.

- A *független hatalmat* egyoldalúan a hatalommal rendelkező fél hozza létre az általa fedezett intézmények révén, amely a hatalommal rendelkező fél számára a szükségletkielégítés feltétlen eszközét, a hatalmi függésben lévő fél számára a szükségletkielégítés feltételét (esetleg feltételes eszközét) képezi.

A független hatalom esetében tehát a szubjektum hatalmát létrehozó intézmények, illetve ezen intézmények szabályai a szubjektum szándékaitól, döntéseitől

függnek; ugyanakkor ezek az intézmények a hatalmi függésben lévő fél szempontjából külső fedezetű intézmények. (9.2. ábra) Mivel a hatalommal rendelkező fél rendelkezik az adott intézmények fedezetével, esetenként eltérhet az általa kialakított szabályoktól. A hatalommal rendelkező félnek azonban rendszerint vagy többnyire a saját maga által kialakított szabályoknak megfelelően kell gyakorolnia a hatalmát, amennyiben hosszú távú érdekének a másik fél számára jól értelmezhető érdekviszonyok és erőviszonyok létrehozása felel meg. A hatalommal rendelkező fél hosszú távú érdekének megfelelően, hogy viszonylag egyértelműen meghatározott, a hatalmi függésben lévő fél számára jól értelmezhető érdekviszonyok és erőviszonyok létezzenek, amelyekhez a hatalmi függésben lévő fél racionálisan alkalmazkodhat, azzal összefüggésben, hogy számára a hatalommal rendelkező fél jövőbeni cselekvései kiszámíthatóak.

A független hatalom, az erőviszonyok nyolcadik fejezetben (4.3Bc) megkülönböztetett típusait tekintve, támogatási erőviszonyokban és/vagy egyoldalúan elkülönült erőviszonyokban létezik. Láttuk, hogy az ilyen erőviszonyokban a hatalommal rendelkező fél társadalmi képességei a hatalommal rendelkező fél számára a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit, a hatalmi függésben lévő fél számára a szükségletkielégítés feltételes eszközeit és/vagy feltételeit képezik. A valóságban a hatalommal rendelkező fél társadalmi képességei a hatalmi függésben lévő fél számára főleg, illetve többnyire a szükségletkielégítés feltételeit képezik, a fentebb kiemelt meghatározásban ezért ezt hangsúlyoztuk. A hatalmi függésben lévő fél is rendelkezhet bizonyos társadalmi képességekkel a hatalommal rendelkező fél vonatkozásában, amelyek azonban a hatalommal rendelkező fél erejéhez viszonyítva jóval kisebb erőt képeznek.

Például rendelkezhetnek viszonylag független hatalommal egy vállalat felső vezetői az alsóbb szintű vezetőkkel és a legalsó szintű beosztottakkal szemben, amennyiben a felső vezetők rendelkeznek az adott vállalat intézményeinek a fedezetével. A felső vezetők a szervezeti és működési szabályzat kialakításával meghatározhatják saját hatáskörüket is, amelynek révén kisebb vagy nagyobb társadalmi erőt hozhatnak létre önmaguk számára az alsóbb szintű vezetőkkel és a legalsó szintű beosztottakkal szemben.

Az állam – ha egységes szervezetnek tekintjük – amellett, hogy független hatalommal rendelkezik, tulajdonképpen független hatalommal rendelkezik általában az adott nemzeti vagy állami társadalom tagjaival szemben, amennyiben az államot az adott társadalmon kívüli egyének vagy csoportok nem korlátozzák intézmények kialakításában. A negyedik fejezetben (1.1Ba) foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a modern társadalom átfogó intézményei jogi intézmények, és intézményesen elkülönült egyének rendelkeznek az adott intézmények fedezetével. A modern társadalomban többnyire tulajdonképpen a parlament, részben a kormány és – ha van ilyen testület – az alkotmánybíróság tagjai alkotják az egyéneknek azt a körét, akik kialakítják a jogi intézményeket, és akik alapvetően rendelkeznek azok fedezetével. Amennyiben léteznek olyan átfogóbb intézmények, amelyek fedezetével az

adott állam és az adott társadalom tagjain kívüli egyének rendelkeznek, és amelyek intézményes szabályai egy adott államra érvényesnek tekinthetők, és amelyek az állam hatalmának a létrehozása szempontjából jelentősek, annyiban az állam hatalma delegált hatalom. Fentebb a delegált hatalomra említettük példaként, hogy Magyarországon az 50-es években nagyrészt delegált hatalma volt a Rákosi-féle pártvezetésnek, mivel a magyar társadalom tagjai feletti hatalmát nagyrészt olyan intézmények hozták létre, amelyek fedezetével a szovjet pártvezetés rendelkezett. A 60-as évektől azonban valószínűleg már nagyobb részben független hatalma volt a Kádár-féle pártvezetésnek a magyar társadalom tagjai felett, amennyiben a pártvezetés már önmagában, a szovjet pártvezetéstől függetlenül is képes volt kialakítani és fenntartani azokat a törvényeket és nem nyilvános szabályzatokat, amelyek szabályozták hatáskörét, és ezáltal meghatározták hatalmát.

A fenti állításunk, amely szerint az állam (mint szervezet) tulajdonképpen független hatalommal rendelkezik, esetleg ellentmondani látszik a népszuverenitás elvének, amely szerint demokratikus politikai rendszerrel rendelkező nemzeti vagy állami társadalomban végül is a nép az állami hatalom létrehozója. Felfogásunk szerint a népszuverenitás elvének ez a megfogalmazása főleg ideologikus; nem jelentheti azt, hogy a jogi intézmények általában az adott társadalom tagjai szempontjából belső fedezetű intézmények, és ezáltal az állam hatalma belsőleges hatalom. Egy nemzeti vagy állami társadalom esetében az úgynevezett demokratikus politikai rendszer sem alkalmas – és semmilyen politikai rendszer sem lehet alkalmas – arra, hogy az adott társadalom jogi intézményeit belső fedezetű intézményekként alakítsák ki az adott társadalom tagjai, és ezáltal maguk hozzák létre az állam hatalmát (és uralmát). Erre a kérdésre majd visszatérünk a következő alcím (1.2B) keretében, a belsőleges hatalom tárgyalásánál.

Független hatalommal rendelkezhet az egyének adott csoportja vagy bizonyos megszorításokkal egy adott egyén is. E kérdés vizsgálatában tekintettel kell lennünk arra, hogy meghatározásunk szerint a független hatalmat olyan intézmények hozzák létre, amelyeket a hatalommal rendelkező fél alakít ki és tart érvényben, és ezen intézmények szabályai részben magára a hatalommal rendelkező félre vonatkoznak. Tehát felmerül az a kérdés, amellyel a negyedik fejezetben (1.1Aa) foglalkoztunk, hogy az intézmények fedezetével egyoldalúan rendelkező fél hogyan alakíthat ki és hogyan tarthat érvényben részben önmagára érvényes szabályokat és intézményeket, és ezáltal hogyan hozhatja létre saját hatalmát. Az előbb hivatkozott helyen kifejtett érvelésünk szerint, ha a felemás fedezetű intézmény fedezetével több egyén rendelkezik, ezen egyének együttesen eleve kialakíthatnak részben egymásra és önmagukra érvényesnek tekinthető szabályokat és intézményeket; tehát ezáltal létrehozhatják független hatalmukat azon egyénekkel szemben, akik nem rendelkeznek az adott intézmények fedezetével.

Jelentősebb problémaként merül fel az a kérdés, hogy egyetlen egyén rendelkezhet-e független hatalommal? A már hivatkozott érvelésnek megfelelően, egyetlen egyén önmagában nem alakíthat ki és nem tarthat érvényben saját maga-

ra érvényes szabályokat és intézményeket, tehát nem hozhatja létre saját hatalmát. Azonban egyetlen egyén is rendelkezhet részben független hatalommal, amennyiben az átfogóbb intézmények fedezetével rendelkező egyének egyrészt aktuálisan lehetőséget nyújtanak az adott egyén számára, hogy bizonyos korlátok között szabályokat alakítson ki másokra és önmagára érvényesen, és ezáltal nagyrészt meghatározza saját hatalmát. Másrészt az átfogóbb intézmények fedezetével rendelkező egyének az adott egyén által kialakított szabályokat saját szabályaikként ismerik el, amelyeknek az érvényesülését is fedezik. Ebben az esetben az egyoldalúan belső fedezetű intézmény részben külső fedezetű intézménnyé válik, tehát az adott egyén hatalma részben független hatalom, részben delegált hatalom.

Például a valóságban meglehetősen jellemző, hogy a társadalmi szervezetekben az átfogó intézmények fedezetével rendelkező felső vezetők megengedik és végső soron támogatják, hogy az alsóbb szintű vezetők is kialakítsanak olyan nem formális szabályokat, amelyekkel saját vezetői hatáskörüket alakítják, esetleg a formális szabályoknak is ellentmondva. Így például ha egy beosztott a formális szabályok szerint megalapozottan fordul olyan panasszal a legfelső vezetőkhez, hogy közvetlen vezetője szabálytalanul utasította őt a hétvégi túlmunkára vagy szabálytalanul nem engedte el őt szabadságra, a felső vezetők esetleg közlik a beosztottal, hogy a közvetlen vezető ezt megteheti és szabályszerűen döntött, a beosztott kötelessége viszont az, hogy engedelmeskedjen a vezető utasításainak.

Az, hogy személy szerint ki vagy kik rendelkeznek delegált hatalommal, elvileg független lehet az adott hatalmat létrehozó intézmények fedezetével rendelkező egyénektől. Például adottnak véve olyan intézményeket, amelyek a jelentős termelési eszközök tulajdonosait hatalomhoz juttatják alkalmazottaik vonatkozásában, az egyes személyek az adott intézmények fedezetével rendelkező egyénektől függetlenül is jelentős tulajdonosokká válhatnak, és ezáltal a fedezettel rendelkező egyénektől függetlenül is hatalomhoz juthatnak. Amennyiben azonban a hatalommal rendelkező adott személyt mások szándékosan juttathatják olyan intézményes helyzetbe, illetve olyan intézményes helyzetekbe, amelyek révén hatalommal rendelkezik, a hatalmi viszonyt és a hatalmat létrehozó intézmények fedezetével rendelkező egyének alakítják ki azokat a szabályokat is, amelyek arra vonatkoznak, hogy ki vagy kik dönthetnek arról, személy szerint kit ruháznak fel olyan jogosultságokkal, amelyek révén hatalommal rendelkezhet. E szabályok által meghatározottan a hatalommal rendelkező személyt kiválaszthatják az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének vagy mások.

Például ha egy vállalat intézményeinek a fedezetével az adott vállalat felső vezetői rendelkeznek, esetleg a felső vezetők választják ki mind a középvezetőket, mind az alsó szintű vezetőket, akiket hatalomhoz juttatnak a beosztottaik vonatkozásában. De az is lehetséges, hogy az adott intézmények által meghatározottan a középvezetők választhatják ki az alsó szintű vezetőket, bár az alsó szintű vezetők hatalma tulajdonképpen a középvezetőktől függetlenül létezik. Sőt, elvileg az is lehetséges, hogy a beosztottak választhatják meg vezetőjüket, esetleg valameny-

nyi beosztott teljes egyetértésével. Az így kiválasztott vezető hatalma is külsőleges hatalom a beosztottak szempontjából, amennyiben tőlük függetlenül léteznek a hatalmi viszonyt és a hatalmat létrehozó intézmények.

Korábban (1.1Ab) említettük, hogy felfogásunk szerint a hatalom közvetlenül a társadalmi hatásban, illetve a társadalmi befolyásban jelenik meg, amely pozitív vagy negatív irányban egyaránt érintheti a másik fél érdekeinek a megvalósulását. A külsőleges hatalom is megjelenhet pozitív társadalmi hatásban, a másik fél érdekeinek a megvalósulásában, de a lehetséges negatív társadalmi hatást hangsúlyozzuk.

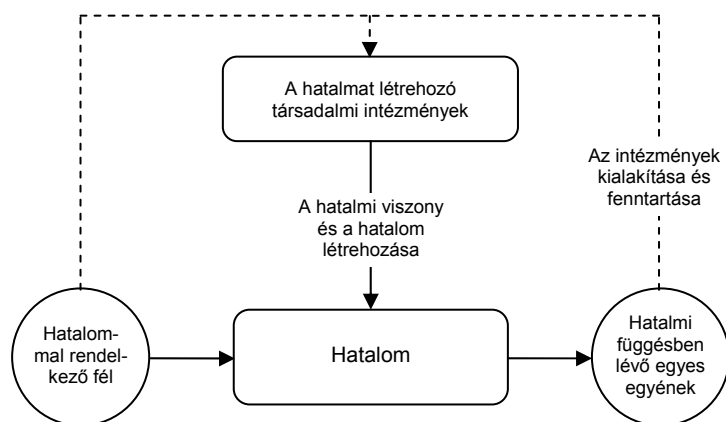
- A külsőleges, különösen a független hatalom aktuálisan tág lehetőségeket nyújthat arra, hogy a hatalommal rendelkező egyén (vagy csoport) a hatalmi függésben lévő egyének (és csoportok) érdekeivel szemben, illetve ezen egyének (és csoportok) érdekeit figyelmen kívül hagyva érvényesítsék saját érdekeiket.

Különösen igaz ez a független hatalom esetében, amikor a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport – legalábbis hosszabb távon és bizonyos korlátok között – a hatalmát létrehozó társadalmi intézményeket is saját érdekeinek megfelelően alakíthatja. Korábban (1.1Ab) volt szó arról, hogy a hatalom következménye elvileg csak esetlegesen felel meg a társadalmi erőviszonyokat, és e viszonyokban a hatalmat meghatározó intézmények szabályainak, és az intézményes szabályokkal ellentétis is lehet. Pontosabban fogalmazva, ez elvileg a külsőleges hatalom funkciójára, illetve főleg a független hatalom funkciójára jellemző. Azonban az eredetileg nem független hatalomként létrejött hatalom természetében is benne rejlik a függetlenné válás lehetősége. A független hatalomban viszont bizonyos mértékben benne rejlik az önkény lehetősége. Mégis lényeges különbség van a független hatalom és az önkény között; a független hatalom intézményesen meghatározott, a tiszta *önkény* viszont nem intézményes erőfölény, amelynek a hatóköre intézményesen meghatározatlan. Mint ahogyan erre fentebb utaltunk, a független hatalom kialakításának az előnye az önkénnyel szemben főleg az, hogy a független hatalom létrehozásával viszonylag rendezett, nagyrészt mindkét fél számára kiszámítható kölcsönhatásokat lehet meghatározni az adott egyének vagy csoportok között.

B) A belsőleges hatalom fogalma

A modern társadalomban a társadalmi intézmények többnyire, illetve alapvetően külső fedezetű intézmények, tehát a hatalom többnyire, illetve alapvetően külsőleges hatalom. Viszonylag kevés valószínűséggel alakulnak ki belső fedezetű intézmények, azaz viszonylag kevés valószínűséggel jön létre úgynevezett belsőleges hatalom.

- A *belsőleges hatalmat* belső fedezetű intézmények kialakítása révén együttesen hozzák létre a hatalom hatókörébe eső egyének, amely számukra a szükségletkielégítés feltétlen eszközét képezi. A belsőleges hatalommal vé-

9.3. ábra. A belsőleges hatalom

gül is együttesen rendelkeznek az adott egyének, de megbízottként egy adott egyén vagy az egyének szűkebb köre is érvényesítheti a belsőleges hatalmat.

A belsőleges hatalmat létrehozó társadalmi intézményt az elkülönülten hatalmi függésben lévő egyének fedezik együttesen, egyesülésük révén, tehát az ilyen hatalom a hatókörébe eső egyének számára szubjektív természetű, általuk létrehozva létezik. (9.3. ábra) Itt tehát ugyanaz az egyén egyfelől hatalmi függésben van a hatalom szubjektumával (az egyének összességével, illetve az összesség megbízottjával) szemben, másfelől azonban mint az egyesülés tagja maga is rendelkezik e hatalom fedezetével. A hatalom szubjektumát alapvetően a belső fedezetű intézmények fedezetével rendelkező egyének képezik együttesen, de hatalmukat átruházhatják közülük az egyének szűkebb körére vagy egy adott egyénre is. Ha az adott egyének összességén belül egy adott egyén vagy az egyének szűkebb köre rendelkezik közvetlenül a hatalommal, az adott egyént vagy egyéneket a belsőleges hatalom hatókörébe eső egyének együttesen, teljes egyetértéssel választják ki; és a hatalommal közvetlenül rendelkező egyén vagy az egyének szűkebb köre is rendelkezik az adott intézmények fedezetével, más egyénekhez hasonlóan.

A belsőleges hatalom tehát az adott egyének összességének, egyesülésének a hatalma az egyes egyénnel szemben, esetleg az egyének szűkebb köre vagy egy adott egyén által képviselve. Az egyes egyének hosszabb távú érdekeikre való tekintettel vesznek részt belső fedezetű intézmények kialakítása révén olyan hatalom létrehozásában, amely általában alkalmassá teszi őket érdekeik jelentősebb mértékű érvényesítésére, amely azonban egyes esetekben őket is korlátozhatja egyéni érdekeik érvényesítésében.

Belsőleges hatalma van például egy szakszervezeti csoporton belül a szakszervezeti tisztségviselőnek a szakszervezeti tagokkal szemben, amennyiben a

csoport tagjai együttesen alakítják ki és tartják érvényben azokat a szabályokat, amelyek a tisztségviselő hatáskörét meghatározzák. Valójában azonban igen ritka az ilyen szakszervezeti csoport. Belsőleges hatalommal rendelkezhet egy munkahelyi „klikk” vagy érdekszövetség a klikk egyes tagjaival szemben. Belsőleges hatalmat hozhatnak létre egy közkereseti társaság tagjai vagy egy betéti társaság beltagei, amennyiben a közös gazdasági tevékenység folytatásához hasonló nagyságú vagyont bocsátanak a társaság rendelkezésére, és így befolyásuk a szabályok kialakítására hasonló mértékű, és csak az egyhangúan kialakított szabályok tekinthetők érvényeseknek. A társaság tagjai – a társasági törvény által meghatározott keretek között – viszonylag szabadon alakíthatják ki a társasági szerződést, ezen belül például az üzletvezetésre vonatkozó jogosultságokat, a munkafeladatok egymás közötti elosztását, a nyereség és a veszteség egymás közötti elosztásának a módját.

Hangsúlyozzuk, hogy ha közvetlenül nem az adott hatalom hatókörébe eső egyének összessége gyakorolja a hatalmat, hanem általuk felruházva az egyének szűkebb köre vagy egyetlen egyén, az utóbbi egyéneket vagy egyént az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének együttesen ellenőrzik, minden egyes egyén közvetlen személyes részvételével. Például a szakszervezetek vagy a szakmai társaságok intézményei általában igen távol állnak a belső fedezetű intézményektől, és tisztségviselőik hatalma igen távol áll a belsőleges hatalomtól, mivel tagjaik döntő többsége szinte egyáltalán nem vesz részt az ellenőrzésben, de érdemben a szabályok kialakításában sem.

Majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása, és ezáltal belsőleges hatalom létrehozása eleve problematikus. Belső fedezetű intézmények általában az egyének viszonylag szűk körében alakulnak ki, így belsőleges hatalom általában az egyének viszonylag szűk körében jön létre. Egy bizonyos létszámon túl már elvileg lehetetlen belső fedezetű intézmények kialakítása, tehát lehetetlen belsőleges hatalom létrehozása. Ez a létszám pontosan nem meghatározott, például közel húsz fő körében kialakulhat belsőleges hatalom, közel hatvan fő körében meglehetősen nehezen; két- vagy háromszáz fő körében azonban valójában már szinte lehetetlen belsőleges hatalmat létrehozni. Így például valójában szinte lehetetlen egy nagyobb létszámú szakszervezetben vagy szakmai társaságban a belsőleges hatalom létrehozása; és a nemzeti vagy állami társadalmon belül az állam hatalma az állampolgárokkal szemben csak külsőleges hatalom lehet.

A félreértések elkerülésére végezt megjegyezzük, hogy a szabályok kialakításában vagy jóváhagyásában a többségi elv viszonylag tiszta érvényesítésével sem lehet kialakítani belső fedezetű intézményeket, és nem lehet létrehozni belsőleges hatalmat. Mint fentebb említettük, végül is minden egyes egyén közvetlen személyes részvételével és teljes egyetértésével alakíthatók ki belső fedezetű intézmények és hozható létre belsőleges hatalom. Azonban a szabályok kialakításában vagy jóváhagyásában a többségi elv viszonylag tiszta érvényesítésével kialakított

intézmények nem tisztán külső fedezetű intézmények az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének szempontjából, és az ily módon létrehozott hatalom nem tisztán külsőleges hatalom, viszonylag kismértékben hasonló lehet a belsőleges hatalomhoz. Ugyanakkor azt is megjegyezzük, hogy formálisan a többségi elv érvényesítésével kialakított intézményeket (pl. egy politikai párt, egy szakszervezet vagy egy szakmai egyesület belső szabályrendszerét) valójában rendszerint csak az egyéneknek egy igen szűk köre alakítja ki, tehát az ily módon létrehozott hatalom a hatókörébe eső egyének döntő többsége vagy közel az egésze számára egyértelműen külsőleges hatalom.

Különösen nem lehet kialakítani belsőleges hatalmat oly módon, hogy a többségi elvet csak azon egyének kiválasztásában érvényesítik, akik majd kialakítják az intézményeket, az adott intézmények érvényességi körébe eső egyes egyének érdemi befolyásától függetlenül. Például a jogi intézmények azáltal nem lesznek belső fedezetű intézmények az állampolgárok számára, hogy a parlamenti képviselőket – akik többek között és részben kialakítják a jogi intézményeket – bizonyos értelemben az állampolgárok választják. Korábban (1.2A), a független hatalom tárgyalásánál már említettük, hogy egy nemzeti vagy állami társadalom esetében az úgynevezett demokratikus politikai rendszer sem alkalmas – és semmilyen politikai rendszer sem lehet alkalmas – arra, hogy az adott társadalom jogi intézményeit belső fedezetű intézményekként alakítsák ki az adott társadalom tagjai, és ezáltal maguk hozzák létre az állam hatalmát (és uralmát).

E szerint az állam létrejöttét magyarázó szerződéselméletek is igen távol állnak a valóságtól. A klasszikus szerződéselméleteket tekintve, felfogásunk szerint például Rousseau megfelelően jellemzi szerződés kialakítása révén az általunk úgynevezett belsőleges hatalom létrehozását, amikor ezt írja: „Minden személy, valamennyi képességével együtt, az általános akarat legfőbb irányítása alatt egysül, és mindenkit testületileg az összesség elkülöníthetetlen részévé fogadunk.” (Rousseau 1997: 20) Azonban Rousseau-nál a szerződés és az általános akarat kialakításának a módja homályban, kifejtetlenül marad. (Bayer 1997: 57) Részben ezért nem nyilvánvaló, hogy nemcsak elvileg, hanem gyakorlatilag is lehetetlen az, hogy egy nemzeti vagy állami társadalom tagjai olyan szerződést kössenek egymással, amelynek szabályait az egyes egyének érdemi részvételével alakítják ki, és ezáltal belsőleges hatalmat hoznak létre. (Vö.: Rousseau 1997: 19-21)

Az is lényeges azonban, ha az úgynevezett demokratikus politikai rendszer révén általában az adott társadalom tagjai bizonyos mértékben befolyásolhatják a hatalommal rendelkező egyének kiválasztását, és ezáltal bizonyos mértékben befolyásolhatják ezen egyének döntéseit az intézmények kialakításában és a hatalom gyakorlásában. Az adott társadalom tagjai ezáltal nem alakíthatnak ki belső fedezetű intézményeket és nem hozhatnak létre belsőleges hatalmat; de olyan hatalom létrehozásához járulhatnak hozzá, amely valószínűleg jobban megfelel az adott társadalom egyes csoportjai érdekeinek. Ezzel a kérdéssel majd bővebben foglalkozunk a tizenötödik fejezetben.

Korábban (1.2A) láttuk, hogy a külsőleges hatalom aktuálisan tág lehetőségeket nyújthat arra, hogy a hatalommal rendelkező egyén (vagy csoport) a hatalmi függésben lévő egyének (és csoportok) érdekeivel szemben, illetve ezen egyének (és csoportok) érdekeit figyelmen kívül hagyva érvényesítsék saját érdekeiket. Ezzel szemben:

- A belsőleges hatalom hatóköre az elkülönülten hatalmi függésben lévő egyének egyesülése által meghatározott, amely elvileg kizárja azt, hogy – ha közvetlenül megbízottak rendelkeznek a hatalommal – a belsőleges hatalommal közvetlenül rendelkezők saját egyéni érdekeik érvényesítésében használják fel hatalmukat.

A belsőleges hatalom aktuálisan lehetőséget nyújt olyan társadalmi együttműködésre a hatalom hatókörébe eső egyének körében, amely egyrészt általában jól szolgálja valamennyi egyén érdekeinek az érvényesítését, másrészt korlátozza az egyes egyéneket érdekeik olyan összetevőinek a megvalósításában, amelyek ellentétesek mások érdekeivel. Azonban a valóságban az eredetileg belsőleges hatalomként létrejött hatalom természetében is benne rejlik a független hatalommá válás lehetősége, ha közvetlenül megbízottak rendelkeznek a hatalommal.

Korábban (1.1Ab) volt szó arról, hogy a hatalom következménye elvileg csak esetlegesen felel meg a társadalmi erőviszonyokat és e viszonyokban a hatalmat meghatározó intézmények szabályainak, és az intézményes szabályokkal ellentétes is lehet. Ehhez kapcsolódva hangsúlyoztuk (1.2A), hogy ez elvileg a külsőleges hatalom funkciójára jellemző. A belsőleges hatalom esetében viszont a hatalom következményei elvileg megfelelnek az adott hatalmat létrehozó intézmények szabályainak.

Korábban (1.2), a tipizálás szempontjainak a tárgyalásánál utaltunk arra, hogy Coleman különbséget tesz a megosztott és az egyesített hatalom között. Bár a szóban forgó megkülönböztetés kidolgozása során – a nyolcvanas évek végén – nem támaszkodtam Colemanra, a mi tipizálásunk szerint a külsőleges és a belsőleges hatalom megkülönböztetése a valóságban nagyrészt egybeesik a Coleman tipizálása szerinti megosztott és egyesített hatalommal. (Vö.: Coleman 1990: 72-81) Azonban Coleman e típusokat nem hozza összefüggésbe a szabályok, illetve az intézmények kialakításának a módjával, fogalmaink szerint az adott hatalmat létrehozó intézmények fedezetével. A szóban forgó szerző felfogásában az meghatározatlan, hogy melyik fél alakítja ki azokat a szabályokat, amelyek meghatározzák a hatalmat. Így elvileg a Coleman tipizálása szerinti megosztott hatalmat és az egyesített hatalmat egyaránt értelmezhetjük a fogalmaink szerinti külsőleges hatalomként vagy belsőleges hatalomként.

A szóban forgó szerző egyrészt nem tesz különbséget a – fogalmaink szerinti – belső fedezetű intézmény együttes kialakítása és a külső fedezetű intézmény érvényességi körébe való önkéntes belépés között. Ezzel összefüggésben nem tesz különbséget a – fogalmaink szerinti – belsőleges hatalom együttes létrehozása és

a másik fél külsőleges hatalmának az elfogadása között. A megosztott hatalom esetében félreérthető az a megfogalmazása, hogy az egyik fél átteszi a másik félre saját cselekvése ellenőrzésének a jogát. Ezt esetleg úgy is értelmezhetjük, mint-ha a hatalomnak alávetett fél rendelkezne annak az intézménynek a fedezetével, amelyik meghatározza a másik fél hatalmát. (Vö.: Coleman 1990: 72-74) Másrészt Coleman az egyének adott körében kialakult megegyezést nagyrészt az eleve feltételezett általános megegyezéssel helyettesíti, tekintet nélkül az egyes egyének érdemi részvételére a megegyezés kialakításában. Felfogása szerint például az állam hatalma is lehet egyesített hatalom, e szerint egyesített hatalom létrejöhet olyan „nagy egyesített kollektivitásokban, mint nemzet-állam”. (I. m.: 78) Harmadrészt, amikor megkülönbözteti az egyesített és a megosztott hatalmi viszonyokat, nem mutat rá arra, hogy annak a jelenségnek a lényege, amely a megkülönböztetés alapjául szolgál, a hatalmat létrehozó társadalmi intézmények kialakításában rejlik. Azt ugyanis, hogy a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport cselekvései közvetlenül csupán saját érdekeit valósítják meg, vagy pedig a hatalmi függésben lévők érdekeinek a megvalósítását szolgálják, alapvetően az határozza meg, hogy kik alakítják ki a hatalmat létrehozó társadalmi intézményeket, és kik ellenőrzik az intézményes szabályok érvényesülését.

A külsőleges és a belsőleges hatalom fogalma nyilvánvalóan összefügg az *autokratikus hatalom* és a *demokratikus hatalom* közötti – széles körben használatos – megkülönböztetéssel. Itt nem vállalkozunk arra, hogy az általunk meghatározott fogalmakat részletekbe menően összevessük az utóbbiakkal, csupán a leglényegesebb szemléletbeli különbségre hívjuk fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy amíg az autokratikus és a demokratikus hatalom közötti megkülönböztetésben a hatalomgyakorlás módjának a leírásáról van szó, addig a külsőleges és a belsőleges hatalom közötti megkülönböztetés a hatalom létrehozásának a módjára vonatkozik. Ugyanakkor a hatalom létrehozásának módja, illetve az adott hatalmat létrehozó intézmények fedezete, és ezzel összefüggésben a hatalom természete alapvetően meghatározza gyakorlásának a módját. Így a külsőleges hatalom természetéből adódóan általában autokratikus hatalomgyakorlást, a belsőleges hatalom demokratikus hatalomgyakorlást eredményez. Azonban elvileg és a valóságban a külsőleges hatalmat is lehet oly módon gyakorolni, ha úgy tetszik demokratikusan, hogy a hatalommal rendelkező fél jelentős mértékben figyelembe veszi a hatalmi függésben lévők érdekeit.

2. A hatalom elfogadottsága és legitimitása

A hatalom elfogadottsága és legitimitása cím alatt azzal a kérdéssel foglalkozunk, amit a szociológiai irodalomban általában a legitimitás kérdéseként tárgyalnak. Indokoltnak tartjuk azonban, hogy különbséget tegyünk a hatalom elfogadottsága és a hatalom legitimitása között. A fejezet második részében először azt hangsúlyozzuk, hogy az egyének mások társadalmi erejét és különösen hatalmát racionálisan fogadják el, racionálisan alkalmazkodnak a társadalmi erőhöz és a hatalomhoz. Ezt követően rámutatunk a legitimitás fogalmának főbb értelmezéseire, megkülönböztetve a legitimitás fogalmának legtágabb, viszonylag tágabb és szűkebb értelmezését. Megkülönböztetjük a hatalomhoz való alkalmazkodás meghatározottságának három szintjét, és a hatalom legitimitását mi majd a harmadik szinten és szűkebben értelmezzük. E rész második felében a hatalom kulturális elfogadottságának a különböző összetevőit tekintjük át, főleg a hatalom létrehozása, megszerzése és gyakorlása vonatkozásában.

2.1. A hatalom racionális elfogadása és legitimitása

A) A hatalom racionális elfogadása

Először a második fejezetben (4.2Ab; 4.2Bb) tettünk különbséget a beleélő alkalmazkodás és a racionális alkalmazkodás között, és előfeltételeztük, hogy az egyének a szükségletek tárgyaihoz elsődlegesen beleélően, a szükségletek negatív tárgyaihoz részben beleélően, részben racionálisan, a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez egyértelműen racionálisan alkalmazkodnak. Úgy gondoljuk, hogy ez az előfeltételezés tulajdonképpen megfelel a valóságnak, és megfelelő kiindulópontul szolgál a valóságnak megfelelő összetettebb fogalmak és összefüggések levezetéséhez. Az említett megkülönböztetéshez kapcsolódva a negyedik fejezetben (1.2Ba; 2.2A) különbséget tettünk az intézmények beleélő elfogadása és racionális elfogadása között, valamint ezzel a megkülönböztetéssel összefüggésben az intézmények normatív funkciói és tényleges funkciói között. Rámutattunk arra, hogy az egyének bizonyos intézményeket beleélően fogadnak el, és az ilyen intézmények normatív funkciója érvényesül; más intézményeket racionálisan fogadnak el, és az ilyen intézmények tényleges funkciója érvényesül.

Minket itt a társadalmi élet szférájában érvényesnek tekinthető társadalmi intézmények, és a társadalmi intézmények által létrehozott hatalom elfogadása érdekel. A negyedik fejezetben (3.1Ba) láttuk és a hatodik fejezetben (1.2Ac) is hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi intézmények, illetve a társadalmi intézmények funkciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének számára. Tehát a társadalmi intézmé-

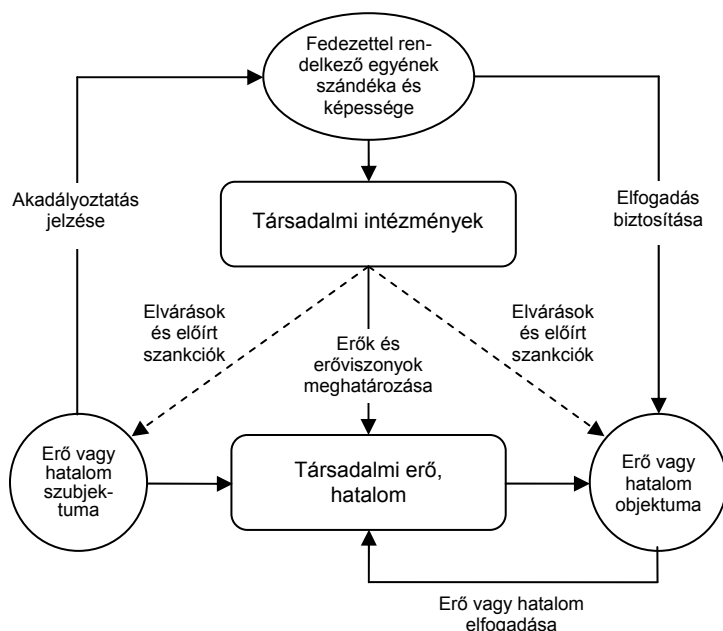
nyekhez az egyének racionálisan alkalmazkodnak, az ilyen intézményeket racionálisan fogadják el, és az ilyen intézmények tényleges funkciója érvényesül. A társadalmi erő és a hatalom természete mellett ezekre az összefüggésekre is tekintettel kell lennünk a hatalom elfogadásának az értelmezésében.

- A *hatalom elfogadásán* azt értjük, hogy az egyén a másik fél hatalmát a szükségletkielégítés eszközeként vagy feltételeként tényszerűen adottnak tekinti, és szándékai a másik fél hatalmához való alkalmazkodásra irányulnak. Az egyének mások társadalmi erejét és különösen hatalmát racionálisan fogadják el, racionálisan alkalmazkodnak a társadalmi erőhöz és a hatalomhoz.

A nyolcadik fejezetben (4.2Ab) a társadalmi erő létrehozásának az elemzéséhez és ebben a fejezetben (1.1Aa) a hatalom fogalmának a meghatározásához kapcsolódva a következőkben arra világítunk rá, mit értünk azon, hogy a hatalmi függésben lévő egyének racionálisan fogadják el a társadalmi erőt és különösen a hatalmat. A hatalom hatókörébe eső egyének részéről a hatalom racionális elfogadása lényegében véve annak az elfogadását jelenti, hogy a hatalommal rendelkező fél meghatározott módon felhasználhatja azokat a társadalmi képességeit, amelyek adott módon való felhasználását az intézmények fedezetével rendelkező egyének biztosítják, illetve aktuálisan lehetővé teszik a számára.

A hatalom fogalmának a meghatározásánál (1.1Aa) említettük, hogy a valóságban általában a társadalmi jogosultságok (és a társadalmi kapcsolatok mint vegyes társadalmi képességek is) eredményezhetnek hatalmat. Azt is említettük, hogy a nemzeti, illetve az állami társadalom szintjén eleve azok az egyének rendelkeznek hatalommal, akik kiemelkedően jelentős tulajdonnal és/vagy hatáskörrel és jelentős kapcsolatokkal rendelkeznek. A nyolcadik fejezetben (4.2Ab) láttuk, hogy azokat a cselekvési lehetőségeket, illetve a cselekvési lehetőségek azon részeit vagy vonatkozásait, amelyekhez társadalmi jogosultságok kapcsolódnak, a szubjektum szándéka szerint eleve megvalósíthatja. Az ilyen cselekvési lehetőségek, illetve a cselekvési lehetőségek ilyen részei vagy vonatkozásai aktualitásának, megvalósíthatóságának a biztosításában ugyanis a szubjektum rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos cselekvési képességeivel, támogatásával.

A társadalmi jogosultságok vonatkozásában a hatalom (és általában a társadalmi erő) racionális elfogadását a 9.4. ábrán szemléltetjük, amely a társadalmi jogosultságok létrehozását szemléltető 8.4. ábra (8. fejezet: 3.1Aa) módosított változata. Az előbb hivatkozott helyen tárgyalt összefüggések szerint az intézmények fedezetével rendelkező egyének által kialakított és fenntartott intézmények a hatalom szubjektuma számára meghatároznak bizonyos cselekvési lehetőségeket, amelyek más egyén vagy egyének mint objektumok számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének az adott cselekvési lehetőségek megvalósíthatóságát eleve biztosítják a hatalom szubjektuma számára azáltal, hogy – meghatározott negatív szankciók előírásával és szükség szerinti alkalmazásával – az objektumot vagy más egyéneket eltérítenek

9.4. ábra: A társadalmi erő és a hatalom elfogadása a társadalmi jogosultságok vonatkozásában

attól, hogy a szubjektumot akadályozzák az adott cselekvési lehetőségek megvalósításában.

Ha a hatalom hatókörébe eső egyének szándékosan akadályoznák a hatalommal rendelkező felet azoknak a cselekvési lehetőségeknek, illetve a cselekvési lehetőségek azon részeinek vagy vonatkozásainak a megvalósításában, amelyekhez társadalmi jogosultságok kapcsolódnak, ezzel kiváltanák az intézmények fedezetével rendelkező egyének jelentős negatív szankcióit. Ezek a várható negatív szankciók a hatalom elfogadásához viszonyítva jóval kedvezőtlenebbé teszik a hatalom hatókörébe eső egyének olyan cselekvési lehetőségeinek a várható hozadékát, amelyek megvalósításával az adott egyének akadályoznák a hatalommal rendelkező felet a hatalom tényleges érvényesítésében. Tehát a társadalmi jogosultságok vonatkozásában az egyének azért fogadják el a hatalmat, a hatalom tényleges érvényesítését, mert ez felel meg érdekeiknek vagy társadalmi kényszereiknek.

A várható negatív szankciók általában közvetlenül olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés negatív feltételeit képezik a hatalom hatókörébe eső egyének számára. Külsőleges hatalom esetében azonban a végső negatív szankció az intézmények fedezetével rendelkező egyének mint az uralommal rendelkező egyének részéről a testi erőszak alkalmazása. E végső szankció tényleges alkalmazására azonban elvileg nem kerül sor, mivel az egyének érdekeiknek (vagy

társadalmi kényszereknek) megfelelően cselekszenek, és elfogadják a hatalom tényleges érvényesítését. Jellemzően a társadalmi élet szférájába sorolható tevékenységi területekhez (a szervezett munkavégzéshez, a szervezett oktatáshoz és tanuláshoz, a közigazgatáshoz stb.) kapcsolódóan a valóságban is igen ritkát kerül sor a testi erőszak mint végső szankció alkalmazására, amennyiben az uralom valóban létezik és az uralom tényleges érvényesítése következetes.

A hatalommal rendelkező fél a társadalmi jogosultságokon túl rendelkezhet vegyes társadalmi képességekkel és személyes társadalmi képességekkel (például szakmai képesítéssel, kizárólagos információkkal, szaktudással) is. A vegyes és a személyes társadalmi képességek hatalommal rendelkező fél általi felhasználhatóságát az intézmények fedezetével rendelkező egyének egyrészt a társadalmi jogosultságokhoz kapcsolódóan biztosítják, ha a vegyes és a személyes társadalmi képességek olyan cselekvési lehetőségekhez kapcsolódva meghatározottak, amelyekhez jogosultságok is kapcsolódnak. Másrészt oly módon, hogy az uralommal rendelkező egyének eltérítik a hatalom hatókörébe eső egyéneket attól, hogy testi erőszak alkalmazásával akadályozzák a hatalommal rendelkező felet társadalmi képességei felhasználásában. Amennyiben a hatalom szubjektuma rendelkezik bizonyos vegyes és személyes társadalmi képességekkel adott más egyén vagy más egyének vonatkozásában, ezek (a társadalmi jogosultságokkal együtt) tényszerű társadalmi erőt képeznek, és a hatalom hatókörébe eső egyének érdekeinek (vagy társadalmi kényszereinek) e vonatkozásban is a hatalom elfogadása felel meg.

A hatalom elfogadásának a magyarázatában eleve feltételezzük, hogy a hatalom hatókörébe eső egyének – a gyakorlati racionalitás szintjén – megfelelően tájékozottak a valóságos körülményekről. Előzetes ismereteik, illetve tapasztalataik alapján tisztában vannak azzal, hogy a hatalommal rendelkező fél az adott intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségek, illetve a cselekvési lehetőségek bizonyos részei vagy vonatkozásai megvalósításának és társadalmi képességei felhasználhatóságának a biztosításában rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének cselekvési képességeivel, illetve támogatásával.

Röviden fogalmazva, az egyének azért fogadják el a hatalmat és azért alkalmazkodnak a hatalomhoz, mert a hatalom tényszerűen létezik, és a hatalom elfogadása felel meg érdekeiknek vagy társadalmi kényszereknek. A hatalom elvileg magában rejtje az okát és az indokát a hatalom hatókörébe eső egyének részéről a hatalom elfogadásának és a hozzá való alkalmazkodásnak. A hatalom elfogadásának a magyarázatában tehát elvileg nincs szükség másra, mint a hatalom természetére, a hatalom tényszerűségére hivatkozni. A hatalom elfogadását, a hozzá való alkalmazkodást végül is az határozza meg, hogy a hatalmat és a hatalmi viszonyt létrehozó társadalmi intézmények érvényesek és megfelelő fedezettel rendelkeznek.

A nyolcadik fejezetben (4.2B) hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi erő közvetlenül a társadalmi befolyásban nyilvánul meg, de ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a társadalmi erő objektuma az erővel rendelkező fél elvárásainak megfele-

lően cselekszik. Ezzel összefüggésben, a hatalom racionális elfogadása nem azt jelenti, hogy a hatalmi függésben lévő egyén feltétlenül a hatalommal rendelkező fél elvárásainak megfelelően cselekszik. Hanem – mint már említettük – azt, hogy a hatalmi függésben lévő fél nem akadályozza a hatalommal rendelkező felet abban, hogy meghatározott módon felhasználja azokat a társadalmi képességeit, amelyek adott módon való felhasználását az intézmények fedezetével rendelkező egyének biztosítják, illetve aktuálisan lehetővé teszik a számára. A hatalmi függésben lévő fél különösen testi erőszak kilátásba helyezésével és/vagy testi erőszakkal nem akadályozza a hatalommal rendelkező felet az említett társadalmi képességek felhasználásában.

Például a beosztott elfogadja a vezető hatalmát akkor is, ha a vezető elvárásával ellentétben adott alkalommal szándékosan késve érkezik a munkahelyére, de tudomásul veszi, hogy a kieső időnek megfelelő összeget a vezető levonja a fizetéséből. Vagy a hallgató elfogadja az oktató hatalmát akkor is, ha az oktató elvárásával ellentétben felkészületlenül megy el a vizsgára, de az oktató felszólítására átadja az indexét és tudomásul veszi, hogy feleletére elégtelen osztályzatot kapott.

A hatalom hatókörébe eső egyének részéről a hatalom elfogadása nem jelent különösebb problémát abban az esetben, ha a hatalom szubjektuma a másik fél érdekeinek megfelelően szándékozik cselekedni, illetve a másik fél érdekeinek megfelelően cselekszik. A hatalom elfogadásának a problémája különösen akkor merül fel, ha a hatalom szubjektuma a hatalom objektumának az érdekeivel ellentétben szándékozik cselekedni, illetve ellentétesen cselekszik. Felfogásunk szerint a hatalom objektuma azért fogadja el ebben az esetben is a másik fél hatalmát, mert az elfogadás felel meg aktuális érdekének vagy társadalmi kényszerének, illetve a racionális döntésnek. Ha ebből a szempontból a hatalmi függésben lévő fél részéről csak két cselekvési alternatívát veszünk figyelembe, az egyik alternatíva a másik fél hatalmának figyelmen kívül hagyása vagy a hatalom megsemmisítésére irányuló kísérlet, a másik a hatalom elfogadása, az egyének érdekeinek vagy társadalmi kényszereinek az előbbi felel meg.

A külsőleges hatalom racionális elfogadását alapvetően az határozza meg, hogy az egyének eleve nem képesek az adott erőviszonyokat és a hatalmat létrehozó intézmények megváltoztatására vagy érvénytelenítésére, függetlenül attól, hogy a hatalom alkalmazása – az adott alkalommal vagy általában véve – kedvező vagy kedvezőtlen a számukra. A külsőleges hatalom elfogadását végső soron az átfogó intézmények fedezetével rendelkező egyének uralma, és az uralommal rendelkező egyének részéről a testi erőszak szükség szerinti alkalmazása biztosítja. A racionális elfogadás a külsőleges hatalom esetében is lehet egyetértő elfogadás vagy belenyugvó elfogadás, tehát a racionális elfogadás jelentheti az adott hatalom létezésével való egyetértést, de elvileg éppúgy jelentheti csupán a belenyugvást abba, hogy az adott hatalom tényszerűen létezik.

A belsőleges hatalom racionális elfogadása eleve egyetértő elfogadás, és azon alapszik, hogy az egyének maguk alakították ki a hatalmi viszonyt létrehozó intéz-

mény szabályait, e szabályokat együttes ellenőrzés révén maguk tartják érvényben, és ennek révén maguk hozták létre és tartják fenn a hatalmat. Ezért úgy gondolják, hogy az adott hatalom alkalmazása hosszú távon megfelel érdekeiknek, még akkor is, ha annak alkalmazása bizonyos vonatkozásokban ugyanakkor korlátozza is őket érdekeik érvényesítésében. A belsőleges hatalom esetében a hatalom elfogadását biztosító negatív szankciók eleve csak (a szükségletkielégítés negatív feltevéleit képező) társadalmi szankciók lehetnek; és a végső szankció az adott belső fedezetű intézmények érvényességi köréből és a hatalom hatóköréből annak az egyénnek a kizárása, aki nem fogadja el a hatalmat.

A hatalom legitimitására vonatkozó egyes felfogások szerint a hatalom eleve szabályszerűen gyakorolt hatalom. (Parsons 1967: 318-319; ford. 1988: 57) E felfogásoktól eltérően hangsúlyoztuk a hatalom következményeinek a tárgyalásánál (1.1Ab), hogy a hatalom funkciója, illetve következménye elvileg csak esetlegesen felel meg a társadalmi erőviszonyokat, és e viszonyokban a hatalmat meghatározó intézmények szabályainak, és az intézményes szabályokkal ellentétes is lehet. Tehát az általunk külsőleges hatalomnak nevezett hatalom esetében a hatalmi függésben lévő egyéneknek aktuális érdekeiket szemmel tartva esetleg el kell fogadniuk a másik fél hatalmát akkor is, ha a hatalom alkalmazása ellentmond az intézményes szabályoknak.

A nyolcadik fejezetben (3.1B), a normatív és a tényleges képességek tárgyalásánál volt szó arról, hogy a tényleges képességek oly módon is eltérhetnek az intézményes szabályoktól, hogy a szabályoktól való eltérést az intézmények fedezetével rendelkező egyének biztosítják. Ebben az esetben, ha a hatalmi függésben lévő egyén nem fogadja el a hatalom kifejezett szabályokkal ellentétes alkalmazását, hasonló mértékben ki lehet téve az intézmények fedezetével rendelkező egyének negatív szankcióinak, mintha a hatalommal rendelkező fél a hatalmát létrehozó intézményes szabályoknak megfelelően élne a hatalmával. Például, ha a pénzügyi előadó azzal a panasszal fordul a vállalat felső vezetőihez, hogy közvetlen vezetője esetenként a pénzügyi nyilvántartás adatainak a meghamisítására kötelezi, esetleg azt a választ kapja, hogy ne áskálódjon a vezetője ellen és végezze a munkáját, mert különben alkalmatlannak bizonyulhat az adott állás betöltésére.

Ha a hatalommal rendelkező fél az intézményes szabályoknak ellenmondó cselekvéseihez esetleg nem rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének támogatásával, és az intézményes szabályoktól való eltérés ellentétes a hatalmi függésben lévő egyének érdekeivel, az utóbbiak aktuális érdekeinek vagy társadalmi kényszereinek esetleg nagyrészt akkor is a hatalom szabálytalan alkalmazásának az elfogadása felel meg. Ugyanis egyrészt a hatalommal rendelkező fél a hatalom hatókörébe eső egyéneket meghatározott negatív következmények kilátásban helyezésével eltérítheti attól, hogy a szóban forgó eltérést jelezzék az intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek. Például, ha a munkaadó külön ellenszolgáltatás nélkül dolgoztatja túlórában a munkavállalót, a munkavállaló tartózkodni fog attól, hogy bírósághoz forduljon jogorvoslatért, ha ezzel valószí-

núleg az állását is veszélyeztetné. A bíróság esetleg eltiltaná a munkaadót attól, hogy külön ellenszolgáltatás nélkül dolgoztassa túlórában az adott munkavállalót, és kötelezné a munkaadót az elmaradt bér kifizetésére. A munkaadó ezt követően valószínűleg nem dolgoztatná túlórában az adott munkavállalót, de az első adandó alkalommal látszólag szabályszerűen elbocsátaná. Másrészt, a hatalmi függésben lévő fél az adott hatalmi viszony által meghatározottan gyakran nem tudja bizonyítani a hatalommal rendelkező fél részéről a szabályoktól való eltérést. A szabályoktól való eltérés bizonyítása általában dokumentumok és/vagy tanúvallomások révén lehetséges, és a hatalommal rendelkező fél hatalma nagyrészt aktuálisan lehetővé teheti számára mind a dokumentumok, mind a tanúvallomások meghamisítását, illetve eltorzítását.

A hatalommal rendelkező egyén cselekvéseinek a nyilvánvaló elutasítása elvileg annyiban felel meg a hatalmi függésben lévő egyén vagy egyének érdekeinek, amennyiben a hatalom szubjektuma az adott cselekvési lehetőségek megvalósításához már nem rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének támogatásával, viszont a hatalmi függésben lévő egyének rendelkeznek az intézmények fedezetével rendelkező egyének hatékony támogatásával ahhoz, hogy elkerüljék a hatalommal rendelkező fél megtorló cselekvéseit.

Azt viszont már csak az elemzés eklektikus szintjén vehetjük figyelembe, hogy a valóságban az egyéneket érdekeikkel szemben közvetlenül személyes értékeik és érzelmeik is motiválhatják a hatalom elutasítására. A hatalmi függésben lévő egyének személyes értékeik alapján találhatják nagyrészt igazságtalannak, méltánytalanoknak a hatalommal rendelkező fél cselekvéseit, és egy bizonyos határon túl már találhatják túlságosan megalázónak a hatalomhoz való racionális alkalmazkodást. A hatalom (és az uralom) alkalmazása elleni nyilvánvaló fellépés, esetleg lázadás általában nem érdekmotivált cselekvésként, hanem épp ellenkezőleg, a racionális alkalmazkodás tudatos feladásaként, személyes értékek és érzelmek által motivált cselekvésként értelmezhető. Ennek figyelembevételével azonban már kilépünk a társadalmi élet szférájára érvényesnek tekinthető fogalmak érvényességi köréből. A szóban forgó jelenséget a társadalmi élet szférájában csak az intézményes szociológia elméletének az eklektikus szintjén vehetjük figyelembe.

A hatalom személyes értékek és/vagy érzelmek által motivált elutasítását az intézményes szociológia elméletének az elvont szintjén következetesen oly módon vehetjük figyelembe, ha úgy értelmezzük, hogy a racionális alkalmazkodás feladásával a cselekvő egyén kilépett, illetve a cselekvő egyének kiléptek a társadalmi élet szférájából. Egyúttal azonban mintegy kiléptek az adott elmélet elvont szintű érvényességi köréből is, és beléptek az eklektikus elmélet érdeklődési körébe.

B) A hatalom legitimitása

a) A legitimitás fogalmának értelmezései

A legitimitás fogalma eredetileg törvényességet jelentett és a római jog területről származik; fellelhető a középkori politikai filozófiában és fő államjogi elvként fogalmazták meg a francia forradalmat követő restauráció korszakában. (Erről lásd: Bayer 1997: 45-66) Azonban a legitimitás fogalmát a mai értelemben először Max Weber vezette be a társadalomtudományi, illetve a szociológiai irodalomba. (Weber 1987: 58-64, 221-275) A társadalomtudományi irodalomban a hatalom legitimitását tárgyaló szerzők ezért főleg Weber felfogására hivatkoznak, és nem nyúlnak vissza a legitimitás korábbi értelmezéseihez. (Beetham 1991: 4-5) A következőkben röviden rámutatunk a legitimitás fogalmának főbb értelmezéseire, mielőtt e fogalmat, és az e fogalomnak tulajdonított magyarázó funkciót az intézményes szemléletmódnak megfelelően értelmezzük.

Jogelméleti, illetve jogfilozófiai felfogásban a legitim hatalom tulajdonképpen a legális hatalom, tehát az érvényben lévő jogi szabályoknak megfelelően megszerzett és gyakorolt hatalom. A hatalom értékelésének a vonatkoztatási pontját ebben az esetben a hatalom megszerzésére és gyakorlására vonatkozó jogi szabályok, illetve jogi intézmények képezik. Morálfilozófiai és politikai filozófiai felfogásban a hatalom annyiban legitim, amennyiben megfelel racionálisan indokolható, általános érvényű erkölcsi alapelveknek. Ebben a felfogásban a hatalom értékelésének a vonatkoztatási pontját olyan általános érvényű alapelvek jelentik, amelyek elvileg bármely társadalomban élő egyénekre érvényesen megfogalmazhatók, mint például igazságosság, méltányosság, egyenlőség. (Beetham 1991: 4-5; Bayer 1997: 45-66)

- A társadalomtudományi irodalomban, illetve szűkebben a szociológiai irodalomban a hatalom legitimitásának a fogalma annak a magyarázatára szolgál, hogy a hatalom hatókörébe eső egyének miért fogadják el a hatalmat, miért alkalmazkodnak a hatalomhoz.

Ebből a szempontból a hatalom létrehozását, megszerzését és gyakorlását nem az érvényben lévő jogi szabályokhoz vagy nem külső szemlélők által megfogalmazott erkölcsi alapelvekhez viszonyítva értékelik. Hanem az a kérdés, hogy a hatalmi függésben lévők körében milyen elképzelések alakultak ki a hatalomra vonatkozóan, amelyek tudati szinten meghatározzák a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást.

A hatalom fogalmának a tárgyalásánál (1.1Aa) volt szó arról, hogy a szociológiai irodalomban széles körben elfogadott az a felfogás, amely szerint a hatalom legitim erő, tehát a hatalom eleve legitim, és e felfogás képviselői főleg Max Weber hatalomfelfogására hivatkoznak. Azonban Weber e fogalmat nem csupán a legitim erő értelmében használja, a hatalom fogalmába beleérti a legkülönbözőbb motívumokon alapuló engedelmesség esélyét. Fentebb (1.2) már említettük,

hogy Weber hatalomfogalma valójában egyaránt magában foglalja azt a fogalmat, amelyet mi tekintélynek, amelyet hatalomnak és amelyet uralomnak nevezünk. Azonban minket itt a fogalmaink szerinti hatalom legitimitása érdekel, és ebből a szempontból értelmezzük Weber fogalmát. Ezért az alábbi három bekezdésben található idézetekben a magyar fordításban szereplő uralom kifejezés helyett a hatalom kifejezést használjuk.

Tehát Weber nem tekinti, illetve mintha nem tekintené eleve legitimnek a hatalmat, felfogása szerint a hatalom elvileg lehet legitim hatalom vagy nem legitim hatalom. „A hatalom ebben az értelemben engedelmisségen alapul, és az engedelmisségnek az egyes esetben – a fásult megszokástól kezdve egészen a tisztán célracionális meggondolásokig – a legkülönbözőbb motívumai lehetnek. Bizonyos minimális engedelmeskedni akarás – tehát az engedelmeskedéshez fűződő (külső vagy belső) érdek – minden hatalmi viszonyhoz hozzátartozik.” (Weber 1987: 221) „Távolról sem arról van szó, mintha a hatalomnak való engedelmisség elsődlegesen mindig (vagy akárcsak általában mindig) azon alapulna, hogy a hatalmat legitimnek hiszik. Előfordulhat, hogy egyes emberek vagy egész csoportok tisztán megalkuvásból tettetik az engedelmisséget, illetve hogy gyakorlatilag valóban engedelmeskednek, mert saját anyagi érdekük ezt diktálja, mint ahogyan az is, hogy egyéni gyengeségből és tehetetlenségből elkerülhetetlennek tekintik az engedelmisséget.” (I. m.: 223) Máshol azonban ezt írja: „De általában leszögezhetjük, hogy minden hatalom (uralom) – ennyiben tehát minden engedelmisség is – hiten alapul: hiten, amely »presztízst« kölcsönöz az uralkodónak, illetve az uralkodóknak.” (I. m.: 268)

Tehát nem világos, hogy Weber szerint a hatalom elvileg legitim vagy elvileg nem feltétlenül legitim. Azonban az kétségtelen, hogy a legitim hatalom áll érdeklődésének a középpontjában, és a legitim hatalmat tipizálja kifejezetten abból a szempontból, hogy a hatalom szubjektuma milyen fajta legitimitásra tart igényt. „Itt az a mérvadó, hogy maga a hatalom milyen fajta legitimitásra tart igényt, és a saját legitimitásigénye releváns mértékben »érvényesül-e«, kellően megszilárdítja-e a hatalmat, és belejátszik-e a hatalmi eszközök megválasztásába.” (Weber 1987: 223)

A hatalom tipizálásának a szempontjait tárgyalva (1.2) már röviden foglalkoztunk azzal, hogy a hatalom szubjektumának a legitimitásigénye szerint Weber megkülönbözteti a legális, a tradicionális és a karizmatikus hatalmat. (Weber 1987: 224-260) Weber tipizálásában tehát a mérvadó szempont az, hogy a hatalom szubjektuma milyen fajta legitimitásra tart igényt, és ez releváns mértékben érvényesül-e. Azonban a szóban forgó szerző a tipizálás és az egyes típusok elemzése során nem tesz egyértelmű különbséget abból a szempontból, hogy a hatalommal rendelkező fél által igényelt adott fajtájú legitimitáshoz képest valójában min alapszik a hatalom. Így általában úgy tűnik, mintha a hatalom valóban a legitimitáson alapulna, és azon a legitimitáson, amelyre a hatalom szubjektuma igényt tart. Viszont Weber egyértelműen nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy

a hatalom ténylegesen érvényesül, de nem legitimitáson alapszik, illetve nem azon a legitimitáson alapszik, amelyre a hatalom szubjektuma igényt tart.

Egyes szerzők felvetik azt a problémát, hogy a Weber által megkülönböztetett típusok között nem szerepel az értékracionális legitimitás típusa. E tekintetben elfogadjuk azt az érvelést, amely szerint Weber mindhárom típusa esetében arról van szó, hogy az egyének bizonyos értékekhez viszonyítják a hatalmat, és ebből a szempontból tartják azt megfelelőnek vagy nem megfelelőnek. A tételes jogrend szerinti jogszerűséget, a hagyományt és a karizmát értéknek kell tekintenünk ahhoz, hogy velük kapcsolatban legitimitásról beszélhessünk. Ezek szerint a hatalom legitimitása azt jelenti, hogy a hatókörébe eső egyének az adott hatalmat úgy értelmezik, hogy az megfelel bizonyos értékeiknek. (Bader 1989: 296-334; idézi Bayer 1997: 78-80)

Korábban (1.1Aa) idéztük Dahrendorf hatalomfelfogását, amely szerint „a hatalmat le lehet írni úgy mint legitim erőt”. (Dahrendorf 1976: 166) A szóban forgó szerző szerint azonban a hatalommal rendelkező csoport és a hatalomnak alávetett csoport közötti érdekellentétből következően a hatalom legitimitása mindig bizonytalan, a hatalom potenciálisan illegitim. (I. m.: 176) Felhívjuk a figyelmet arra, hogy ez az állítás ellentmond annak, ahogyan Dahrendorf meghatározta a hatalom fogalmát, amely szerint a hatalom csak legitim lehet, eleve nem lehet illegitim. A hatalom fogalmának ezt a meghatározását elfogadva, az előbbi megfogalmazásban tehát következetesen arról lehetne szó, hogy a hatalom létezése mindig bizonytalan, a hatalom potenciálisan nem hatalom.

Már említettük, hogy a szociológiai irodalomban a legitimitás fogalma annak a magyarázatára szolgál, hogy a hatalmi függésben lévő egyének miért fogadják el a hatalmat, illetve miért alkalmazkodnak a hatalomhoz. Ebből a szempontból különbséget teszünk a hatalom legitimitásának legtágabb, viszonylag tágabb és szűkebb értelmezése között.

- *Legtágabb értelemben a hatalom legitimitása az egyének általános hajlandósága a hatalom elfogadására, a hatalomhoz való alkalmazkodásra. Viszonylag tágabb értelemben a legitim hatalom a kulturálisan és adott kulturális értékek alapján elfogadott hatalom. Szűkebb értelemben a legitim hatalom a kulturálisan és a fogalmaink szerinti személyes és közösségi értékek alapján elfogadott hatalom.*

Legtágabb értelemben a hatalom legitimitása a hatalmi függésben lévő egyének részéről általános hajlandóság a hatalom elfogadására, a hatalomhoz való alkalmazkodásra. Az ilyen tágran értelmezett legitimitás magában foglalja mindazokat az elképzeléseket, amelyek a hatalomra vonatkozóan kialakultak a hatalmi függésben lévő egyének körében, és amelyek e körben tudati szinten meghatározzák az egyes egyének részéről a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást.

Például Luhmann szerint: „A legitimitást felfoghatjuk úgy mint általános készséget tartalmilag még meghatározatlan döntések bizonyos tűréshatárokon belüli

elfogadására.” (Luhmann 1969: 28) „A legitimitás tehát éppen nem önkéntes elismerésen, személyes felelősségvállaló meggyőződésen alapszik, hanem ellenkezőleg, egy olyan társadalmi légkörön, amely magától értetődően intézményesíti a kötelező erejű döntések elismerését, és azt nem a személyes döntés, hanem az érvényes hivatali döntés következményének tekinti.” (I. m.: 34) Ilyen tágan értelmezi a legitimitás fogalmát Bourdieu is: felfogása szerint a szimbolikus rend a cselekvőkre kényszerített kognitív struktúrákon nyugszik, amelyek állandóságukat és ellenálló képességüket egyrészt (legalább látszólagos) rendezettségüknek, másrészt a társadalom objektív struktúráival való összhangjuknak köszönhetik. A legitimitás nem a tiszta tudat szabad választása, a legitimitás az interiorizált és tudattalanná vált kognitív struktúrák és az objektív struktúrák közötti közvetlen megegyezésben gyökerezik. (Bourdieu 2002: 110)

Vizonylag tágabb értelemben a legitim hatalom a hatalmi függésben lévő egyének körében kulturálisan is elfogadott hatalom. E felfogás szerint különbséget tehetünk egyrészt csupán az érdekmotiváltan vagy kényszermotiváltan elfogadott hatalom, másrészt az egyének adott körében kulturálisan is elfogadott hatalom között, és a legitim hatalom a kulturálisan is elfogadott hatalom. Így értelmezhető például Beetham felfogása, amellyel a következőkben kissé részletesebben is foglalkozunk.⁷

Beetham meghatározása szerint: „Az erőt jogosnak vagy legitimnek nevezzük, amikor indokolható szabályoknak megfelelően és a beleegyezés bizonyítékával szerezték meg és gyakorolják.” (Beetham 1991: 3) Beetham kifejezetten nem a hatalom (authority), hanem az erő (power) legitimitását tárgyalja. Azonban az erő legitimitásával összefüggésben megkülönbözteti a fölérendelt és az alárendelt felet, tehát feltételezhető, hogy a nyolcadik fejezetben (1.2C) általunk úgynevezett kizáró jellegű erőfogalomra gondol. (I. m.: 16) A kizáró jellegű erőfogalom fogalmaink szerint valójában a hatalomnak felel meg, amennyiben társadalmi erőről, illetve társadalmi erőviszonyról van szó.

A szóban forgó szerző felfogása szerint a legitimitás az erőviszonyok erkölcsi vagy normatív oldalát foglalja magában. (Beetham 1991: 25) A legitimitás erkölcsi alapot nyújt az erő hatókörébe eső egyének számára az együttműködéshez és az engedelmességhez. A legitim erő szubjektuma (erkölcsi értelemben) rendelkezik azzal a joggal, hogy engedelmisséget várjon el az alárendeltektől, és az alárendeltek ennek megfelelő kötelezettséggel rendelkeznek az engedelmességre, még akkor is, ha esetleg az adott esetben nem értenek egyet egy adott sajátos utasítással. (I. m.: 26) Beetham szerint azonban az erkölcsi vagy normatív természetű indítékok nem az egyetlen indítékok, amelyek az egyéneket engedelmességre készítik. Az erőviszonyok majdnem mindig magukban foglalnak olyan ösztönzőket és szankciókat, amelyek érdekeikre való tekintettel készítetik a hatalom elfogadására, a hatalomhoz való alkalmazkodásra az egyéneket. Az erőnek való engedelmesség

⁷ David Beetham legitimitáselméletéről lásd: Bayer 1997: 179-192

e felfogás szerint tehát az indítékok, illetve motívumok összességével magyarázható, erkölcsi vagy normatív természetű motívumokkal éppúgy, mint érdekekkel, illetve önző motívumokkal. (I. m.: 26-27)

Beetham különbséget tesz az erő vagy hatalom legitimitásának három összetevője, illetve szintje között. Az első szint az adott erőviszonyt meghatározó szabályoknak való megfelelés szintje, a másik szint a hiedelmekre és értékekre alapozott indoklás szintje, a harmadik a cselekvések szintje. (Beetham 1991: 4-5, 12-13, 15-25) Az erő mindhárom szempontból különböző mértékben lehet legitim vagy illegitim, aszerint, hogy milyen mértékben felel meg az adott szinten vele szemben támasztott követelményeknek.

A szóban forgó szerző felfogása szerint egyrészt az erő annyiban legitim, amennyiben az érvényben lévő – formális vagy nem formális – szabályoknak (rules) megfelelően szerezték meg és gyakorolják. Ez a legalitás szintje, azonban az erő legalitása önmagában nem biztosítja az erő legitimitását. (Beetham 1991: 16, 64-68) Másrészt az erő annyiban legitim, amennyiben az adott erőt és erőviszonyt létrehozó szabályok igazolhatók, jogosnak tekinthetők a mindkét fél által osztott hiedelmek és értékek szerint. Kell lenni a közös hiedelmek és értékek minimumának ahhoz, hogy az erő igazolható legyen mindkét fél által elfogadva. Ezek az igazolások arra vonatkoznak, hogy (1) az erőt meghatározó szabályok érvényes forrásból erednek; (2) az erővel rendelkező egyének megfelelő tulajdonságokkal rendelkeznek az erő gyakorlásához; és (3) a szabályok szerint az erő alkalmazása általános érdeket érvényesít, nem csupán az erővel rendelkező fél érdekét. (I. m.: 17, 69-90)

Harmadrészt Beetham szerint az erő annyiban legitim, amennyiben az erőnek alávetett fél beleegyezik az adott erőviszonyba, beleegyezését olyan cselekvések révén kifejezve, amelyek az érvényes konvenciók szerint a beleegyezés vagy jóváhagyás bizonyítékaiként értelmezhetők. Különböző motívumok készíthetik az egyéneket az erő kifejezett jóváhagyására, beleértve az érdeket is. Az idézett szerző szerint az erő elfogadását kifejező cselekvés például szerződés kötése a feljebbvalóval, fogadalom az engedelmességre, lelkes helyeslés, részvétel egy választási eljárásban. „Ami jelentős e cselekvésekkel kapcsolatban, hogy legitimitást adományoznak, hozzájárulnak az erő legitimitásának a megeremtéséhez.” (Beetham 1991: 12) A szóban forgó szerző szerint a beleegyezést kifejező cselekvések egyrészt erkölcsi kötelezettséget hoznak létre az erő elfogadására, függetlenül azon motívumoktól, amelyek e cselekvéseket motiválták. Másrészt az erő olyan elismerését fejezik ki, amelyet az erővel rendelkező fél felhasználhat ereje legitimitásának a megerősítéseként olyan egyénekhez fűződő viszonyában is, akik nem fejezték ki beleegyezésüket az adott erőviszonyba. (I. m.: 18-19, 91-97)

Már említettük, hogy a szóban forgó szerző felfogása szerint az erő legitimitása nyújt erkölcsi alapot arra, hogy az alárendelt egyének engedelmeskedjenek az erővel rendelkező másik félnek és együttműködjenek vele. (Beetham 1991: 19-20) E szerint a legitimitás olyan erkölcsi elkötelezettséget hoz létre, amely biztosítja az engedelmesség és az együttműködés magasabb szintjét, habár az ilyen szintű en-

gedelmességnek és együttműködésnek nagyobb a jelentősége bizonyos körülmények között, mint más körülmények között. A legitimitás adott mértéke hatással van az alárendeltek részéről az együttműködés mértékére és a teljesítmény minőségére; és aktuálisan lehetővé teszi az erővel rendelkező fél számára, hogy elérje céljait azon túl, hogy fenntartja erejét. Beetham szerint, ha a legitimitás hiányzik, az engedelmesség esetleg még fenntartható bizonyos ösztönzők és szankciók által, de a kényszerítés ebben az esetben jóval kiterjedtebb és általános. Azonban a legitimitás hiányában az erő összeomolhat, ha a kényszerítés nem hatékony, vagy ha az emberek azt hiszik, hogy az erővel rendelkező félnek nem áll szándékában alkalmazni a kényszerítést. (I. m.: 28-29)

Beetham szerint az erő legitimitása hatással van az erő kiterjedtségére is, a legitim erő korlátozott erő. Egyrészt az adott erőt és erőviszonyt meghatározó szabályok meghatározzák a felek jogait és kötelességeit, így meghatározzák azt, hogy az erővel rendelkező fél mit várhat el jogosan az alárendeltektől. Másrészt az erővel rendelkező félnek figyelembe kell vennie azokat az alapvető elveket, amelyek alátámasztják a szabályokat, és ezáltal az erőt. (Beetham 1991: 35-36) Ehhez hasonlóan Parsons a legitim erő vagy hatalom korlátozottságát úgy értelmezi, hogy a hatalom (authority) legitimitása olyan cselekvésekre kötelezi a hatalommal rendelkező egyéneket, amelyek megfelelnek a kollektivitás és tagjai érdekeinek. (Parsons 1951: 135-136)

Fentebb úgy fogalmaztunk, hogy különbséget teszünk a hatalom legitimitásának legtágabb, viszonylag tágabb és szűkebb értelmezése között, és eddig a legtágabb és a viszonylag tágabb értelmezéssel foglalkoztunk. A hatalom legitimitásának viszonylag tágabb értelmezése a hatalom hatókörébe eső (vagy a hatalommal rendelkező és a hatalom hatókörébe eső) egyének körében elfogadott hiedelmekhez, értékekhez és szabályokhoz viszonyítva tekinti a hatalmat többé vagy kevésbé legitimnek vagy nem legitimnek. E szerint a hatalom értékelésének a vonatkoztatási pontját végső soron bizonyos kulturális értékek képezik. Például Lipset felfogása szerint: „Míg a hatékonyság elsősorban célszerűségi, a legitimáció értékelési kérdés. Az egyes csoportok aszerint tekintenek egy politikai rendszert legitimnek vagy illegitimnek, hogy értékei mennyire feleltethetők meg a magukéinak.” (Lipset 1995: 80)

Azonban e felfogás képviselői nem tesznek különbséget a hatalom kulturális elfogadottságán belül abból a szempontból, hogy ezek a kulturális értékek fogalmaink szerint közösségi értékek vagy társadalmi értékek, illetve az egyének szintjén személyes értékek vagy instrumentális értékek. A negyedik fejezetben (3.2Ba) foglalkoztunk a közösségi és a társadalmi értékekkel, amelyek az egyének szintjén a személyes és az instrumentális értékeknek felelnek meg. Láttuk, hogy a közösségi érték lelki szükségletet tükröző személyes és kulturális érték, a társadalmi érték instrumentális és kulturális érték.

Szűkebb értelemben a legitim hatalom a hatalmi függésben lévő egyének körében a fogalmaink szerinti személyes és közösségi értékek alapján elfogadott ha-

talom. A legitimitás szűkebb értelmezése szerint a hatalom értékelésének a vonatkoztatási pontját végső soron olyan értékek képezik, amelyeket mi közösségi értékeknek, illetve az egyének szintjén személyes értékeknek nevezünk. A szűkebb értelmezés szerint a legitimitás fogalma magában foglalja azt a gondolatot is, hogy – az általunk bevezetett fogalmakat használva – a legitim hatalomhoz az egyének beleélően alkalmazkodnak, és az egyéneket közvetlenül szükségleteik, illetve személyes motívumaik késztetik a legitim hatalom elfogadására, a legitim hatalomhoz való alkalmazkodásra. A szóban forgó felfogás így magában foglalja azt a gondolatot is, hogy a hatalommal rendelkező egyént vagy egyéneket bizonyos jogosultságokkal felruházó szabályok, illetve intézmények normatív funkcióik révén érvényesülnek. A negyedik fejezetben (2.2Aa), az intézmények normatív funkcióján – röviden fogalmazva – azt értettük, hogy az egyének személyes motívumaik által késztetve, az intézményes szabályokhoz beleélően alkalmazkodva és a szabályoknak megfelelően cselekszenek.

Az előbb hivatkozott helyen utaltunk arra, hogy azon értékek megkülönböztetése, amelyeket mi a személyes értékek és az instrumentális értékek, valamint a közösségi értékek és a társadalmi értékek kifejezésekkel jelölünk, nem egyértelmű, illetve meglehetősen homályos a szociológiai irodalomban, és ezen értékek a valóságban részben áthatják egymást. Így a legitimitás viszonylag tágabb és szűkebb felfogásai általában nem különböztethetők meg egyértelműen egymástól. Azonban egyes szerzők felfogását a hatalom legitimitására vonatkozóan elég egyértelműen tekinthetjük a legitimitás szűkebb értelmezésének, és e felfogás egyik fő képviselőjeként Jürgen Habermasra hivatkozunk.

Habermas számos munkájában foglalkozott a legitimitás kérdésével, és felfogása idővel bizonyos vonatkozásokban változott.⁸ Egyes munkáiban, bizonyos összefüggésekben viszonylag tágabb értelemben használja a legitimitás vagy a legitimálás fogalmát. Például *A kommunikatív cselekvés elmélete* c. munkájában a következőket írja. Az uralomnak (domination) csak olyan mértékben van társadalomintegráló ereje, amennyire a szankcionálás eszközei feletti rendelkezés nem nyílt elnyomáson, hanem a hivatal hatalmán (authority) alapul, amely a jogrendbe van lehorgonyozva. Ezért szorulnak rá a törvények az állampolgári személyközi elismerésre: a törvényeket jogszerűen legitimáltatni kell. Ezzel a kultúrára az a feladat hárul, hogy megindokolja: a fennálló politikai rend miért érdemli meg, hogy elfogadják. (Habermas 1995: 188; ford. 1987: 206) Minél burkoltabbá kell tenni a kizsákmányolás és az elnyomás funkcióit, amelyeket az uralkodó és az uralkodó osztályok hivatali hatalma tölt be az anyagi újratermeléssel való rendszerszerű összefüggés révén. (Uo.) Tehát itt mintha a viszonylag tágabb értelemben vett legitimitásról lenne szó, részletesen kifejtett legitimitáselméletében azonban Habermas szűkebben értelmezi a legitimitás fogalmát és a hatalom legitimitását.

⁸ Jürgen Habermas legitimitáselméletéről lásd: Bayer 1997: 129-152

Habermas felfogása szerint csak a politikai rend, illetve az állami hatalom vagy uralom legitimitásáról beszélhetünk. (Habermas 1994B: 184-185) Az általunk meghatározott fogalmak értelmében az állam részben hatalommal, részben uralommal rendelkezik az állampolgárok felett, és Habermas felfogását az állam hatalmára és az állam uralmára vonatkozóan egyaránt értelmezhetjük, de – mivel minket a hatalom legitimitása érdekel – mi főleg a hatalomra vonatkozóan értelmezzük. A következőkben rávilágítunk arra, hogy – legalábbis kommunikatív etikájában és ahhoz kapcsolódóan – Habermas végül is az általunk közösségi értékeknek nevezett értékekhez viszonyítva tekinti a hatalmat (és az uralmat) többé vagy kevésbé legitimnek.

A szóban forgó szerző – ilyen röviden megfogalmazva pontatlan, de különböző munkáiban részletesen kifejtett – meghatározása szerint: „A legitimitás azt jelenti, hogy jó érvek szólnak egy politikai rend azon igénye mellett, hogy helyesnek és igazságosnak ismerjék el; a legitim rend elismerést érdemel. A legitimitás egy politikai rend elismerésre méltóságát jelenti.” (Habermas 1994B: 183) Habermas értelmezése szerint a hatalom akkor legitim, ha az adott hatalom általános érdeket szolgál, és ez azonos azzal, hogy az adott hatalommal összekapcsolt érvényességi igény jogosnak számít. A különböző érvényességi igények jogosultságáról a lehetséges igazolások rendszere dönt. (I. m.: 219)

Felfogása szerint a hatalom (és az uralom) nem feltétlenül legitim, de a legitimitás a hatalom (és az uralom) jelentős tulajdonsága, mivel a hatalom (és az uralom) legitimitásától is függ az adott hatalom (és uralom) által fenntartott rend stabilitása. Egyetlen politikai rendszernek sem sikerülhet tartósan fenntartania a tömegek lojalitását, követési készségét az állami hatalom (és uralom) legitimitása nélkül. (Habermas 1994B: 183, 186)

Habermas legitimitásemellete szorosan kapcsolódik társadalomelméletéhez, nevezetesen a kommunikatív cselekvés elméletéhez, és ezzel összefüggésben értelmezhető megfelelően. Az ötödik fejezetben (2.2Aa; 2.2Ba) röviden foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy Habermas a társadalmi cselekvés két fő típusát különbözteti meg egymástól: a stratégiai cselekvést és a kommunikatív cselekvést. (Habermas 1984: 279-286; ford. 1987: 86-91) Felhívtuk a figyelmet arra, hogy az említett szerző szerinti stratégiai cselekvések a valóságban (a társadalmi élet szférájában) tulajdonképpen megfelelnek a foglalkoztatott elmélet szerinti érdekmotivált cselekvéseknek, a kommunikatív cselekvések viszont foglalkoztatott elmélet szerint az értékmotivált cselekvéseken belül értelmezhetők. Habermas érdeklődésének középpontjában a kommunikatív cselekvések állnak, és felfogása szerint szociológiai szempontból a kommunikatív cselekvésekből ajánlatos kiindulni. (I. m.: 274; ford. 83) A kommunikatív cselekvés fogalma adott egyének közötti kölcsönhatásra vonatkozik, amely nyelvi kommunikáció formájában valósul meg; a cselekvők e kölcsönhatás során a cselekvési szituáció kölcsönös megértésére és egyetértés kialakítására törekcszenek. (I. m.: 86; ford. 49)

A kommunikatív cselekvő egyének cselekvéseikkel három bírálható érvényességi igényt támasztanak egymás irányában: (1) a megfogalmazott kijelentés

igaz, megfelel a valóságnak, (2) a beszédaktus az érvényes és releváns szabályok szerint helyes, és (3) a beszélő hiteles, őszinte, tehát kijelentései megfelelnek a szándékának. (Habermas 1984: 99-100; ford. 1987: 58-59) Tehát az érthetőségen túl a három fő (személyes) érték, amely a kommunikatív cselekvő egyéneket motiválja: az objektív igazság, a normatív helyesség és a szubjektív hitelesség, őszinteség. Ezek az értékek – amelyeket Habermas a fogalmaink szerinti személyes és közösségi értékeként értelmez – cselekvéseikkel egymás irányában támasztott érvényességi igényekben nyilvánulnak meg. (I. m.: 99-100; ford. 58-59; Habermas 2001: 89-91, 133-134, 178, 182)

Habermas legitimitáselméletét főleg kommunikatív etikájában fejtette ki, amely szerint az egyének adott köre számára legitim szabályokat, legitim intézményeket és legitim hatalmat diskurzus (nézetegyeztetés, tanácskozás) eredményeként lehet létrehozni. Meghatározása szerint a *diskurzust* elvileg kommunikatív cselekvések alkotják, amelyek racionális érvelés révén irányulnak az egyének adott körében az egyetértés kialakítására. A diskurzus során az egyetértés kialakulását nem befolyásolhatják külső hatások, manipulációk és kényszerítések. (Habermas 2001: 180-181, 198) A diskurzusban részt vevő egyének kölcsönösen előfeltételeznek egy ideális beszédshituációt, amelyben minden érintett egyénnek adott az esélye, hogy részt vegyen a diskurzusban; valamennyi résztvevő szándéka az igazság közös kutatására irányul és minden egyéb motívum ki van zárva. Az ideális beszédshituációban a nézetek közlésének az esélye egyenlően van elosztva a résztvevők között, a kommunikációban betöltött szerepek felcserélhetők, valamint a beszélők sem önmagukat, sem másokat nem téveszthetnek meg szándékaik felől. Tehát a diskurzusban kialakítható egyetértés magától értetődően igaznak tekinthető valamennyi résztvevő szempontjából. (I. m.: 77-78, 112; Habermas 1993B: 48-54)

A szabályok diskurzus révén történő kialakítása és értékelése Habermas kommunikatív etikai felfogása szerint az úgynevezett posztkonvencionális erkölcs szintjén, illetve ezen belül különösen az egyetemes etikai elvek szintjén valósulhat meg. A posztkonvencionális erkölcs szintjén az egyének erkölcsi döntéseket olyan elvek, értékek és szabályok alapján hoznak, melyeket az adott társadalom valamennyi tagja elfogad. Az egyetemes etikai elvek szintjén az egyének erkölcsi döntéseket az igazságosság egyetemes elvei alapján hoznak, amelyeket az egész emberiségnek követnie kell. Adott szabályok ezen a szinten azért tekinthetők érvényeseknek, mert megfelelnek az igazságosság egyetemes elveinek. (Habermas 2001: 173-175, 201; hivatkozás: Kohlberg 1981: 499)

Habermas különbséget tesz egyfelől a társadalmilag (tényszerűen) érvényben lévő szabályok, másfelől az érvényes szabályok között, és érvényes szabályoknak az elismerésre méltó és elismert szabályokat nevezi. (Habermas 2001: 136, 176) Az egyének adott körében elismert szabályok diskurzus eredményeként alakíthatók ki, de a diskurzus irányulhat a már létező szabályok elismertségének, illetve ilyen értelemben vett érvényességének a vizsgálatára is. Csak azok a szabályok tarthatnak igényt elismerésre és (ilyen értelemben) érvényességre, amelyekkel egy

diskurzus résztvevői egyetértenek, illetve amelyekkel egy feltételezett diskurzus résztvevői egyetértenének. (I. m.: 110, 157, 173) Az elismert szabályoknak eleget kell tenniük annak a követelménynek, hogy az egyének az adott szabályok tényleges érvényesülése által érintett valamennyi egyén érdekeinek a figyelembevételével és az igazságosságra tekintettel fogadják el az adott szabályok követéséből várhatóan származó következményeket. Habermas szerint ez az alapelv általános érvényű, független az adott sajátos kultúrától, és az igazságosságra vonatkozó értékelést fejezi ki. (I. m.: 172)

A diskurzus eredményeként kialakított és elismert szabályok általánosítható érdekeket fejeznek ki, ezek a szabályok megfelelően szolgálják valamennyi egyén érdekeinek az érvényesülését, azaz kommunikatív cselekvések révén elismert szükségleteket juttatnak érvényre. (Habermas 2001: 112, 137-139, 226) Ezzel szemben, ha a szabályok nem általánosítható, hanem részleges érdekeket fejeznek ki, akkor erőszakon alapulnak. (I. m.: 115)

Habermas kommunikatív etikájában igyekszik egyértelműen megkülönböztetni a kommunikatív cselekvések révén a diskurzusban elért egyetértést a stratégiai cselekvések révén elért megegyezéstől (kompromisszumtól.) Felfogása szerint a részleges érdekektől, illetve az elkülönült egyéni érdekektől az általánosítható érdekeket csak diskurzus révén lehet elhatárolni. Az egyéni érdekeik által motivált egyének kiegyenlített erőviszonyok között kompromisszumra juthatnak egymással ellentétes érdekeik érvényesítésére vonatkozóan, de a szóban forgó szerző felfogása szerint ezáltal nem hoznak létre általános érdeket, illetve közös érdeket. (Habermas 2001: 115-116, 143)

Habermas felfogása szerint a mai kapitalista társadalmakban a hatalom – a legitimitás fogalmát szűkebben értelmezve – kevéssé tekinthető legitim hatalomnak; e társadalmakra főleg a legitimálás (a viszonylag tágabban értelmezett legitimálás – F. Z.) ideologikus formája jellemző, amikor a valósággal ellentétesen állítják vagy feltételezik az érdekek általánosíthatóságát. Az ilyen legitimációk kettős funkciót látnak el, egyrészt azt a látszatot keltik, hogy az adott szabályrendszerek érvényességi igénye jogos, másrészt elkerülik, illetve korlátozzák az érvényességi igények diskurzus révén történő megfogalmazását és vizsgálatát. Felfogása szerint a kritikai társadalomelmélet akkor képes felfedni az erőszakon alapuló, nem legitim hatalmat, ha a valóságban érvényben lévő szabályrendszert összehasonlítja a diskurzus révén kialakítható szabályrendszer feltételezhető állapotával. A vizsgálandó kérdés az, hogy a termelőerők fejlettségének adott fokán az adott társadalom tagjai hogyan értelmezték volna szükségleteiket és milyen szabályokat fogadtak volna el elismert szabályokként, ha az adott társadalom körülményeinek és funkcionális követelményeinek ismeretében diskurzus eredményeként dönthettek volna társadalmi életük megszervezéséről. (Habermas 2001: 116)

Habermas eredetileg részben Karl-Otto Apel etikai felfogására támaszkodva fejtette ki kommunikatív etikáját, és ezzel összefüggésben legitimitáselméletét. (Felkai 2001: 8-20) Apel felfogása szerint a kommunikációban részt vevő egyének

a kommunikáció valóságos körülményei között előfeltételezik az ideális kommunikációs közösséget, amely a kommunikációnak és az egyetértés kialakításának az ideális körülményeivel jellemezhető. (Apel 1992B: 60-62; Apel 1992C: 109) Az ideális kommunikációs közösségben valamennyi egyén elismeri azt az alapelvet, hogy minden nézeteltérést az érvelő diskurzusban kialakítandó egyetértés révén kell megoldani; miközben az érthetőségre, az igazságra, a normatív helyességre és a hitelességre vonatkozó érvényességi igényeket támasztják egymás irányában. (Apel 1992B: 51, 56; Apel 1992C: 84-86, 93) Azonban Apel szerint az ideális kommunikációs közösség a valóságban nem létezik, e közösség hosszú távon elérendő célként tételezhető. Szükségesnek tartja olyan stratégia kidolgozását, amely a valóságos körülményekhez alkalmazkodva, a valóságos körülmények alakításával az ideális kommunikációs közösség létrehozására irányul. (Apel 1992C: 118)

Habermas kommunikatív etikai elméletét a hatalommal összefüggő szabályok és a hatalom legitimitására vonatkozóan az intézményes szociológia elméletének a fogalmaiban kifejezve röviden a következőképpen foglalhatjuk össze. A legitim hatalom az adott hatalom hatókörébe eső egyének személyes és közösségi értékeinek megfelelő, az adott egyének által ezen értékekre vonatkoztatva elismert hatalom. Az egyének egy nézetegyeztetési folyamatban értékmotivált cselekvések révén, főleg az igazságosságra mint közösségi értékre tekintettel alakíthatják ki az elismert, legitim szabályokat, és ily módon hozhatják létre a legitim hatalmat. A más módon létrejött hatalom is lehet bizonyos mértékben legitim hatalom, amennyiben az adott hatalom hatókörébe eső egyének egy feltételezhető nézetegyeztetési folyamatban értékmotivált cselekvések révén, főleg az igazságosságra mint közösségi értékre tekintettel a valóságban létező szabályokat alakították volna ki, és ezekkel a szabályokkal összefüggésben a valóságban létező hatalmat hozták volna létre.

Tények és szabályok között – a német kiadásban *Tényszerűség és érvényesség* – című munkájában Habermas a deliberatív (tárgyalásos) demokrácia felfogáshoz kapcsolódva fogalmazza újra a diskurzus, a jog, az erő, illetve a hatalom és a legitimitás közötti összefüggéseket. Habermas ebben a munkájában azon az állásponton van (a később tárgyalandó eklektikus általános elméleti felfogásának megfelelően), hogy a jogi szabályok egyaránt meghatározhatják az adott szabályokhoz való alkalmazkodást egyrészt a hozzájuk kapcsolódó kényszerítő szankciók révén, másrészt legitimitásuk révén. E szerint az egyének az egyes alkalmakkor választhatnak, hogy stratégiai cselekvőkként vagy kommunikatív cselekvőkként cselekedjenek; azaz cselekvéseik motívumainak a kialakítása során a várható szankciókra vagy a szabályok legitimitására legyenek tekintettel. (Habermas 1996: 29-31) Tehát a jogi szabályok révén létrehozott állami hatalom is meghatározhatja az adott hatalomhoz való alkalmazkodást a hatalom várható instrumentális következményei révén és/vagy a hatalom legitimitása révén. Felfogása szerint a modern társadalomban a hatalomnak egyaránt rendelkeznie kellene a tényleges korlátozások megvalósításának a képességével és az érvényességgel, illetve a legitimitással.

Egy törvényes rend és a hatalom minél kevésbé legitim, más tényezőknek – mint fenyegetés, erőszak, szokás, habitus – annál jelentősebb mértékben meg kell alapozniuk az adott rendet. (I. m.: 27)

Habermas a szóban forgó munkájában is a fentebb ismertetett felfogásának megfelelően értelmezi a legitimitás fogalmát. Felfogása szerint a jogi szabályok legitimitása és az állami hatalom legitimitása szorosan összefügg egymással: legitim jog révén lehet létrehozni legitim hatalmat.

A jogi szabályok legitimitása az adott szabályok normatív érvényességi igényének a diszkurzív beválthatóságát, az adott szabályok (ilyen értelemben vett) érvényességét jelenti. A szabályok érvényessége azon érintett egyének egyetértésén alapul, akik részt vesznek egy racionális diskurzusban. (Habermas 1996: 27, 30, 158) „Csak azok a cselekvési szabályok érvényesek, amelyekkel valamennyi érintett személy egyetértene racionális diskurzusok résztvevőjeként.” (I. m.: 107, 459) A szóban forgó szerző a jogi szabályok legitimitását végül is azokkal az eljárásokkal és kommunikatív előfeltételezésekkel magyarázza, amelyek jogilag intézményesítettek. (I. m.: 414, 450, 458) A legitimitás forrása a demokratikus jogalkotási folyamatban rejlik; a jogalkotás diszkurzív, demokratikus folyamata teremt legitimitást. (I. m.: 89, 135, 151) A jogi szabályok azáltal válnak legitim szabályokká, hogy egy diszkurzív vélemény- és akaratformálási folyamatban az adott szabályok érvényességi körébe eső egyének a szerzői is az adott szabályoknak. (I. m.: 33, 38, 408-409, 449)

Hannah Arend erőfelfogásához kapcsolódva Habermas bevezeti a kommunikatív erő fogalmát, és e szerint a kommunikatív erő az egyének olyan együttes ereje, amely a kényszermentes kommunikációban jön létre és az egyének összehangolt cselekvésében jelenik meg.⁹ Az együttesen cselekvő egyének a kommunikatív erő révén – egy diszkurzív, demokratikus vélemény- és akaratformálási folyamatban – hozzák létre a legitim jogot, és a jog közvetítésével hozzák létre a legitim adminisztratív erőt, illetve a legitim hatalmat. (Habermas 1996: 147-151, 169-170)

Habermas a szóban forgó munkájában is úgy értelmezi a diskurzus fogalmát, hogy a diskurzus elvileg kommunikatív cselekvésekből épül fel. A diskurzusban részt vevő egyéneknek el kell ismerniük a nyelvi kommunikációban rejlő – az objektív igazságra, a normatív helyességre és a szubjektív hitelességre vonatkozó – érvényességi igényeket. Előfeltételezniük kell az – Apel által úgynevezett – ideális kommunikációs közösséget, amely az egyetértés kialakításának az ideális körülményeivel jellemezhető. (Habermas 1996: 4-5, 18, 322-323) Azonban a kommunikatív etikában kifejtett felfogásához képest Habermas kevésbé határolja el a diskurzust a stratégiai cselekvésekből álló megegyezéstől. Ezen engedékenyebb felfogása szerint a diskurzus kifejezés közvetve vonatkozik az alkudozás folyamataira is, amennyiben ezeket a folyamatokat diszkurzíven megalapozott eljárások szabályozzák. (I. m.: 107-108, 158, 230)

⁹ Habermas általi hivatkozás ebben a vonatkozásban: Arendt 1970: 44

A tiszta diskurzussal szemben az alkudozás sikerorientált, illetve stratégia-
ilag cselekvő egyének közötti tárgyalás (érdekegyeztetés – F. Z.), akik hajlandó-
ak együttműködni egymással. Az alkudozás a résztvevők számára elfogadható
kompromisszumok kialakítására, az ellentétes érdekek kiegyenlítésére irányul, a
következő három feltétellel. Egyrészt a megegyezés kedvezőbb valamennyi részt-
vevő számára, mintha nincs megegyezés; másrészt nincsenek potyautasok, akik
nem tartják be a megegyezést; harmadrészt nincsenek kizsákmányoltak, akik na-
gyobb ráfordításokkal járulnak hozzá az együttműködéshez, mint amennyit azzal
nyernek. Habermas felfogása szerint az alkudozás olyan szituációkban megfelelő
eljárás, amelyekben a társadalmi erőviszonyokat nem lehet semlegesíteni oly mó-
don, ahogyan azt a racionális diskurzus előfeltételezi. Az alkudozásban a diskurzus
ismertetőjegyei csak közvetve, névlegesen érvényesülhetnek olyan eljárások révén,
amelyek szabályozzák az alkudozást a méltányosság szempontjából. Ha a részt vevő
egyének egyenlő erővel, illetve egyenlő befolyással rendelkeznek egymás vonatko-
zásában, a megállapodás révén egyenlő mértékben érvényesíthetik érdekeiket és a
megállapodás méltányosnak tekinthető. (Habermas 1996: 165-167, 177)

A diskurzus folyhat pragmatikai, etikai és erkölcsi kérdésekről. A pragmatikai
diskurzusban a tanácskozás adott preferenciáknak és céloknak megfelelő eszkö-
zök, illetve alternatívák racionális kiválasztásáról folyik. Az etikai diskurzusban a
tanácskozás az élet fontos kérdéseiről, a közös élet ideáljairól folyik. Az erkölcsi
diskurzusban a tanácskozás arról folyik, hogy az egyének hogyan szabályozzák
közös életüket az igazságosságra tekintettel és valamennyi résztvevő egyenlő ér-
dekében. (Habermas 1996: 159-162, 180)

Mint már említettük, a szóban forgó munkájában Habermas a deliberatív
(tárgyalásos) demokrácia felfogáshoz kapcsolódva fogalmazza újra a diskurzus, a
jog, az erő, illetve a hatalom és a legitimitás közötti összefüggéseket. A deliberatív
demokrácia felfogás szerint az egyének adott körét érintő döntéseket olyan tár-
gyalási folyamat eredményeként hoznak, amelynek jellemzői főleg a következők:
érvelés formájában zajlik a tárgyalás, amely nyitott és nyilvános valamennyi érin-
tett számára; a tárgyalás mentes bármilyen kényszerítéstől, a résztvevőket csak a
kommunikáció előfeltételezései és az érvelés szabályai korlátozzák, valamennyi
résztvevő egyenlő lehetőségekkel rendelkezik a hozzájárulásra és a meghallgatás-
ra, témák felvetésére, javaslatok megfogalmazására és bírálatára. (Habermas 1996:
305; hivatkozás: Cohen 1989: 22-23)

A Habermas általa képviselt felfogásban a deliberatív demokrácia elmélete sze-
rint a demokratikus folyamat a diskurzus és az érvelés formáinak a szabályain
alapszik, amelyek normatív tartalmukat a kommunikatív cselekvések érvényes-
ségi alapjaitól kölcsönzik. (Habermas 1996: 296-297) A tárgyalásban részt vevő
egyéneknek alkalmazniuk kell a diskurzus kommunikatív előfeltételezéseit; előfel-
tételük kell az – Apel felfogása szerinti – ideális kommunikációs közösséget,
amely az egyetértés kialakításának az ideális körülményeivel jellemezhető. (I. m.:
322-323) A deliberatív demokrácia megfelelő működése a szabad kommunikáció

folyamatainak és feltételeinek az intézményesítésétől, valamint az intézményesített tárgyalási folyamatok informálisan kialakult közvéleménnyel való kölcsönhatásától függ. (I. m.: 298, 308) A deliberatív demokratikus eljárás eredményei – különösen az ilyen eljárásban kialakított jogi szabályok és az e szabályok révén létrehozott hatalom – indokolhatók, tehát legitimek, és legitimitásukat a vélemény- és akaratformálás diszkurzív folyamatából merítik. (I. m.: 304-305)

Habermas fentiekben ismertetett elméletének az elfogadhatóságát vizsgálva, célszerű a következő két kérdés szempontjából egymástól viszonylag elkülönítve vizsgálni az adott elméletet: egyrészt mi a legitimitás, mi a legitim intézmény és a legitim hatalom; másrészt egy adott állami társadalomban hogyan lehet létrehozni legitim intézményeket és legitim hatalmat? A következő alcím (2.1Bb) keretében majd látjuk, hogy egyrészt bizonyos értelemben mi elfogadjuk a legitimitás Habermas által kifejtett szűkebb fogalmát. Másrészt azonban nem fogadjuk el a szóban forgó szerző kommunikatív etikai elméletét és deliberatív demokrácia elméletét az ideális diskurzus kialakítására, és diskurzus révén a legitim intézmények és a legitim hatalom létrehozására vonatkozóan. Az utóbbi álláspontunk alátámasztására röviden kitérünk Habermas társadalomelméletének, különösen kommunikatív etikájának, demokráciaelméletének és legitimitáselméletének a bírálatára. A szóban forgó elméletet főleg saját elméleti felfogásunk szempontjából bíráljuk; ezzel összefüggésben azonban majd röviden rámutatunk arra is, hogy felfogásunk szerint az adott elmélet mennyiben felel meg a valóságnak.

Mindenekelőtt azt hangsúlyozzuk, hogy Habermas kommunikatív etikája, demokráciaelmélete és legitimitáselmélete eklektikus társadalomelméletébe illeszkedik, amelyben nagyrészt különböző alapfogalmakhoz és/vagy előfeltételezésekhez kapcsolódó, egymáshoz képest idegen fogalmakat és következetlen összefüggéseket találunk.¹⁰ Elismerjük az eklektikus elméletek hasznosságát, különösen az elemzés filozófiai szintjén, mivel egyrészt az eklektikus elméletek általában véve kikerülhetetlen állomásait képezik az empirikus valóság rendszeres elméleti általánosításának; másrészt – ahogyan azt az első fejezetben (2.2Bb) hangsúlyoztuk – a valóság valamiféle teljessége általában eleve csak eklektikus elméleti szinten, az elmélet rendszertelenné válásának az árán írható le, illetve értelmezhető. Azonban látnunk kell az eklektikus elméletek azon hiányosságát is, hogy csak a társadalmi jelenségek kevert és/vagy látszólagos magyarázatára nyújtanak lehetőséget; tehát eleve fenntartásokkal kell fogadnunk az ilyen elméletekben megfogalmazott összefüggéseket.

Az első fejezetben (1.3C) említettük, hogy Habermas társadalomelmélete két különálló elméletként is felfogható: egyrészt az életvilág, másrészt a rendszer elméleteként. Az életvilág (az életvilág szférája) a valóságban foglalkoztatottak szerint a közösségi élet szférájának, a Habermas foglalkoztatottak szerint a valóságban foglalkoztatottak szerint a társadalmi élet szférájának felel meg. Habermas életvilágra

¹⁰ Ehhez lásd az első fejezetben a szociológiai fogalmakról és összefüggésekről szóló (2.2B) részt.

vonatkozó elmélete alaposan kidolgozott, azonban a „rendszerre”, illetve a társadalmi élet szférájára vonatkozó fogalmai és összefüggései (pl. az érdek, az erő és a hatalom fogalma) igen elnagyoltak, kidolgozatlanok. Ugyanakkor egyrészt az életvilágra, másrészt a rendszerre vonatkozó fogalmak és összefüggések nem kapcsolódnak közös alapfogalmakhoz és előfeltételezésekhez, tehát nem alkotnak egy egységes elméletet. (Habermas 1984; Habermas 1995; ford. 1987)¹¹

Habermas kifejezetten azáltal alapozza meg a kommunikatív cselekvés elméletének az eklektikus természetét (ingatag alapra építve az adott elméletet), hogy felfogása szerint a modern társadalmat egyszerre kell elemezni életvilágként és rendszerként. (Habermas 1995: 119-120; ford. 1987: 153) Ezen az alapelven ugyanis nem azt érti, hogy a modern társadalomban vizsgálnunk kell egyrészt az életvilág szféráját, másrészt a rendszer szféráját; de figyelembe véve, hogy az emberi élet e két szférájában lényegében eltérő mechanizmusok működnek és más törvényszerűségek érvényesülnek; tehát más fogalmak és összefüggések alkalmasak egyrészt az életvilág szférájának az elemzésére, másrészt a rendszer szférájának az elemzésére. Felfogásunk szerint ugyanis így módon elemezhetjük egy rendszeres elméletben a modern társadalmat, ahogyan azt az első fejezetben (3.1Ba) és a hatodik fejezetben (1.2Ab; 1.2Ac; 1.2Bb; 2.2C) hangsúlyoztuk. Habermas az előbb említett alapelven azt érti, hogy egy adott cselekvést vagy bármilyen társadalmi jelenséget egyszerre kell vizsgálnunk egyrészt az életvilág, másrészt a rendszer szempontjából, illetve egyrészt az életvilágon, másrészt a rendszeren belül; életvilág és rendszer elvileg is áthatja egymást.

Habermas megkülönbözteti egymástól az életvilágot és a rendszert, és hangsúlyozza, hogy – a két egymástól elkülönült szférát tekintve – az életvilágra a kommunikatív cselekvés, a rendszerre viszont a stratégiai cselekvés jellemző. Megállapítja, hogy a modern társadalomban az életvilág és a rendszer egyre inkább elválik egymástól, és az életvilág egyre inkább a társadalom egyik alrendszerévé süllyed le. Tehát a társadalmi viszonyok olyan szervezeti formái jönnek létre, amelyek a perifériára szorítják a szabályokhoz igazodó és a kölcsönös megértésre irányuló beállítottságokat, illetve egyáltalán az életvilágot. Felfogása szerint azonban az életvilág marad az az alrendszer, amely a társadalmi rendszert egészében meghatározza. (Habermas 1995: 154; ford. 1987: 179-180) A fentebb említett alap-

¹¹ Felfogásunk szerint a Habermas által kidolgozott kommunikatív cselekvés elmélete főleg az általános szociológiai elmélet, illetve a szociológiai társadalomelmélet határterületén értelmezhető; és fogalmaink szerint inkább közösségelméletnek mint társadalomelméletnek nevezhető. E kötet bevezetésében is hangsúlyoztuk ugyanis, hogy felfogásunk szerint a szociológia olyan tudomány, amelynek érdeklődési köre kiterjed átfogóan a modern társadalomra, de kutatási területét különösen a társadalmi élet szférája képezi; más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a szociológia érdeklődési körébe. A kommunikatív cselekvés elméletében Habermas érdeklődésének középpontjában viszont az életvilág, azaz a fogalmaink szerinti közösségi élet szférája áll; és a rendszerre, azaz a társadalmi élet szférájára érvényesnek tekinthető elméletet kevésbé fejtett ki, e szférára vonatkozó fogalmai és összefüggései kidolgozatlanok.

elv érvényesítésével végül is összemossa az életvilágot és a rendszert, így felfogása szerint az életvilág azonos kiterjedésű a társadalommal, és az életvilágra jellemző kommunikatív cselekvések biztosíthatják az adott társadalom integrációját. (I. m.: 148-149; ford. 1987: 174-175)

Tehát a szóban forgó szerző felfogása szerint egy adott cselekvés elvileg is lehet részben stratégiai cselekvés, részben kommunikatív cselekvés. E szerint a cselekvések ilyen vagy olyan természete elvileg változhat, és a stratégiai cselekvéseket felválthatják a kommunikatív cselekvések, a kommunikatív cselekvéseket felválthatják a stratégiai cselekvések. Felfogása szerint az életvilág szimbólumrendszere, a kulturális hagyomány csak kommunikatív cselekvések révén termelhető újra, de az egyének az egyes esetekben szabadon választhatnak a kommunikatív cselekvések és a stratégiai cselekvések között (Habermas 2001: 164). Az értékmotivált cselekvést felválthatja az érdekmotivált cselekvés: „Az érdekkonfliktusok tudatosulása elegendő okot ad arra, hogy az értékorientált cselekvést érdekevezérelt cselekvéssel váltsák fel.” (I. m.: 117) A stratégiaileg cselekvő egyén sikerre irányuló beállítottságát viszont felválthatja a kölcsönös megértésre irányuló beállítottság, amikor problematikussá vált normatív érvényességi igények válnak témává. (I. m.: 215) Márpedig egy rendszeres elméletben egy cselekvés vagy stratégiai cselekvés, vagy kommunikatív cselekvés; illetve fogalmaink szerint egy cselekvés vagy érdekmotivált cselekvés, vagy értékmotivált cselekvés; mindkettő, illetve adott körülmények között tetszőlegesen ilyen vagy olyan cselekvés nem lehet. Ha ugyanis elvileg is fenntartjuk mindkét lehetőséget, az adott cselekvések motívumairól, meghatározottságáról és következményeiről határozottan semmit sem állíthatunk; illetve bármit is állítunk, általában annak az ellenkezőjét is állíthatnánk.

A cselekvések természetére vonatkozó feltételezés pedig együtt jár az adott intézményes csoport, és az adott csoporton belüli valamennyi jelenség természetére vonatkozó felfogással. A hatodik fejezetben (2.1B) tárgyaltak szerint: ha értékmotivált cselekvéseket feltételezünk, az adott intézményes csoportot közösségnek tekintjük; ha viszont érdekmotivált cselekvéseket feltételezünk, az adott intézményes csoportot társadalomnak tekintjük. Szintén a hatodik fejezetben (2.2Cb) rámutattunk arra, hogy Habermas felfogása szerint a modern társadalom (az általunk bevezetett fogalmakban kifejezve) olyan heterogén közösség, amelyben az integrációt alapvetően biztosító intézmények közösségi intézmények, és ezen intézmények által meghatározott keretek között alakul ki és működik az alapvető jelentőségű életvilág, azaz a közösségi élet szférája mellett a rendszer, azaz a társadalmi élet szférája.

Kommunikatív cselekvések, illetve ilyen cselekvésekből álló diskurzus révén létrehozható legitim szabályokra és legitim hatalomra vonatkozó eklektikus felfogással szemben – az intézményes szociológia elmélete elvi szintjének a nézőpontjából – a következő ellenvetéseket fogalmazzuk meg.

(1) A társadalmi élet szférájára érvényes intézmények kialakítására, és ezáltal társadalmi viszonyok létrehozására, valamint a társadalmi viszonyokban ha-

talom létrehozására irányuló (a tizenötödik fejezetben politikai cselekvéseknek nevezendő) cselekvések – mint a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére irányuló cselekvések – eleve érékmotivált cselekvések. Ezek a cselekvések nem közvetlenül szolgálják az egyének szükségleteinek a kielégítését, nem a szükségletek tárgyait képezik; hanem a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére irányulnak, és az adott szubjektumok számára a szükségletkielégítés eszközeit képezik. Elvileg ellentmondás az olyan értékmotivált cselekvés, az adott intézmények és az adott hatalom által érintett egyének részvételével, amely – intézmények kialakításával és hatalom létrehozásával összefüggésben – érdekek érvényesítésére és érdekek egyeztetésére irányul.

(2) A nézetegyeztetési folyamatban (diskurzusban) részt vevő egyéneknek – amennyiben értékmotivált cselekvések révén együttesen hoznak létre szabályokat – vagy már eleve tiszta közösséget kell alkotniuk, vagy ebben a folyamatban, illetve e folyamat eredményeként tiszta közösséget kell létrehozniuk. A hatodik fejezetben (2.1Ba) láttuk, hogy a tiszta közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt. Azaz elvileg lehetetlen, hogy az egyének viszonylag tág körében az egyének (százak, ezrek, milliók) kommunikatív cselekvések révén, azaz értékmotivált cselekvések révén együttesen hozzák létre a rájuk nézve érvényes szabályokat és intézményeket, és ily módon együttesen hozzák létre a legitim hatalmat.

(3) Fentebb említettük, hogy Habermas felfogása szerint a modern társadalom az általunk úgynevezett heterogén közösség, amelyben az integrációt a közösségi intézmények, illetve a kommunikatív cselekvések mint értékmotivált cselekvések biztosítják. Ezzel szemben a hatodik fejezetben (2.2Bb) hangsúlyoztuk, hogy a heterogén közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag valószínűleg nem haladhatja meg a közel hatvan főt. Azaz elvileg lehetetlen, hogy az egyének viszonylag tág körében az egyének (százak, ezrek, milliók) heterogén közösséget hozzanak létre. A hatodik fejezetben (2.2Ca) kifejtett felfogásunk szerint viszonylag nagyszámú egyén együttélésének átfogó és önkéntes együttélési formája eleve csak társadalmi alapú együttélési forma, azaz csak heterogén társadalom lehet. Elvileg kizárt, hogy emberek százai, ezrei, milliói egy heterogén közösségben éljenek együtt. A modern társadalmat nem lehet közösségé formálni, tehát az olyan elképzelés, amely a modern társadalom közösségé formálását javasolja, megvalósíthatatlan utópia.¹²

(4) Az úgynevezett posztkonvencionális erkölcs fogalmaink szerint a közösségi kultúrán belül, illetve a közösségi kultúra szintjén értelmezhető. A harmadik

¹² Az utópia fogalmát itt Mannheim Károly által meghatározott értelemben használjuk, amely szerint az utópia lehet megvalósítható vagy nem megvalósítható elképzelés a társadalom alapvető átalakítására. (Mannheim 1996) Az *utópia* a társadalom alapvető átalakítására vonatkozó olyan elképzelés, amelyben adott értékekre vonatkoztatva főleg a kívánság tükröződik, és amelyben a megvalósíthatóság és a valóságos körülmények közötti teljesítőképesség tisztázatlan. (Vö.: Wright, E. 2006: 148–152) Ezzel a kérdéssel majd a tizenötödik fejezetben foglalkozunk.

fejezetben (1.2B) megfogalmazott előfeltételezésünk szerint a közösségi kultúra érvényességi köre a közösségi élet szférájára korlátozódik, és emellett kialakul a társadalmi élet szférájának a sajátos kultúrája, a társadalmi kultúra. Felfogásunk szerint a társadalmi élet szférájában úgynevezett posztkonvencionális erkölcs, azaz közösségi erkölcs elvileg nem alakulhat ki, és viszonylag nagyobb társadalmi csoportokban ilyen erkölcs kialakulása a társadalmi élet szférájába sorolható tevékenységi területeken a valóságban is lehetetlen.

Az előző mondat második részétől eltekintve eddig kifejezetten elméleti szempontból és elvi szinten bíráltuk Habermas kommunikatív etikáját, demokráciaelméletét és legitimitáselméletét; mégpedig saját elméleti felfogásunkra alapozva, ami szintén bírálható. Mi előnyben részesítjük a rendszeres elméleteket és rendszeres elmélet kidolgozására törekszünk, de bírálatunkkal szemben mások szerint esetleg megfogalmazható a következő ellenvetés. Ha egy rendszeres elmélet előfeltételezései távol állnak a valóságtól, az adott elmélet egészében véve sem felelhet meg a valóságnak; és az ilyen rendszeres elmélethez képest esetleg jobban szolgálhatja a valóság megismerését egy eklektikus elmélet. Tehát végül is felmerül az a kérdés, hogy Habermas kommunikatív etikája, demokráciaelmélete és ennek megfelelő legitimitáselmélete – diskurzus révén legitim intézmények és legitim hatalom létrehozására vonatkozó elméleti felfogása – milyen mértékben felel meg a valóságnak? Azonban erre a kérdésre is csak valamilyen – kifejezetten megfogalmazott vagy hallgatólagosan figyelembe vett – elmélet alapján adhatunk megfelelő választ; és úgy gondoljuk, hogy az intézményes szociológia elméletén alapuló bírálat megfelelő választ jelent ebből a szempontból is.

Úgy gondoljuk, hogy az intézményes szociológia elméletének az előfeltételezései tulajdonképpen megfelelnek a valóságnak, és hatékony kiindulópontul szolgálnak a valóságnak megfelelő összetettebb fogalmak és összefüggések levezetéséhez. Az emberi életnek azokon a területein, amelyeket mi a társadalmi élet szférájába sorolunk (pl. a szervezett munkatevékenység, a gazdasági tevékenység és az úgynevezett politikai tevékenység területén), a cselekvések tulajdonképpen a valóságban is érék-motivált cselekvések, és az érék-motivált cselekvésekkel általában csekély mértékben – közel tíz-húsz százalékban – szövék-dnek össze érék-motivált cselekvések. Esetenként találkozhatunk jelentős kivételekkel, főleg viszonylag kisebb társadalmi csoportokban. Azonban ezek az arányok általában jelentősen nem változtathatók meg az érék-motivált cselekvések javára, és különösen nem fordíthatók meg. Az állami, illetve a nemzeti társadalom szintjén, a társadalmi élet szférájában valójában lehetetlen a fogalmaink szerinti társadalmi cselekvések felváltása az érék-motivált cselekvésekkel.

Habermas kommunikatív cselekvéselméletének az egészéből és abból az alapelvből, hogy a modern társadalmat egyszerre kell elemezni életvilágként és rendszerként, logikailag nem következik az arra vonatkozó tétel, hogy a két életszféra közül az életvilág vagy a rendszer az elsődleges. Ebből a szempontból Habermas

egyaránt hangsúlyozhatná az életvilág vagy a rendszer, illetve a kommunikatív cselekvések vagy a stratégiai cselekvések elsődlegességét. A szóban forgó szerző alapvetően normativista-kreativista szemléletmódjának felel meg az életvilág és a kommunikatív cselekvések alapvető jelentőségének a hangsúlyozása; ami azonban – felfogásunk szerint – nem felel meg általában a modern társadalomnak, és nem felel meg a modern társadalomban a társadalmi élet szférájának.

Mint már említettük, bizonyos értelemben mi elfogadjuk a legitimitás Habermas által kifejtett szűkebb fogalmát; de nem fogadjuk el a szóban forgó szerző kommunikatív etikai elméletét és demokráciaelméletét az ideális diskurzus kialakítására, és diskurzus révén legitim intézmények és legitim hatalom létrehozására vonatkozóan. A társadalom felfogásunk szerint is javítható közösségi értékekre tekintettel, de nem mint közösség, hanem mint társadalom javítható, a társadalmiságnak megfelelő módon. Erre a kérdésre majd visszatérünk a következő alcím keretében, miután elemezzük a hatalom elfogadottságának a szintjeit és meghatározzuk a hatalom legitimitásának a fogalmát.

b) A hatalom elfogadottságának szintjei és legitimitása

Amint azt fentebb említettük, a hatalom legitimitása fogalmának a szociológiai irodalomban azt a magyarázó funkciót szánják, hogy a hatalom elvileg vagy bizonyos mértékben legitimitásánál fogva határozza meg a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást. Mi is olyan magyarázó funkciót szánunk a szóban forgó fogalomnak (az értékelő funkció mellett), hogy a valóságban a legitimitás bizonyos mértékben meghatározza a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást. Előre bocsátjuk azonban, hogy az intézményes szociológia elméletének elvont szintjén nincs szükség a legitimitás fogalmára; az elmélet engedményes szintjén viszont majd nem a legitimitás kifejezést használjuk a legitimitás fogalmához hasonló fogalom jelölésére. Tehát csak az elmélet eklektikus szintjén vesszük figyelembe a hatalom legitimitását és a legitimitás ilyen funkcióját.

A 9.5. számú ábrán a hatalom elfogadásának, a hatalomhoz való alkalmazkodásnak a meghatározottságát szemléltetjük. Megkülönböztetjük a meghatározottság három szintjét: (1) a hatalom, a hatalmi viszonyok általi tényszerű meghatározottság szintje, (2) a társadalmi-kulturális meghatározottság szintje a másodlagos társadalmi kultúra által, és (3) a közösségi-kulturális meghatározottság szintje a közösségi kultúra által. A hatalom legitimitását majd a harmadik szinten értelmezzük, amelyet azonban – mint már említettük – csak az elmélet eklektikus szintjén vehetünk és veszünk figyelembe.

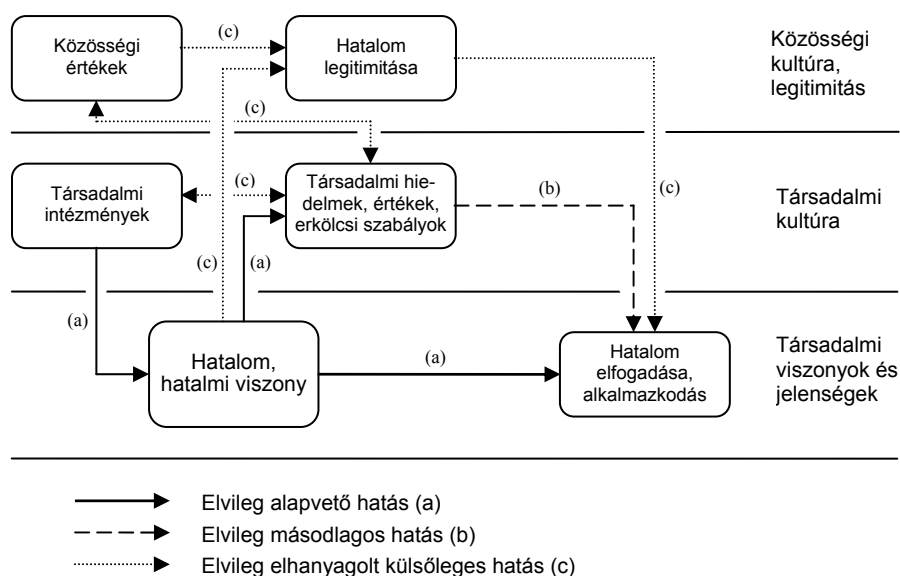
- A hatalom elfogadása meghatározottságának a tényszerű szintjén a tényszerű társadalmi viszonyokon belüli hatalmi viszonyok – a hatalmi függésben lévő egyének által megfelelően értelmezve – meghatározzák a hatalom racionális elfogadását, a hatalomhoz való racionális alkalmazkodást.

Korábban (2.1A), a hatalom racionális elfogadását tárgyalva hangsúlyoztuk, hogy az egyének azért fogadják el a hatalmat és azért alkalmazkodnak a hatalomhoz, mert a hatalom tényszerűen létezik, és a hatalom elfogadása felel meg érdekeiknek vagy társadalmi kényszereiknek. A hatalom elvileg magában rejtí az okát és az indokát a hatalom hatókörébe eső egyének részéről a hatalom elfogadásának és a hozzá való alkalmazkodásnak. A hatalom elfogadásának a magyarázatában tehát elvileg nincs szükség másra, mint a hatalom természetére, a hatalom tényszerűségére hivatkozni. A hatalom elfogadását, a hozzá való alkalmazkodást végül is az határozza meg, hogy a hatalmat és a hatalmi viszonyt létrehozó társadalmi intézmények érvényesek és megfelelő fedezettel rendelkeznek. A hatalom elfogadásának, a hozzá való racionális alkalmazkodásnak a magyarázatában tehát elvileg nincs szükség a hatalom valamiféle legitimitására hivatkozni.

Az elméleti fogalmakat mi (a kutatók) alkotjuk, és adott fogalmak jelölésére használt kifejezéseket is – főleg az érthetőségre való tekintettel – megválaszthatjuk. Tehát ha mégis a legitimitás kifejezéssel szeretnénk jelölni a hatalom előbb említett természetét, és főleg a legitimitás fogalmával, illetve a legitimitás kifejezést felhasználva szeretnénk magyarázni a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást, a legitimitást értelmezhetnénk ennek megfelelően is. Közel áll a legitimitás ilyen értelmezéséhez Stinchcombe meghatározása az erőre vonatkozóan. Felfogása szerint az erő (power) annyiban legitim, amennyiben azon tantételek és szabályok alapján, amelyekkel indokolják, az erő hordozója szükség esetén az erő elégséges más központjaihoz fordulhat, mint tartalékokhoz, hogy erejét hatékonyra tegyék (Stinchcombe 1968: 162). Vagy ilyen tág értelemben a hatalom legitimitását meghatározhatnánk úgy is, hogy a hatalom annyiban legitim, amennyiben a hatalmi függésben lévő egyének úgy gondolják, aktuális érdekeiknek és/vagy társadalmi kényszereiknek hosszú távon a hatalom elfogadása, a hatalomhoz való alkalmazkodás felel meg. Azonban ilyen értelemben feleslegesnek tartjuk a legitimitás fogalmának a bevezetését és a legitimitás kifejezés használatát, mivel – mint említettük – a hatalom fogalma eleve magában foglalja az ilyen értelemben vett „legitimitást”.

Beetham bírálja az erő, illetve a hatalom „realista” felfogását, amely szerint a hatalomhoz való alkalmazkodást csak a hatalommal rendelkező fél erőforrásai határozzák meg, és a hatalom legitimitásának nincs jelentősége. (Beetham 1991: 26-27, 29, 38)¹³ Felfogása szerint a hatalommal rendelkező félnek való engedelmesség a különböző indítékok összességével magyarázható: érdekekkel éppúgy, mint erkölcsi indítékokkal; és az erkölcsi indítékokba valószínűleg beleérti a fogalmaink szerinti személyes motívumokat is. (I. m.: 26-27) A szóban forgó szerző azt láthatóan nem tekinti problémának, hogy a különböző természetű motívumok

¹³ Korábban (2.1Ba) említettük, hogy Beetham kifejezetten az erő (power) legitimitását tárgyalja, de a felfogása szerinti erő valójában a fogalmaink szerinti hatalomnak felel meg, amennyiben társadalmi erőről, illetve társadalmi erőviszonyról van szó.

9.5. ábra: A hatalom elfogadottságának szintjei

– az instrumentális motívumok és a személyes motívumok – egyidejű figyelembevételével az adott hatalomelmélet és/vagy legitimitáselmélet rendszertelenné, eklektikussá válik; amint azt korábban (2.1Ba), Habermas felfogását elemezve is hangsúlyoztuk. Ezt a problémát mi az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjeinek a megkülönböztetésével oldjuk meg, ahogyan azt majd a következőkben látjuk.

A hatalom elfogadása meghatározottságának a második szintjén az elfogadás, a hatalomhoz való alkalmazkodás kulturális meghatározottságát vesszük figyelembe a másodlagos társadalmi kultúra által. A harmadik fejezetben (1.2B) másodlagos társadalmi kultúrának a társadalmi kultúra azon összetevőinek az összességét neveztük, amelyeket elvileg az érdekek, a társadalmi erők és a társadalmi viszonyok határoznak meg. Az érdekek és az érdekviszonyok, az erők és az erőviszonyok, valamint az erőviszonyokon belül a hatalmi viszonyok történetileg formálják az egyének adott körében a másodlagos társadalmi kultúrát. A hatalmi viszonyok a hatalom hatókörébe eső egyének körében kialakítják az adott viszonyoknak, illetve az adott viszonyokhoz való alkalmazkodásnak megfelelő hiedelmeket, társadalmi értékeket és társadalmi erkölcsi szabályokat. Ezek a hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok alapvetően a hatalmi függésben lévők aktuális érdekeit tükrözik, amelyeknek hosszú távon rendszerint a hatalom elfogadása, a hatalomhoz való alkalmazkodás felel meg. Bizonyos mértékben a társadalmi kultúra is befolyásolja a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást; de az elmélet

elvi szintjén feltételezzük, hogy a társadalmi kultúra a társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül a hatalom meghatározó hatását közvetíti.

A hatalom fő típusainak a tárgyalásánál (1.2) láttuk, hogy a hatalom lehet külsőleges hatalom vagy belsőleges hatalom. Amennyiben a hatalom külsőleges, a hatalom hatókörébe eső egyének körében nagyrészt instrumentális és társadalmi értékként tudatosodik a feltétlen alkalmazkodás a hatalomhoz, esetleg a hatalom szubjektumával szembeni alázat. Kialakulnak olyan nézetek, amelyek szerint a hatalom kifejezett, nyilvánvaló megkérdőjelezése általában értelmetlen, például a hatalommal rendelkező félnek „mindig igaza van”, illetve célszerű neki igazat adni. Amennyiben a hatalom belsőleges hatalom, a hatalmat meghatározó belső fedezetű intézmények kialakításának, és ezáltal a hatalom létrehozásának a folyamatában nagyrészt eleve kialakulnak az olyan társadalmi értékek és társadalmi erkölcsi szabályok, amelyek a hatalom elfogadására készítetik az egyéneket akkor is, ha esetleg az adott alkalmakkor, rövid távon nem ez felel meg érdekeiknek.

Korábban (2.1Ba) láttuk, hogy viszonylag tágabb értelemben a legitim hatalom a kulturálisan és adott értékek alapján elfogadott hatalom; és e felfogás képviselői nem tesznek különbséget egyrészt a társadalmi kultúra, másrészt a közösségi kultúra szintjén a hatalom elfogadása között. Mint fentebb már említettük, adott fogalmak jelölésére használt kifejezéseket – főleg az érthetőségre való tekintettel – megválaszthatjuk. Tehát mi a legitimitás viszonylag tágabb értelmezésének megfelelő értelemben is használhatnánk a legitimitás kifejezést, a legitimitás kifejezéssel jelölve a hatalom kulturális elfogadottságát. Ebben az esetben azonban különbséget kellene tennünk a hatalom – a társadalmi kultúra szintjén értelmezett – társadalmi legitimitása és a később tárgyalandó értelemben vett közösségi legitimitása között. Mi azonban a legitimitás kifejezést majd a legitimitás szűkebb fogalmának a jelölésére használjuk, és a hatalom kulturális elfogadottságát a társadalmi kultúra szintjén nem nevezzük a hatalom legitimitásának.

- A *hatalom társadalmi kulturális elfogadottságának* nevezzük a társadalmi kultúra olyan állapotát, amelyre az adott hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást elősegítő hiedelmek, társadalmi értékek és társadalmi erkölcsi szabályok jellemzőek.

A hatalom társadalmi kulturális elfogadottsága lehet *egyetértő elfogadottság* vagy *belenyugvó elfogadottság*, tehát az elfogadottság jelentheti az adott hatalom és hatalmi viszony létezésével való egyetértést, de elvileg éppúgy jelentheti csupán a belenyugvást abba, hogy az adott hatalom és hatalmi viszony létezik. Így a társadalmi-kulturális elfogadottság minimálisan csupán azt jelenti, hogy a kialakult nézetek szerint általában értelmetlen a hatalom kifejezett megkérdőjelezése, a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport érdekeivel szembeni határozott és nyílt fellépés; testi kényszerítés és testi erőszak alkalmazása pedig – a kialakult hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok szerint – teljes mértékben kizárt a hatalommal rendelkező egyénnel szemben.

Tehát az elmélet elvi szintjén feltételezzük, hogy a másodlagos társadalmi kultúra a tényszerű társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül a hatalom meghatározó hatását közvetíti. Ez az előfeltételezés többnyire és alapvetően megfelel a valóságnak. Egyes szerzők – a legitimitás fogalmát a legtágabb értelemben vagy viszonylag tágabb értelemben használva, vagy egyáltalán nem használva – rámutatnak arra, hogy a hatalom valójában nagy valószínűséggel kialakítja az adott hatalom tényleges elfogadására irányuló kulturális hiedelmeket, ideológiákat, értékeket és erkölcsi szabályokat. Az alábbi öt bekezdésben erre vonatkozóan utalunk néhány jellemző felfogásra.

Marx és Engels szerint az uralkodó osztály (vagy a hatalmi osztály – F. Z.) gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok; azok, akik az anyagi termelés eszközeit a kezükben tartják, egyszersmind a szellemi termelés eszközei felett is rendelkeznek. A hatalmi függésben lévő egyének, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek, gondolkodásukban is alá vannak vetve a hatalommal rendelkező egyéneknek. (Marx–Engels 1976: 45) Bourdieu szerint az állam, illetve a hatalmi vagy az uralkodó osztály határozza meg a hatókörén belül érvényben lévő szemléleti és felosztási elveket, amelyeket az egyének természetesnek fogadnak el. A hatalommal rendelkező, illetve az uralkodó osztály igyekszik kivetni hatalmának és uralmának a legitimitását saját szimbolikus termelése révén vagy konzervatív ideológusok közvetítésével a hatókörébe eső egyénekre. Tehát a hatalommal rendelkező, illetve az uralkodó osztály nézőpontja általánosnak látszik, és az adott társadalom tagjai általános nézőpontnak ismerik el. (Bourdieu 1991: 168; Bourdieu 2002: 111)

Az elitelméletek képviselői (Gaetano Mosca, Wilfredo Pareto) szerint a hatalmi elit igyekszik megindokolni a hatalmát, igyekszik befolyásolni a tömegek tudatát, hogy ezáltal megszilárdítsa saját hatalmát. A hatalmi elit képes biztosítani saját legitimitását azon folyamatokra való befolyásán keresztül, amelyek az alárendeltek hiedelmeit formálják és újratermelik. (Beetham 1991: 104–105) A hatalom legitimitására vonatkozó köznapi elképzelések esetében is hivatkozhatunk a kritikai elmélet egyik képviselőjének arra a megállapítására, amely szerint a modern társadalomban ezek az elképzelések olyan tömeghitek, amelyekben senki sem hisz igazán, és amelyeket a gazdasági és a politikai hatalommal rendelkezők alakítanak ki. (Horkheimer 1976: 99)

Lenski szerint miután adott egyének testi erőszak alkalmazása révén megszerezték az erőt (power), és jelentős szervezett ellenállás már nem létezik velük szemben, hasznosnak tartják erejük legitimitásának a kialakítását. A testi erőszakot hatalommá (authority) alakíthatják főleg azért, hogy meghatározzák a jogot, amelyhez már az igazság és a jogszerűség képzete kapcsolódik. A jog kialakítható oly módon, hogy valójában a hatalommal rendelkező egyének érdekeinek felel meg, miközben általánosnak, egyetemesnek tűnő formában van megfogalmazva. Tehát így a hatalommal rendelkező egyének már az igazság általános alapelveire, nem pedig sajátos érdekeikre hivatkozva gyakorolhatják a hatalmat. A hatalom

legitimálásának további fő eszközeit a közvélemény befolyásolását lehetővé tevő eszközök jelentik: az oktatási és a vallási szervezetek, valamint a tömegközlelési eszközök. (Lenski 1966: 50-51)

Barnes felfogása szerint egy új rezsim erejének (illetve uralmának vagy hatalmának – F. Z.) a megszilárdulása tulajdonképpen a tudás új eloszlásának az érvényesülése. Ha az új rezsim sikeresen elfolyt minden ellenállást, ez végül is jelezni fogja mindenki számára, hogy a rezsimmel szembeni szervezett ellenállás nem lehet sikeres, elszigetelt ellenállás pedig értelmetlen. A korábbi ellenállók is alkalmazkodni fognak a megváltozott körülményekhez, és az új rend támogatóivá válnak. Végül is a tudás olyan tartós eloszlása alakulhat ki, amelyben mindenki tudja, hogy mindenki más belenyugszik a rezsimbe, és ez mindenki számára tudott; és amelyben a belenyugvás általános szintjének az általános tudása az, ami fenntartja ezt a belenyugvást. (Barnes 1988: 122-123)

Beetham felfogása szerint az erő, illetve a hatalom (viszonylag tágabb értelemben vett) legitimitása nagyrészt magának az erőnek, illetve a hatalomnak a következménye. Az erőviszonyok, illetve a hatalmi viszonyok jelentős vonása, hogy önmagukban képesek kialakítani azokat a bizonyosságokat, amelyek (a viszonylag tágabb értelemben vett) legitimitásukhoz szükségesek. (Beetham 1991: 60, 64) Azok az egyének, akik hatalommal rendelkeznek, nagyrészt képesek annak bizonyítására is, hogy hatalmukat személyes alkalmasságuknak köszönhetik. A hatalmi függésben lévőköt viszont kizárják a hatalomhoz szükséges erőforrások (társadalmi képességek – F. Z.) birtoklásából; eleve megtagadják tőlük annak a lehetőségét, hogy megszerezzék vagy kimutassák olyan képességeiket és tulajdonságaikat, amelyek szükségesek a hatalom megszerzéséhez. A hatalommal rendelkező egyének részben az általános érdekekre hivatkozva láttatják hatalmuk (viszonylag tágabb értelemben vett) legitimitását. Beetham szerint azonban ha a szükséges társadalmi erőforrások vagy aktivitások a hatalommal rendelkező egyének befolyása alatt állnak, a társadalom mint egész érdekei is csak az adott egyének érdekeinek a megvalósítása révén valósíthatók meg. Akik hatalommal rendelkeznek, meghatározzák azt is, hogy a jólétre, a foglalkoztatásra vagy a biztonságra irányuló általános érdekek annyiban érvényesíthetők, amennyiben megfelelnek a hatalommal rendelkezők saját érdekeinek. (I. m.: 60-61)

Mint láttuk, az elmélet elvi szintjén feltételezzük, hogy a másodlagos társadalmi kultúra a társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül a hatalom meghatározó hatását közvetíti. A társadalmi kultúra azonban a valóságban többé vagy kevésbé eltérhet az adott érdekeknek és érdekviszonyoknak, erőknek és erőviszonyoknak megfelelő kultúrától. A hatalom hatókörébe eső egyének körében bizonyos mértékben esetleg nem alakultak ki olyan hiedelmek, társadalmi értékek és társadalmi erkölcsi szabályok, amelyek elősegítik a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást. Például olyan egyének körében, akiket igyekeznek tartósan kirekeszteni a társadalmi élet bizonyos területeiről (pl. oktatás, foglalkoztatás), idővel kialakulhat olyan szubkultúra, amely – ha adott egyének mégis bejutnak az adott

területekre – akadályozza az adott területeken a hatalomhoz, a hatalmi viszonyokhoz való alkalmazkodást. Vagy ha a népesség azon körében (pl. adott nemzetiségi csoportban), amelyből kikerülnek a hatalom hatókörébe eső egyének, ellenséges hiedelmek alakultak ki a népesség másik köréről (pl. egy másik nemzetiségi csoportról), amelyből rendszerint kikerülnek a hatalommal rendelkező egyének, ez akadályozhatja a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást.

Az intézményes szociológia elméletének engedményes szintjén vehetjük figyelembe a másodlagos társadalmi kultúra viszonylag önálló, az adott társadalmi viszonyoktól – mint érdekvizonyoktól és erőviszonyoktól – részben független hatását. Az első fejezetben (2.2Bb) az elmélet engedményes szintjének az elmélet azon részét neveztük, amelyben kifejezetten feloldunk bizonyos előfeltételezéseket, és ily módon – amennyiben ezt az alapfogalmak lehetővé teszik – az elmélet rendszeres részéhez kiegészítő fogalmak és kiegészítő összefüggések formájában következetesen kapcsolhatunk olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek nem vezethetők le az eredeti előfeltételezésekből.

Az elmélet engedményes szintjén – más előfeltételezések mellett – továbbra is feltételezzük, hogy az egyének cselekvései társadalmi cselekvések, valamint a társadalmi kultúra és a közösségi kultúra érvényességi körei egyértelműen elválnak egymástól; és az adott hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást kulturális szinten csak a társadalmi kultúra befolyásolja. Viszont feloldjuk azt az előfeltételezést, hogy a másodlagos társadalmi kultúra teljes mértékben a társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül a hatalom meghatározó hatását közvetíti. Figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban a társadalmi kultúra többé vagy kevésbé eltérhet az adott érdekeknek és érdekvizonyoknak, erőknek és erőviszonyoknak megfelelő kultúrától; és kiegészítő összefüggésként figyelembe vesszük a másodlagos társadalmi kultúra viszonylag önálló hatását. Ennek eredményeként azonban már csak valószínűségi összefüggéseket fogalmazhatunk meg az adott társadalmi viszonyok, illetve e viszonyokon belül a hatalom és a hatalom következményeiként értelmezhető jelenségek között.

Eddig a hatalom elfogadása meghatározottságának az első és a második szintjével foglalkoztunk. A hatalom elfogadása meghatározottságának a harmadik szintjén az elfogadás, a hatalomhoz való alkalmazkodás kulturális meghatározottságát vesszük figyelembe a közösségi kultúra, végső soron a közösségi értékek által. A legitimitás fogalmának szűkebb felfogásai fogalmaink szerint a szóban forgó harmadik szinten értelmezhetők; és mi e felfogásoknak megfelelően értelmezzük a legitimitást és különösen a hatalom legitimitását az általunk úgynevezett közösségi kultúra szintjén. A legitimitás ilyen értelmezése szerint a hatalom értékelésének a vonatkoztatási pontját végső soron olyan értékek képezik, amelyeket mi közösségi értékeknek, illetve az egyének szintjén személyes értékeknek nevezünk.

A társadalmi jelenségek értelmezésében a közösségi kultúrát, illetve a közösségi értékeket csak olyan előfeltételezések feloldásával vehetjük figyelembe, amelyek feloldásának az eredményeként lényegesen és alapvetően megváltozik az adott je-

lenség feltételezett természete. A hatalom hatókörébe eső egyének cselekvései a hatalom elfogadására, a hatalomhoz való alkalmazkodásra vonatkozóan elvileg – érkemotivált vagy társadalmi kényszermotivált – társadalmi cselekvések, és a társadalmi cselekvésekre személyes és közösségi értékek elvileg nincsenek hatással. Tehát ha figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az emberi életnek azokon a területein is hatással lehetnek az egyének cselekvéseire a közösségi értékek, amelyeket mi a társadalmi élet szférájába sorolunk, e cselekvéseket már nem tisztán társadalmi cselekvéseknek tekintjük, hanem bizonyos mértékben korlátozott társadalmi cselekvéseknek vagy egyes társadalmi és közösségi cselekvéseknek. Látnunk kell azt, hogy ily módon már az elmélet eklektikus szintjére jutunk (1. fejezet: 2.2Bb), amely szinten egymáshoz képest idegen fogalmakat és következtelen összefüggéseket fogalmazhatunk meg. Tehát a hatalom – szűkebben értelmezett – legitimitását, illetve bármilyen társadalmi létező (pl. társadalmi intézmény, társadalmi szervezet, társadalmi magatartás) legitimitását csak az – intézményes szemléletmódot képviselő – elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe. Ezen a szinten esetleg és bizonyos vonatkozásokban a hatalom elfogadásának, a hatalomhoz való alkalmazkodásnak a pontosabb megismeréséhez juthatunk, de annak árán, hogy a részletesebb leírást szolgáló fogalmak csak a jelenségek ellentmondásos, illetve látszólagos magyarázatára lehetnek alkalmasak.

A hatalom tehát annyiban legitim, amennyiben az egyének személyes és közösségi értékeik alapján az adott hatalmat igazságosnak, méltányosnak, az emberek boldogulását szolgálónak stb. ítélik meg. Azonban ha ezt állapíthatjuk meg az adott hatalomról, e megállapítás vonatkozásában már nem hatalomról, hanem tekintélyről van szó. A nyolcadik fejezetben (4.1A) adott meghatározásunk szerint a tekintély az adott egyén közösségi erőfölénye az egyének adott körében, a nagymértékben egyenlőtlen közösségi erőviszonyokban. Tehát a következőképpen is fogalmazhatunk:

- A *legitim hatalom* a valóságban az olyan hatalom, amelynek a hatóköre vonatkozásában az adott egyén (vagy csoport) hatalma és tekintélye egybeesik, azaz a hatalom megfelel a hatókörébe eső egyének személyes és közösségi értékeinek. A hatalom legitimitása külsőleges szempont, a legitimitásnak a társadalmi életben elvileg nincs jelentősége.

A hatalom legitimitása arra vonatkozik, hogy az egyének hogyan ítélik meg az adott hatalmat személyes és közösségi értékeik alapján. A hatalomhoz viszont az egyének elvileg racionálisan alkalmazkodnak, és a racionális alkalmazkodás a személyes motívumok, tehát ezen belül a személyes értékek felfüggesztését vagy háttérbe szorítását jelenti. A hatalom esetében tehát a legitimitás kérdése külsőleges szempont, elvileg a hatalom legitimitása nem befolyásolja a hatalom elfogadását és a hozzá való alkalmazkodást.

Mint már említettük (2.1Ba), megítélésünk szerint az intézményes szociológia elméletének az előfeltételezései tulajdonképpen megfelelnek a valóságnak, és ha-

tékony kiindulópontul szolgálnak a valóságnak megfelelő összetettebb fogalmak és összefüggések levezetéséhez. Tehát az elmélet elvi szintjén levonható azon következtetés, hogy a hatalom legitimitása nem befolyásolja a hatalom elfogadását és a hozzá való alkalmazkodást, megítélésünk szerint tulajdonképpen megfelel a valóságnak. A hatalom – szűkebb értelemben vett – legitimitása általában a valóságban is kevés hatással van a hatalom elfogadására, a hatalomhoz való alkalmazkodásra.

Egy más természetű példával megvilágítva a legitimitás jelentőségét: a hatalommal rendelkező fél a maga nemében – mint férfi vagy nő – lehet nagyon szép vagy kevésbé szép, miközben ennek többnyire nincs semmi jelentősége vagy alig van valami jelentősége a hatalomhoz való alkalmazkodás szempontjából. Ehhez hasonlóan, az egyének tarthatják a közösségi értékek szempontjából megfelelőnek vagy nem megfelelőnek a hatalmat, tehát a hatalom lehet legitim vagy nem legitim, miközben ennek többnyire nincs semmi jelentősége vagy alig van valami jelentősége a hatalomhoz való alkalmazkodás szempontjából.

Elvileg a közösségi kultúra érvényessége a közösségi élet szférájára korlátozódik, de a valóságban bizonyos mértékben és bizonyos vonatkozásokban kiterjedhet a társadalmi élet szférájára is. A hatalomhoz való alkalmazkodás meghatározottságában a közösségi értékeket háttérbe szorító egyik fő tényező az, hogy a közösségi értékek nemcsak eredeti előfeltételezésünk szerint nem érvényesek a társadalmi élet szférájában; az egyének általában a valóságban sem tekintik érvényeseknek, illetve csak csekély mértékben tekintik érvényeseknek. A társadalmi értékek és a közösségi értékek a valóságban részben egymással összefonódva léteznek, de a közösségi értékek általában annyiban érvényesülnek a társadalmi élet szférájában, amennyiben egybeesnek a társadalmi értékekkel. Másrészt az adott hatalom hatókörébe eső egyének általában nem alkotnak közösséget, azaz nincsenek, illetve csak igen esetlegesen lehetnek közös személyes értékeik, azaz közösségi értékeik. Az adott hatalom hatókörébe eső egyéneknek nagyon különböző elképzeléseik lehetnek az igazságosságról, a méltányosságról, a tisztességről stb., és ezen értékek mint személyes értékek jelentőségéről. Tehát a valóságban inkább a személyes értékek összességéhez vagy átlagához viszonyíthatjuk a hatalmat, mint a valóban létező közösségi értékekhez.

Tehát mi szűkebben értelmezzük a legitimitást, és ilyen értelemben a legitimitás fogalmaink szerint a közösségi kulturális elfogadottságot jelenti. John Rawls igazságosságelmélete jól rávilágít az így értelmezett legitimitásra, Rawls elméletét ugyanis – amely bár kifejezetten nem a legitimitásról szól – tekinthetjük a legitimitás filozófiai elméletének is, ha az igazságosságot emeljük ki a legfőbb személyes és közösségi értéként. Az említett szerző felfogása szerint „a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye”. (Rawls 1997: 21)¹⁴ Eszerint a társadalom

¹⁴ Rawls nagyrészt hasonló értelemben használja a társadalmi intézmény kifejezést, amilyen értelemben e kifejezést mi is használjuk. (Vö.: Rawls 1997: 80)

akkor jól berendezett (és akkor legitim – F. Z.), ha megfelel az igazságosság közös felfogásának. Azaz, ha (1) az igazságosság bizonyos elveit mindenki elfogadja, és ezt mindenki feltételezi másokról; valamint (2) az alapvető társadalmi intézmények általában megfelelnek az igazságosság elveinek, és ezt mindenki tudja. (I. m.: 23)

Rawls „mértányosságként felfogott igazságosságnak” nevezi az igazságosság általa képviselt felfogását, amely szerint azokat az elveket tekinthetjük az igazságosság (és a legitimitás – F. Z.) elveinek, „amelyeket szabad és ésszerűen gondolkodó, saját érdekeik előmozdítására törekvő személyek az egyenlőség kiinduló helyzetében jóváhagynának egyesülésük alapvető feltételeinek meghatározásaként”. (Rawls 1997: 30-31) Az igazságosság (és a legitimitás – F. Z.) elveinek a megállapításához feltételezzük az egyének kiinduló helyzetét, amelynek a legfőbb jellemzői: (1) Az egyének nem ismerik az általuk kialakítandó társadalmon belüli társadalmi helyzetüket. Az egyes egyének egyenlő eséllyel kerülhetnek a különböző társadalmi helyzetekbe, tehát senki sem képes a maga sajátos érdekeire tekintettel kedvező elvek kialakítására. (2) Az egyének egyenlő jogokkal rendelkeznek az elvek kialakításának az eljárásában, mindenki szabadon tehet javaslatokat és szabadon fogalmazhat meg érveket e javaslatok mellett. Rawls felfogása szerint ilyen körülmények között méltányos megegyezés alakulhat ki az egyének között az együttélés legfőbb elveiben. Tehát egy adott intézmény, hatalom, társadalmi helyzet, társadalom stb. annyiban igazságos (és annyiban legitim – F. Z.), amennyiben megfelel az ily módon kialakítható elveknek és értékeknek. (I. m.: 31-34; 39-40, 173)

A kiinduló helyzetre vonatkozó fent említett feltételezés nem az előfeltételezett valóság, hanem pusztán elgondolás; amely arra szolgál, hogy a kutató megfogalmazza a maga elképzelését arra vonatkozóan, hogy valószínűleg milyen elvek és értékek felelnek meg az egyének valóságos igazságérzetének, az egyének igazságosságra (és a legitimitásra – F. Z.) vonatkozó elképzeléseinek. (Rawls 1997: 154-155) Fogalmaink szerint a szóban forgó feltételezés révén a kutató képzetében a társadalmi élet szféráján kívülre szeretné helyezni az egyének adott körét, akik a közösségi élet szférájában alakítják ki az ideális társadalmi életszférára vonatkozó elképzeléseiket. Rawls szerint a legfőbb két elv, amely kifejezi a méltányosságként felfogott igazságosságot (és a legitimitást – F. Z.): egyrészt az alapvető jogokkal és kötelességekkel mindenki egyenlő mértékben rendelkezik; másrészt társadalmi egyenlőtlenségek csak annyiban jöhetnek létre, amennyiben egyeseknek nyújtott előnyök közvetve kedvező következményekkel járnak mindenki számára, a leghátrányosabb helyzetben lévők számára is; és az előnyösebb helyzetek elérésére a méltányos esélyegyenlőség jellemző. (I. m.: 34-36, 87, 112, 158)

Tehát az egyének általában és bizonyos mértékben kialakítanak elképzeléseket az eszményi együttélési formákra vonatkozóan, és ezekhez az eszményekhez képest kialakíthatják véleményüket a hatalomról is. A hatalom legitimitása a valóságban adott esetekben bizonyos mértékben hatással lehet a hatalomhoz való alkalmazkodásra. Például egy vezető által kiadott feladatot a beosztottak esetleg olyan vonatkozásokban is megfelelően elvégzik, amely vonatkozásokban cselek-

véseik igen kevésbé ellenőrizhetők, ha a vezető hatalma megfelel személyes és közösségi értékeiknek is. Vagy az állampolgár esetleg befizeti olyan jövedelme után is a jövedelemadót, amelynek eltitkolása csekély kockázattal járna, ha legitimnek tartja az állam és az adóhatóság hatalmát.

A hatalom legitimitása esetleg hatással lehet az adott egyén vagy csoport hatalmának a hosszabb távú fenntartására is, különösen olyan körülmények között, amikor az intézményrendszer egészének az érvényessége megrendül, és ezáltal nagyrészt meghatározatlanná, bizonytalanná válik a hatalom. Főleg ezzel függ össze az, hogy az ideológiákban jelentős hangsúlyt fektetnek arra, hogy a modern társadalom intézményeit (szűkebb értelemben is) legitim intézményekként, az adott intézmények által létrehozott hatalmat (szűkebb értelemben is) legitim hatalomként lássák. Ettől az ideológiai hangsúlytól nem független a normativista szemléletmódban a legitimitásra helyezett hangsúly, bár képviselőik szándéka valószínűleg nem az, hogy maguk is szolgálják az átfogó legitimitás látszatának a keltését.

Felmerül az a kérdés, ha felfogásunk szerint a szűkebb értelemben vett legitimitásnak elvileg nincs jelentősége a társadalmi életben, és általában a valóságos társadalmi életben is kevés jelentősége van, mi indokolja e fogalom bevezetését és használatát? Egyrészt az, hogy a valóságban általában van némi jelentősége a legitimitásnak, és adott esetben több vagy kevesebb jelentősége lehet, amit az elmélet eklektikus szintjén (emellett az empirikus kutatásban és a valóság köznapi értelmezésében) figyelembe vehetünk. Másrészt és főleg az indokolja a legitimitás szűkebb fogalmának a bevezetését és használatát, hogy az intézményes szociológia elméletében – mint szemléletmódjánál fogva kritikai elméletben – előfeltételeznünk kell bizonyos értékeket mint az adott társadalomtól független értékelési szempontokat; amelyekre tekintettel – a társadalom értékmentes elemzésére alapozva – végül értékelhetjük az adott társadalmat, és amelyekre tekintettel kialakíthatjuk elképzelésünket a társadalom jobbítására vonatkozóan. A közösségi természetű létezőként értelmezett legitimitás elvileg független – és döntően a valóságban is független – mutatója az adott társadalom és az adott hatalom jóságának, általában az emberek jólétére és az igazságosságra tekintettel.

Minket a hatalom legitimitása érdekel, és a fentiekben a hatalom legitimitásáról volt szó, de röviden utalunk arra, hogy az elmondottak döntően megfelelnek az uralom legitimitásának is. A negyedik fejezetben (3.1Cb) láttuk, hogy a közvetlen kényszerítő intézmények természetének a bizonyos cselekvési lehetőségek megvalósítására kényszerített vagy bizonyos cselekvési lehetőségek megvalósításától eltérített egyének vonatkozásában az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg. Ennek megfelelően az egyének az állam uralmát racionálisan fogadják el, racionálisan alkalmazkodnak az uralomhoz; elvileg az uralom legitimitása nem befolyásolja az uralomhoz való alkalmazkodást. Az állam uralma olyan értelemben számíthat a legitimitásra, az uralom hatókörébe eső egyének részéről a beleélő

elfogadásra, hogy uralomra szükség van és valakiknek uralkodniuk kell. Azonban az állam adott uralma olyan társadalmi intézmények végső fedezetét képezi, amelyek által létrehozott társadalmi viszonyok egyes egyének számára kedvezőek vagy nagyon kedvezőek, mások számára viszont kedvezőtlenek vagy nagyon kedvezőtlenek. Az állam uralmát az egyének főleg abból a szempontból értékelik, hogy milyen társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül milyen hatalom létrehozását és fenntartását szolgálja; tehát az állami uralom legitimitása főleg az állami hatalom legitimitását tükrözi.

Itt térünk vissza röviden arra a kérdésre, amelyet Habermas kommunikatív etikáját, demokraciameéletét és legitimitáselméletét bírálva vetettünk fel; nevezetesen arra, hogy hogyan lehet közelíteni egy olyan társadalmi ideálhoz, amely legitim intézményrendszerrel és legitim hatalmi viszonyokkal jellemezhető? Mint már említettük, a társadalom felfogásunk szerint is javítható személyes és közösségi értékekre tekintettel, de nem mint közösség, hanem mint társadalom javítható, a társadalmiságnak megfelelő módon. Személyes és közösségi értékeik alapján az egyes egyének, illetve az egyének kisebb körökben – mintegy kívülállók, közvetlenül nem érintettek – kialakíthatnak elképzeléseket, javaslatokat az ideális társadalomra vonatkozóan, felvázolhatnak utópiákat. Azonban ezeknek az elképzeléseknek, javaslatoknak a részletesebb megfogalmazása és megvalósítása alapvetően oly módon lehetséges, hogy az érdekeikben érintett egyének és csoportok érdekmotivált cselekvései révén alakulnak ki és valósulnak meg. Ezzel a kérdéssel érdemben majd a tizenötödik fejezetben foglalkozunk, ahol megfogalmazzuk a modern társadalom alapvető átalakítására vonatkozó elképzelésünket is.¹⁵

2.2. A kulturális elfogadottság összetevői

A hatalom kulturális elfogadottsága tehát tipikusan lehet társadalmi kulturális elfogadottság vagy közösségi kulturális elfogadottság, azaz legitimitás. A valóságban a társadalmi és a közösségi kulturális elfogadottság részben áthatja egymást, de a hatalomhoz való alkalmazkodásra általában a társadalmi kulturális elfogadottság van jelentős hatással, illetve elvileg csak az van hatással. A következőkben nem teszünk különbséget a kulturális elfogadottság e két típusa között, hanem általában foglalkozunk a hatalom kulturális elfogadottságának a különböző összetevőivel.

- A hatalom instrumentális vagy személyes, illetve társadalmi vagy közösségi értékek alapján történő értékelésének, és ezzel összefüggésben a hatalom kulturális elfogadottságának a fő összetevői: (1) az adott hatalmat létrehozó intézmények kialakításának, és ezáltal a hatalom létrehozásának az értékelé-

¹⁵ Ehhez előzetesen lásd: Farkas 2010C

se; (2) a hatalmat létrehozó, illetve meghatározó intézmények értékelése; (3) a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének által a hatalom megszerzésének az értékelése; (4) a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének személyes tulajdonságainak az értékelése; (5) a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének szándékainak és a hatalom következményeinek az értékelése; (6) a hatalom tényleges elfogadására vonatkozó hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok.

A következőkben ezeket a fő összetevőket tekintjük át, egyaránt tekintettel a társadalmi és a közösségi kulturális elfogadottságra. Az előző alcím (2.1Bb) keretében láttuk, hogy az elmélet elvi szintjén a hatalom társadalmi kulturális elfogadottságát eleve feltételezzük; a társadalmi kulturális elfogadottság különböző mértékét csak az elmélet engedményes szintjén vehetjük figyelembe; a legitimitásra mint közösségi kulturális elfogadottságra viszont csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel. Tehát a következőkben főleg az elmélet engedményes szintén és/vagy eklektikus szintjén elemezzük a hatalom kulturális elfogadottságának az összetevőit.

A) A hatalom létrehozásának értékelése

Az adott alcím keretében az első és a második összetevővel foglalkozunk: az adott hatalmat létrehozó intézmények kialakításának, és ezáltal a hatalom létrehozásának az értékelése; a hatalmat létrehozó, illetve meghatározó intézmények értékelése.

(1) Az adott hatalmat létrehozó intézmények kialakításának, és ezáltal a hatalom létrehozásának az értékelése annak a megítélését jelenti, hogy milyen módon alakult ki a hatalmat létrehozó intézmény vagy intézményrendszer; kik és milyen mértékben vehettek részt és vettek részt az adott intézmények kialakításában, és ezáltal kik és milyen módon hozták létre az adott társadalmi erőviszonyokat és az adott hatalmat.

A premodern társadalomban főleg az uralom és a hatalom „szentesítése” szolgálta az uralom és a hatalom kulturális elfogadottságának a kialakítását. A modern társadalomban azonban általában nyilvánvaló a hatalmi függésben lévő egyének számára, hogy az intézményeket emberek alakítják ki, és emberek hoznak létre olyan körülményeket, amelyek között adott egyének hatalommal rendelkeznek. Tehát a modern társadalomban válik jelentős problémává a hatalom kulturális elfogadottsága, illetve viszonylag tágabban értelmezett „legitimitása”. (Vö.: Beetham 1991: 70-76; Bayer 1997: 41-45) Azáltal, hogy az adott szabályokat és intézményeket egy felsőbbrendű lénytől, istentől vagy istenektől származtatják, a „szentesítés” legfőbb rendeltetése annak elfedése, hogy valójában kik rendelkeznek az adott intézmények fedezetével, és ezáltal kik hozzák létre az adott hatalmat. Mi ebből a szempontból korábban (1.2) különbséget tettünk a külső fedezetű intézmények

által létrehozott külsőleges hatalom és a belső fedezetű intézmények által létrehozott belsőleges hatalom között.

A hatalom létrehozása szempontjából a belsőleges hatalmat a létrehozás módja eleve elfogadhatóvá teszi a hatalom hatókörébe eső egyének számára, amennyiben az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének egyenlő mértékben és érdemben részt vehettek az intézmények kialakításában és a hatalom létrehozásában. Azonban az egyének elismerhetik társadalmi és/vagy közösségi értékeiknek megfelelő intézményekként a külső fedezetű intézményeket is, amennyiben eleve úgy gondolják, hogy az adott intézmények belső fedezetű intézményekként nem alakíthatók ki, és/vagy más vonatkozásokban ezek az intézmények kifejezik társadalmi és/vagy közösségi értékeiket. Tehát az egyének elismerhetik társadalmi és/vagy közösségi értékeiknek megfelelő hatalomként a külső fedezetű intézmények által létrehozott külsőleges hatalmat is.

A negyedik fejezetben (1.1Ab) láttuk, hogy belső fedezetű intézmények többnyire az egyének viszonylag kisebb létszámú körében alakíthatók ki. Nagyon sok egyént (százakat, ezreket, milliókat) érintő intézmények eleve nem alakíthatók ki belső fedezetű intézményekként, tehát az állami vagy nemzeti társadalom átfogó intézményei eleve csak külső fedezetű intézmények lehetnek általában az állampolgárok számára; eltekintve az egyének viszonylag szűk körétől, akik az adott intézmények fedezetével rendelkeznek.

Azonban az sem lényegtelen az adott intézmények kulturális elfogadása és elfogadottsága szempontjából, ha az intézmények a valóságban nem teljes mértékben külső fedezetűek; ha az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének, illetve ezen egyének bizonyos körei bizonyos mértékben befolyásolhatták, illetve befolyásolhatják az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének intézmények kialakítására vonatkozó döntéseit. Például a többpárti politikai rendszerrel rendelkező állami társadalomban bár az egyének viszonylag szűk körei (az országgyűlési képviselők egy része, a kormányzati szervezetek egyes tagjai stb.) rendelkeznek a jogi intézmények fedezetével, ezen egyéneknek bizonyos mértékben figyelembe kell venniük az állampolgárok bizonyos köreinek az érdekeit az intézmények kialakításában és érvényességének fenntartásában, ha fontos számukra a következő országgyűlési választás alkalmával pártjuknak a támogatottsága.

(2) Az intézmények létrehozásának a módjától viszonylag függetlenül, a hatalmat létrehozó, illetve meghatározó intézmények szabályai önmagukban is értékelés tárgyát képezhetik. Ebből a szempontból a hatalom kulturálisan elfogadott, amennyiben az adott erőviszonyokat létrehozó szabályok igazolhatók, jogosnak tekinthetők a hatalmi függésben lévő egyének körében kialakult értékek szerint. (Vö.: Beetham 1991: 17, 69)

Az intézmények fedezetével rendelkező egyének különböző alapelvekre, értékekre való hivatkozással indokolhatják az általuk kialakított szabályok érvényességét, amelyeket – saját értékeikre való tekintettel – a hatalmi függésben lévő egyének többé vagy kevésbé elfogadhatnak. Az egyik alapelv, amelyre hivatkozva

gyakran indokolják az adott erőviszonyokat és az adott hatalmat létrehozó szabályokat, a hatalommal rendelkező fél és a hatalmi függésben lévő egyének érdekeinek a közössége vagy egybeesése.

E szerint, bár a hatalommal rendelkező fél és a hatalmi függésben lévő egyének jelentős mértékben különbözhetnek egymástól, közös érdekek fűzik őket össze, és az adott szabályok, valamint az e szabályok által létrehozott erőviszonyok a hatalmi függésben lévők érdekeit is szolgálják. Például a jelentős tulajdonnal rendelkező tőkések hatalmát és a vállalati vezetés hatalmát indokolhatják azzal, hogy az adott tulajdonviszonyok és az adott munkamegosztási viszonyok a piaci gazdaság egészének a szintjén a legjobban szolgálják a termelés hatékonyságát, az állampolgárok foglalkoztatását és a fogyasztói igények kielégítését. E szerint a tőkések és a vállalati felső vezetők hatalma és a munkások hatalmi függése, bizonytalansága szükséges a termelés hatékonyságának és a fogyasztói igények kielégítésének a biztosításához. Az adott hatalmi viszonyok következményeként a jövedelmekben kialakuló igen nagymértékű egyenlőtlenségek, a tőkések részéről a profit felhalmozása biztosítja a kiterjedt beruházást, a termelés növekedését, a növekvő népesség foglalkoztatását és életszínvonalának a javulását. (Beetham 1991: 82-90) A hatalom kulturális elfogadottságának a kialakítását szolgáló ilyen ideológiák azonban nagyrészt attól függően lehetnek igazán hatékonyak, hogy az adott hatalmat valójában milyen mértékben érvényesítik a hatalmi függésben lévő egyének érdekeinek megfelelően.

B) A hatalom megszerzésének és szubjektumának értékelése

Az adott alcím keretében a harmadik és a negyedik összetevővel foglalkozunk: a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének által a hatalom megszerzésének az értékelése; a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének személyes tulajdonságainak az értékelése.

(3) A hatalommal rendelkező egyén vagy egyének által a hatalom megszerzése az értékelés viszonylag független szempontjaként szolgálhat. A hatalom megszerzésének a módját szabályozó intézmények szerint adott egyének hatalomhoz juthatnak például születés vagy örökség révén, házasság révén, pályázat útján vagy pályázat nélkül kinevezés eredményeként vagy választás eredményeként. Ha a hatalom megszerzésének a módjára, a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének kiválasztására vonatkozó intézmények kulturálisan elfogadottak, e vonatkozásban a legfőbb kérdés, hogy az adott egyén vagy egyének szabályszerűen jutottak-e a hatalomhoz, illetve szabályszerűen választották-e ki a hatalommal rendelkező egyént vagy egyéneket a hatalommal járó intézményes helyzetbe vagy helyzetekbe?

A hatalom kulturális elfogadásához jelentős mértékben hozzájárul, ha a hatalmat az érvényes szabályoknak megfelelően szerezték meg. (Vö.: Beetham 1991:

16, 64-69) Például a kormány hatalma ebből a szempontból elfogadott, ha a kormány tagjait az idevonatkozó szabályok szerint választották ki és nevezték ki az adott vezetői állásokba. Ha egy társadalmi szervezeten belül a vezetői kinevezést a szabályok szerint pályázat útján lehet elnyerni, a vezető kulturális elfogadottságát befolyásolhatja, hogy az adott vezető pályázat útján és a pályázati kiírásnak megfelelő tulajdonságokkal rendelkezve nyerte el a kinevezést vagy nem.

A szóban forgó szemponton belül fontos lehet az, hogy a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének milyen módon befolyásolták egyrészt azon egyének döntéseit, akiktől közvetlenül függött a hatalommal rendelkező személy vagy személyek kiválasztása, másrészt azon egyének esélyeit, akiknek szintén szándékukban állt a hatalom megszerzése. Például a hatalomhoz jutott egyén közvetve, társadalmi kapcsolatai révén gyakorolt-e az intézményes szabályokkal és/vagy az erkölcsi szabályokkal ellentétes befolyást a döntéshozókra; vagy az általa közölt információk önmagáról és más esélyes egyénekről mennyiben feleltek meg a valóságnak.

(4) Fontos összetevőt képezhet a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének személyes tulajdonságainak az értékelése. Ebből a szempontból a hatalom kulturálisan elfogadott, ha a hatalommal rendelkező egyének megfelelő tulajdonságokkal rendelkeznek a hatalom gyakorlásához.

Adott egyének hatalmát, illetve azt, hogy miért éppen az adott egyének rendelkeznek a hatalommal, gyakran indokolják azzal, hogy az adott egyének olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek megfelelőek a hatalom gyakorlásához, és e tulajdonságokkal a hatalmi függésben lévő egyének nem rendelkeznek vagy kevésbé rendelkeznek. Ilyen tulajdonságokra a hatalom elfogadtatását szolgáló indoklás szerint esetleg szert lehet tenni születés révén is, de ezek többnyire olyan megszerezhető tulajdonságok, amelyeket bizonyos teljesítmények igazolnak. A meritokrácia alapelve szerint a megszerezhető személyes tulajdonságok teszik alkalmassá az egyént a hatalom megszerzésére és gyakorlására; és a hatalom megszerzéséért folyó nyílt verseny biztosíthatja, hogy azok jussanak hozzá a hatalomhoz, és azok gyakorolhassák a hatalmat, akik arra a legalkalmasabbak. (Beetham 1991: 76-80)

Megfigyelhető az a hajlandóság, hogy a hatalmi függésben lévő egyének azon egyének hatalmát a személyes alkalmasság szempontból inkább elfogadhatónak tartják, akik tőlük viszonylag távolabb vannak, és akiknek a személyes alkalmasságáról kevésbé rendelkeznek közvetlen tapasztalatokkal. Például az egyének közvetlen vezetőjük személyes alkalmasságáról főleg közvetlen tapasztalataik alapján alakítják ki kedvező vagy kedvezőtlen véleményüket. Azon vezetőikre vonatkozóan viszont, akikről nem rendelkeznek közvetlen tapasztalatokkal, nagyrészt hajlamosak elfogadni azokat az ideológiákat, amelyek a hatalom elfogadásának az alátámasztását szolgálják. Egy vállalatban belül ez megjelenhet abban, hogy az alkalmazottak eleve adottnak tekintik a felső vezetők alkalmasságát, míg közvetlen vezetőik alkalmasságának a megítélésében jóval kritikusabbak. Az ilyen elképzeléseket is megkérdőjelezi azonban, ha esetenként vagy gyakran a legátfogóbb

hatókörű hatalom birtokosairól „hullik le a lepel”, és válik láthatóvá, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkezhetnek az adott egyének, vagy általában milyen tulajdonságokkal kell rendelkezniük adott egyéneknek ahhoz, hogy ilyen hatalomhoz jussanak.

C) A hatalom gyakorlásának és elfogadásának értékelése

Az adott alcím keretében az ötödik és a hatodik összetevővel foglalkozunk: a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének szándékainak és a hatalom következményeinek az értékelése; a hatalom tényleges elfogadására vonatkozó hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok.

(5) A hatalommal rendelkező egyén vagy egyének feltételezett szándékai és a hatalom következményei az értékelés igen jelentős és más értékelési szempontoktól viszonylag független szempontjaiként szolgálhatnak. Például Beetham szerint a hatalom az adott vonatkozásban kulturálisan elfogadott, ha a hatalom alkalmazása általános érdeket érvényesít, nem csupán a hatalommal rendelkező fél érdekét (Beetham 1991: 17).

A szóban forgó szempont egyik jelentős vonatkozása, hogy a hatalom gyakorlása során a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének szándékai és cselekvései megfelelnek-e az intézményes szabályoknak és/vagy az erkölcsi szabályoknak? Ha az adott intézmények kulturálisan elfogadottak, a hatalom ebből a szempontból valószínűleg annál inkább elfogadottabb, a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének szándékai és cselekvései minél inkább megfelelnek az intézményes szabályoknak. Azonban a társadalmi erkölcsöt alapvetően az adott érdekviszonyok és erőviszonyok, illetve az adott társadalmi viszonyok által meghatározott gyakorlat alakítja hosszú távon. Tehát a hatalom olyan gyakorlása, amely nagyrészt nem felel meg a releváns intézményes szabályoknak, idővel nagyrészt közömbössé teszi a hatalmi függésben lévő egyéneket a hatalom gyakorlásának a szabályszerűsége iránt.

A szóban forgó szempont másik jelentős vonatkozása, hogy a hatalom gyakorlása során a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének szándékai és cselekvései milyen mértékben felelnek meg a hatalmi függésben lévő egyének érdekeinek? Társadalmi kulturális szempontból a hatalmi függésben lévő egyének idővel eleve hajlamosak elfogadni az olyan egyén hatalmát és az olyan hatalmat, aki és amely hosszabb távon jól szolgálja a hatalmi függésben lévő egyének érdekeinek az érvényesítését; nagyrészt függetlenül attól, hogy az adott egyének más szempontból milyen mértékben tartják elfogadhatónak az adott hatalmat. Tehát a hatalommal rendelkező egyének általában főleg azáltal alakíthatják ki hatalmuk társadalmi kulturális elfogadottságát, hogy hosszú távon a hatalmi függésben lévő egyének érdekeinek megfelelően gyakorolják hatalmukat. A hatalmi függésben lévők érdekében gyakorolt hatalom általában megfelel a közösségi

értékeknek is, tehát a hatalom olyan gyakorlása, amely hosszú távon megfelel a hatalmi függésben lévő egyének érdekeinek, általában hozzájárul a hatalom legitimitásának a kialakulásához is.

A belsőleges hatalom ebből a szempontból is elfogadható azzal összefüggésben, hogy a belsőleges hatalom hatóköre az elkülönülten hatalmi függésben lévő egyének egyesülése által meghatározott; következésképpen a belsőleges hatalom elvileg jól szolgálja valamennyi egyén érdekeinek az érvényesülését. A külsőleges hatalom viszont jelentős mértékben különbözhet abból a szempontból, hogy annak gyakorlása milyen mértékben szolgálja a hatalmi függésben lévő egyes egyének és csoportok érdekeinek az érvényesülését.

A külsőleges hatalommal rendelkező fél és a hatalmi függésben lévő egyének és csoportok közötti érdekviszonyok többnyire igen összetettek. Tehát a külsőleges hatalom olyan gyakorlása, amely jól vagy legalább kielégítő mértékben szolgálja általában a hatalmi függésben lévő egyének és csoportok érdekeinek az érvényesülését, esetleg eleve lehetetlen; vagy ha bizonyos mértékben lehetséges is, gyakran nem felel meg a hatalommal rendelkező fél érdekének. Ilyen körülmények között nem alakítható ki a hatalom általános egyetértő elfogadottsága azon az alapon, hogy a hatalom gyakorlása jól szolgálja a hatalmi függésben lévő egyes egyének és csoportok érdekeinek az érvényesülését. Azonban a hatalommal rendelkező egyének hatalmuk gyakorlásában nagyrészt támaszkodni szeretnének hatalmuk egyetértő elfogadottságára is. Ezért gyakran szándékosan megosztják a hatalmi függésben lévő egyéneket, az egyének következő két vagy három körére.

A hatalommal rendelkező fél a hatalom gyakorlása szempontjából egyrészt elkülöníti azon egyének körét, amely körben számít hatalma egyetértő társadalmi kulturális elfogadására és az adott egyének részéről a támogatásra; ezért – saját érdekeit szemmel tartva – törekszik ezen egyének érdekeinek megfelelően gyakorolni hatalmát. Másrészt elkülöníti azon egyének körét, amely körben csak hatalma belenyugvó társadalmi kulturális elfogadására számít, ezért a hatalom gyakorlásával ezen egyének érdekeire tekintet nélkül vagy szándékosan ezen egyének érdekeivel szemben érvényesíti saját érdekeit. Ily módon még kialakulhat az egyének olyan harmadik köre is, amelyhez tartozó egyének a szóban forgó szempontból átmeneti, felemás helyzetbe kerülnek.

Nagyrészt az ilyen hatalomgyakorlási stratégia eredményezi a munkahelyi szervezetekben az úgynevezett centrum-periféria viszonyok kialakulását, illetve fenntartását. (Erről lásd: Friedman, A. 1977: 105-129; Makó 1985: 81, 129, 163, 166) Fogalmaink szerint nagyrészt így alakul ki a hűségi társadalmi hálózat a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport által előnyben részesített egyének körében, amellyel majd bizonyos összefüggésekben a tizenharmadik, a tizennegyedik és a tizenötödik fejezetben foglalkozunk. Valamint nagyrészt így jön létre az adott társadalomban a rendi rétegződés, amellyel majd a tizennegyedik és a tizenötödik fejezetben foglalkozunk.

(6) Részben az eddig említett szempontokkal összefüggésben, de nagyrészt az említett szempontoktól viszonylag függetlenül alakulnak ki a hatalmi függésben lévő egyének körében a hatalom tényleges elfogadására vonatkozó hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok.

Fentebb (2.1Ba) már említettük, hogy Beetham különbséget tesz a hatalom kulturális elfogadottságának (viszonylag tágabb értelemben vett legitimitásának) három összetevője vagy szintje között. Az első szint az adott erőviszonyt létrehozó szabályoknak való megfelelés szintje, a másik szint a hiedelmekre és értékekre alapozott indoklás szintje, a harmadik a cselekvések szintje. (Beetham 1991: 4-5, 12-13, 15-25) A szóban forgó szerző felfogása szerint a harmadik szinten a hatalom kulturális elfogadottságának az összetevőit a hatalom hatókörébe eső egyének körében a hatalom elfogadását nyilvánosan kifejező cselekvések képezik. E cselekvések egyik jellemző formája a hatalommal rendelkező félnek tett ígéret a hatalom elfogadására, ennek sajátos esete a szabadon vagy kényszerűen választott hűségeskü. Másik jellemző formája a két fél közötti tanácskozás, tárgyalás, illetve a két fél között nyilvánosan kialakított megegyezés vagy szerződés. További jellemző formája lehet a hatalom elfogadását jelző nyilvános és lelkes helyeslés vagy eljenzés. (I. m.: 91-97)

Felfogásunk szerint a hatalom hatókörébe eső egyének körében a hatalom elfogadását nyilvánosan kifejező cselekvések nem képezik az alkotórészeit a hatalom kulturális elfogadottságának; de egyrészt kifejezhetik a hatalom kulturális elfogadottságát, másrészt hozzájárulhatnak a hatalom kulturális elfogadottságának a kialakulásához. Bizonyos mértékben hozzá lehet járulni a hatalom társadalmi kulturális elfogadottságának a kialakulásához azáltal, hogy a hatalom kifejezett elfogadására készítetik vagy kényszerítik a hatalom hatókörébe eső egyéneket.

Adott hatalom hatókörébe eső egyének aktuális érdekeinek hosszú távon rendszert a hatalom elfogadása, a hatalomhoz való alkalmazkodás felel meg. Ezen érdekek alapján nagy valószínűséggel olyan kulturális hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok alakulnak ki az adott egyének körében, amelyek a hatalom tényleges elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást támogatják. Ha kialakultak a hatalom elfogadását támogató erkölcsi szabályok, a hatalmat kifejezetten elutasító egyént mások általában olyan „bajkeverőnek” tekintik, aki nemcsak magával szemben váltja ki a hatalommal rendelkező fél kedvezőtlen válaszcselekvéseit, hanem valószínűleg a hatalmi függésben lévő más egyénnel szemben is.

A társadalmi kultúra szintjén célszerű különbséget tennünk a hatalom kulturális értékelésének és elfogadottságának a tisztán értékelő összetevői és a hatalom – cselekvésekben megjelenő – tényleges elfogadására, a hatalomhoz való alkalmazkodásra vonatkozó összetevői között. Az előbbi arra vonatkozik, hogy az egyének hogyan értékelik a hatalmat, és mennyiben tartják méltónak az erkölcsi elismerésre. Az utóbbi arra vonatkozik, hogy milyen hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok alakultak ki a hatalom cselekvésekben megjelenő elfogadására vonatkozóan. A társadalmi kultúra szintjén a külsőleges hatalom tényleges elfoga-

dására vonatkozó hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok nagyrészt függetlenek az adott hatalom értékelésétől. Tehát a hatalmi függésben lévő egyének egyrészt értékelhetik igen kedvezőtlenül az adott hatalmat; másrészt jellemző lehet a körükben olyan társadalmi erkölcs, amely a hatalom belenyugvó elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást támogatja.

3. A társadalmi tőke

Egyelőre pontatlanul fogalmazva előre bocsátjuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi tőke bizonyos értelemben az adott egyén vagy csoport társadalmi képességeinek az összességét foglalja magában. A tőke vagy társadalmi tőke fogalmát így nagyrészt hasonló értelemben vezetjük be az intézményes szociológia elméletébe, amilyen értelemben e fogalom széles körben elfogadott a szociológiai irodalomban. A szóban forgó fogalom jelölésére egyes szerzők a tőke kifejezést használják, és ezen belül a tőke sajátos típusaként értelmezik a társadalmi tőkét. Más szerzők a társadalmi tőke kifejezéssel jelölt fogalmat viszonylag tágabban értelmezik, és többnyire kapcsolati tőkének nevezik azt a sajátos tőkét, amit az előbbi szóhasználat képviselői társadalmi tőkének neveznek. Mi majd az utóbbi szóhasználatához hasonlóan használjuk az említett kifejezéseket, tehát az átfogó fogalmat jelöljük a társadalmi tőke kifejezéssel.

A fejezet harmadik részében először röviden rávilágítunk a társadalmi tőke főbb értelmezéseire, és meghatározzuk a társadalmi tőke fogalmát. Ezt követően a társadalmi képességek típusainak megfelelően megkülönböztetjük a társadalmi tőke fő típusait vagy formáit. Végül azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a társadalmi tőke milyen értelemben határozza meg a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásait.

3.1. A társadalmi tőke fogalma és típusai

A) A társadalmi tőke értelmezései és fogalma

a) A tőke vagy társadalmi tőke értelmezései

A szociológiában használt tőke vagy társadalmi tőke kifejezés főleg a közgazdaságtan tőke kifejezéséből származik. Ezért az adott fogalom elnevezését főleg az indokolhatja, ha jelentős hasonlóságot vélünk felfedezni a tőke közgazdaságtani és szociológiai fogalma között. A tőke – Marx által kidolgozott – klasszikus közgazdaságtani felfogása szerint a tőke olyan tulajdon, amelynek felhasználásával a tulajdonos ráfordításaihoz viszonyítva többlet hozamra (profitra) tehet szert. Egyrészt a tőke elsajátított értéktöbblet részeként áll a tőkés rendelkezésére, másrészt a tőkés egy beruházási folyamatban a tőkét felhasználja értéktöbblet létrehozására. (Lin 2001: 4-8) Ennek a tulajdoni vagy gazdasági tőkének a két fő formája egyrészt a pénztőke, azaz olyan jelentős mennyiségű pénzzel való rendelkezés, amely az adott egyén számára rövid távon nélkülözhető a szükségletkielégítés eszközeként, és amely befektetve hosszabb távon több pénzt eredményezhet. A másik formája dologi termelési eszközök tulajdona, amely eszközök működtetése révén az adott egyén vagy csoport – ráfordításai megtérülésén felül – többlet hozamra, profitra tehet szert.

A közgazdaságtanban azonban a tőke hagyományosan kialakult fogalmát kiterjesztették az úgynevezett emberi tőkére is. Az *emberi tőke* e felfogás szerint a szakmai képességeket, a szakképzettséget és a szakmai tudást foglalja magában. (Becker 1964; Schultz 1998; Rossen 1998; Lin 2001: 8-14; Blaug 2007) A közgazdaságtanban tehát – fenomenologikusan meghatározva – a tőke olyan cselekvési képességekre, nevezetesen a tulajdonra és a szakmai képességekre vonatkozik, amelyek a gazdasági élet területén más egyénekre gyakorolt befolyás révén elősegítik bizonyos javak megszerzését.

A közgazdaságtanban elfogadott tágabb értelmezéséhez képest a szociológiai irodalomban még tágabban értelmezik a tőke fogalmát.¹⁶

- A szociológiai irodalomban kialakult egyes felfogások szerint a tőke vagy társadalmi tőke bizonyos értelemben az adott egyén vagy csoport „társadalmi erőforrásainak” az összességét foglalja magában.

Egyes szerzők e fogalom jelentését kiterjesztik mindazokra a cselekvési képességekre vagy erőforrásokra, amelyek jelentősek a társadalmi életben. A tőkére vagy társadalmi tőkére vonatkozó szociológiai felfogások főleg Pierre Bourdieu és James S. Coleman felfogásához kapcsolódnak. Ezért a következőkben röviden bemutatjuk egyrészt Bourdieu, másrészt Coleman tőkeelméletét. Az említett szerzők jelentős mértékben hozzájárultak a tőke fogalmának szociológiaelméleti hasznosításához, de – felfogásunk szerint – tőkeelméletük rendszertelen, a tőkére és a tőke típusaira vonatkozó fogalmaik és összefüggéseik nagyrészt homályosak, és a tőke magyarázó funkciója tisztázatlan.

Bourdieu felfogása szerint a tőke magában foglalja az anyagi és szimbolikus erőforrásokat, képességeket és javakat, amelyek viszonylag szűken állnak rendelkezésre és értékesek az adott társadalomban. (Bourdieu 1977: 178; Bourdieu 1986; Bourdieu 1990: 112-121) Amit Bourdieu általában tőkének nevez, az a valóságban fogalmaink szerint tulajdonképpen az általunk megkülönböztetett társadalmi képességek bizonyos típusaira vonatkozik.

Bourdieu felfogása szerint a tőke felhalmozott munka, anyagi vagy elsajátított, azaz személyes tulajdonsággá alakult formában. A tőke bizonyos fajtáinak az eloszlása – az eredeti szövegben is ilyen homályosan megfogalmazva – a társadalmi világ belső struktúrájának felel meg, illetve azoknak a benne rejlő kényszereknek, amelyek a társadalmi valóság működését meghatározzák. A tőkében egyfajta fennmaradási tendencia rejlik: egyrészt profitot termelhet, másrészt önmagát is újratermelheti vagy növelheti. A szóban forgó szerző felfogása szerint a tőke három fő formája: a gazdasági tőke, a kulturális tőke és a társadalmi tőke. A társadalmi tőke kifejezést szűkebben, a kapcsolati tőke értelmében használja. (Bourdieu 1999: 156-157)

¹⁶ A társadalmi tőkéről a magyar szociológiai irodalomban lásd pl.: Orbán-Szántó 2005; Füzér-Gerő-Sik-Zongor 2006; Sik 2006; Csizmadia 2008

A gazdasági tőke tulajdonjogi formában intézményesült tőke, amely közvetlenül pénzre váltható. A kulturális tőke három formában létezik. Egyrészt elsajátított formában, azaz személyes tulajdonságok formájában. Másrészt tárgyasult formában mint kulturális javakkal – például festményekkel, könyvekkel, televízióval vagy számítógéppel – való rendelkezés. Harmadrészt intézményesült formában, illetve titulusok formájában, mint például iskolai végzettség, tudományos fokozat. (Bourdieu 1999: 158-166)

A szóban forgó szerző a társadalmi tőke kifejezést a társadalmi kapcsolatokra vonatkoztatva használja, és e szerint a társadalmi tőke azon erőforrások összessége, amelyek egy csoporthoz való tartozáson alapulnak. Az egyes csoporttagok által birtokolt tőke összessége valamennyi csoporttag számára biztosítékul szolgál, és – a szó tágabb értelmében – hitelképességet kölcsönöz a csoport egyes tagjainak. Az egyén társadalmi tőkéjének a nagysága egyrészt azon kapcsolatok hálójának kiterjedtségétől függ, amelyeket ténylegesen mozgósítani tud, másrészt azon tőke nagyságától, amelyet azok birtokolnak, akikkel kapcsolatban van. A kapcsolatháló azoknak az egyéni vagy együttes beruházási stratégiáknak a terméke, amelyek tudatosan vagy öntudatlanul olyan társadalmi kapcsolatok megteremtésére és fenntartására irányulnak, amelyek előbb vagy utóbb közvetlen haszonnal kecsegtetnek. A társadalmi tőke újratermeléséhez elengedhetetlen az állandó cserében megvalósuló rendszeres kapcsolattartás, amely újra és újra megerősíti a kölcsönös elismerést. (Bourdieu 1999: 167-172)

A tőke említett három típusán túl Bourdieu használja a szimbolikus tőke fogalmát is. Szimbolikus tőkének nevez „bármenny (gazdasági, kulturális, iskolai vagy társadalmi) tőkefajtát, ha azt olyan észlelési kategóriák, a szemlélet és a felosztás olyan elvei, az osztályozás olyan rendszerei, olyan kategorizáló és kognitív sémák alapján észlelik, amelyek legalább részben a vizsgált mező objektív struktúrái, vagyis a tőke mezőbeli eloszlási struktúrája bensővé tételének eredményeképpen jöttek létre”. (Bourdieu 2002: 138) E szerint a szimbolikus tőke alapvetően kognitív tőke, amely a felismerésen és az elismerésen nyugszik.

Bourdieu felfogása szerint a tőke alapvető formája a gazdasági tőke, amelyen a kulturális és a társadalmi tőke is alapszik. Másféle tőkefajtára gazdasági tőke felhasználásával lehet szert tenni, többé vagy kevésbé költséges átalakítási munkák árán; de a gazdasági tőke átalakított megjelenési formái sohasem vezethetők vissza teljesen a gazdasági tőkére. Vannak olyan tőkefajták is, amelyek közvetlenül csak valamilyen társadalmi tőke alapján szerezhetők meg. A különféle tőkefajták különböznek egymástól abból a szempontból, hogy milyen könnyen ruházhatók át más egyénekre. Az adott társadalomban minél inkább akadályozzák a gazdasági tőke formális átruházását más egyénekre, annál jelentősebb mértékben határozza meg a társadalmi struktúra újratermelését a tőkének a kulturális tőke különböző formáiban megvalósuló rejtett körforgalma. (Bourdieu 1999: 172-177)

Bourdieu tőkefogalma – bár jelentős hozzájárulás a tőke fogalmának szociológiai elméleti hasznosításához – jó példa az olyan induktív fogalomalkotásra (1.

fejezet: 2.2Aa), amelynek eredményeként kialakult fogalom logikailag tisztázatlan, meglehetősen homályos fogalom, amely – a valószínűség bizonyos szintjén – valószínűségi magyarázatok megfogalmazására nyújt lehetőséget. A szóban forgó szerző ugyanis bizonyos létezőket tulajdonképpen arra való tekintettel sorol a tőke fogalma alá, hogy a tapasztalat szerint e létezők a meghatározó tényezőit képezik valamilyen jelenségnek vagy jelenségeknek. A szemmel tartott jelenség főleg az, hogy az adott társadalomban vagy a társadalmi élet adott szférájában az egyének különböző mértékben rendelkeznek az értékes javakkal és különböző magatartást tanúsítanak. Bourdieu tőkefogalma – az induktív fogalomalkotás természetének megfelelően – logikailag meglehetősen kidolgozatlan, alapfogalomszerű fogalom, és tisztázatlan a tőke összefüggése más létezőkkel, különösen a társadalmi erővel.

Arra már fentebb utaltunk, hogy mi majd társadalmi tőkének nevezzük a szóban forgó átfogó fogalmat. Ezen túl az általunk később kifejtendő felfogás főleg a következő szempontokból tér el Bourdieu tőkeelméletétől. Egyrészt, a legfőbb különbség az, hogy mi – legalábbis szándékunk szerint – deduktív fogalomalkotás révén, rendszeres fogalomként határozzuk meg a (társadalmi) tőke fogalmát; támaszkodva Bourdieu elméletére is, és alapozva a társadalmi képesség és a társadalmi erő fogalmának a nyolcadik fejezetben tárgyalt meghatározására. Másrészt, bizonyos értelemben szűkebben értelmezzük a társadalmi tőke fogalmát a szóban forgó szerző tőkefogalmához képest. Bourdieu ugyanis az úgynevezett kulturális tőkét olyan tágan értelmezi, hogy azok alkotórészei nemcsak – a fogalmaink szerinti – cselekvési képességek, illetve társadalmi képességek lehetnek. A kulturális tőke elsajátított, személyes tulajdonsággá vált formájába beleérti a habitust is, és a habitust máshol beállítottóságok rendszereként határozza meg. E szerint elemi alkotórészeit tekintve a tőke nemcsak „erőforrás”, illetve cselekvési képesség, hanem tartós kognitív motívum is lehet. Ugyanakkor a kulturális tőkébe beleérti a kulturális javakkal – például festményekkel, könyvekkel, televízióval vagy számítógéppel – való rendelkezést is, függetlenül attól, hogy ez fogalmaink szerint (tényleges vagy lehetséges) társadalmi képességet jelent vagy nem. Felfogásunk szerint viszont a társadalmi tőke elemi alkotórészeit tekintve (tényleges vagy lehetséges) társadalmi képességekből épül fel. Tehát a habitus nem lehet a tőke alkotórésze; és ha az előbb említett „kulturális javak” olyan szempontból szolgálják az egyéb javak megszerzését, hogy közvetlenül elősegítik olyan személyes tulajdonságok kialakulását, amelyek a „kulturális tőkét” alkotják, önmagukban nem társadalmi képességek. Harmadrészt, olyan szempontból viszont tágabban értelmezzük a társadalmi tőkét, hogy meghatározásunk szerint a Bourdieu által a három fő típusba sorolt társadalmi képességeket túl más társadalmi képességek (hatáskör, kizárólagos informáltság, testi erővel való rendelkezés) is alkotják a tőkét.¹⁷

¹⁷ A gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőkén, valamint a szimbolikus tőkén túl, vagy e tőkék alkotórészeiként Bourdieu is megkülönböztet más tőkefajtákat; például megkülönbözteti a fizikai erőszak tőkéjét vagy a katonai tőkét, az információs tőkét és a jogi tőkét. (Bourdieu 2002: 92, 97, 100)

Coleman a társadalmi tőke kifejezést viszonylag tágabb értelemben használja, és a társadalmi tőke fogalmát fenomenalista fogalomként, funkciója szempontjából határozza meg. Meghatározása szerint a társadalmi tőke fogalma magában foglalja a „társadalmi viszonyok” azon oldalait, amelyek elősegítik, hogy egy adott egyén vagy csoport elérje céljait, megvalósítsa érdekeit. (Coleman 1990: 302-305; ford. 1994: 101-105)

Coleman írja: „A társadalmi tőkét funkciója definiálja. Nem egyetlen létező, hanem olyan különböző létezők sokfélesége, amelyeknek két közös vonásuk van: mindegyik a társadalmi struktúra valamely aspektusa, és megkönnyíti e struktúrán belül lévő egyének bizonyos cselekvéseit. Mint a tőke többi formája, a társadalmi tőke is termelő, vagyis lehetővé teszi bizonyos, máskülönben elérhetetlen célok elérését.” (Coleman 1990: 302; ford. 1994: 101-102)¹⁸ Az adott idézet első mondatát természetesen nem szó szerint kell értenünk, hanem úgy, hogy a szerző definiálja a társadalmi tőkét funkciójára hivatkozva. Az említett szerző szerint: „A »társadalmi tőke« fogalma azt a funkciót határozza meg, hogy milyen értéke van erőforrásként a cselekvők számára a társadalmi struktúra azon vonásainak, amelyeket felhasználnak érdekeik érvényesítésében. Azáltal, hogy a társadalmi struktúra bizonyos vonásainak ilyen funkcióját azonosítja, a társadalmi tőke fogalma egyaránt segít abban, hogy magyarázatot adjunk az egyéni cselekvők szintjén az eredmények különbözőségére, és hogy anélkül léphessünk át a mikroszintről a makroszintre, hogy ehhez ki kéne dolgoznunk ezen átmenet társadalmi struktúrális részleteit.” (I. m.: 305; ford.: 105)

Coleman felfogása szerint a társadalmi tőke egyik formáját a kötelezettségek, a másik formáját az elérhető információk, a harmadikat a szabályok és a szankciók, a negyediket a hatalom (authority), az ötödiket az eredetileg más célok elérésére létrehozott szervezetek, a hatodikat a szándékosan létrehozott önkéntes szervezetek képezik. (Coleman 1990: 306-321; ford. 1994: 105-125)

Coleman tőkefogalmának egyik fő problémája, hogy Coleman rendszertelenül sorolja mindezeket a tényezőket a tőke fogalma alá, azt a funkciót szemmel tartva, hogy mindezek a tényezők valamilyen módon elősegítik, hogy egy adott egyén vagy csoport elérje céljait, megvalósítsa érdekeit. Ebben a felfogásban a társadalmi tőke fogalma olyan fenomenalista fogalom (1. fejezet: 2.1Ab), amelyben a társadalmi tőke összetevői különböző természetűek, és logikailag tisztázatlanok az összetevők közötti összefüggések. E problémával összefüggésben a szóban forgó felfogás másik fő problémája, hogy ilyen értelemben a társadalmi tőke fogalma elméletileg csak a társadalmi jelenségek fenomenalista magyarázatára alkalmas.¹⁹

A társadalmi tőke fogalmának a meghatározásában majd támaszkodunk Coleman tőkefogalmára, de a társadalmi tőke általunk meghatározandó fogalma

¹⁸ Az idézett szöveg a magyar fordítástól kissé eltér.

¹⁹ Nan Lin is felveti azt a problémát, hogy Coleman tautologikusan határozza meg a társadalmi tőke fogalmát. (Lin 2001: 27-28)

jelentősen eltér az említett szerző fogalmától. Amit Coleman a kötelezettségek kifejezéssel jelöl, azt mi társadalmi képességgént társadalmi kapcsolatnak neveztük, és majd a tőke egyik formájaként – a széles körben elfogadott felfogásnak megfelelően – mi is megkülönböztetjük. A szóban forgó szerző felfogása szerint a társadalmi tőke fontos formája a „társadalmi viszonyokban” rejlő információs lehetőség, de ezt a kérdést elméleti szinten érdemben nem tárgyalja. A nyolcadik fejezetben (3.2B) láttuk, hogy felfogásunk szerint milyen értelemben lehet az informáltság társadalmi képesség, és ennek megfelelően majd a kizárólagos informáltságot a tőke egyik formájának tekintjük.

A hatékony szabályok és a hatékony szankciók Coleman szerint a társadalmi tőke fontos formáit képezik, de az adott szerző e tényezőket is rendszertelenül sorolja a többi összetevőhöz. Nem látszik, hogy a szemmel tartott funkción vagy következményen túl milyen közös vonása van például a kötelezettségeknek, az informáltságnak, valamint a szabályoknak és a szankcióknak, ami miatt egy fogalomban foglalhatnánk össze ezeket a létezőket. A funkción túl annak a szempontnak a hangsúlyozása, hogy ezek a létezők „a társadalmi struktúra valamely aspektusát” jelentik, igen homályos megfogalmazás, mivel következetes kifejtésre nem támaszkodik. Felfogásunk szerint – az intézményes szociológia elméletében – végül is minden társadalmi jelenség intézmények (azaz szabályok és szankciók) által meghatározott, és foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy az intézmények hogyan hozzák létre, illetve hogyan határozzák meg a társadalmi képességeket. De magukat az intézményeket, illetve az intézményeket alkotó szabályokat, és e szabályokhoz kapcsolódó szankciókat nem tekintjük társadalmi képességeknek, és ezzel összefüggésben majd nem tekintjük a társadalmi tőke összetevőinek sem.

Coleman szerint a társadalmi tőke negyedik formáját a hatalmi viszonyok (authority relations) képezik. Felfogásunk szerint az erőviszonyok, és ezeken belül a hatalmi viszonyok nyilvánvalóan jelentősek abból a szempontból, hogy az adott egyének milyen mértékben valósítják meg érdekeiket, céljaikat. De az említett szerző a hatalmi viszonyokat is rendszertelenül sorolja be a társadalmi tőke többi formája közé, a hatalmi viszony ismét különmemű a többi összetevőhöz képest. Felfogásunk szerint a társadalmi tőke bármely formáját képező társadalmi képességek főleg az erők és az erőviszonyok alkotóelemeiként játszhatnak szerepet a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek meghatározásában. Később kifejtendő felfogásunk szerint a társadalmi erő és a hatalom nem egyik összetevője a társadalmi tőkének, hanem legfontosabb létezési formája; a társadalmi tőke valamennyi összetevője főleg társadalmi erő és esetleg hatalom formájában létezik. Láttuk, hogy felfogásunk szerint az erő fogalma a társadalmi képességek mennyiségi kifejezésére szolgál, tehát az erőviszonyok összefüggnek a társadalmi képességekkel, de az erőviszony nem pusztán társadalmi képesség, és az erőviszonyokat társadalmi tőkének sem tekintjük. A hatalom fogalmát az erőviszonyokkal összefüggésben határoztuk meg (1.1Aa), és ilyen értelemben a hatalmat és a hatalmi viszonyokat sem tekintjük társadalmi tőkének.

A szervezetek ismét különmeműek a társadalmi tőke más összetevőihöz képest, és olyan átfogó létezők, amelyek magukban foglalják a Coleman által szemmel tartott különböző összetevőket. Az eredetileg más célra létrehozott szervezetekre vonatkozóan Coleman is megjegyzi, hogy talán „a társadalmi tőkének ez a formája elemeire esik szét, és nem marad más belőle, mint amit e fejezet egy-egy alcíme jelölt: kötelezettségek és elvárások, információs lehetőség, szabályok és hatalmi viszonyok”. (Coleman 1990: 312; ford. 1994: 113-114) Ez így van, és ugyanez elmondható az általa említett üzleti szervezetre is. A szándékosan létrehozott önkéntes szervezetet viszont, amelyet a tizenharmadik fejezetben majd társadalmi egyesülésnek nevezünk, bizonyos szempontból majd mi is társadalmi képességként és tőkeként értelmezzük. De nem a társadalmi egyesülést egészében, hanem az egyesülést alkotó társadalmi kapcsolatokat tekintjük a társadalmi tőke összetevőjének, illetve összetevőinek.

Tehát mi a Coleman által megkülönböztetett bizonyos létezőket nem tekintjük a társadalmi tőke összetevőinek, formáinak vagy típusainak; azonban más létezőket, amelyekről Coleman nem tesz említést, majd a társadalmi tőke összetevőinek vagy típusainak tekintjük. Nézetünk szerint Coleman felfogása és a következőkben kifejtendő saját felfogásunk közötti legfőbb különbség az, hogy mi a társadalmi tőke fogalmát nem fenomenalista fogalomként határozzuk meg. E fogalmat igyekszünk elvileg egynemű alkotórészekből álló fogalomként meghatározni, amely következetesen használható a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásainak az oksági vagy valószínűségi magyarázatában. Mint már említettük, a szóban forgó szerző abból a szempontból sorolja a társadalmi tőke egyes összetevőit egy fogalom alá, hogy e tényezők elősegítik azt, hogy egy adott egyén vagy csoport elérje céljait, megvalósítsa érdekeit. Azaz, e felfogás szerint a társadalmi tőke határozza meg az érdekérvényesítés mértékét. Felfogásunk szerint viszont az érdekérvényesítés mértékének a társadalmi meghatározottsága jóval összetettebb a társadalmi tőke funkciójához képest. Az intézményes szociológia elméletében – ahogyan azt majd a tizennegyedik fejezetben láthatjuk – a társadalmi helyzet fogalma vonatkozik a társadalmi viszonyoknak azokra az oldalaira, amelyek meghatározzák az érdekérvényesítés mértékét.

Egyes szerzők szerint a társadalmi tőke szubjektumai az egyes egyének, és e szerzők elsődlegesen az egyének cselekvéseinek és az egyéni cselekvések eredményességének a magyarázatában támaszkodnak a társadalmi tőke fogalmára. Más szerzők szerint a társadalmi tőke a társadalmi csoport tulajdonsága, és e szerzők elsődlegesen a csoport működésének és e működés hatékonyságának a magyarázatában támaszkodnak a társadalmi tőke fogalmára. (Lin 2001: 21-22)

Az előbbi felfogás szerint a társadalmi tőke mint kapcsolati tőke olyan erőforrások összessége, amelyekkel az adott egyén (közvetlen vagy közvetett) társadalmi kapcsolatai révén rendelkezik. (Bourdieu 1990: 35; Bourdieu 1999: 167-172; Coleman 1990: 306; ford. 1994: 106; Flap 1990: 231-232; Burt 1992: 8-10; Lin 2001: 19, 24-25, 43-44) Az utóbbi felfogás egyik képviselője szerint a társadalmi

tőke kifejezés „a társadalmi szerveződés olyan jellemző vonásaira utal mint bízalom, szabályok és hálózatok, amelyek az összehangolt cselekvés elősegítése révén javíthatják a társadalom hatékonyságát”. (Putnam 1993: 167) Ezt a felfogást képviseli Fukuyama is, aki szerint a társadalmi tőke olyan képesség, amely az adott társadalomban vagy az egyének adott körében kialakult bizalomból származik. Az egyéneknek, ha társadalmi tőkét akarnak szerezni, alkalmazkodniuk kell az adott csoport erkölcsi szabályaihoz, és ebben a közegben olyan eredményekkel kell gazdagodniuk, mint hűség, tisztesség és megbízhatóság. A csoport egészének pedig közös szabályokat kell kialakítania, mielőtt a bizalom általánossá válhat a csoport tagjai között. (Fukuyama 1997: 46-47)

Az utóbbi másfél évtizedben a társadalmi tőke fogalmának a használata igen széles körben elterjedt a szociológiai irodalomban. Ezzel összefüggésben a társadalmi tőke fogalma sokértelművé vált, és a társadalmi tőke fogalmának jelentős mértékben megalapozatlanul tulajdonítanak igen kiterjedt magyarázó funkciót.

b) A társadalmi tőke fogalma

A tőke vagy társadalmi tőke szociológiai fogalma főleg nyilvánvalóan azokra a valóságos létezőkre vonatkozik, amelyeket többnyire erőforrásoknak neveznek a szociológiai irodalomban, és amelyeket mi társadalmi képességeknek nevezünk. A társadalmi tőke ilyen értelemben szorosan összefügg a társadalmi erővel is, amely felfogásunk szerint társadalmi képességekből épül fel. Azonban e fogalmak értelmezési problémáival összefüggésben a szociológiai irodalomban nem világos az összefüggés a társadalmi tőke, a társadalmi képesség és a társadalmi erő között. Ezzel szemben, a következőkben igyekszünk elvileg egyértelműen meghatározni a társadalmi tőke fogalmát, a társadalmi képesség és a társadalmi erő korábban meghatározott fogalmára támaszkodva.

- *A társadalmi tőke* az adott egyén (vagy csoport) azon tényleges vagy lehetséges társadalmi képességeinek az összessége, amelyek az adott társadalom vagy társadalmi életszféra különböző intézményes helyzeteiben társadalmi képességeket képeznek és a társadalmi erők összetevőit képezik.

A kiemelt meghatározás szerint a társadalmi tőke kifejezést használjuk a szóban forgó átfogó fogalom jelölésére, részben ahhoz hasonlóan, ahogyan e kifejezést például Coleman használja. A szűkebb értelemben vett társadalmi tőkét, amelyet egyes szerzők kapcsolati tőkének neveznek, majd mi is kapcsolati (társadalmi) tőkének nevezzük. A társadalmi tőke kifejezésben tehát a „társadalmi” jelzőt annak megfelelően használjuk, ahogyan a negyedik fejezetben (3.2Ab) a társadalmi természetű létezőket meghatároztuk, és ahogyan e kifejezést általában használjuk.

A társadalmi tőkék egyének vagy csoportok közötti eloszlását vizsgálhatjuk egy adott társadalmi csoportban, illetve társadalomban vagy a társadalmi élet szférájának egy adott szűkebb szférájában, például a gazdasági életben, a tudo-

mányos életben vagy a politikai életben. A társadalmi tőkék szubjektumai felfogásunk szerint nemcsak egyének, hanem bizonyos értelemben társadalmi csoportok lehetnek. Majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy társadalmi csoportok milyen értelemben képezhetik a tőkék szubjektumait. A következőkben gondoljunk még csak egyénekre a tőkék szubjektumaiként, ezért a kiemelt definícióban zárójelben utaltunk a csoportokra.

A társadalmi tőke bizonyos értelemben társadalmi képességekből épül fel, de a társadalmi tőke nem a tényleges társadalmi képességek összessége. A szóban forgó fogalomnak ugyanis azt a magyarázó funkciót szánjuk, hogy elsősorban nem közvetlenül az adott szituációkban, illetve rövid távon, hanem hosszú távon magyarázza a társadalmi jelenségeket. Ezért a társadalmi tőke egyes alkotórészei az adott körülmények között csak esetlegesen jelentenek társadalmi képességeket. A társadalmi tőkét egyaránt alkothatják tényleges vagy lehetséges társadalmi képességek.

Ebből a szempontból teszünk különbséget a manifest és a latens társadalmi tőke között, és e megkülönböztetés – ismereteink szerint – más szerzőknél nem található meg a szociológiai irodalomban.

- A *manifest társadalmi tőke* az egyén tényleges társadalmi képességeit foglalja magában, amelyek az egyén adott intézményes helyzeteivel összefüggő adott körülményei között társadalmi képességeket képeznek és a társadalmi erők összetevőit képezik.

A társadalmi képesség és a társadalmi erő fogalmával, illetve a valóságos társadalmi képességek és erők természetével a nyolcadik fejezetben részletesen foglalkoztunk. A manifest társadalmi tőkét, illetve a társadalmi tőke manifest alkotórészeit az egyén adott intézményes helyzeteivel összefüggő adott körülményei közötti tényleges társadalmi képességei alkotják. Tehát a társadalmi erő és a manifest társadalmi tőke is tényleges társadalmi képességekből épül fel. Azonban a társadalmi erőt – ahogyan azt a nyolcadik fejezetben (4.1B) láttuk – az adott egyén azon társadalmi képességei alkotják, amelyek egy adott másik egyén vagy csoport vonatkozásában jelentősek mint a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. A manifest társadalmi tőke viszont az adott egyén valamennyi más egyén vagy csoport vonatkozásában jelentős tényleges társadalmi képességeinek az összessége. Azaz, a manifest társadalmi tőkét alkotó tényleges társadalmi képességek különböző más egyének vagy csoportok vonatkozásában képezhetik a társadalmi erők összetevőit.

Felfogásunk szerint a társadalmi tőkének elvileg van – és a valóságban lehet – olyan alkotórésze is, amely nem tényleges társadalmi képességeket tartalmaz, és amely ezért társadalmi erő formájában nem létezik. A társadalmi tőkének ezt a részét nevezzük latens társadalmi tőkének.

- A *latens társadalmi tőke* az egyén lehetséges társadalmi képességeit foglalja magában, amelyek az egyén adott intézményes helyzeteivel összefüggő adott

körülményei között nem társadalmi képességek, de más intézményes helyzetekkel összefüggő körülmények között tényleges társadalmi képességekké válhatnak.

Lehetséges társadalmi képességnek nevezzük az olyan létezővel való rendelkezést, amely az adott egyén adott intézményes helyzetében, és az e helyzettel összefüggő körülmények között nem képezi a cselekvés eszközét, és a vele való rendelkezés nem jelent társadalmi képességet, de az adott társadalom vagy társadalmi életszféra más intézményes helyzetében vagy helyzeteiben a cselekvés eszközét képezi, és a vele való rendelkezés társadalmi képességet képez. A következőkben, ha társadalmi képességekről beszélünk, akkor is tényleges társadalmi képességekre gondolunk, és ha lehetséges társadalmi képességekre vagy ilyen képességekre is gondolunk, akkor azt a pontosabb kifejezéssel jelöljük.

A második fejezetben (1.2Bb) is említettük és a nyolcadik fejezetben (2.1A) is emlékeztettünk arra, hogy valamilyen létező birtoklása és/vagy a vele való rendelkezés adott cselekvési lehetőségekre vonatkoztatva jelenthet cselekvési képességet. Lehetséges cselekvési képességről akkor beszélünk, ha olyan cselekvési lehetőségekre vonatkoztatva jelent az adott létezőnek a birtoklása és/vagy az adott létezővel való rendelkezés cselekvési képességet, amelyek az egyén adott intézményes helyzeteivel összefüggő adott körülményei között nem léteznek, de az adott egyén számára rövidebb vagy hosszabb távon elérhető más intézményes helyzetekkel összefüggő körülmények között léteznek. A latens társadalmi tőke tehát az ilyen lehetséges cselekvési képességeket foglalja magában. Azaz a latens tőke nem létezik társadalmi erő formájában, és a latens tőke nem jelenik meg olyan társadalmi jelenségekben, amelyeket a nyolcadik fejezetben (4.2B) a társadalmi erő funkciójaként, illetve következményeként értelmeztünk.

A latens társadalmi tőke is valóságos egyrészt olyan értelemben, hogy valamilyen valóságos létező (személyes tulajdonság, dolog stb.) birtoklását és/vagy a vele való rendelkezést foglalja magában. Másrészt olyan értelemben, hogy az adott társadalomban vagy a társadalmi élet adott szférájában található olyan intézményes helyzetek, és e helyzetekkel összefüggő olyan körülmények, amelyek az adott egyén által rövidebb vagy hosszabb távon elérhetők, és amelyekben, illetve amelyek között az adott létezővel való rendelkezés tényleges társadalmi képességet képez.

Például a benzinkutasként dolgozó jól képzett mérnök számára a mérnöki szakképzettsége és szaktudása latens tőkét jelent. Ugyanis szakképzettsége és szaktudása nem jelent társadalmi képességet azon cselekvési lehetőségek vonatkozásában (mondjuk munkatársaival vagy vezetőivel szemben), amelyek benzinkutasként a hatáskörét alkotják. De szaktudása létezik és társadalmi képességet képezne, ha valamilyen vállalatnál mérnöki vagy művezetői munkakörben dolgozna, és feltetelezzük, hogy van kisebb vagy nagyobb esélye ilyen állás megszerzésére. Sőt, ha a szóban forgó egyén, miközben benzinkutasként dolgozik, szakképzettségének

és szaktudásának megfelelő új állást is keresne, az utóbbi szempontból mérnöki szakképzettsége és szaktudása már tényleges társadalmi képességet jelentene és manifeszt társadalmi tőkét képezne a munkaadók vonatkozásában. Vagy a gyermekgondozási segély mellett a gyermekét nevelő anya számára az egyébként jól hasznosítható szakképzettsége latens tőkét jelent. Ha valakinek sok pénze van, amelyet a bankban hosszú távra lekötve vagy üzleti vállalkozásba fektetve hasznosíthatna, de pénzét a páncélszekrényében vagy a párnája alatt tartja, tulajdona latens tőkét képez számára. Ha valakinek olyan lakóház van a tulajdonában, amelyet lakás céljára nem használ és amely üresen áll, de bérbe adva jelentős bevételhez juthatna bérleti díj formájában, a tulajdona latens tőkét jelent.

A társadalmi erő fogalmának meghatározása során (8. fejezet: 4.1B) hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi erő tartalmilag magában foglalja a különböző társadalmi képességeket, de a társadalmi erő fogalma tulajdonképpen a társadalmi képességek mennyiségi kifejezésére szolgál. A társadalmi tőke magában foglalja a tényleges vagy lehetséges társadalmi képességek összességét, de a társadalmi tőke mennyiségileg nagyrészt meghatározatlan. Pontosabban fogalmazva, a társadalmi tőkén belül a manifeszt tőke mennyiségileg meghatározott, a latens tőke mennyiségileg meghatározatlan, és ezáltal többé vagy kevésbé a társadalmi tőke egésze is meghatározatlan.

Fentebb láttuk, hogy a manifeszt társadalmi tőke társadalmi erők formájában létezik. Az adott egyén manifeszt társadalmi tőkéjének a mennyisége egyenlő azaz, hogy az adott egyén összességében milyen intenzitású társadalmi erővel rendelkezik az adott társadalomban vagy társadalmi életszférában más egyénnel és csoportokkal szemben. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a *manifeszt társadalmi tőke mennyisége* egyenlő az adott egyén társadalmi erőinek az összegével, figyelembe véve az adott társadalomban vagy társadalmi életszférában valamennyi más egyénnel vagy csoporttal szemben létező társadalmi erőit.

Fentebb azt is láttuk, hogy a latens társadalmi tőke alkotórészei nem tényleges társadalmi képességek, és a latens társadalmi tőke nem létezik társadalmi erő formájában. Következésképpen a latens társadalmi tőke mennyiségileg meghatározatlan. Az adott egyén latens társadalmi tőkéjének a mennyiségére bizonyos valószínűséggel következtethetünk azt figyelembe véve, hogy az adott társadalomban vagy társadalmi életszférában más intézményes helyzetekben és más körülmények között általában mások, akik hasonló összetételű manifeszt tőkével rendelkeznek, mint amilyen összetételű az adott egyén latens tőkéje, összességében milyen intenzitású erővel rendelkeznek. Például bizonyos szakképzettséggel, szaktudással és szakmai tapasztalattal rendelkező munkanélküli egyének latens tőkéjének a mennyiségére következtethetünk abból, hogy hasonló szakképzettséggel, szaktudással és szakmai tapasztalattal rendelkező, de munkaviszonyban lévő más egyének milyen erőkkkel rendelkeznek.

A nyolcadik fejezetben (2.2B) a társadalmi képességtől megkülönböztettük a társadalmi hozamú képességet, amely a szubjektum olyan cselekvési képessége, amely-

ben a cselekvés eszköze és/vagy a vele való rendelkezés intézmény által létrehozott, illetve meghatározott, és amely a szubjektum számára a szükségletkielégítés eszközt, viszont más egyén vagy egyének számára a szükséglet tárgyát képezi. Ilyen képesség tipikusan például az orvos vagy a betegápoló szaktudása és a betegek gyógyítására vagy ápolására vonatkozó hatásköre. Említettük, hogy a társadalmi hozamú képességnek az adott képesség objektumára vonatkozó testi vagy lelki természetű hatásán túl járulékosan van társadalmi funkciója, a két fél közötti cserét szabályozó intézmény, és ehhez kapcsolódó más intézmények által meghatározottan.

A fentieknek megfelelően különböztetjük meg a társadalmi tőkétől a társadalmi hozamú tőkét. A *társadalmi hozamú tőke* az adott egyén azon tényleges vagy lehetséges cselekvési képességeinek az összessége, amelyek az adott társadalom vagy társadalmi életszféra különböző intézményes helyzeteiben társadalmi hozamú képességeket képeznek. A társadalmi hozamú tőkék a társadalmi élet szférájának és más életszféráknak a határterületein értelmezhetők, például az egészségügyben vagy a szórakoztató iparban. A szubjektum szempontjából társadalmi tőkeként funkcionáló társadalmi hozamú tőke lehet például az orvosi vagy ápolói szaktudás, a természetgyógyász rendkívüli gyógyító képessége, a színész színészi-szakmai képessége, az énekes jó énekhangja. A következő alcím keretében kifejezetten a mindkét fél számára társadalmi természetű tőkék tipizálásával foglalkozunk, de a következő típusok a társadalmi hozamú tőkékre is értelmezhetők.

Mivel a társadalmi tőke az adott egyén (vagy csoport) tényleges vagy lehetséges társadalmi képességeinek az összessége, és e társadalmi képességek ténylegesen vagy lehetőség szerint a társadalmi erők összetevőit képezik, a társadalmi tőkét azok a tényezők és olyan mechanizmus révén határozzák meg, amelyek a társadalmi erőket a nyolcadik fejezetben (4.2Ab) elemzett mechanizmus révén meghatározzák. Tehát az említett elemzésnek megfelelően a társadalmi tőke meghatározó tényezői feltárhatók és a társadalmi tőkét létrehozó mechanizmus elemezhető, de a szóban forgó kérdés tárgyalásától eltekintünk.

B) A társadalmi tőke típusai

Fentebb láttuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi tőke tartalmát az adott egyén azon tényleges vagy lehetséges társadalmi képességei képezik, amelyek az adott társadalom különböző intézményes helyzeteiben, és e helyzetekkel összefüggő különböző körülményei között léteznek. Tehát a társadalmi tőke különböző típusait vagy formáit a korábban megkülönböztetett tipikus társadalmi képességek képezik.

- A *társadalmi tőke típusai*, a társadalmi képességek típusainak megfelelően: (1) a hatásköri tőke, (2) a tulajdoni tőke, (3) a kapcsolati tőke, (4) a társadalmi képesítési tőke, (5) az informáltsági tőke, és (6) a személyes társadalmi tőke.

A tőkéről, illetve a társadalmi tőkéről szóló írásokban találkozhatunk a tőke hosszú távú felhalmozása és tartós elsajátítása kérdésének a tárgyalásával. (Lásd pl.: Bourdieu 1999; Coleman 1990: 318-321; ford. 1994: 121-125) A társadalmi tőke egyes típusainak a tárgyalásánál majd utalunk arra, hogy a tőke adott típusa vagy formája mennyiben és milyen értelemben halmozható fel és sajátítható el.

A hatásköri tőkét más szerzők – ismereteink szerint – nem különböztetik meg a tőke egyik típusaként vagy formájaként. A nyolcadik fejezetben (3.1Ab) láttuk, hogy a hatáskör a társadalmi képesség jelentős típusát képezi, tehát felfogásunk szerint a hatásköri tőke a társadalmi tőke jelentős típusának, illetve bizonyos körülmények között a legjelentősebb típusának tekinthető. A *hatásköri társadalmi tőke* az adott egyén azon hatásköreinek az összessége, amelyek az adott társadalom vagy társadalmi életszféra különböző intézményes helyzeteiben, és e helyzetekkel összefüggő különböző körülményei között társadalmi képességeket képeznek és a társadalmi erők összetevőit képezik.

A hatáskör felhalmozható és tartósan elsajátítható, amennyiben az adott egyén birtokolja a hatáskörét, őt mások nem képesek megfosztani a hatáskörétől és/vagy nagyrészt maga alakítja a saját hatáskörét. Olyan értelemben, ahogyan mi értelmeztük a hatáskör fogalmát, vannak olyan hatáskörök, hatásköri jogosultságok, amelyek rendszerint tartósan elsajátíthatók, amelyektől az egyének viszonylag nehezen foszthatók meg. Ilyenek például az állampolgári jogoknak megfelelő hatáskörök, mint az országgyűlési vagy önkormányzati választásokon való részvétel aktuális lehetősége, a közérdekű információk megszerzésének az aktuális lehetősége stb. Nagyrészt ilyen hatásköröknek tekinthetők a meghatározatlan időre való kinevezés által az adott egyénhez rendelt hatáskörök is. Egyes jelentős hatáskörök további hatáskörök megszerzését tehetik aktuálisan lehetővé, így egyes egyének jelentős mértékben felhalmozzák a hatásköröket. Például magas beosztásban lévő egyes vezetők vezetői hatáskörük mellé még esetleg tíz-húsz további formális hatáskört is szereznek különböző szervezetek bizottságaiban, egyesületek elnökségeiben stb.

A *tulajdoni társadalmi tőke* adott dolgokkal való kizárólagos rendelkezések, amelyek az adott társadalom vagy társadalmi életszféra különböző intézményes helyzeteiben, és e helyzetekkel összefüggő különböző körülményei között társadalmi képességeket képeznek és a társadalmi erők összetevőit képezik. A tőkének ez a formája tulajdonképpen azonos a tőke közgazdaságtanban hagyományosan kialakult jelentése szerinti tőkével (az úgynevezett emberi tőkét nem beleértve). A tulajdoni tőke két legfőbb formája egyrészt a pénzzel, másrészt a dologi termelési eszközökkel való rendelkezés. Más szerzők a gazdasági vagy tulajdoni tőkét általában nem tekintik társadalmi tőkének. Ezzel szemben a nyolcadik fejezetben (3.1Ab) láttuk, hogy felfogásunk szerint a tulajdon a társadalmi képesség jelentős típusát képezi, tehát a tulajdoni tőke a társadalmi tőke jelentős típusának, illetve bizonyos körülmények között a legjelentősebb típusának tekinthető. Magától értetődő, hogy a modern társadalomban a tulajdon intézmények által meghatározottan felhalmozható és tartósan elsajátítható társadalmi képesség és tőkeforma.

Mint korábban (3.1Aa) láttuk, egyes felfogások szerint a társadalmi tőke fogalma a kapcsolatokra, illetve a személyes elkötelezettségekre vonatkozik. Már említettük, hogy ezt a szűkebb értelemben vett társadalmi tőkét mi – a széles körben elfogadott szóhasználatnak megfelelően – kapcsolati tőkének nevezzük.

- *Kapcsolati társadalmi tőkének* nevezzük az adott egyén azon társadalmi kapcsolatainak az összességét, amelyek az adott társadalom vagy társadalmi életszféra különböző intézményes helyzeteiben, és e helyzetekkel összefüggő különböző körülményei között társadalmi képességeket képeznek és a társadalmi erők összetevőit képezik.

A társadalmi kapcsolatokkal mint társadalmi képességekkel a nyolcadik fejezetben (3.1Ab; 3.2C) foglalkoztunk. Láttuk, hogy az adott egyén a kapcsolati támogatók bizonyos társadalmi képességeit, illetve támogatását igénybe veheti hitelként, követelésként vagy részletes megegyezés alapján.

Amennyiben a kapcsolati társadalmi tőke manifeszt tőke formájában létezik, a kapcsolati tőke az adott egyén számára aktuálisan lehetőséget nyújt arra, hogy adott cselekvési lehetőségek megvalósításában igénybe vegye azon egyének bizonyos társadalmi képességeit, illetve támogatását, akikhez társadalmi kapcsolatai fűződnek. A kapcsolati tőke is lehet azonban latens tőke, amikor bizonyos kapcsolatok olyan cselekvési lehetőségekre, és e lehetőségekkel összefüggésben olyan más egyénekre és csoportokra mint objektumokra vonatkoztatva jelentenek lehetséges társadalmi képességeket, amelyek az egyén adott intézményes helyzeteivel összefüggő adott körülményei között nem léteznek, de az adott egyén számára rövidebb vagy hosszabb távon elérhető más intézményes helyzetekkel összefüggő körülmények között léteznek. Például egy adott egyént fűzheti jelentős társadalmi kapcsolat egy adott másik egyénhez, de ezt csak akkor tudná jelentős mértékben hasznosítani, ha olyan területen dolgozna, amely területen az adott másik egyén jelentős erőkkel vagy hatalommal rendelkezik.

A társadalmi kapcsolatok hosszú távon felhalmozhatók és tartósan elsajátíthatók. Bizonyos társadalmi képességek nyújtotta erő alkalmanként felhasználható arra, hogy az erő szubjektuma bizonyos szolgáltatásokat tegyen más egyéneknek abban a reményben, hogy ezáltal a másik fél kötelezettséget vállal magára, hogy alkalomadtán a neki nyújtott szolgáltatásokat viszonzza. A jelentős erőkkel rendelkező egyének számos más egyénnek tehetnek ilyen szolgáltatásokat, akiknek a vizontszolgáltatásra számíthatnak. Azaz a ráfordított erő végül is kamatosan visszatérülhet. A kapcsolati társadalmi tőke tehát a társadalmi kapcsolatokat foglalja magában, és annak mértéke függ egyrészt a társadalmi kapcsolatok számától, másrészt az egyes kapcsolatok mértékétől. Az egyes kapcsolatokat tekintve, a társadalmi kapcsolat mint társadalmi képesség mértéke függ egyrészt a másik fél adott szubjektum felé irányuló kötelezettségeinek a mértékétől, másrészt a másik fél társadalmi képességeitől. Harmadrészt valójában függ a másik fél megbízhatóságától is, amire az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekin-

tettel. (Vö.: Coleman 1990: 306; ford. 1994: 106; Flap 1990: 231-232; Flap 1991; Flap-De Graaf 1998: 130)

A *személyes társadalmi tőke* sajátos személyes tulajdonságokkal való rendelkezések, amelyek az adott társadalom vagy társadalmi életszféra különböző intézményes helyzeteiben, és e helyzetekkel összefüggő különböző körülményei között társadalmi képességeket képeznek és a társadalmi erők összetevőit képezik. A személyes tulajdonságok természetének megfelelően, a személyes társadalmi tőkét alkotó személyes tulajdonságok felhalmozhatók és tartósan elsajátíthatók. Például az egyén szert tehet egyre jelentősebb testi erőre, egyre több szaktudásra vagy szakmai tapasztalatra.

A fenti meghatározás szerint személyes társadalmi tőkének tekintjük a közgazdaságtanban úgynevezett „emberi tőkét” is, ha az emberi tőkébe nem értjük bele a társadalmi képesítéseket. Coleman megkülönbözteti egymástól az emberi tőkét és a társadalmi tőkét; felfogása szerint az emberi tőke az egyén által elsajátított készségekben és tudásban ölt testet, a társadalmi tőke viszont az egyének közötti viszonyokba van ágyazva. (Coleman 1990: 304; ford. 1994: 104) Tehát az említett szerző szerint az úgynevezett emberi tőke nem társadalmi tőke, illetve nem lehet társadalmi tőke. Ezzel szemben a nyolcadik fejezetben (3.2Aa) láttuk, hogy felfogásunk szerint a személyes társadalmi képességek is az egyének közötti viszonyokba vannak ágyazva. Bár a személyes képességeket az egyes egyének hordozzák, de az adott egyének bizonyos személyes tulajdonságai intézmények által meghatározottan és más egyén vagy csoport mint objektum vonatkozásában jelentenek társadalmi képességeket. A társadalmi képességek személyes társadalmi képességek is lehetnek, tehát az úgynevezett „emberi tőke” is társadalmi tőke, amennyiben társadalmi természetű, azaz intézmények által meghatározott és mások mint objektumok számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi.

A *képesítési társadalmi tőke* adott képesítésekkel való rendelkezések, amelyek az adott társadalom vagy társadalmi életszféra különböző intézményes helyzeteiben, és e helyzetekkel összefüggő különböző körülményei között társadalmi képességeket képeznek és a társadalmi erők összetevőit képezik. Képesítési tőkét alkothat az egyén számára például a szakképesítés, a tudományos fokozat vagy a nyelvvizsga bizonyítvány. A tényleges vagy lehetséges társadalmi képességeket képező társadalmi képesítések intézmények által meghatározottan felhalmozhatók és tartósan elsajátíthatók. Így vannak olyan egyének, akik számos különböző képesítéssel rendelkeznek, például több szakmai képesítéssel, több nyelvvizsga bizonyítvánnyal, tudományos fokozattal stb. Ezzel szemben mások esetleg szakképzettséggel vagy még általános iskolai bizonyítvánnyal sem rendelkeznek, így képesítési tőkéjük igen csekély.

Az *informáltsági társadalmi tőke* kizárólagos információkkal való rendelkezések, amelyek az adott társadalom vagy társadalmi életszféra különböző intézményes helyzeteiben, és e helyzetekkel összefüggő különböző körülmé-

nyei között társadalmi képességeket képeznek és a társadalmi erők összetevőit képezik.

A nyolcadik fejezetben (3.2Ba) adott meghatározásunk szerint informáltságon olyan ismeretekkel való rendelkezést értünk, amelyek részlegeseek, adott cselekvési lehetőségek, illetve e cselekvési lehetőségek megvalósítása szempontjából releváns adott konkrét körülményekre vonatkoznak. Az informáltság ilyen értelemben hosszú távon nem halmozható fel és nem sajátítható el. A hosszú távon felhalmozott és rendszerezett információk már olyan összetett tudássá válnak, amelyet nem az informáltság, hanem a személyes képesség fogalmán belül értelmezünk, amely – ahogyan azt a nyolcadik fejezetben (3.1Aa; 3.2Aa) láttuk – elvileg lehet általános személyes képesség vagy személyes társadalmi képesség. Tehát az informáltság mint társadalmi tőke hosszú távon bizonyos mértékben személyes társadalmi tőkévé alakulhat át, és hosszú távon ilyen formában halmozható fel.

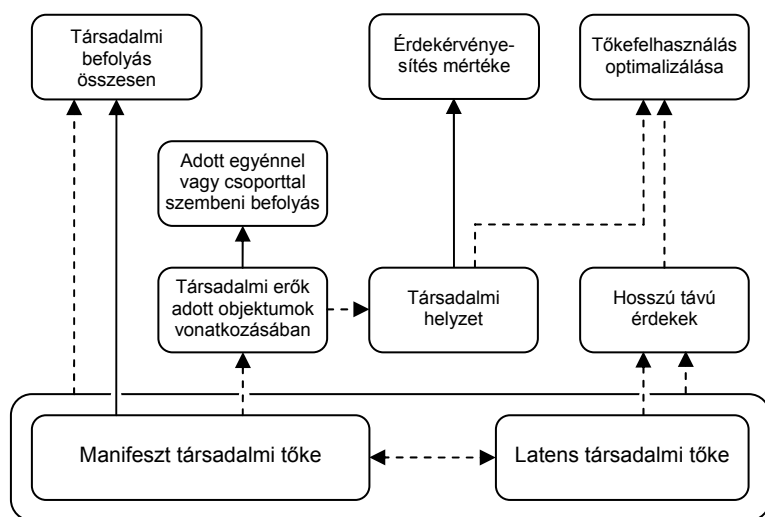
3.2. A társadalmi tőke funkciója

A) A manifeszt és a latens társadalmi tőke funkciója

a) A manifeszt társadalmi tőke funkciója

A társadalmi tőke következményeiként nagyrészt ahhoz hasonló jelenségeket veszünk figyelembe, amelyeket általában véve a tőke vagy a társadalmi tőke következményeiként számon tartanak a szociológiai irodalomban, és nagyrészt erre való tekintettel határoztuk meg a tőke fogalmát. Azonban egyrészt fentebb láttuk, hogy a manifeszt tőke és a latens tőke részben különböző természetű, és ezért a társadalmi tőke funkcióján belül különbséget teszünk a manifeszt tőke és a latens tőke funkciója között. Másrészt utalunk arra a működési módra is, amely az adott következményeket meghatározza. Az első fejezetben (2.1Aa), az oksági magyarázat sajátosságait tárgyalva hangsúlyoztuk, hogy az oksági magyarázatnak eleget kell tennie a logikai függetlenség követelményének. Bár mi a társadalmi tőke fogalmát a társadalmi tőke következményeinek tekintendő jelenségektől logikailag függetlenül határoztuk meg, a társadalmi tőke fogalma önmagában csak a társadalmi jelenségek egy adott vonatkozásának az oksági magyarázatára alkalmas. A társadalmi tőke természetéből adódóan a társadalmi tőke fogalma más vonatkozásokban csak a társadalmi jelenségek valószínűségi magyarázatára használható.²⁰ A társadalmi tőke funkcióját, illetve a különböző jelenségekre vonatkozó funkcióit a 9.6. ábrán szemléltetjük.

²⁰ A valószínűségi törvényszerűségek, illetve a valószínűségi magyarázatok csupán a létezők bizonyos vonásainak bizonyos valószínűséggel történő előrejelzését teszik lehetővé. (Stegmüller 1987: 17; Wright, G. 1987: 53)

9.6. ábra. A társadalmi tőke funkciója

- A *manifeszt társadalmi tőke funkciója* a társadalmi erők funkcióiban, tehát abban nyilvánul meg, hogy a tőkét alkotó képességek társadalmi erők alkotórészeként az adott egyénnek (vagy csoportnak) aktuálisan lehetőséget nyújtanak más egyének (vagy csoportok) bizonyos mértékű társadalmi befolyásolására, azaz mások érdekei érvényesülésének az elősegítésére vagy akadályozására.

Fentebb már említettük, hogy társadalmi tőkék szubjektumai felfogásunk szerint nemcsak egyének, hanem bizonyos értelemben társadalmi csoportok lehetnek, de ebben a fejezetben még csak egyénekre gondolunk a tőkék szubjektumaiként.

A kiemelt meghatározás szerinti funkciója tehát elvileg csak a társadalmi tőke egy részének van, az úgynevezett manifeszt társadalmi tőkének. A manifeszt társadalmi tőke önmagában elvileg azt határozza meg, illetve a manifeszt társadalmi tőke annak az oksági magyarázatára alkalmas, hogy az adott egyén összességében milyen társadalmi befolyással lehet másokra, azaz összességében milyen mértékben segítheti vagy akadályozhatja mások érdekeinek az érvényesülését. A társadalmi befolyás összessége az adott társadalomban vagy társadalmi életszférában valamennyi egyénnel szembeni befolyás összegeként értelmezhető, előfeltételezve a befolyás érvényesítésére irányuló szándékot. Azt azonban önmagában az adott egyén manifeszt társadalmi tőkéjéből okságilag nem magyarázhatjuk, hogy az adott egyén milyen társadalmi befolyással lehet – az egyének tágabb körén belül – egy adott másik egyénre, illetve az egyének viszonylag szűkebb körére. Az utóbbi

jelenséget közvetlenül a társadalmi erő határozza meg, illetve a társadalmi erők határozzák meg, e jelenség oksági magyarázatára a társadalmi erő fogalma alkalmas, ahogyan azt a nyolcadik fejezetben (4.2B) láttuk.

Adott egyén manifeszt társadalmi tőkéje csak bizonyos (kisebb vagy nagyobb) valószínűséggel határozza meg a társadalmi befolyását az egyének tágabb körén belül egy adott másik egyénre, illetve az egyének viszonylag szűkebb körére. Például egyenlő mértékű manifeszt társadalmi tőkével rendelkező két egyén is rendelkezhet igen különböző mértékű társadalmi erővel egy adott harmadik egyénnel szemben, és ennek következtében az egyik vagy a másik egyén igen különböző mértékű befolyással lehet a szóban forgó harmadik egyénre.

Korábban (3.1Aa) említettük, hogy Coleman fenomenalista tőkefogalma az említett szerző szándéka szerint annak a jelenségnek a magyarázatára szolgál, hogy egy adott egyén vagy csoport milyen mértékben érvényesíti érdekeit, milyen mértékben valósítja meg céljait. Empirikus szociológiai kutatásokban gyakran teszik vizsgálat tárgyává ezt a kérdést, és kimutatják például, hogy a társadalmi tőke különböző alkotórészei vagy formái hatással vannak az úgynevezett státusz-megszerzés folyamatára, az álláshoz jutás és a munkahelyi előrejutás esélyére, az iskolai tanulmányi eredményekre és a tanulmányi előmenetelre stb. (Pl.: Flap-De Graaf 1998; Lin 1999; Róbert 2000B; Lin 2001: 78-98; Erickson 2001; Flap-Boxman 2001; Angelusz-Tardos 2006)

A fentebb kiemelten hangsúlyozott funkciójánál fogva a manifeszt tőke természetesen nagyrészt, illetve bizonyos valószínűséggel meghatározza az érdekérvényesítés mértékét. A társadalmi tőke, illetve ezen belül a manifeszt társadalmi tőke fogalma azonban elvileg az érdekérvényesítés mértékének csak a valószínűségi magyarázatára alkalmas. Egyrészt azért, mert a manifeszt társadalmi tőkét alkotó társadalmi képességek amennyiben meghatározzák az érdekérvényesítés mértékét, erők és erőviszonyok formájában határozzák meg; és a manifeszt társadalmi tőke mennyisége által csak az erők összege adott, az egyes erők és az erőviszonyok meghatározatlanok. Másrészt, a tizenegyedik fejezetben majd látjuk, hogy az érdekérvényesítés mértékét elvileg az érdekviszonyok és az erőviszonyok együttesen határozzák meg, azaz a társadalmi helyzet határozza meg. Az erők és az erőviszonyok csak az egyik fajta meghatározó tényezőit képezik az érdekérvényesítés mértékének, a másik oldalról ezt a jelenséget az érdekviszonyok határozzák meg. Majd részben ez igényli a társadalmi helyzet fogalmának a bevezetését abban az értelemben, ahogyan e fogalmat meghatározzuk. A társadalmi tőke tehát az adott erők és erőviszonyok, valamint az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzetének a közvetítésével határozza meg az érdekérvényesítés mértékét, de – az említett közvetítő tényezőkkel összefüggésben – elvileg is csak bizonyos (adott esetekben kisebb vagy nagyobb) mértékben.

Ha nemcsak a manifeszt társadalmi tőkét, hanem a társadalmi tőke egészét vesszük figyelembe, a társadalmi tőke a társadalmi befolyás összességét is csak bizonyos valószínűséggel, illetve bizonyos mértékben határozza meg, mivel az adott

szubjektum számára a latens tőke társadalmi erő formájában nem létezik, és elvileg nincs hatással a társadalmi befolyásra. Megjegyezzük továbbá, hogy a fentebb említett más jelenségeket – a befolyást szűkebb körben és az érdekérvényesítés mértékét – a társadalmi tőke egésze természetesen kisebb valószínűséggel, illetve kisebb mértékben határozza meg, mint a manifest társadalmi tőke, mert a latens társadalmi tőke funkciója e vonatkozásokban sem érvényesül.

b) A latens társadalmi tőke funkciója

A társadalmi tőkének lehet egy kisebb vagy nagyobb latens alkotórésze is, amelyet alkotó lehetséges cselekvési képességek az egyén adott intézményes helyzetében, és e helyzetekkel összefüggő körülményei között nem képeznek társadalmi képességeket és nem képezik a társadalmi erők összetevőit. A latens tőkére fentebb említettük egyik példaként a mérnöki diplomával és képzettséggel rendelkező benzinkutast, de a munkanélküli mérnököt vagy szakmunkást is említhetjük. A latens tőke tehát társadalmi erő formájában nem játszik szerepet a cselekvések és kölcsönhatások, valamint az érdekérvényesítés mértékének a meghatározásában.

- A latens társadalmi tőke funkciója főleg abban jelenik meg, hogy az egyén hosszú távú érdekét képezi, és érdekei érvényesítésében hosszú távon arra törekszik, hogy társadalmi tőkájének lehetőleg a legnagyobb és/vagy a leghatékonyabban felhasználható részét manifest tőkeként felhasználja.

A latens társadalmi tőke nem társadalmi képesség és nem társadalmi erő formájában, hanem az adott egyén hosszú távú érdekének az alakítása révén lehet hatással az egyén cselekvéseire, illetve magatartására. Ha adottnak vesszük egyrészt az egyén latens tőkét, amely az egyén adott intézményes helyzetében nem hasznosítható, másrészt adottaknak vesszünk olyan más intézményes helyzeteket, illetve e helyzetekkel összefüggő körülményeket, amelyek között a latens tőkét alkotó társadalmi képességek tényleges képességekként léteznek, az adott egyénnek érdekében állhat az utóbbi intézményes helyzetek elérése. Feltéve, ha az új körülmények között adott manifest tőke nagyobb hatékonysággal lenne hasznosítható, mint a jelenlegi körülmények között adott manifest tőke hasznosítható; és intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségek vezetnek a tőke hasznosítása szempontjából kedvezőbb intézményes helyzetek elérésére.

Tehát a latens társadalmi tőke hosszú távon befolyásolhatja az egyén törekvéseit és magatartását. Például, ha az egyén jól képzett, de jelenlegi munkahelyén képzettségét nem tudja hasznosítani, törekedni fog arra, hogy olyan munkahelyre kerüljön, ahol képzettségét nagyobb mértékben hasznosíthatja. Ha esetleg lakóhelyének a közelében sem talál a szóban forgó szempontból megfelelő munkahelyet, esetleg elköltözik olyan lakóhelyre, ahol erre nagyobb esélyt lát.

A latens társadalmi tőke azonban csak egyik meghatározó tényezőként, és ezért csak bizonyos valószínűséggel határozza meg a tőke felhasználásának optimalizálására irányuló cselekvéseket. A latens tőke manifest tőkévé alakításának

esélyét alapvetően meghatározza az adott egyén – érdekviszonyok és erőviszonyok szerinti – társadalmi helyzete (amellyel a tizenegyedik fejezetben foglalkozunk), és ezzel összefüggésben meghatározza manifeszt társadalmi tőkéje is. Például az egyén szeretne munkahelyet változtatni, de – manifeszt tőkeként – ehhez társadalmi kapcsolatokra lenne szüksége. Vagy az egyén a szakképzettségét és szaktudását esetleg jól hasznosíthatná a jelenlegi lakóhelyéhez képest távoli munkahelyen, de ehhez másik lakást kellene vásárolnia, amihez viszont jelentős tulajdoni tőkére (pénzre) lenne szüksége.

B) A társadalmi tőke felhalmozása és átváltása

Végül röviden arra mutatunk rá, hogy az adott társadalomban vagy társadalmi életszférában általában a társadalmi tőkéket alkotó lehetséges vagy tényleges társadalmi képességek más szempontból is az érdekek alakítása révén lehetnek hatással az egyének cselekvéseire, illetve magatartására.

- Az egyén hosszú távú érdekét képezi – amennyiben társadalmi életútján még van előtte hosszú táv – társadalmi tőkéjének a felhalmozása, adott társadalmi tőkék alkalmazásával más társadalmi tőkék megszerzése, esetleg adott társadalmi tőkéjének az átváltása.

E megfogalmazásban a tőkéről vagy társadalmi tőkéről szóló irodalomban ismert és gyakran tárgyalt összefüggésekről van szó. (Lásd pl.: Bourdieu 1999: 172-177; Coleman 1990: 318-321; ford. 1994: 121-125; Lin 2001: 31, 41, 45-46)

Az egyén hosszú távú érdekét képezi azon társadalmi képességeinek a gyarapítása, amelyek társadalmi erőket képezhetnek számára, és amelyek alkalmazásával hosszabb távon társadalmi javakra tehet szert. E képességek, és e képességekből álló társadalmi tőkék megszerzésére irányuló érdekek és cselekvések szempontjából ezek a képességek és tőkék is társadalmi javakként értelmezhetőek, tehát ilyen szempontból társadalmi jószág például a szakképzettséget igazoló oklevél vagy a szaktudás. De ezek a létezők majd mint társadalmi képességek olyan társadalmi javak megszerzését segítik elő, amelyek az adott egyén számára közvetlenebbül képezik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit. Tehát általában a társadalmi tőkék alkotórészeit képező tényleges vagy lehetséges társadalmi képességek más szempontból mint az érdekeket alkotó cselekvési lehetőségek céltárgyait képező társadalmi javak befolyásolják hosszú távon az egyének magatartását.

A társadalmi tőke alkotórészeit képező lehetséges társadalmi képességek megszerzése során az egyének nagyrészt eleve tudatában vannak annak, hogy jelenlegi körülményeik között a megszerzendő jószág nem jelent számukra társadalmi képességet, és arra vannak tekintettel, hogy meg szeretnék változtatni intézményes helyzetüket, és e helyzetükkel összefüggő körülményeiket. Például az egyetemi hallgatók természetesen tisztában vannak azzal, hogy a megszerzendő egyetemi végzettségükre – amennyiben nem akarnak továbbtanulni – nem egyetemi hall-

gatóként lesz majd szükségük, hanem ahhoz, hogy munkát vállaljanak és munkavállalóként dolgozzanak. Vagy például egy szakmunkás járhat jogi egyetemre, bár tudatában van annak, hogy majdani jogi végzettségének az adott munkahelyen az adott beosztásában nem fogja hasznát venni. A diploma megszerzése után olyan munkahelyen és olyan beosztásban szeretne dolgozni, amelynek eléréséhez szükséges a jogi végzettség, és ahol hasznosíthatja ilyen végzettségét.

A *társadalmi tőke átváltása* az egyén számára adott tényleges társadalmi képesség felhasználásával és elhasználásával más társadalmi tőke, azaz más tényleges vagy lehetséges társadalmi képesség megszerzése. (Vö.: Bourdieu 1999: 172-177)

Ha valaki szakképzettségének és szaktudásának a felhasználásával pénzt keres, nem úgy fogalmazunk, hogy társadalmi képesítési tőkéjét és személyes társadalmi tőkéjét tulajdoni tőkére váltja, mert továbbra is rendelkezik az adott képesítéssel és személyes képességgel. Amennyiben azonban bizonyos személyes képességeket „fogyóeszközöknek” tekintjük, a személyes képességekből álló tőkék is átválthatók más tőkére. Lehet például, hogy valaki olyan nehéz testi munkát végez egészségre ártalmas körülmények között, hogy egyre rosszabb lesz az egészségi állapota. Ebben az esetben bizonyos testi képességeit mint tőkét pénzre, azaz tulajdoni tőkére váltja. Azonban ha a pénzét részben egyetemi képzésben költségtérítésként fizeti be, akkor tulajdoni tőkéjét hosszú távon szakmai tudásra és szakmai képesítésre, azaz személyes társadalmi tőkére és társadalmi képesítési tőkére váltja.

A hatásköri tőke átváltásáról többnyire nem beszélhetünk, az egyén hatásköre többnyire akkor is megmarad a számára, ha ennek alkalmazása révén az egyén más társadalmi képességekhez (pénzhez, kapcsolatokhoz, tulajdonhoz) jut hozzá. Egyes esetekben azonban a hatáskör átváltásáról is beszélhetünk, például Magyarországon az úgynevezett rendszerváltás során felső vállalati vezetőkől vagy politikusokból hatáskörük felhasználásával esetleg vállalatok tulajdonosai lettek (Kolosi 2000: 148-152; Szalai 2001: 163).

Végül visszatérünk ahhoz az általános kérdéshez, hogy a társadalmi tőke fogalma mennyiben és milyen értelemben alkalmas a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásainak a magyarázatára. Coleman szerint: „a társadalmi tőke fogalma egyaránt segít abban, hogy magyarázatot adjunk az egyéni cselekvők szintjén az eredmények különbözőségére, és hogy anélkül léphessünk át a mikroszintről a makroszintre, hogy ehhez ki kéne dolgoznunk ezen átmenet társadalmi struktúrális részleteit.” (Coleman 1990: 305; ford. 1994: 105) Az eddigiekből remélhetőleg kiderült, hogy szükség van egy általános elméletben a – főleg a társadalmi képességekre, a társadalmi erőkre, a társadalmi viszonyokra és a társadalmi helyzetekre vonatkozó – részletek kidolgozására ahhoz, hogy világosabban lássuk, mire alkalmas és mire nem alkalmas a társadalmi tőke fogalma.

Az egyéni cselekvők szintjén elvileg felfogásunk szerint csak az okságilag magyarázható jelenségnek, azaz a társadalmi befolyás összességének a pontos előrejelzésére alkalmas a társadalmi tőke fogalma. Azokban a vonatkozásokban, amelyekben a társadalmi tőke fogalma elvileg is csak bizonyos jelenségek való-

színűségi magyarázatára alkalmas, az egyes egyének szintjén a társadalmi tőkét figyelembe véve csak viszonylag kis valószínűséggel jelezhetjük előre, illetve csak viszonylag kis mértékben magyarázhatjuk meg a társadalmi jelenségeket, mert más meghatározó tényezők hatása a társadalmi tőkéhez képest esetleges. Az ebből a szempontból véletlenszerű eltérések az egyének tágabb körében viszont többé vagy kevésbé kiegyenlíthetik egymást. Tehát a társadalmi tőke fogalma empirikusan tulajdonképpen az egyének bizonyos csoportjai esetében, azaz makroszinten alkalmas a társadalmi jelenségek utóbb említett – elvileg is csak valószínűségi szinten magyarázható – oldalainak a valószínűségi magyarázatára.

A társadalmi jelenségek részletesebb magyarázatában nem társadalmi tőkékről, hanem egyrészt – az elemi alkotórészeiket tekintve társadalmi képességekből felépült meghatározó tényezőket figyelembe véve – társadalmi erőkről, erőviszonyokról, hatalomról és hatalmi viszonyokról kell beszélnünk. Másrészt figyelembe kell vennünk az – elemi alkotórészeiket tekintve cselekvési lehetőségekből felépült – érdekeket és érdekviszonyokat is. Tehát a társadalmi jelenséget lényegi meghatározó tényezőiként társadalmi viszonyokról mint érdekviszonyokról és erőviszonyokról, valamint az e viszonyok szerinti társadalmi helyzetekről kell beszélnünk.

Munkánk második részének a bevezetéseként mindenekelőtt azt hangsúlyoztuk, hogy felfogásunk szerint a szociológia olyan tudomány, amelynek érdeklődési köre kiterjed átfogóan a modern társadalomra, de kutatási területét különösen a társadalmi élet szférája képezi; más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a szociológia érdeklődési körébe. Munkánk második részében a társadalmi élet szféráját elemeztük, a társadalmi élet szférájában kutattuk a társadalmi jelenségek lényegét alkotó érdekeket és érdekviszonyokat, erőket és erőviszonyokat. A következő részben, munkánk harmadik részében az érdekviszonyokat és az erőviszonyokat a társadalmi viszony fogalmában foglaljuk össze, és a társadalmi viszonyokkal, valamint a társadalmi jelenségek társadalmi viszonyok általi meghatározottságával foglalkozunk.

IRODALOM

- Ailon, Galit 2006: What B Would Otherwise Do: A Critique of Conceptualizations of Power in Organizational Theory. *Organization*, 6: 771-800.
- Andics Jenő – Rozgonyi Tamás 1977: *Konfliktus és harmónia. A gazdasági szervezetek szociológiájának alapkérdései*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Andorka Rudolf 1991: Homo socio oeconomicus. *Magyar Tudomány*, 10: 1161-1176.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2006: Hálózatok a magyar társadalomban. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 227-252.
- Angelusz Róbert (szerk.) 1999: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Apel, Karl-Otto 1992A: *Két erkölcsfilozófiai tanulmány*. Budapest: Áron Kiadó
- Apel, Karl-Otto 1992B: Utópia-e az ideális kommunikációs közösség etikája? Az etika, az utópia és az utópia-kritika viszonyáról. In: *Két erkölcsfilozófiai tanulmány*. Budapest: Áron Kiadó, 13-73.
- Apel, Karl-Otto 1992C: A diszkurzus-etika határain? In: *Két erkölcsfilozófiai tanulmány*. Budapest: Áron Kiadó, 74-121.
- Arendt, Hannah 1970: *On Violence*. New York: Harcourt Brace and Company
- Asherman, Ira G. – Sandra Vance Asherman (ed.) 2001: *The Negotiation Sourcebook*. Amherst, MA: HRD Press
- Atkinson, John W. 1964: *An Introduction to Motivation*. Princeton: Van Nostrand
- Bader, Veit M. 1989: Max Webers Begriff der Legitimität. In: Johannes Weiß (hg.): *Max Weber heute. Erträge und Probleme der Forschung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 296-334.
- Balázs Zoltán 1998: *Modern hatalomelméletek*. Budapest: Korona Kiadó
- Ball, Terence 1978: Two Concepts of Coercion. *Theory and Society*, 1: 97-112.
- Ball, Terence 1988A: *Transforming Political Discourse: Political Theory and Critical Conceptual History*. Oxford: Blackwell
- Ball, Terence 1988B: The Changing Face of Power. In: *Transforming Political Discourse: Political Theory and Critical Conceptual History*. Oxford: Blackwell, 80-105.
- Bandura, Albert 1986: *Social Foundations of Thought and Action. A Social Cognition Theory*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Barban, Emily – Alya Guseva 2005: What a Weberian approach to interests can contribute to economic sociology. *Theory and Society*, 34: 93-103
- Barnes, Barry 1988: *The Nature of Power*. Cambridge: Polity Press
- Bayer József 1997: *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról*. Budapest: Napvilág Kiadó – Scientia Humana
- Becker, Gary S. 1964: *Human Capital*. New York: Columbia University Press
- Beetham, David 1991: *The Legitimation of Power*. London: MacMillan
- Benton, Ted 1981: „Objective” Interests and the Sociology of Power. *Sociology*, 2: 161-184.
- Berger, Peter L. – Thomas Luckmann 1998: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: Jászöveg Műhely Kiadó

- Bertalan László (szerk.) *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Bierstedt, Robert 1974: *Power and Progress: Essays on Sociological Theory*. New York: McGraw-Hill
- Bihari Mihály 1980: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. *Társadalmi Szemle*, 3: 105-115.
- Blau, Peter M. 1964: *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley and Sons
- Blau, Peter M. 1983: *On the Nature of Organizations*. Malabar: Robert E. Krieger Publishing Company
- Blaug, Mark 2007: Az emberi tőke elmélete. *Replika*, 60: 43-56.
- Boudon, Raymond 2001: *The Origin of Values. Sociology and Philosophy of Beliefs*. New Brunswick and London: Transaction Publishers
- Bourdieu, Pierre 1977: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bourdieu, Pierre 1986: The Forms of Capital. In: John G. Richardson (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, 241-258.
- Bourdieu, Pierre 1990: *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press
- Bourdieu, Pierre 1991: *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press
- Bourdieu, Pierre 1999: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 156-177.
- Bourdieu, Pierre 2002: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág Kiadó
- Braverman, Harry 1974: *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press
- Breiger, Ronald L. (ed.) 1990: *Social Mobility and Social Structure*. Cambridge: Cambridge University Press
- Burawoy, Michael 1979: *Manufacturing Consent*. Chicago: The University of Chicago Press
- Burt, Ronald S. 1982: *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. New York: Academic Press
- Burt, Ronald S. 1992: *Structural Holes. The Social Structure of Competition*. Cambridge: Harvard University Press
- Carver, Charles S. – Michael F. Scheier 2002: *Személyiségpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó
- Castles, Francis G. – David J. Murray – David C. Potter (ed.) 1971: *Decisions, Organizations and Society*. Harmondsworth: Penguin
- Chazel, Francois 1985: Hatalom, struktúra és uralom. *Szociológiai figyelő*, 2: 44-62.
- Clegg, Stewart R. – David Dunkerley 1980: *Organisation, Class and Control*. London: Routledge and Kegan Paul
- Clegg, Stewart R. 1989: *Frameworks of Power*. London: SAGE Publications
- Cohen, Joshua 1989: Deliberation and Democratic Legitimacy. In: Alan Hamlin – Philip Pettit (eds): *The Good Policy: Normative Analysis of the State*. Oxford: Basil Blackwell 17-34.

- Coleman, James S. 1990: *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press
- Coleman, James S. 1994: Társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 99-127.
- Collard, David A. 1978: *Altruism and Economy: A Study in Non-Selfish Economics*. Oxford: Martin Robinson
- Crespi, Franco 1989: *Social Action and Power*. Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers
- Csepeli György 2001: *A szervezkedő ember. A szervezeti élet szociálpszichológiája*. Budapest: Osiris Kiadó
- Csizmadia Zoltán 2008: Kapcsolathálózatok és társadalmi tőkék. A társadalmi viszonyok felértékelődése a szociológia legújabb szakaszában. In: Némédi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 265-318.
- Csontos László (vál.) 1998: *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó
- Dahl, Robert A. 1957: The Concept of Power. *Behavioral Science*, 2: 201-215.
- Dahl, Robert A. 1961: *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven: Yale University Press
- Dahl, Robert A. 1968: Power. In: David L. Sills: *International Encyclopaedia of the Social Sciences*. New York: MacMillan, 405-415.
- Dahl, Robert A. 1971: A Critique of the Ruling Elite Model. In: Francis G. Castles – David J. Murray – David C. Potter (ed.): *Decisions, Organizations and Society*. Harmondsworth: Penguin, 354-363.
- Dahrendorf, Ralph 1976: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. (1959) London and Henley: Routledge and Kegan Paul
- Dahrendorf, Ralph 1994: *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Douglas, Jack D. (ed.) 1970: *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul
- Ebers, Mark – Wilfried Gotsch 1995: A szervezetek intézményi közgazdaságtani elméletei. In: Alfred Kieser (szerk.): *Szervezetelméletek*. Budapest: AULA Kiadó, 251-313.
- Eisenhardt, Kathleen M. 1989: Agency theory. An assessment and review. *Academy of Management Review*, 1: 57-74.
- Elias, Norbert 1991: *The Society of Individuals*. Oxford: Blackwell Publishers
- Elias, Norbert 2004: *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Elster, Jon (ed.) 1986A: *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell.
- Elster, Jon 1986B: Introduction. In: (ed.): *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell, 1-33.
- Elster, Jon 1990: Selfishness and Altruism. In: Jane J. Mansbridge (ed.): *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press, 44-52.
- Elster, Jon 1995: *A társadalom fogaskerekei*. Budapest: Osiris-Századvég Kiadó
- Erickson, Bonnie H. 2001: Good Networks and Good Jobs: The Value of Social Capital to Employers and Employees. In: Nan Lin – Karen Cook – Ronald S. Burt (ed.): *Social Capital. Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, 127-158.
- Etzioni, Amitai 1968: *The Active Society*. New York: The Free Press
- Etzioni, Amitai 1988: *The Moral Dimension. Toward a New Economics*. New York: Free Press
- Fama, Eugene F. – Michael C. Jensen 1983: Separation of ownership and control. *Journal of Law and Economics*, 2: 301-325.

- Fama, Eugene F. 1980: Agency problems and the theory of the firm. *Journal of Political Economy*, 2: 288-307.
- Farkas Zoltán 1983: Munkások érdek- és érdekeltségi viszonyai. *Szociológia*, 1-2: 27-52.
- Farkas Zoltán 1984-85: A termelési magatartás mint érdekérvényesítés. *Szociológia*, 1-2: 53-67.
- Farkas Zoltán 1987: A szűkebb szükségletfogalom és az érdek fogalma. *Társadalomtudományi Közlemények*, 2: 209-228.
- Farkas Zoltán 1991A: *Az általános szociológia vázlata*. Budapest: Tankönyvkiadó
- Farkas Zoltán 1991B: Az érdekerő és a hatalom fogalma. *Társadalomkutatás*, 2-3: 59-80.
- Farkas Zoltán 1997: *A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete*. Miskolc: Bíbor Kiadó
- Farkas Zoltán 2010A: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó
- Farkas Zoltán 2010B: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó
- Farkas Zoltán 2010C: A társadalmi struktúra, alakulat és a duális politikai rendszer. *Valóság*, 5: 1-24.
- Farkas Zoltán 2011: *Az intézmények és az érdekek az üzemben*. Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/09100/09117>
- Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.) 2000: *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Felkai Gábor 2001: A diszkurzusetika és a demokratikus politikai eljárások eszménye. In: Jürgen Habermas: *A kommunikatív etika*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 7-56.
- Ferge Zsuzsa 1982: *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Flap, Henk D. – Nan D. De Graaf 1998: Társadalmi tőke és megszerzett társadalmi státusz. In: Lengyel György – Szántó Zoltán: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, 129-151.
- Flap, Henk D. – Ed Boxman 2001: Getting Started: The Influence of Social Capital on the Start of the Occupational Career. In: Nan Lin – Karen Cook – Ronald S. Burt (ed.): *Social Capital. Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, 159-181.
- Flap, Henk D. 1990: Patronage: An Institution in its Own Right. In: Michael Hechter – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wippler (ed.): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York: Walter de Gruyter, 225-243.
- Flap, Henk D. 1991: Social Capital in the Reproduction of Inequality. *Comparative Sociology of Family, Health and Education*, 20: 6179-6202.
- Foucault, Michael 1996: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
- Foucault, Michael 2000: Miért tanulmányozzuk a hatalmat? In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 464-479.
- French, John R. P. – Bertram Raven 2001: The Basis of Social Power. In: Ira G. Asherman – Sandra Vance Asherman (ed.): *The Negotiation Sourcebook*. Amherst, MA: HRD Press, 61-73.

- Friedman, Andrew L. 1977: *Industry and Labour. Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism*. London: The MacMillan Press
- Friedman, Richard B. 1990: On the Concept of Authority in Political Philosophy. In: Joseph Raz (ed.): *Authority*. Oxford: Basil Blackwell, 56-91.
- Fukuyama, Francis 1997: *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Füzér Katalin – Gerő Márton – Sik Endre – Zongor Gábor 2006: Társadalmi tőke és fejlesztés. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI, 335-350.
- Garfinkel, Harold 1967: *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
- Garfinkel, Harold 2000: Mi az etnometodológia?. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 352-378.
- Giddens, Anthony 1979: *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London: MacMillan
- Giddens, Anthony 1984: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press
- Goffman, Erving 1981: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Habermas, Jürgen 1984: *The Theory of Communicative Action. Volume 1. Reason and Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press
- Habermas, Jürgen 1987: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE
- Habermas, Jürgen 1993A: *Justification and Application. Remarks on Discourse Ethics*. Cambridge: The MIT Press
- Habermas, Jürgen 1993B: Remarks on Discourse Ethics. In: *Justification and Application. Remarks on Discourse Ethics*. Cambridge: The MIT Press, 19-111.
- Habermas, Jürgen 1994A: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
- Habermas, Jürgen 1994B: Legitimációs problémák a modern államban. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 183-221.
- Habermas, Jürgen 1995: *The Theory of Communicative Action. Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*. (1987) Cambridge: Polity Press
- Habermas, Jürgen 1996: *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: Polity Press
- Habermas, Jürgen 2001: *A kommunikatív etika. A demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és a társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Halász László – Hunyadi György – Marton L. Magda (szerk.) 1979: *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hamlin, Alan – Philip Pettit (eds) 1989: *The Good Policy: Normative Analysis of the State*. Oxford: Basil Blackwell
- Harsanyi, John C. 1986: Advances in Understanding Rational Behavior. In: Jon Elster: *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell, 82-107.
- Hart, Herbert L. A. 1995: *A jog fogalma*. Budapest: Osiris Kiadó

- Heap, Shaun H. – Martin Hollis – Bruce Lyons – Robert Sugden – Albert Weale 1994: *The Theory of Choice. A Critical Guide.* (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers
- Heap, Shaun H. 1994: Rationality. In: Shaun H. Heap – Martin Hollis – Bruce Lyons – Robert Sugden – Albert Weale: *The Theory of Choice. A Critical Guide.* (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, 3-25.
- Hechter, Michael – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wippler (ed.) 1990A: *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects.* New York: Walter de Gruyter
- Hechter, Michael – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wippler 1990B: Introduction. In: (ed.): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects.* New York: Walter de Gruyter, 1-9.
- Hechter, Michael – Lynn Nadel – Richard E. Michod (ed.) 1993: *The Origin of Values.* New York: Aldine de Gruyter
- Hechter, Michael 1987: *Principles of Group Solidarity.* Los Angeles: University of California Press
- Hechter, Michael 1993: Values Research in the Social and Behavioral Sciences. In: Michael Hechter – Lynn Nadel – Richard E. Michod (ed.): *The Origin of Values.* New York: Aldine de Gruyter, 1-28.
- Heckathorn, Douglas D. 2001: Sociological Rational Choice. In: George Ritzer – Barry Smart (ed.): *Handbook of Social Theory.* London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 270-284.
- Heeren, John 1970: Alfred Schutz and the Sociology of Common-sense Knowledge. In: Jack D. Douglas (ed.): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge.* London: Routledge and Kegan Paul, 45-56.
- Hegel, Georg W. F. 1979: *A logika tudománya. I.-II. rész.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- Helvétius, Claude-Adrien 1962: *Az emberről. Értelmi képességeiről és neveltetéséről.* Budapest: Tankönyvkiadó
- Hernádi Miklós (szerk.) 1984: *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás.* Budapest: Gondolat Kiadó
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1972: *Munkásmagatartások és gazdasági szervezet.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1978: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés.* Budapest: Gondolat Kiadó
- Héthy Lajos 1983: *Vállalatirányítás és demokrácia.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Hickson, David J. – Arthur F. McCullough 1983: Power in Organizations. In: Graeme Salaman – Kenneth Thompson (ed.): *Control and Ideology in Organizations.* Cambridge: The MIT Press, 27-55.
- Hirschman, Albert O. (ed.) 1986A: *Rival Views of market society and other recent essays.* New York: Viking Penguin
- Hirschman, Albert O. 1985: Against Parsimony. *Economics and Philosophy*, 1: 7-21.
- Hirschman, Albert O. 1986B: The Concept of Interest: From Euphemism to Tautology. In: (ed.): *Rival Views of market society and other recent essays.* New York: Viking Penguin, 35-55.
- Hitlin, Steven – Jane Allyn Piliavin 2004: Values: Reviving a Dormant Concept. *Annual Review of Sociology*, 30: 359-393.

- Hobbes, Thomas 1999: *Leviatán. Vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma. Első kötet*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Horkheimer, Max 1976: Hagyományos és kritikai elmélet. In: Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Budapest: Gondolat Kiadó, 43-116.
- Hume, David 1995: *Tanulmány az emberi értelemről*. Budapest: Nippon Kiadó
- Hume, David 2006: *Értekezés az emberi természetről*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Jávor István – Rozgonyi Tamás 2005: *Hatalom, konfliktus, kultúra*. Budapest: KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó
- Jávor István – Rozgonyi Tamás 2007: *A szervezetek és a munka világa*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Zsigmond Király Főiskola
- Jencks, Christopher 1990: Varieties of Altruism. In: Jane J. Mansbridge (ed.) *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press, 54-67.
- Kieser, Alfred (szerk.) 1995: *Szervezetelméletek*. Budapest: AULA Kiadó
- Kohlberg, Lawrence 1981: *Essays on Moral Development. Volume I*. San Francisco
- Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) 2006: *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI
- Kolosi Tamás 2000: *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest: Osiris Kiadó
- Kovács Imre (szerk.) 1984: *Gazdaság és rétegződés. Rétegződés-modell vizsgálat IV*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- Kovács Imre (szerk.) 2006: *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó
- Kulcsár Kálmán 1987: *Politikai és jogszociológia*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Kulcsár Kálmán 1997: *Jogszociológia*. Budapest: Kulturtrade Kiadó
- Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) 1994: *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó
- Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) 1998: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó
- Lenski, Gerhard E. 1966: *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York: McGraw-Hill Book Company
- Lick József 1979: *Érdek és tevékenység*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Lin, Nan – Karen Cook – Ronald S. Burt (ed.) 2001: *Social Capital. Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter
- Lin, Nan 1988: Társadalmi erőforrások és instrumentális cselekvés. *Szociológiai figyelő*, 3: 79-92.
- Lin, Nan 1990: Social Resources and Social Mobility: A Structural Theory of Status Attainment. In: Ronald L. Breiger (ed.): *Social Mobility and Social Structure*. Cambridge: Cambridge University Press, 247-271.
- Lin, Nan 1999: Social Networks and Status Attainment. *Annual Review of Sociology*, 25: 467-487.
- Lin, Nan 2001: *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lipset, Seymour Martin 1995: *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai*. Budapest: Osiris Kiadó

- Löffler Tibor 2010: *Hatalom – autoritás – legitimitás. Elméletek és elméletkritika*. Szeged: JATE Press
- Luhmann, Niklas 1969: *Legitimation durch Verfahren*. Berlin: Hermann Luchterhand Verlag
- Lukács György 1985: *A társadalmi lét ontológiájáról. III. kötet. Prolegomena*. Budapest: Akadémiai Kiadó, Magvető Kiadó
- Lukes, Steven 1974: *Power: A Radical View*. London: The Macmillan Press Ltd.
- Makó Csaba 1985: *A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Mandler, George 1993: Approaches to a Psychology of Values. In: Michael Hechter – Lynn Nadel – Richard E. Michod (ed.): *The Origin of Values*. New York: Aldine de Gruyter, 229-258.
- Mann, Michael 1986: *The Sources of Social Power. Volume I : A History of Power from the Beginning to A. D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mann, Michael 1993: *The Sources of Social Power. Volume II : The rise of classes and nation-states, 1760-1914*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mann, Michael 2000: A társadalmak mint szervezett hatalmi hálózatok. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 591-622.
- Mannheim Károly 1996: *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
- Mansbridge, Jane J. (ed.) 1990A: *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Mansbridge, Jane J. 1990B: The Rise and Fall of Self-Interest in the Explanation of Political Life. In: *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press, 3-22.
- Mansbridge, Jane J. 1990C: On the Relation on Altruism and Self Interest. In: *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press, 133-143.
- Mansfield, Harvey C. 1996: A jól felfogott önérték. *Világosság*, 1: 20-36.
- March, James G. 1986: Bounded Rationality, Ambiguity, and Engineering of Choice. In: Jon Elster (ed.) *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell, 142-170.
- Margolis, Howard 1990: Dual Utilities and Rational Choice. In: Jane J. Mansbridge (ed.) *Beyond Self-Interest*. Chicago: University of Chicago Press, 239-253.
- Marx, Karl – Friedrich Engels 1976: *A német ideológia*. Budapest: MEM 3. kötet
- Marx, Karl 1959: *A filozófia nyomorúsága*. Budapest: MEM. 4. köt.
- McGuire, William J. 1979: Az attitűdök természete és az attitűdváltozás. In: Halász László – Hunyadi György – Marton L. Magda (szerk.): *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 57-104.
- Merton, Robert K. 1980: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Mills, C. Wright. 1972: *Az uralkodó elit*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Mingione, Enzo 1991: *Fragmented Societies. A Sociology of Economic Life beyond the Market Paradigm*. Cambridge: Basil Blackwell
- Mook, Douglas G. 1987: *Motivation. The Organization of Action*. New York: W.W. Norton and Company, Inc.
- Munzer, Stephen R. 1990: *A Theory of Property*. Cambridge: Cambridge University Press

- Némedi Dénes (szerk.) 1988: *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek (45.)
- Némedi Dénes (szerk.) 2008A: *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó
- Némedi Dénes 2008B: Jog és tárgyalásos politika. In: (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 73-97.
- Oberschall, Anthony 1973: *Social Conflict and Social Movements*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Orbán Annamária – Szántó Zoltán 2005: Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 2: 55-70.
- Papp Zsolt (szerk.) 1976: *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Papp Zsolt 1979: Az érdek-fogalom társadalomelméleti hasznosításához. *Társadalomtudományi Közlemények*, 2.
- Papp Zsolt 1984: Kísérlet az érdekstruktúra néhány elemének mérésére. In: Kovách Imre (szerk.): *Gazdaság és rétegződés. Rétegződés-modell vizsgálat IV*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet, 199-218.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (ed.) 1962A: *Toward a General Theory of Action*. (1951) New York: Harper and Row Publishers
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1962B: Values, Motives, and Systems of Action. In: (ed.): *Toward a General Theory of Action*. (1951) New York: Harper and Row Publishers, 45-275.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1988: A társadalmi rendszer. In: Némedi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek 45: 5-37.
- Parsons, Talcott 1949: *The Structure of Social Action*. (1937) New York: Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, Talcott 1951: *The Social System*. New York: Free Press
- Parsons, Talcott 1964: *Essays in Sociological Theory*. New York: Free Press
- Parsons, Talcott 1967: *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, Talcott 1971: *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Parsons, Talcott 1988: A politikai hatalom fogalmáról. In: Némedi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek 45: 38-83.
- Parsons, Talcott 2000: A modern társadalmak rendszere. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 40-61.
- Pejovich, Svetozar 1992: *A tulajdonjogok közgazdaságtana*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Perrow, Charles 1994: *Szervezetpszichológia*. Budapest: Osiris-Századvég, Panem-McGraw Hill
- Petri, Herbert L. 1986: *Motivation: Theory and Research*. Belmont: Wadsworth Publishing Company
- Pfeffer, Jeffrey 1981: *Power in Organizations*. Marshfield: Pitman Publishing Inc.
- Prugberger Tamás 2002: *Érdek és érdekegyeztetés a jogban*. Miskolc: Bíbor Kiadó
- Putnam, Robert D. 1993: *Making Democracy Work. Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press

- Rawls, John 1997: *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó
- Raz, Joseph (ed.) 1990: *Authority*. Oxford: Basil Blackwell
- Richardson, John G. 1986 (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press
- Ritzer, George – Barry Smart (ed.) 2001A: *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications
- Róbert Péter 2000A: *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó
- Róbert Péter 2000B: A kulturális és anyagi erőforrások szerepe a státusmegszerzés folyamatában. In: *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, 84-113.
- Rokeach, Milton 1973: *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press
- Rossen, Sherwin 1998: Emberi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 71-100.
- Rotter, Julian B. 1975: Some Problems and Misconceptions Related to the Construct of Internal versus External Control of Reinforcement. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1: 36-67.
- Rousseau, Jean-Jacques 1997: *A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei*. Budapest: PannonKlett Kiadó
- Rózsahegyí Edit 1973: *Cél és tevékenység*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Russel, Bertrand 2004: *A hatalom. A társadalom újszerű elemzése*. Budapest: Typotex Kiadó
- Sajó András 1988: *Társadalmi-jogi változás. A társadalmi változás jogszociológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Salaman, Graeme – Kenneth Thompson (ed.) 1983: *Control and Ideology in Organizations*. Cambridge: The MIT Press
- Samu Mihály 2000: *Hatalomelmélet. Különös tekintettel az államra*. Budapest: Korona Kiadó
- Sárközy Tamás 1973: *Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdonjog*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Schultz, Theodore W. 1998: Beruházás az emberi tőkébe. In: Lengyel György – Szántó Zoltán: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, 45-69.
- Schutz, Alfred 1962: *Collected Papers I.: The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff
- Schutz, Alfred 1964: *Collected Papers II.: Studies in Social Theory*. The Hague: Martinus Nijhoff
- Schütz, Alfred 1984: A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 178-228.
- Sen, Amartya K. 1990: Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory. In: Jane J. Mansbridge (ed.) *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press: 25-43.

- Shapiro, Susan P. 2005: Agency Theory. *Annual Review of Sociology*, 1: 263-284.
- Sik Endre 2006: Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, 2: 72-95.
- Sills, David L. 1968: *International Encyclopaedia of the Social Sciences*. New York: MacMillan
- Small, Albion 1905: *General Sociology*. Chicago: University of Chicago Press
- Smith, Adam 1959: *A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Stegmüller, Wolfgang 1987: Az okság problémája. In: Bertalan László (szerk.): *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 9-42.
- Stinchcombe, Arthur L. 1968: *Constructing Social Theories*. Chicago: University of Chicago Press
- Swedberg, Richard 2003: *Principles of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press
- Swedberg, Richard 2005A: *Interest*. London: Open University Press
- Swedberg, Richard 2005B: Can there be a sociological concept of interest? *Theory and Society* 34: 359-390.
- Szabó Katalin 1990: Szomorú tudomány, avagy miért rekedt ki az ember a gazdasági látómezőnkől. *Társadalom és Gazdaság*, 1: 27-35.
- Szalai Erzsébet 2001: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó
- Szántó Zoltán 1998: A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In: Csontos László (vál.): *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó, 7-24.
- Szegő Andrea 1983: Érdek és struktúra – érdekstruktúra. *Társadalomtudományi Közlemények*, 2: 270-297.
- Szelényi Iván 1990: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Vanfossen, Beth E. 1979: *The Structure of Social Inequality*. Boston: Little, Brown and Company
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weiß, Johannes (hg.): *Max Weber heute. Erträge und Probleme der Forschung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Wiatr, Jerzy J. 1980: *A politikai viszonyok szociológiája*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Wolff, Robert P. 1990: The Conflict between Authority and Autonomy. In: Joseph Raz (ed.): *Authority*. Oxford: Basil Blackwell, 20-31.
- Wright, Erik O. (ed.) 1989B: *The Debate on Classes*. London, New York: Verso
- Wright, Erik O. 1987: *Classes*. London: Verso
- Wright, Erik O. 1989A: A General Framework for the Analysis of Class Structure. In: (ed.) *The Debate on Classes*. London, New York: Verso, 3-43.
- Wright, Erik O. 1999: Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 178-221.
- Wright, Erik O. 2006: Socialism as Social Empowerment. *Berkeley Journal of Sociology: A Critical Review*, 50: 147-167.

- Wright, George H. 1987: Magyarázat és megértés. In: Bertalan László (szerk.) *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 43-210.
- Wrong, Dennis H. 1979: *Power. Its Forms, Bases and Uses*. Oxford: Basil Blackwell

NÉVMUTATÓ

- Ailon, Galit › 117, 321
 Andics Jenő › 30, 177, 321
 Andorka Rudolf › 32, 321
 Angelusz Róbert › 316, 321
 Apel, Karl-Otto › 270-273, 321
 Arendt, Hannah › 272, 321
 Asherman, Ira G. › 321
 Asherman, Sandra V. › 321
 Atkinson, John W. › 39, 84, 321
 Bader, Veit M. › 263, 321
 Balázs Zoltán › 114, 321
 Ball, Terence › 115, 117, 321
 Bandura, Albert › 84, 86, 321
 Barban, Emily › 29, 321
 Barnes, Barry › 124, 126, 284, 321
 Bayer József › 251, 261, 263, 264, 267, 291, 321
 Becker, Gary S. › 300, 321
 Beetham, David › 124, 126, 129, 200, 227, 228, 231, 261, 264-266, 280, 283-284, 291-295, 297, 321
 Benton, Ted › 39, 321
 Berger, Peter L. › 36, 321
 Bertalan László › 322
 Bierstedt, Robert › 128, 322
 Bihari Mihály › 32, 39, 322
 Blau, Peter M. › 129, 225, 300, 322
 Blaug, Mark › 300, 322
 Boudon, Raymond › 89, 322
 Bourdieu, Pierre › 28-29, 86-87, 199, 264, 283, 300-302, 305, 311, 318-319, 322
 Boxman, Ed › 316, 324
 Braverman, Harry › 68, 322
 Breiger, Ronald L. › 322
 Burawoy, Michael › 42, 322
 Burt, Ronald S. › 31, 305, 322, 327
 Carver, Charles S. › 92, 322
 Castles, Francis G. › 322
 Chazel, Francois › 39, 322
 Clegg, Stewart R. › 39, 84, 115, 322
 Cohen, Joshua › 273, 322
 Coleman, James › 28-29, 31, 38, 40, 114, 127, 150, 219, 225-227, 231, 240-242, 252-253, 300, 303-306, 311, 313, 316, 318-319, 323
 Collard, David › 28, 323
 Cook, Karen › 327
 Crespi, Franco › 119, 242, 323
 Csepeli György › 230, 323
 Csizmadia Zoltán › 300, 323
 Csontos László › 323
 Dahl, Robert › 117, 127, 129, 200, 202, 323
 Dahrendorf, Ralph › 28, 37-38, 100, 141, 225, 231, 238, 263, 323
 De Graaf, Nan D. › 150, 313, 316, 324
 Douglas, Jack D. › 323
 Dunkerley, David › 84, 322
 Ebers, Mark › 111, 217-218, 323
 Eisenhardt, Kathleen M. › 111, 217-218, 323
 Elias, Norbert › 87, 228, 323
 Elster, Jon › 40, 323
 Engels, Friedrich › 28, 283, 328
 Erickson, Bonnie H. › 316, 323
 Etzioni, Amitai › 28, 125, 323
 Fama, Eugene F. › 111, 218, 323-324
 Farkas Zoltán › 30, 48, 50-52, 57, 60, 80, 93, 106, 181, 230, 242, 290, 324
 Felkai Gábor › 270, 324
 Ferge Zsuzsa › 114, 324
 Flap, Henk D. › 150, 305, 313, 316, 324
 Foucault, Michael › 117, 199, 232, 324
 French, John R. P. › 125, 324
 Friedman, Andrew L. › 296, 325
 Friedman, Richard B. › 225, 325
 Fukuyama, Francis › 306, 325
 Füzér Katalin › 300, 325
 Garfinkel, Harold › 95, 325
 Gerő Márton › 300, 325

- Giddens, Anthony › 31, 119, 325
 Goffman, Erving › 92, 325
 Gotsch, Wilfried › 111, 217-218, 323
 Guseva, Alya › 29, 321
 Habermas, Jürgen › 30, 119, 122-123, 267-279, 281, 290, 325
 Halász László › 325
 Hamlin, Alan › 325
 Harsanyi, John C. › 39, 325
 Hart, Herbert L. A. › 74, 325
 Heap, Shaun H. › 40, 326
 Hechter, Michael › 39-40, 88, 238, 326
 Heckathorn, Douglas D. › 40, 326
 Heeren, John › 36, 326
 Hegel, Georg W. F. › 181, 326
 Helvétius, Claude-Adrien › 27, 326
 Hernádi Miklós › 326
 Héthy Lajos › 30-31, 39, 45, 85, 120, 326
 Hickson, David J. › 128, 326
 Hirschman, Albert O. › 27-28, 35, 42, 326
 Hitlin, Steven › 91, 326
 Hobbes, Thomas › 26, 115, 238, 327
 Hollis, Martin › 326
 Horkheimer, Max › 283, 327
 Hume, David › 27, 115, 327
 Hunyadi György › 325
 Jávör István › 127, 172, 177, 228, 327
 Jencks, Christopher › 33, 327
 Jensen, Michael C. › 111, 218, 323
 Jouvenel, Bertrand de › 202
 Kieser, Alfred › 327
 Kohlberg, Lawrence › 269, 327
 Kolosi Tamás › 319, 327
 Kovách Imre › 327
 Kulcsár Kálmán › 74, 117, 327
 Lengyel György › 327
 Lenski, Gerhard E. › 129, 225, 283-284, 327
 Lick József › 30-31, 33, 39, 45, 327
 Lin, Nan › 127, 299-300, 303, 305, 316, 318, 327
 Lipset, Seymour M. › 266, 327
 Löffler Tibor › 114, 328
 Luckmann, Thomas › 36, 321
 Luhmann, Niklas › 30, 263-264, 328
 Lukács György › 84, 328
 Lukes, Steven › 39, 40, 45, 118, 199-200, 328
 Lyons, Bruce › 326
 Makó Csaba › 30-31, 39, 45, 68, 120, 296, 326, 328
 Mandler, George › 91, 328
 Mann, Michael › 119, 127, 328
 Mannheim Károly › 277, 328
 Mansbridge, Jane J. › 26-28, 33, 57, 81-82, 328
 Mansfield, Harvey C. › 32, 328
 March, James G. › 39, 328
 Margolis, Howard › 28, 328
 Marton L. Magda › 325
 Marx, Karl › 28, 43, 283, 299, 328
 McCullough, Arthur F. › 128, 326
 McGuire, William J. › 86, 328
 Merton, Robert K. › 220, 328
 Michod, Richard E. › 326
 Mills, C. Wright › 129, 328
 Mingione, Enzo › 127, 328
 Mook, Douglas G. › 40, 84, 328
 Mosca, Gaetano › 283
 Munzer, Stephen R. › 147, 328
 Murray, David J. › 322
 Nadel, Lynn › 326
 Némedi Dénes › 123, 324, 329
 Oberschall, Anthony › 127, 329
 Opp, Karl-Dieter › 40, 326
 Orbán Annamária › 300, 329
 Papp Zsolt › 30, 34, 42, 53, 76, 329
 Pareto, Wilfredo › 283
 Parsons, Talcott › 30, 36, 88, 114, 121-122, 126, 148, 177, 183, 224, 226-227, 231, 238, 259, 266, 329
 Pejovich, Svetozar › 147, 329
 Perrow, Charles › 28, 33, 119, 218, 329
 Petri, Herbert L. › 84, 329
 Pettit, Philip › 325
 Pfeffer, Jeffrey › 117, 119, 225, 231, 329
 Piliavin, Jane A. › 91, 326
 Potter, David C. › 322

- Prugberger Tamás › 32, 329
Putnam, Robert D. › 306, 329
Raven, Bertram › 125, 324
Rawls, John › 287, 330
Raz, Joseph › 330
Richardson, John G. › 330
Ritzer, George › 330
Róbert Péter › 316, 330
Rokeach, Milton › 88, 330
Rossen, Sherwin › 300, 330
Rotter, Julian B. › 84, 330
Rousseau, Jean-Jacques › 251, 330
Rozgonyi Tamás › 30, 127, 172, 177, 228, 321, 327
Rózsahegyi Edit › 30, 53, 330
Russel, Bertrand › 125, 330
Sajó András › 114, 330
Salaman, Graeme › 330
Samu Mihály › 114, 230, 330
Sárközy Tamás › 148, 330
Scheier, Michael F. › 92, 322
Schultz, Theodore W. › 300, 330
Schutz, Alfred; Schütz, Alfred › 30, 36, 79, 326, 330
Sen, Amartya K. › 42, 141, 330
Shapiro, Susan P. › 111, 217, 331
Shils, Edward A. › 114, 148, 227, 329
Sik Endre › 300, 325
Sills, David L. › 331
Small, Albion › 31, 331
Smart, Barry › 330
Somlai Péter › 324
Stegmüller, Wolfgang › 314, 331
Stinchcombe, Arthur L. › 280, 331
Sugden, Robert › 326
Swedberg, Richard › 27-31, 40-42, 331
Szabó Katalin › 32, 197, 331
Szalai Erzsébet › 114, 319, 331
Szántó Zoltán › 40, 300, 327, 329, 331
Szegő Andrea › 32, 331
Szelényi Iván › 148, 331
Tardos Róbert › 316, 321
Thompson, Kenneth › 330
Tóth István György › 327
Vanfossen, Beth E. › 119, 128, 331
Vukovich György › 325, 327
Weale, Albert › 326
Weber, Max › 28, 119, 225, 231, 233, 236, 240, 261-263, 321, 331
Weiß, Johannes › 331
Wiatr, Jerzy J. › 126, 331
Wippler, Reinhard › 40, 326
Wolff, Robert P. › 225, 331
Wright, Erik O. › 38, 127, 277, 331
Wright, George H. › 115, 314, 332
Wrong, Dennis H. › 117, 124-126, 129, 202, 225, 228, 241, 332
Zongor Gábor › 300, 325

TÁRGYMUTATÓ

általános személyes képesség › 142

cselekvés

~ eszköze és feltétele › 15

~ feltétlen és feltételes eszköze › 204-205

~ meghatározó tényezői › 15

cselekvések típusai › 19

érdekérvényesítő értékmotivált
cselekvés ld. kiemelve

értékmotivált cselekvés ld. kiemelve

instrumentális cselekvés › 19

követlen kényszmotivált cselekvés
› 19

szükségletmotivált cselekvés › 19

társadalmi cselekvés ld. kiemelve

társadalmi kényszmotivált

cselekvés › 19

technikai cselekvés › 19

cselekvési képesség

~ fogalma › 15, 131-132

~ek típusai ld. kiemelve

cselekvés képessége › 132-133

cselekvési képességek típusai

emberközi képesség ld. kiemelve

technikai képesség › 133

cselekvési lehetőség

~ fogalma › 15, 45-46

feltételesen aktuális ~ ld. kiemelve

cselekvési szituáció

~ fogalma › 15

~ kiértelmezése › 16

deliberatív demokrácia elmélet › 271-279

diskurzus fogalma › 269, 272-273

életszféra ld. emberi élet szférája

ellenőrzés fogalma › 16

emberi élet szférája

~ fogalma › 20

életszférák típusai › 20

társadalmi élet szférája › 15, 20-21

emberi tőke › 300

emberközi erő ld. erő

emberközi képesség

~ fogalma › 133-134

ellátási képesség › 137

intézményes képesség › 135

intézményes testiségi képesség ›
136-137

közösségi képesség › 136

közvetlen kényszerítő képesség › 137

nem intézményes képesség › 135

társadalmi képesség ld. kiemelve

érdek

~ és az önzés › 33, 81-83

~ fogalma › 44-62, 96

~ fogalma a cselekvések
magyarázatában › 41-43

~ fogalmának értelmezései ld.
érdekfelfogás

~ létrehozása, meghatározottsága ld.
kiemelve

~ megadása › 50-51

~ek típusai ld. kiemelve

~fogalom történeti alakulása › 26-30

~tudat ld. kiemelve

~viszony ld. kiemelve

érdek létrehozása, meghatározottsága

érdek belső mechanizmusa › 64-65

érdek hordozói › 63-64

érdek külső meghatározó tényezői
› 64

érdeket létrehozó mechanizmus ›
64-70

nem szabályszerű érdekek
meghatározottsága › 71-76

érdekek típusai

aktuális érdek › 96-98, 101

belsőleges érdek › 94

- egyéni érdek › 101
- egyesült érdek › 101
- hosszú távú érdek › 100-101
- irreleváns érdek › 98-99
- külsőleges érdek › 93-94
- lappangó érdek › 96, 100
- mindennapi érdek › 101
- motiváló érdek › 96, 100
- nem szabályszerű érdek › 94-95
- politikai érdek › 101
- potenciális érdek › 96-98, 101
- releváns érdek › 98-99
- rövid távú érdek › 100-101
- szabályszerű érdek › 94-95
- érdekérvényesítés mértéke
 - ~ és a társadalmi helyzet › 316
 - ~ és a társadalmi tőke › 316
- érdekérvényesítési képesség › 120
- érdekérvényesítő értékmotivált cselekvés › 81
- érdekfelfogás
 - ~ a normativista és a kreativista szemléletmódban › 35-36
 - fenomenalista ~ › 41-42
 - intencionalista ~ › 42-43
 - pozitivist ~ › 43-44
 - racionalista ~ › 39-40
 - strukturalista ~ › 36-39
 - szűkebb ~ › 32-35, 39-40
 - tágabb ~ › 30-35, 39-40
- érdekmotivált cselekvés
 - ~ fogalma › 18-20, 80
 - ~ meghatározottsága › 80
- érdektudat
 - ~ és a célok › 84-85
 - ~ és a habitus › 29, 86-87
 - ~ és a szerepjátszás › 92
 - ~ és az elvárások › 83-84
 - ~ és az instrumentális beállítottságok › 85-87
 - ~ és az instrumentális értékek › 87-91
 - ~ fogalma › 77
 - ~ fogalma és a szubjektív értelmezés › 55
 - ~ kialakulásának átfogó vonásai › 76-78
 - érdek kiértelmezése › 78-80
- érdekviszony
 - ~ fogalma › 54
 - ~ok típusai ld. kiemelve
- érdekviszonyok típusai
 - belsőleges érdekviszony › 107
 - egyoldalú érdekviszony › 103
 - egyoldalúan külsőleges érdekviszony › 108-111
 - érdekezésszerűség › 102, 107-108
 - érdekegybeesés › 102, 104-105
 - érdekellentét › 102, 104-106
 - külsőleges érdekviszony › 104
- erő
 - ~felfogás ld. kiemelve
 - ~viszony ld. kiemelve
 - emberközi ~ fogalma › 176
 - intézményes ~ › 176
 - intézményes ellátási ~ › 178
 - intézményes közvetlen kényszerítő ~ › 178
 - intézményes testiségi ~ › 178-179
 - közösségi ~ › 177-179
 - közösségi hozamú ~ › 208
 - nem intézményes ~ › 176
 - társadalmi ~ ld. kiemelve
- erőfelfogás
 - ~ok fenomenalista jellege › 114-116
 - integratív ~ › 121-123
 - interaktív ~ › 117-118
 - képesség jellegű ~ › 124-125
 - két- vagy többoldalú ~ › 128-130
 - kizáró jellegű ~ › 129-130
 - reflexív ~ › 119-120
 - szituatív ~ › 124
 - szűkebb ~ › 126-128
 - tágabb ~ › 125-126
- erőforrás › 116, 127, 184
- erőviszony
 - közösségi ~ 207
 - társadalmi ~ ld. kiemelve
 - testiségi ~ 207

- érték
 egyéni ~ fogalma › 16
 személyes és instrumentális ~ › 16
- értékmotivált cselekvés
 érdekérvényesítő ~ ld. kiemelve
- fedezet ld. intézmény fedezete
 fedezeti szándék és képesség › 65, 187
 feltételesen aktuális cselekvési lehetőség
 › 192
- habitus ld. érdektudat, ~ és a habitus
 hatalmi viszony ld. társadalmi
 erőviszony, hatalmi viszony
- hatalom
 ~ elfogadottsága ld. kiemelve
 ~ fogalma › 179-180, 228-231
 ~ fogalmának értelmezései › 224-228
 ~ hatóköre › 235
 ~ következményei › 231-235
 ~ legitimitása ld. kiemelve
 ~ típusai ld. kiemelve
 legitim ~ ld. hatalom legitimitása,
 legitim hatalom fogalma
- hatalom elfogadottsága
 ~nak szintjei › 279-290
 belenyugvó elfogadottság
 egyetértő elfogadottság
 hatalom elfogadásának fogalma › 255
 hatalom racionális elfogadása › 254-
 260, 279-281
 hatalom társadalmi kulturális
 elfogadottsága › 281-285
 kulturális elfogadottság összetevői ›
 290-298
- hatalom legitimitása
 ~ legtagabb értelemben › 263-264
 ~ szűkebb értelemben › 263, 266-274
 ~ viszonylag tagabb értelemben ›
 263-266
 ~nak értelmezései › 261-279
 legitim hatalom fogalma › 285-290
- hatalom típusai
 autokratikus és demokratikus
 hatalom › 253
- belsőleges hatalom › 248-252
 delegált hatalom › 243-244, 247-248
 független hatalom › 244-247
 külsőleges hatalom › 242-248
 tipizálás szempontjai › 239-242
- hatáskör › 147, 151
- heterogén intézményes csoport
 ~ fogalma › 21
 heterogén kényszerű csoport › 21
 heterogén közösség › 21
 heterogén társadalom ld. kiemelve
- heterogén társadalom › 21
- informáltság
 ~ fogalma › 163
 általános ~ › 164-165
 kizárólagos informáltság ld.
 társadalmi képesség, kizárólagos
 informáltság
 zárt terjesztési körű információ ›
 165-166
- intelem › 16
- intézmény
 ~ érvényessége ld. kiemelve
 ~ fogalma › 17, 65
 formális ~
 jogi és jogszerű ~ › 17
- intézmény elfogadása › 17-18
- intézmény érvényessége › 71-72
- intézmény fedezete › 17
 fedezeti szándék és képesség ld.
 kiemelve
- intézmény kialakítása › 17
- intézmény legitimitása › 17-18
- intézmények fedezetük szerinti típusai
 belső fedezetű intézmény › 17
 felemás fedezetű intézmény › 17
 külső fedezetű intézmény › 17
- intézmények fő típusai › 18
 közösségi intézmény › 18
 társadalmi intézmény ld. kiemelve
 testiségi intézmény › 18
- intézmények funkciói › 18
 cselekvésekre vonatkozó funkciók
 › 18

- eltérítés › 18
 kényszerítés › 18
 késztetés (ösztönzés) › 18
 kifejezett szándéknak megfelelő funkció › 18
 nem szándékolt funkció › 18
 normatív funkció › 18
 rejtett szándéknak megfelelő funkció › 18
 szabályoknak nem megfelelő tényleges funkció › 72
 tényleges funkció › 18, 65, 186
 intézményes csoport
 ~ fogalma › 21
 ~ok típusai › 21
 heterogén ~ ld. kiemelve
 közösségi ~ › 21
 társadalmi csoport ld. kiemelve
 testiségi ~ › 21
 intézményes erkölcs › 17
 intézményes helyzet › 17
 intézményes helyzetalkotó tulajdonság › 65
 intézményes viszony fogalma › 20
 irányultság (kognitív irányultság)
 ~ összetevői › 16
 ~ok és a szükségletkielégítés összetevői › 16
 kényszerű ellentét › 106
 kommunikatív etika › 269-271, 274-279
 kötelem › 16-17
 közösségi viszony › 20
 kritikai elmélet › 289
 legitimitás ld. hatalom legitimitása
 mechanizmus fogalma › 64
 modern társadalom sajátosságai › 21
 motívum
 aktuális és általános ~ › 15
 instrumentális ~ › 15
 kognitív ~ › 16
 személyes ~ › 15
 névleges képesség › 152
 normatív képesség › 152
 önkény › 248
 önzés ld. érdek, ~ és az önzés
 pozitivista erőfogalom › 180
 presztízs › 177
 racionális cselekvés
 ~ fogalma › 19
 ~ közvetlen meghatározottsága › 19
 rendszer
 cselekvési ~ › 20
 szabály fogalma › 16
 szabályokhoz való alkalmazkodás
 beleélő alkalmazkodás › 17
 racionális alkalmazkodás › 17
 szerep
 intézményes ~ 17
 szereplehetőségek › 17
 szociológia tárgya › 15
 szükséglet fogalma › 15
 szükségletkielégítés összetevői
 ~nek fogalma › 15-16
 közvetlen szükségletkielégítés › 16
 szükséglet negatív tárgya › 16
 szükséglet tárgya › 16
 szükségletkielégítés előfeltételei › 16
 szükségletkielégítés eszköze és feltétele › 16
 szk. feltétlen és feltételes eszköze › 204-206
 szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei › 19
 társadalmi beállítottság › 85
 társadalmi befolyás › 138
 társadalmi cselekvés
 ~ fogalma › 19-20
 ~ meghatározottsága › 20
 ~ek funkciója › 20
 társadalmi csoport
 ~ fogalma › 21

- társadalmi egyesülés › 21
 társadalmi társulás › 21
 társadalmi erő
 ~ fogalma › 178-183
 ~ fogalma és a szociológiai szemléletmód › 115, 122-124, 177
 ~ fogalmának értelmezései ld. erőfelfogás
 ~ hatóköre › 201-202
 ~ intenzitása › 181
 ~ következményei › 196-203
 ~ létrehozása és meghatározottsága ld. kiemelve
 társadalmi erő létrehozása és meghatározottsága szabályoknak nem megfelelő társadalmi erő létrehozása › 195-196, 200-201
 társadalmi erő belső mechanizmusa › 186
 társadalmi erő hordozói › 184-185
 társadalmi erő külső meghatározó tényezői › 184-185
 társadalmi erőt létrehozó mechanizmus › 185-196
 társadalmi erőviszony
 ~ fogalma › 203-206
 ~ok meghatározottsága › 206
 ~ok mennyiségi típusai › 221-222
 azonossági ~ › 211-212
 belsőleges ~ › 211
 egyoldalú ~ › 207-208
 egyoldalúan elkülönült ~ › 213-221
 elkülönült ~ › 208-210
 felruházási ~ › 215-221
 hatalmi viszony › 221-222, 228
 kényszerű ~ › 210
 külsőleges ~ › 208
 osztott ~ › 212
 támogatási ~ › 213-215
 társadalmi érték fogalma › 19
 társadalmi függőségi viszony › 203
 társadalmi hatás › 138
 társadalmi helyzet
 ~ és az érdekérvényesítés mértéke › 316
 társadalmi hozamú képesség › 138-139
 társadalmi hozamú tőke › 310
 társadalmi intézmény
 ~ fogalma › 18-19
 belső fedezetű ~ › 19
 külső fedezetű ~ › 19
 társadalmi javak › 19
 társadalmi jogosultság
 ~ fogalma › 139-146, 151, 222
 ~ok és a normatív képességek eltérése › 152-158
 ~ok típusai › 146-151
 társadalmi kapcsolat
 ~ mint jogosultság › 148-150
 ~ mint vegyes képesség › 173-175
 társadalmi kényszer
 ~ fogalma › 61-62
 ~ létrehozása › 68-69
 szituatív és tartós ~ › 61-62
 társadalmi képesség
 ~ fogalma › 137-138
 ~ek tipizálása › 139-140
 kizárólagos informáltság › 166-172
 lehetséges ~ › 308
 személyes társadalmi képesség › 139-140, 158-161
 társadalmi hozamú képesség ld. kiemelve
 társadalmi jogosultság ld. kiemelve
 társadalmi kapcsolat ld. kiemelve
 társadalmi képesítés › 161-163
 vegyes társadalmi képesség › 139-140
 társadalmi kölcsönhatás
 ~ fogalma › 20
 ~ meghatározottsága › 20
 ~ok típusai › 20
 társadalmi létező fogalma › 19
 társadalmi tőke
 ~ fogalma › 306-310
 ~ fogalmának értelmezései › 299-306
 ~ funkciója ld. kiemelve
 ~ meghatározottsága › 310

- ~ mennyisége › 309
- ~ típusai › 310-314
- hatásköri ~ › 311
- informáltsági ~ › 313-314
- kapcsolati ~ › 312-313
- képesítési ~ › 313
- latens ~ › 307-309
- manifeszt ~ › 307
- személyes ~ › 313
- társadalmi hozamú tőke ld. kiemelve
- tulajdoni ~ › 311
- társadalmi tőke funkciója
 - latens ~ › 317-318
 - manifeszt ~ › 314-317
 - társadalmi tőke átváltása › 319
 - társadalmi tőke felhalmozása › 318-319
- társadalmi viszony fogalma › 20
- tekintély › 177-179, 286
- tőke ld. társadalmi tőke
- tulajdon › 147-148
- uralmi viszony › 236
- uralom
 - ~ fogalma › 178-180, 235-237
 - ~ következményei › 237-239
 - ~ legitimitása › 289-290
- ügynökelmélet › 110-111, 217-219